

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: між конфліктом і консенсусом

Київ
2008

УДК 323.2+81'276(477)
ББК 81
М-74

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол №4 від 24 червня 2008 р.)*

Рецензенти: *М.С. Кармазіна*, д-р політ. наук;
М.І. Обушний, д-р політ. наук

Редакційна колегія:

О.М. Майборода, доктор історичних наук (голова)
М.І. Шульга, доктор соціологічних наук
В.П. Горбатенко, доктор політичних наук
Б.М. Ажнюк, доктор філологічних наук
Л.П. Нагорна, доктор історичних наук
Ю.І. Шаповал, доктор історичних наук
В.О. Котигоренко, доктор політичних наук
М.І. Панчук, доктор історичних наук
В.О. Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

М-74 Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. —
К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 398 с.
ISBN 978-966-02-4849-6

Колективна монографія містить у собі результати соціологічного моніторингу мовної ситуації в Україні та проведеного на його основі аналізу особливостей прояву мовного чинника у процесах суспільної трансформації. В роботі розкрито історичні передумови, внутрішні та зовнішні чинники виникнення мовної проблеми в Україні, розглянуто правові та політичні механізми її вирішення, проаналізовано можливості досягнення консенсусної моделі функціонування найбільш поширених мов.

УДК 304.44

ISBN 978-966-02-4849-6

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008

ЗМІСТ

Вступ	5
<i>О.М. Майборода</i>	
Розділ 1. Стан мовної ситуації в Україні	12
1.1. Історичні передумови й чинники виникнення мовного питання в Україні	12
<i>Ю.І. Шаповал</i>	
1.2. Мовне питання у соціологічному вимірі	34
1.2.1. Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні	34
<i>О.І. Вишняк</i>	
1.2.2. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах	49
<i>О.М. Шульга</i>	
1.2.3. Динаміка мовної ситуації в Україні	75
<i>О.І. Вишняк</i>	
1.3. Інфраструктура задоволення мовних потреб громадян та її функціонування	86
<i>Т.П. Марусик, Н.М. Кошова</i>	
1.4. Практика регулювання мовної сфери: здобутки і проблеми	113
<i>Т.П. Марусик</i>	
1.5. Український соціум про шляхи вирішення мовного питання	124
1.5.1. Мовні преференції населення у сфері ЗМІ та культури	124
<i>М.О. Шульга</i>	
1.5.2. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі	144
<i>О.І. Вишняк</i>	
Розділ 2. Правове забезпечення мовної політики в Україні	157
2.1. Законодавство про мови в Україні: хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна основа	157
<i>Ю.С. Шемшученко, В.П. Горбатенко</i>	

2.2. Правосуб'єктність мовних та етнічних груп і диференціація статусу мов	174
<i>Г.О.Кресіна, Є.В.Перегуда</i>	
2.3. Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови . . .	190
<i>Г.О.Кресіна, В.А.Явір</i>	
Розділ 3. Мовне питання — джерело викликів і ризиків для суспільства і держави	205
3.1. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви	205
<i>О.М.Майборода, М.І.Панчук</i>	
3.2. Механізми політичної мобілізації мовних груп: антрепренери, гасла, заходи	235
<i>О.В.Заремба, С.Ю.Римаренко</i>	
3.3. Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем	258
<i>О.В.Заремба, С.Ю.Римаренко</i>	
3.4. Ризики альтернативних версій мовної політики в Україні	281
<i>В.О.Котигоренко</i>	
Розділ 4. Мовний компроміс — запорука безконфліктного розвитку країни	299
4.1. Закордонний досвід розв'язання мовних проблем та можливість його застосування в Україні . .	299
<i>В.М.Кулик</i>	
4.2. Основні напрями правового регулювання мовної політики	335
<i>Г.О.Кресіна, В.П.Горбатенко</i>	
4.3. Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови: концептуальні й практичні аспекти	343
<i>Б.М.Ажнюк</i>	
4.4. Мовний контекст політичної культури і шляхи збалансування комунікативних і символічних функцій мови	367
<i>Л.П.Нагорна</i>	
Висновки	388
<i>О.М. Майборода</i>	
Додаток. Проект концепції державної мовної політики в Україні	

ВСТУП

Мовні та етнічні проблеми турбують нині більшість держав, бо країн суцільно одномовних у світі майже немає. Хоча мовна та етнічна сфери суспільного життя не є тотожними і тільки частково перетинаються, але в точках цього перетину виникають гострі соціальні та політичні колізії, які час від часу завершуються застосуванням сили, автономізацією, федералізацією держав і навіть їх розпадом.

Чому поєднання етнічної та мовної проблем несе у собі такий загрозливий потенціал? Цьому є ряд причин. Насамперед, треба звернути увагу на внутрішню суперечливість глобалізаційних процесів у світі. З одного боку, відбувається певна соціокультурна уніфікація і міжцивілізаційна акультурація. З другого боку, народи інстинктивно побоюються перспективи свого розчинення в уніфікованому морі і як за рятівне коло хапаються за риси своєї ідентичності, прагнучи всіляко їх зберегти. А найвиразнішою етнічною ознакою є мова, вона підтверджує факт існування народу навіть тоді, коли змінюються його зовнішність, повсякденний побут, стиль життя, конфесійна належність тощо. Звісно, є ще усвідомлення спільної історичної долі, але це більшою мірою фактор внутрішньої групової консолідації, ніж розрізнення від «інших».

Особливо актуальним питанням відродження, збереження та розвитку мови є для народів, які впродовж тривалого часу зазнавали деетнізації, значна частина яких перейшла на вживання більш соціально престижної мови. У таких випадках відродження мовної своєрідності народу об'єктивно може входити у протиріччя з правом кожного з його представників на вільний вибір мововжитку. Пошук формули вирішення цього протиріччя є, власне, мовною політикою держави. Тобто, мовне питання стає питанням політичним.

Другий чинник — тенденція до змін державного устрою у більшості країн і народів. Традиційна централізація державної влади все більше поступається місцевому самоврядуванню з наголосом на субсидіарність, транснаціоналізацію економічного життя. Результатом стає регіоналізація, яка особливо стимулюється місцевими елітами, що прагнуть позбутися контролю центру за використанням регіональних ресурсів і влади. Найбільш вагомим аргументом у діалозі з центральною державною владою є посилення на «специфіку» регіону, насамперед у мовному та етнічному

вимірах. Місцеві еліти здійснюють політизацію етнічних проблем, інколи навіть сприяючи конструюванню окремих регіональних мов на основі діалектних відмінностей.

Мова створювалася народами загалом як засіб внутрішньогрупової комунікації і обслуговування культури, саме тому вона вважається для них найбільшою цінністю. Отже, питання про її збереження і розвиток є безкомпромісним. І саме тому під гаслом захисту мови найлегше здійснювати політичну мобілізацію населення, переконавши, звісно, його у політичній, а не лише у комунікативній та культурній значущості його мови. Так мови стали в багатьох країнах гострою політичною проблемою.

Питання про взаємозв'язок мови і політики в Україні парадоксальним чином містить у собі дві складові, що взаємно заперечують одна одну: з одного боку, декларується відсутність мовної проблеми як такої, а отже, саме питання вважається штучно інспірованим у політичних цілях; з другого боку, наголошується на необхідності здійснення послідовної, вираженої і демократичної (тобто справедливої і гуманної) мовної політики, яка має спиратися на положення вітчизняного і міжнародного права і втілювати їх у практику повсякденного життя, чим, по суті, підтверджується наявність проблеми, яка потребує свого політичного вирішення.

Думки, що циркулюють з цього приводу у вищих владних колах, серед авторитетних політиків, публіцистів, аналітиків, не однотайні як у визнанні/невизнанні проблеми, так і в оцінках її змісту, причин виникнення, мотивів та цілей суб'єктів, якими вона представлена у політичному житті.

У червні 2006 р., приміром, Президент України В.Ющенко на прес-конференції на тему свободи слова назвав мовну проблему в Україні надуманою, тим більше, що, за його словами, в Україні матимуть підтримку мови усіх національних меншин і українська держава ніколи не буде здійснювати обмежувальну політику щодо їх розвитку¹. Трохи раніше (у травні 2006 р.) така сама позиція була озвучена президентськими радниками на зустрічі з журналістами з приводу рішень ряду місцевих рад щодо надання російській мові статусу регіональної: мовляв, мовна проблема в Україні створюється штучно².

Тим не менше, Президентом та його секретаріатом було ініційовано ряд заходів, які стосувалися саме мовного питання, зокрема розробку Концепції державної мовної політики в Україні, проект закону про розвиток і застосування мов в Україні, проведення на-

укових обговорень різних аспектів використання мов³, що, фактично, є визнанням наявності мовної проблеми у суспільстві.

Деяко інший нюанс мовного питання виділив у 2006 р. під час свого прем'єрства Ю.Єхануров, пов'язавши його зі станом конкретних мов, зокрема на території Криму. Так, за його словами, в Криму немає проблеми з російською мовою, але великі проблеми з українською. Втім, він також фактично поділив точку зору про штучне інспірування мовної проблеми, зауваживши, що «всі «проблеми» з російською мовою закінчаться 27 березня (малося на увазі — після парламентських виборів 2006 р. — *авт.*)»⁴.

В.Янукович, який заступив його на посаді прем'єр-міністра, також охарактеризував мовну проблему у порівняльному аспекті, зауваживши в інтерв'ю зарубіжним журналістам 22 серпня 2006 р., що «у південно-східних регіонах проблеми російської мови немає. Є проблема української мови. І от для розвитку української мови потрібна державна програма. І дуже потрібен закон про мови, який визначав би застосування мов». Фактично солідаризуючись з Президентом, що мовне питання є предметом політичної експлуатації під час виборчих кампаній, (мовляв, «як тільки політики припинять загострювати цю проблему, люди знайдуть спільну мову легко»), він у той же час зауважив, що «загострюється воно (мовне питання — *авт.*) не випадково, оскільки мовна проблема існує не лише на рівні політиків, але й пересічних громадян. Вони відчувають різні незручності, що створюють чиновники, які у питанні застосування у російськомовних регіонах української мови, як кажуть, перегинають палицю». Свідченням визнання В.Януковичем наявності мовної проблеми як суспільної реальності була і його заява під час візиту до Росії, що він домагатиметься конституційної більшості у Верховній Раді для вирішення питання про статус російської мови в Україні⁵.

Політичний характер мовної проблеми визнав і перший Президент України Л.Кравчук. Свою думку він аргументував тим, що насамперед вона стосується прав людини, виявивши при цьому турботу про законодавчий захист мовних прав росіян-громадян України⁶.

Політики також визнають відсутність або наявність мовної проблеми залежно від становища тієї мови, яка є предметом обговорення. Так, глава Меджлісу кримськотатарського народу М.Джемільєв вважає, що проблеми російської мови у Криму немає, «просто перед виборами у деяких маргінальних політиків проки-

дається рятувальна сверблячка» і вони «рятують росіян від українців, від кримських татар, тобто, працюють на виборця»⁷.

Питання — чи маємо в Україні мовну проблему, а якщо маємо, то у якому вигляді і як вона пов'язана з політикою, є предметом обговорення не лише у політико-управлінських, а й у інтелектуальних колах, представники яких великою мірою формують і спрямовують суспільну свідомість. Приміром, після заяви В.Ющенка під час його перебування в Івано-Франківську, що в Україні немає проблеми російської мови, зробленої у відповідь на рішення Верховної Ради АРК про проведення референдуму щодо надання російській мові статусу другої державної, Центром досліджень політичних цінностей було проведено опитування серед відомих аналітиків на предмет погодження або непогодження з таким твердженням.

Опитування показало різнобій у підходах до проблеми. Одна з точок зору полягає в тому, що проблеми російської мови в Україні немає, є лише прагнення певних політичних сил поставити цю проблему на загальнонаціональний рівень як інструмент виборчої кампанії. Ті самі мовні питання, що виникають на регіональному рівні, мають вирішуватися на місцях місцевими органами влади. Що ж до питання підвищення статусу російської мови, то воно не є таким, що потребує нагального вирішення⁸. Відсутність проблеми російської мови в Україні обґрунтовувалася і тим, що на сьогодні це домінуюча мова у країні, та мова, яку частіше можна зустріти у виданнях, побуті. Отже, проблема полягає у діях окремих політичних сил — донецького клану, соціально-політичних сил Криму, які порушують мовну тему для дестабілізації ситуації в державі⁹.

Однак у більшості експерти визнали наявність мовної проблеми, хоча й виокремили у ній різні аспекти. Так, зверталася увага на її кількарівневий характер. З одного боку, це серйозна проблема з українською мовою, яка і досі не стала основною мовою в країні, що балансує на межі виживання і тому потребує всебічної державної підтримки, так само як і кримськотатарська. Проблема російської мови в Україні іншого порядку, але наявність цієї проблеми так само не можна ані применшувати, ані спростовувати. Для людей, які протягом попередніх років свого життя користувалися виключно російською, необхідність оволодівати ще й українською створює психологічний дискомфорт, який, у свою чергу, сам по собі створює проблему¹⁰.

Більш категоричне визначення наявності проблеми російської мови полягало в її оцінці як дуже серйозної внаслідок приско-

реної українізації системи освіти та відсутності компромісного рішення, яке не потребувало б двох державних мов, але дозволило б збалансувати ситуацію в рамках Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Відзначався і політико-технологічний зміст інспірування проблеми російської мови — піар перед парламентськими виборами¹¹. Наголошувалося і на тому, що проблема російської мови буде наявною в Україні доти, доки існуватимуть носії цієї мови¹², що вона буде актуалізуватися щоразу, залежно від загострення ситуації в країні¹³.

Огляд лише наведених висловлювань та коментарів державних керівників, політиків, аналітиків політичної сфери країни дозволяє твердити, що, по-перше, більшість визнає наявність мовної проблеми та її зумовленість політичною мотивацією, а по-друге, що саме поняття «проблема мови» розуміється відповідно до особистих мовних уподобань: прихильники української мови, намагаючись утвердити її статус єдиної державної, заперечують наявність проблеми російської мови, а тому, якщо і визнають наявність мовної проблеми, то виключно як проблему поширення українізації; навпаки, прихильники російської мови вважають відсутність її законодавчо визнаного статусу серцевиною мовної проблеми в Україні. Тобто, мовна проблема розглядається крізь призму політичних та ідеологічних симпатій учасників дискусій на цю тему.

Саме у такому ракурсі мовна проблема сприймається і на рівні її суспільних обговорень. Приміром, у лютому 2003 р., коли Луганська обласна рада прийняла звернення до Верховної Ради України щодо надання російській мові статусу другої державної, один з депутатів, що проголосував проти цього, пояснив свою позицію тим, що звернення має не культурологічний, а політичний характер¹⁴.

Аналогічні думки висловлюються і в різноманітних публікаціях. Напередодні парламентських виборів 2006 р. один із незалежних журналістів наголошував, що мовна проблема використовується, аби надати обертів машині, що називається «передвиборча кампанія», і роздмухується вона людьми, «яким лінки вчити і користуватися державною українською мовою»¹⁵.

Інший приклад: під час «круглого столу» з назвою «Обережно, русифікація!», який проходив у Луцьку в лютому 2007 р., один з його учасників зазначив, що у місті, яке здавна є українським, як і загалом у краї, мовної проблеми немає (що повністю відповідає дійсності, якщо за критерій її вирішення брати масштаб

поширення української мови у системі освіти та на рівні повсякденного спілкування), в той час як інший учасник переконаний, що становище з українською мовою критичне (що також відповідає дійсності, якщо виходити з масштабів її поширення у засобах масової інформації)¹⁶.

Політизацію мовної проблеми в Україні можна вважати штучно інспірованою у певних корпоративних інтересах. Однак тим самим політизація навряд чи могла б відбуватися за відсутності проблеми як такої.

Мовна проблема як суспільне явище може бути науково осмисленою шляхом вивчення її основних складових — соціального статусу найбільш вживаних мов та правових засад їх вжитку, мовних преференцій населення, змісту мовного дискурсу, у т.ч. у політико-ідеологічному вимірі, внутрішніх і зовнішніх чинників, під впливом яких він відбувається. Зрозуміло, що від наукової сфери очікуються також пропозиції з формування моделі співіснування та функціонування різних мов.

Колективна праця, що пропонується увазі читача, являє собою спробу вирішити названі завдання. Вона є продуктом науково-дослідного проекту «Мовна ситуація в Україні та шляхи неконфліктного розв'язання мовних проблем», виконаного колективом фахівців різного профілю (політологів, соціологів, правознавців, мовознавців) на замовлення українського уряду протягом 2007 року. Практичний результат дослідження — проект Концепції державної мовної політики в Україні, який пропонується для обговорення в урядових структурах, у середовищі науковців, серед громадських організацій.

¹ Мовна проблема в Україні надумана, вважає Президент України Віктор Ющенко//<http://nrcu.gov.ua/index.php?id=4&listid=29522>

² Петрушенко М. Влада закликає шанувати державну мову//Урядовий кур'єр. — 2006. — 23 травня//http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=37657445

³ Там само.

⁴ Єхануров переконаний, що «язык» відпаде 27 березня?//<http://www.pravda.com.ua/news/2006/3/7/3946.htm>

⁵ Янукович визнав, що проблеми російської мови на Сході не існує//<http://ua.proua.com/news/2006/08/23/093111.html>

⁶ Відповіді Л.Кравчука на запитання Конгресу національних громад//<http://www.kngu.org/KongrUkr/News03-06/03-06-Kravchuk.htm>

⁷ В Криму нет проблем с русским языком — глава Меджлиса//<http://www.censor.net.ua/rss.php?id=19721>

⁸ Чи існує в Україні проблема російської мови? Експерт-опитування//<http://www.vox.com.ua/data/publ/2006/02/27/chy-isnuye-v-ukraini-problema-rosiiskoi-movy-expert-opytuvannya.html>

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ *Старцев В.* Язык мій, чий ти ворог?//Дзеркало тижня. — 2003. — №8 (1–7 березня).

¹⁵ *Герасимчук В.* Чи потрібна Україні друга державна мова?//<http://www.hw.net.ua/art.php?id=6605>

¹⁶ У Луцьку «мовної проблеми» немає?//<http://www.volyn.vosvoboda.info/document001463.html>

Розділ 1. СТАН МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

1.1. Історичні передумови й чинники виникнення мовного питання в Україні

Так зване мовне питання є важливою складовою ширшої проблеми — проблеми української ідентичності (багато хто вважає мову підґрунтям цієї ідентичності). Саме тому це питання в ретроспективному плані «намертво» вплетене, вмонтоване в історію пошуків, обстоювання та відстоювання згаданої ідентичності/тожсамості українців.

1. Від XVII століття до 1917 року

Уважається, що сучасна мовна ситуація в Україні є насамперед результатом тривалої війни проти української мови, української ідентичності й української державності, яку Росія розпочала після 1654 р. Наслідки тривалих деструктивних дій російського царату щодо української мови вельми лаконічно сформулював свого часу відомий російський критик Віссаріон Белінський. Він, як відомо, не мав пієтету до України і тому, не засуджуючи цю політику, а констатуючи сам факт, у 1841 р. в журналі «Отечественные записки» заявив, що «тепер уже немає малоросійської мови, а є обласна малоросійська говірка, як є білоруська, сибірська та інші подібні говірки»¹.

Щоправда, нині часто згадуваний циркуляр міністра внутрішніх справ імперії Павла Валуєва від 18 липня 1863 р. був своєрідним симптомом того, що попри усі перешкоди українська мова існувала та розвивалась. Інакше П.Валуєву не довелося б посилатися на тих «малоросів», які, мовляв, самі «досить ґрунтовно доводять, що ніякої малоросійської мови не було, немає і не може бути і що говірка їх, яку використовує простолюду, є та сама російська мова, тільки зіпсута впливом на неї росіян, і навіть більш зрозуміла, ніж українська мова, яка тепер вигадана для них деякими малоросіянами і особливо поляками. Осіб того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість малоросів поприкає у сепаратистських замислах, ворожих до Росії і згубних для Ма-

лоросії. Явище це тим прикріше і заслуговує на увагу, що воно збігається з політичними замислами поляків»².

Отже, мовне питання тісно ув'язувалося з політичним, з тими «сепаратистськими» задумами, у яких звинувачували українців, підбурюваних (на переконання багатьох поколінь московських політиків, чиновників і аналітиків) поляками, австрійцями і німцями з ворожими намірами щодо Росії. 17 березня 1863 р. Київський генерал-губернатор Антоненков, відповідаючи на запит у зв'язку з підготовкою Валуєвим циркуляра, доводив, що вживання української мови у друку «не може бути виправдане ані властивостями мови, ані потребами народу і має виключно політичний характер. Прихильники малоросійської історії, здобувши признання самостійної малоросійської мови, на цьому, звичайно, не зупиняться, а спираючись на відрубність мови, стануть домагатися автономності Малоросії... Із праху Шевченка народилася ціла ватага найзапекліших сепаратистів»³.

Примітним етапом у розвитку антиукраїнської політики стала поява у 1876 р. Емського указу. Цим документом, підписаним царем Олександром II у німецькому місті Емсі, вимагалось: «1) Недопускати ввозу в межі Імперії і без особливого на те дозволу Гол. Упр. у Справ. Друк. будь-яких брошур, що видавалися за кордоном малоросійською говіркою; 2) друкування і видання в Імперії оригінальних творів тією самою говіркою заборонити, за винятком лише: а) історичних документів і пам'яток і б) творів художньої літератури, але з тим, щоб під час друкування історичних пам'яток обов'язково зберігався правопис оригіналів; у творах же художньої літератури не допускати жодних відступів від загальноприйнятого російського правопису, і щоб дозвіл на друкування творів художньої літератури давався не інакше, як після розгляду рукописів у Гол. Упр. у Спр. Друк. Заборонити також різні сценічні вистави і читання малоросійською говіркою, а також друкування нею ж текстів до музичних нот; припинити подальше видання газети «Київській телеграф»⁴.

У 1881 році царський уряд дещо модифікував Емський указ, зробив певне полегшення, дозволивши друкувати українські словники, тексти до нот, ставити українські театральні вистави. Останнє було особливо важливо, оскільки український театр, по суті, був єдиною публічною трибуною, з якої у той час можна було почути українське слово.

Утиски українського слова тривали і у ХХ столітті. Під час революційних 1905–1907 рр. подій українці виступили з вимогами

щодо розвитку шкільництва та викладання рідною мовою. У деяких вузах було відкрито українознавчі кафедри. Однак навіть «ліберальний» царський маніфест 17 жовтня 1905 р. і «Тимчасові правила про періодичну пресу» від 24 листопада того самого року не змінили ситуацію. Емський указ офіційно не був скасований, посадовців переслідували за вживання української мови і передплату українських видань, уможливлених згаданим маніфестом.

Після 1907 року українці набули більшої можливості видавати твори, журнали і газети українською мовою. Вже 1908 р. заборона Сенатом діяльності Полтавської «Просвіти» ознаменувала початок нового туру антиукраїнських акцій. 2 лютого 1910 року Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр, яким губернаторам наказувалося перешкоджати заснуванню українських і єврейських товариств, незалежно від того, яку мету вони перед собою ставлять. На початку 1911 р. згадане міністерство у доповіді Сенатові підкреслило, що метою державної політики є недопущення національного відродження українців⁵.

Закриття регіональних «Просвіт», заборона урочистостей (як, наприклад, скандальна заборона відзначення у 1911 р. 50-річчя смерті Тараса Шевченка) — такими були прояви антиукраїнської політики. З початком Першої світової війни утиски української мови були продовжені.

Загалом між 1798 і 1916 р. включно в Російській імперії було видано 3 214 найменувань україномовних книжок і брошур. Майже дві третини з них були надруковані після революції 1905 р. Цензурні закони утримували при цьому україномовні публікації в межах белетристики: близько трьох чвертей усіх видань, що з'явилися до 1917 року, належали до цієї категорії⁶.

Лютнева революція 1917 року кардинально змінила окреслену вище ситуацію. Її зазвичай (і дотепер) описують, за дефініцією Вадима Скуратовського, як своєрідний кадастр, каталог, номенклатуру національного болю, травм, недуг, шоків, нарешті, марних ілюзій і потому тяжких розчарувань, завданих Україні її могутнім сусідом⁷.

2. Мова за умов «українізації» в УНР і УСРР (1917–1933)

Виникнення Української Центральної Ради (УЦР), а згодом і Української Народної Республіки (УНР), відкрило нові можливості для зміни статусу української мови. Хоча формально вона

не набула статусу державної, але нею писалися всі державні та урядові акти. 7 березня 1918 року був виданий циркуляр Ради Народних Міністрів губернським і повітовим комісарам про застосування української мови. Він вимагав перекласти українською мовою ті постанови Тимчасового уряду, що не були скасовані урядом УНР, і наголошував: «Всякі написи і вивіски повинні бути негайно зробленими на українській мові... Винуваті в невиконанні будуть усуватися з посад і віддаватися під суд»⁸.

Історія відвела УЦР не так багато часу, але ситуація не змінилася кардинально і з постановням гетьманату Павла Скоропадського. Українською мовою друкувався «Державний вісник», видавалися закони тощо. Відчутною стала «українізація» книговидавничої справи. Всього у 1917–1918 р. з'явилася 1 831 назва україномовних книжок загальним накладом 16,2 мільйона примірників, що становило 70% усієї книжкової продукції⁹.

Проте і в короткий час існування гетьманату проявилася за давня тенденція. Її виразно сформулював у своїй записці до прем'єр-міністра Федора Лизогуба у вересні 1918 року правник, педагог, письменник (за гетьманату — член Державного сенату) Сергій Шелухін. Він констатував, що з деякого часу проти української мови «почалися всякі підкопи, як проти відомої національної ознаки української державної самостійності і окремішності од Росії. Не можна не завважити, що похід проти української мови зростає одночасно з ростом походу проти української державності...»¹⁰. До учасників цього «походу» Шелухін відносив більшовиків, а також російських централістів, шовіністів, русифікаторів, тих, хто прагне «знищити українську державність і утворити знову ними ж розвалючу «єдину неділиму» Росію з поневоленням України». За таких умов, вважає він, «безперечно треба видати закон про те, що в українській державі державна мова українська і тільки одна українська»¹¹.

Події того самого 1918 року продемонстрували, якій мові насправді міг би бути наданий пріоритет, коли б гетьманська Україна проіснувала довше. 14 листопада 1918 р. з'явилася грамота Скоропадського, яка дістала назву федераційної. Нею проголошувався курс на входження України у всеросійську федерацію, що, по суті, означало зречення від державної незалежності, а відтак і від усіх її неодмінних атрибутів, включно з мовою¹².

Спроба відродити УНР під проводом Директорії зазнала краху. Аналізуючи її, Микита Шаповал визначав як головну причину

поразки відсутність кваліфікованих українських кадрів в усіх галузях державницької, освітньої та військової роботи. При цьому слово «український» для нього, як точно зауважив Мирослав Попович, означало «етнічно український», не лише україномовний, а й орієнтований політично на самостійність України¹³.

УНР зазнала поразки, але самим фактом свого існування вона демонструвала прагнення українців до державності. Цього не змогли проігнорувати більшовицькі лідери, які пішли на створення формально суверенної УСРР/УРСР. Вони запровадили політику «коренізації», а відтак і «українізації», за якої мовне питання неминуче мало постати знов.

Розпочалася ця політика офіційно з XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 року. Її основним завданням було «вкорінення» влади на місцях, підготовка, виховання і висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів у формуванні партійно-державного апарату.

Для неросійських народів тодішнього СРСР «коренізація» на практиці означала дерусифікацію, вивільнення різніпланових можливостей представників того або іншого народу. Організація мережі шкіл усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей — це лише деякі ключові проблеми, що їх належало тепер вирішувати за офіційної державної підтримки на місцях. КП(б)У здійснювала цю політику двома напрямками, додержуючись лінії на «українізацію» і одночасно на максимальне сприяння розвитку національних меншостей. Практично цю лінію реалізував, насамперед, наркомат освіти УСРР.

Незважаючи на те, що «українізація» була неоднозначним і доволі специфічним явищем, вона була сприйнята представниками інтелігенції. Зрозуміло, в першу чергу прокомуністично налаштованими, але також і тими, які прагнули в рамках тодішньої державності підтримувати національні традиції. Невипадково завдяки зусиллям таких діячів, як академік Михайло Грушевський (він повернувся в Україну у березні 1924 року) та інших, історичний і культурний процеси в Україні почали розглядатись як такі, що розвивалися поряд з історією Росії, а не як регіональний варіант останньої.

«Попри всі труднощі цієї доби, ми бачимо в ній справжнє громадянське суспільство (інша річ, в советській державі воно не мало жодного шансу на виживання) — суспільство, засноване на

справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, де формальна ідеологія підпорядкована ширшому усвідомленню національних завдань...»¹⁴.

Не варто переоцінювати наслідки офіційно започаткованої «українізації», але не слід водночас ігнорувати її здобутки, до яких можна віднести розвиток мистецтв, особливо літератури, театру, музики, кінематографу, поширення писемності та освіти всіх рівнів, утворення профільних установ з вивчення гуманітарних, природничих та технічних наук. З кінця 1921 р. почав працювати Інститут української наукової мови (ІУНМ). У 1920-х р. інститутом було підготовлено 15 термінологічних словників із різних галузей науки.

У 1925 р. за сталінською рекомендацією ЦК КП(б)У очолив Лазар Каганович, який з притаманним йому адміністративним тиском взявся «українізувати» партійно-державні кадри, оскільки саме такою була лінія Москви. Слід визнати, що під час перебування Кагановича на цій посаді у справі «українізації» було досягнуто помітних зрушень. Якщо у 1924 р. тираж усіх українських газет дорівнював 90 тис., то у 1927 р. — 500 тис. примірників¹⁵. У 1929 році в УСРР виходило 54 українські газети (20 російських і 11 мовами національних меншин). Українські газети становили 65% загального накладу¹⁶.

Підтримка Кагановичем «українізації» була мотивована винятково вимогою Сталіна забезпечити йому підтримку української компартії у боротьбі з його опонентами. Тобто «українізація», по суті, була тактичним тимчасовим маневром, а не стратегічним курсом, що засвідчила критика з боку Сталіна наркома освіти УСРР у 1924–1927 рр., послідовного адепта «українізації» Олександра Шумського. Він звинувачувався у тому, що уособлював «націонал-ухильництво», плутав «українізацію» апарату партійних та інших органів з «українізацією» пролетаріату, а також у тому, що не бачив «тіньових сторін» руху за українську культуру¹⁷.

Боротьба проти «націонал-ухильництва» була закономірною фазою у відході від політики «коренізації». Поступово кампанія цькування української інтелігенції переростає у терор проти неї. З 1930 року, навесні якого відбувся процес «СВУ» (вже на цьому процесі були обвинувачені співробітники ВУАН, а також Інституту української наукової мови — ІУНМ, комісії «Словника живої мови»), можна говорити про ще офіційно недекларований, але цілком зрозумілий поворот у політиці «українізації». Влада

починає вбачати у її прибічниках «п'яту колону». Проте навіть усунення Олександра Шумського з посади наркома освіти не призвело до повної русифікації, оскільки «українізація» вже встигла змінити співвідношення сил між комуністичним режимом і українським національним рухом.

Важливий етап мовної політики пов'язаний з діяльністю наркома освіти УСРР у 1927–1933 рр. — одного з найвідоміших лідерів українського «націонал-більшовизму» Миколи Скрипника, який виступав активним захисником української культури, вірячи у можливість синтезу просякнутих інтернаціоналізмом комуністичних ідей з національним відродженням¹⁸.

Він, твердо обстоюючи власну позицію, проявив надзвичайну активність у ході підготовки та видання українського правопису, який був затверджений постановою Раднаркому УСРР від 4 вересня 1928 р. і під назвою «скрипниківського» діяв до 1933 р., тобто до року загибелі його ініціатора. Нарком освіти УСРР постійно викликав роздратування центру своєю увагою до українців за межами України. Його стараннями вдалося на території Російської Федерації створити близько 500 українських шкіл та 2 технічні вузи (хоча в цьому було чимало формалізму і, безперечно, спротиву). Гостро відреагував він на збірник «Власть советов за 10 лет», що вийшов друком у Ленінграді у 1927 р. Скрипник наполягав на тому, що українська література й мистецтво мають не менші успіхи, ніж російські. Можна було б наводити й деякі інші приклади, що підтверджують: для Скрипника не було сумніву в тому, що Україна повинна і в змозі мати свою власну мову, літературу, мистецтво не гірші від мов, літератури й мистецтва інших народів.

Радикальна зміна партійної лінії на «коренізацію» відбулася між XVI (1930) і XVII (1934) з'їздами ВКП(б). Протягом 1930–1934 рр. у всіх неросійських республіках було розгорнуто чистку місцевих комуністів і безпартійної інтелігенції, знищено значну частину кадрів, які виховувалися під час «коренізації», санкціоновано боротьбу з різного роду «національними ухилами» та проявами «буржуазного націоналізму». В Україні тепер Сталін не довіряв не лише окремим керівникам (скажімо, він критикував Станіслава Косіора, який очолював ЦК КП(б)У з 1928 року), а й цілій партійній організації УСРР загалом. Це засвідчив його лист до Кагановича, написаний 11 серпня 1932 р. У ньому Сталін вказував на погану роботу партійних і державних працівників, незадовільну роботу ГПУ УСРР у боротьбі із «контрреволюцією».

Однак унікальним у цьому листі було не те, що він з недовірою поставився до українського селянства. Безпрецедентним було те, що Сталін поставив під сумнів лояльність всієї партійної організації України, в якій, за його твердженням, домінували «петлюрівці» і агенти Пилсудського¹⁹.

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Зрозуміло, евфемізи щодо «справжньої фортеці» і «зразкової республіки» мали перетворитися на низку політичних і господарських заходів. Їх комбінація мала на меті:

1) вичавити з України максимальну кількість хліба (що мотивувалося потребами модернізації і необхідністю годувати міста);

2) здійснити репресивну «чистку» всіх суспільних сфер (що мотивувалося засиллям латентних «українських націоналістів» та інших ворогів).

Невипадково в Україні голод перетворився не лише на інструмент терору, а й на інструмент національної політики. 14 грудня 1932 р. Сталін разом з Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв'язку з проведенням хлібозаготівель. Цей документ, крім іншого, вимагав «правильного проведення українізації» в Україні і за її межами, в регіонах, де компактно проживали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими й іншими «контрреволюційними» елементами²⁰.

Це означало не тільки кінець хоча і контрольованої, але всетаки «українізації». Це була вирішальна фаза приборкування «українізованої» самими більшовиками України, ліквідація того «націоналістичного» потенціалу, який вже ніколи не повинен був відродитися. Ось чому сам голод і брехливі версії про його винуватців стали для сталінського режиму бажаним і конкретним приводом для зміни лінії в національному питанні, для могутніх репресивних кампаній, що згодом органічно «вписалися» в ежовський «великий терор» 1936–1938 рр.²¹ Усе це вплинуло і на мовну політику, зокрема, призвело до «сталінізації» української мови.

3. «Контрукраїнізація» (1933–1941)

Важливим етапом у мовній політиці стало зняття Миколи Скрипника з посади наркома освіти УСРР у лютого 1933 р. На його місце був призначений Володимир Затонський, який невдовзі став членом політбюро ЦК КП(б)У. Першим заступником наркома

освіти було призначено Андрія Хвилю, відомого по боротьбі з «націонал-ухильниками» у середині 1920-х років.

З 6 квітня почала діяти очолювана ним комісія для перевірки стану на «мовному фронті». 24 квітня 1933 року Хвиля надіслав до Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з питань мовознавства, в якій Скрипника було звинувачено у сприянні буржуазно-націоналістичній лінії у питаннях створення української наукової термінології.

Згодом журнал «Більшовик України» вмістив велику статтю Хвилі «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті». Основним її пафосом стало обвинувачення в нібито свідомо насаджуваному протиставленні української мови російській. Ця відверто погромна публікація містила наступні висновки:

«1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу.

2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування термінології, спрямування української термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи.

3. В Українському правописі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів.

4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а навпаки, сприяв цьому.

5. Отже, потрібно:

- а) припинити негайно видання всіх словників,
- б) переглянути словники і всю термінологію,
- в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі і вживана й на Україні,
- г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи,
- д) переглянути український правопис,
- е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ,
- ж) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так як цьому вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін»²².

Наслідком цих інвектив стало створення спеціальних груп, що мали переглядати заборонені термінологічні словники і замінити

«націоналістичні» терміни «інтернаціональними». Результатом цих мовних ревізій стала низка виданих у 1934–1935 роках термінологічних бюлетенів, що визначили нові засади українського термінотворення на весь наступний радянський період. Авторитарно впроваджена зміна низки інших норм Харківського правопису загрожувала розвитку української літературної мови як незалежного мовного утворення²³.

Проте йшлося не лише про саму мову, а й про її носіїв. 27 червня 1933 року у Харківському будинку працівників освіти відбувся збори. З промовою «Стан на мовному фронті» виступив Хвиля. «Протягом кількох років, — говорилося, зокрема, у доповіді, — Інститут наукової мови при ВУАН провадив свою корисну для петлюрівців і шкідливу для українських робітників і селян контрреволюційну роботу. А наш Наркомос не тільки не викрив шкідництва, а навпаки — потурав шкідницьким елементам прикриватися його виступами в питаннях мовознавства»²⁴.

Скрипник зрозумів, що його загнали у глухий кут, а тому 7 липня 1933 р., коли на політбюро ЦК КП(б)У почалося обговорення його листа, пішов із засідання і застрелився у своєму робочому кабінеті. Це був знаковий акт у контексті згортання політики «коренізації» (а відтак «українізації»). Це, зокрема, засвідчила робота об'єданого пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, що відбувся 18–22 листопада 1933 р. Цей пленум став не тільки апофеозом політичної кампанії проти «скрипниківщини», а й однозначно констатував в резолюції, що «в даний момент головна небезпека є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами»²⁵.

Об'єктом атаки під час проведення кампанії боротьби із «скрипниківщиною» став насамперед наркомат освіти та вся система культури, освіти та науки. Протягом лише 1933 р. в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, у районних — 90%. Всі вони були піддані різним формам репресій. 4 тисячі вчителів були увільнені із шкіл України як «класово-ворожі елементи». Розширювалася мережа російських шкіл і класів. З 29 директорів педагогічних вузів звільнили 18, роботу втратили також 210 викладачів²⁶.

За неповними підрахунками лише за період з грудня 1932 по травень 1937 р. було репресовано 71 українського письменника²⁷. Загалом під час сталінських беззаконь піддано репресіям близько 500 письменників, які жили і працювали в Україні²⁸. Нагадаємо,

що в цілому у 1920–1950 рр. в СРСР репресій зазнали 2000 літераторів, близько 1500 з них загинули у тюрмах і таборах, так і не дочекавшись свободи²⁹.

Справа не обмежилася лише сферою освіти. Як уже було зазначено, у 1933 р. було прийнято новий «Український правопис». Це прийняття супроводжувалося пошуками націоналістів у Інституті мовознавства при ВУАН (його створили в 1930 році на базі ІУНМ та інших мовознавчих установ ВУАН), а висновки термінологічних комісій і відповідні резолюції Народного комісаріату освіти УСРР у 1933–1934 роках забороняли впроваджувати в українську термінологію будь-які нові терміни поза посередництвом російської мови.

Комісія для перевірки роботи на «мовному фронті» ухвалила спеціальну резолюцію в питанні термінології. У цьому документі було визначено «правильні методологічні засади укладання російсько-українських словників», які полягали у вимозі «у жодному разі штучно й тенденційно не обминати спільних для обох мов елементів (слів), зокрема й слів інтернаціонального походження»³⁰. Резолюції проголошували, що відтепер дотримання «правильних методологічних засад» діяльності мовознавчих інститутів контролюватиме партійний провід, під керівництвом якого буде переглянуто й перебудовано плани науково-дослідної роботи «на базі глибокого опрацювання і усвідомлення їх у світлі марксистсько-ленінської методології», переглянуто склад науково-дослідних інститутів, курсів українізаторів, перекладачів, літредакторів та іншого мовно-літературного персоналу видавництва і «очищено його від націоналістичних класово-ворожих елементів», посилено «політичне виховання мовних робітників»³¹.

Таке виховання продовжилось і після того, як у січні 1938 р. в Україні на заміну репресованому Станіславу Косіору з'явився новий лідер КП(б)У — Микита Хрущов. З його приїздом політика «коренізації» зійшла нанівець. Зокрема, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 року «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» такі школи та інші навчальні заклади мовами національних меншин ліквідувалися, а учнів переводили в школи з українською і російською мовами навчання³².

Провину за «шкідництво» у сфері народної освіти було покладено насамперед на колишнього наркома освіти В. Затонського, заарештованого у листопаді 1937 р., та на апарат наркомату, а також на колишнього Голову Раднаркому УСРР/УРСР Панаса Любченка, який покінчив життя самогубством у серпні 1937 р.

Масштаби антиукраїнського терору виразно засвідчує той факт, що уже в другій половині 1930-х рр. молоде покоління українців було майже цілком позбавлене навчальної літератури з української мови. Були заборонені і шкільні підручники і посібники для вищої школи. Внаслідок цього студенти філологічних факультетів залишилися без будь-яких посібників як з історії української мови, так і з сучасної літературної мови³³.

20 квітня 1938 року було ухвалено спільну постанову Раднаркому СРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України»³⁴. Ця постанова виникла у розвиток рішення Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік і областей». 8 травня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «Про складання нового українського правопису»³⁵, у жовтні 1938 р. розглядалося питання про роботу реорганізованих національних шкіл, а у квітні 1940 р. спеціальною постановою регулювалося викладання російської мови у національних школах УРСР³⁶. Характерно, що на черговому, XV з'їзді КП(б)У у 1940 році ані у доповіді Хрущова, ані у виступах делегатів не згадувалися навіть самі терміни «коренізація» і «українізація».

Після розгрому мовознавчих інституцій, що плідно працювали з 1920-х рр., фізичного знищення або довготривалого ув'язнення мовознавців, заборони створених у ті роки лексикографічних, термінологічних та інших праць як «ворожих» і «націоналістичних» партійно-державне керівництво запровадило в УСРР/УРСР вироблену у Москві мовну політику. Вона, хоч і з тимчасовими послабленнями, лишалася чинною до кінця 1980-х років. Тоді ж було усталено ідеологічну базу діяльності інституцій, призначених для відстежування і спрямування мовних процесів. Напрямок мовознавчих досліджень в УРСР надалі мали визначати такі головні постулати: теза про «благодетельність» впливу російської мови на українську, потребу зближення двох «братніх» мов і «гармонійність» українсько-російської двомовності; теза про необхідність формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР; вимога широкого впровадження інтернаціоналізмів. При цьому всі три постулати було підпорядковано завданню уніфікації національних мов за російським зразком, оскільки в процесах формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР і запозичення з інших мов роль мови-посередника відводилася російській³⁷.

Змінилася ситуація і у книговидавничій справі. У 1930 році українською мовою було видано 6 394 назви, у 1933 — 3 472, у 1937 — 2 566, у 1938 — 2 159, у 1939 — 1 895³⁸. Поза сумнівом, у цій ситуації першорядну роль відіграла політика, спрямована на підрив ролі української мови в житті суспільства. Проте, з іншого боку, як зауважує Юрій Шевельов, це відбивало певні настрої серед україномовної частини населення: люди вважали непрактичним триматися мови, комунікативні функції якої дедалі вужчали, соціальний престиж якої невпинно падав³⁹.

4. Війна, мир і мовна війна без миру (1941–1959)

Під час Другої світової війни сталінський режим пішов на певні поступки, санкціонувавши апелювання пропагандистів до патріотичних почуттів різних народів СРСР. Це мало насамперед мобілізаційне значення. В листопаді 1941 року в Саратові було скликано перший мітинг представників українського народу, який прийняв звернення «До українського народу». У ньому йшлося про «священну землю українську»⁴⁰. Тут містився заклик до боротьби проти німецького рабства, адресований до «вільнолюбних українців, нащадків славних борців за рідний край — Данила Галицького і Сагайдачного, Богдана Хмельницького і Богуна, Тараса Шевченка і Івана Франка, Боженка і Миколи Щорса»⁴¹. Другий (серпень 1942 року) та третій (травень 1943 року) мітинги представників українського народу посилили українську патріотичну пропаганду.

Українська інтелігенція та партійно-державне керівництво скористалися цим, підкреслюючи історичну цілісність українського народу, самобутність його історії, культури, мови. Українців закликали боротися проти нацистів, відстоюючи споконвічні цінності, зокрема, «свою рідну культуру, свою рідну мову»⁴².

Санкціонуючи таку риторичку, московські керівники насправді віддавали перевагу зовсім іншим цінностям. Мілован Джилас, один з тодішніх керівників Югославії (у майбутньому — всесвітньо-відомий дисидент і критик комуністичного режиму) згадував, що Сталін замість СРСР завжди вживав поняття «Росія». У 1945 році, повертаючись з Москви, де він був у складі офіційної югославської делегації, Джилас заїхав до Києва. Згодом він записав свої враження від зустрічі з Хрущовим: «Ми десь чули, що за народженням він не був українцем, а росіянином. Хоча про це нічого

не говорилося, сам він уникав згадки про це, оскільки було незручно, що навіть прем'єр українського уряду — не українець! Це було незвично навіть для нас, комуністів, які могли виправдати і пояснити все, що здатне затьмарити наш ідеальний образ, що серед українців, нації такої самої численної, як французи, і в багатьох аспектах культурнішої, ніж росіяни, не знайшлося жодної людини, спроможної бути прем'єром уряду»⁴³.

Під час війни влада знов загострює увагу на питанні реформування українського правопису. На думку дослідників, це було пов'язано, зокрема, з тим, що нацисти мали наміри замінити усі алфавіти неросійських народів латинськими. Зокрема, 28 січня 1943 р. до Києва з Берліна надійшла вказівка подати терміново проект латинізованої української абетки, яку розробляла спеціальна Правописна комісія на чолі з відомим мовознавцем В.Завітневичем. Абетка робилася за зразком чеської⁴⁴.

Своєрідною альтернативою цим намірам стало обговорення проекту чергової версії українського правопису з основами граматики, що відбулося 26 квітня 1943 року в Уфі. Редактором проекту був академік Л.Булаховський, який так мотивував проведену роботу:

- «1) Щоб правопис був простий і приступний для народу;
- 2) щоб правопис відбивав ті зміни у житті мови і народу, які відбулися і які відбуваються зараз...
- 3) щоб український правопис в основному далеко не відходив від правопису російського»⁴⁵.

До речі, нову версію російського правопису було прийнято у 1941 році, але ритуальну фразу про чергове зближення з нею слід сприймати обережно. Наприклад, творці українського проекту правопису пропонували відновити (частково, але тим не менш) «втрачену» букву «ґ», поверталися до традицій української фонетики, пропонуючи писати «і», а не «i» (наприклад, героїчний, архаїчний), писати в деяких словах «і», а не «и» (народній, східній), писати «Європа», а не «Європа» тощо.

Не всі з цих пропозицій були реалізовані, а сам проект правопису так і не було затверджено під час війни. В листопаді 1944 р. лідер комуністів і одночасно голова Ради Міністрів УРСР М. Хрущов в одному зі своїх виступів оголосив війну українському «мовному націоналізму», вважаючи ворогами всіх, «хто не любить російської мови».⁴⁶

Проте своєрідна «війна» за правопис все-таки тривала. Наприклад, міністр освіти УРСР Павло Тичина до останньої хвилини не

хотів підписувати правопис без поновлення букви «ґ», яка так і не повернулася після її «знищення» в 1933 році. Лише після того, як президент АН УРСР О. Богомолець натякнув Тичині, що стосовно «ґ» є вказівка самого Сталіна, Тичина таки підписав «вдосконалений» український правопис, що набрав чинності в 1946 р.⁴⁷. Передмова до нього вказує, що його мета — «забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо — російського».

Після смерті Сталіна в березні 1953 року в Україні спостерігається посилення руху на захист української мови. Хрущовська, нехай і обмежена, але все-таки — «лібералізація» принесла обнадійливі зміни, що торкнулися і мовної сфери. В УРСР збільшується кількість видань українською мовою. Починають виходити журнали «Прапор», «Мистецтво», «Український фізичний журнал», «Прикладна механіка», «Фізіологічний журнал», «Український історичний журнал», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія», «Радянське літературознавство», «Економіка Радянської України». За оцінкою Івана Дзюби, такого поповнення, як у другій половині 1950-х років, «україномовна періодика не знала з 20-х рр. і не знатиме більше майже до кінця ХХ ст.»⁴⁸.

За оцінками фахівців, децю поліпшився стан української лексикографії у 1950-х роках. Більший за обсягом, порівняно з «Російсько-українським словником» 1948 року, фонд питомої української лексики ввійшов до 6-томного «Українсько-російського словника», який вийшов у Києві у 1953–1963 рр., проте словник зафіксував і велику кількість прямих запозичень і кальок з російської мови⁴⁹.

У 1956 р. в журналі «Комуніст України» з'явилася стаття, автор якої наполягав на розширенні прав української мови, її впровадження у всі сфери «державної, партійної та економічної структури республіки».⁵⁰ Понад те, саме під час «відлиги» було зафіксовано найвищу вимогу щодо статусу української мови. 10–15 лютого 1963 року у Києві відбулася Всеукраїнська наукова конференція з питань української мови за участі багатьох представників української інтелігенції. Саме цей форум висунув вимогу надати українській мові статусу державної. Проте влада на це не пішла.

Ще у хрущовську добу партійні ідеологи, підкреслюючи необхідність «розквіту» націй, водночас обстоювали тезу про їх злиття у єдину національність. Новою історичною спільнотою буде оголошено «радянський народ». Крім іншого, це слугувало камуфлюванню того, що реальну владу у СРСР було сконцентровано насамперед російським керівництвом.

5. Мовне питання до початку «перебудови» (1960-ті роки — 1985)

Реальне становище мов у Радянській Україні ніяк не узгоджувалося з декларованим плюралізмом і «розквітом» націй. Реформа освіти, проведена у 1958 р. про впровадження вільного вибору батьками мови навчання і вільного вибору вивчення другої мови у російських школах закріпила панівне становище російської мови в системі шкільної освіти. У цей же час з московського центру нав'язується нова теза, що функції російської мови в СРСР уже не обмежуються роллю засобу міжнародного спілкування — вона проголошується другою рідною мовою неросійських народів СРСР. Спершу ця теза поширюється в лінгвістичній літературі й публіцистиці, а в 1961 році її канонізує Микита Хрущов, увівши в текст своєї доповіді на XXII з'їзді КПРС.

На початку 1960-х р. у системі Академії наук СРСР було створено Наукову раду з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Своїм головним завданням рада проголошувала координацію соціолінгвістичних досліджень в СРСР. Однак наукове вивчення різних аспектів відносин мови й суспільства стосувалося лише російської мови. У 1960-х рр. в російському мовознавстві з'явилася низка праць, присвячених дослідженню змін, що відбулися в російській мові після 1917 р., вивченню некодифікованих форм мовлення — жаргонів, аргю, просторіччя. На базі масового соціолінгвістичного опитування у 1968 р. була створена чотиритомна праця «Русский язык и советское общество», яку вважають основоположною для виникнення Московської школи функціональної соціолінгвістики. Натомість у національних республіках, зокрема в УРСР, опрацювання соціолінгвістичної проблематики було підпорядковано політичним цілям подальшого зміцнення позицій російської мови і звуження функцій місцевих національних мов⁵¹.

Відповідну спрямованість роботи згаданої ради виразно ілюструвала її програма, опублікована в передовій статті першого числа журналу «Вопросы языкознания» за 1962 р. Як засвідчував текст програми, головне завдання ради полягало у створенні теоретичної бази для форсованої русифікації ряду республік. Після загальної фрази про «повне рівноправ'я всіх народів і мов в СРСР» у програмі далі доводилося, що насправді «рівноправ'я» не для всіх рівне. Існують мови більш рівноправні і менш рівноправні,

оскільки «сфера їх подальшого функціонування далеко не однакова». На цій підставі мови народів СРСР розподілялися на перспективні і неперспективні. До перших було зараховано, крім, звичайно, «великої російської мови», вірменську, грузинську, латиську, литовську і естонську. Решта мов потрапляли в розряд неперспективних. Таким чином, українська й білоруська мови, а також азербайджанська і мови республік Середньої Азії були виключені з групи перспективних, а низка наступних пунктів програми, зокрема перелік її завдань, свідчив, що для «близькоспоріднених мов» сплановано завершальний етап влиття у «велику російську» мову⁵².

Це стало найбільш помітно із середини 1960-х р., особливо після зміщення Микити Хрущова. Українська та білоруська мови стали першими кандидатами на те, щоб бути поглиненими у ході утворення «радянського народу», по суті, цілковитої русифікації.

Саме тоді з'явився памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який написав літературний критик Іван Дзюба. Він заходився переконувати партійно-державних владоможців, що «сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокойним за долю своєї національності, а раз так — ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити»⁵³. Дзюба апелював до частини російського і русифікованого населення в Україні, насамперед з-поміж інтелігенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в Україні і слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики.

Працю Дзюби читали у найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста — керівника КПУ у 1963–1972 рр., добу, якій згодом присвоїли назву «доба контрольованого автономізму» Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась».⁵⁴

Дзюба добре вдокументував свою працю, звертаючи, зокрема, увагу на те, що у 1963 році в СРСР друк російською мовою становив 75% назв і 81,4% тиражу, а мовами всіх неросійських народів — лише 25% і 18,6% тиражу.⁵⁵ «Маємо, — доводилося у праці, — вимушену, під тиском обставин і дією серйозних причин відмову частини українців від своєї мови і всі пов'язані з цим ненормальні наслідки для суспільства»⁵⁶. На цю ситуацію звернули увагу влади учасники Всеукраїнської наукової конференції з питань українсь-

кої мови, проведеної 10–15 лютого 1963 р. у Києві. Саме тоді було запропоновано проголосити українську мову державною мовою в державних і громадських установах. Проте влада на це не пішла.

Новий етап наступу на українську мову розпочався з приходом до влади у травні 1972 р. Володимира Щербицького. Симптоматично, що у своїх численних статтях, книгах і виступах В.Щербицький завжди уникав вживати вислів «український народ», надаючи перевагу терміну «народ України». Та й українську мову підкреслено ігнорував, і оскільки для місцевої номенклатури був приклад за номером 1, то це вкрай негативно впливало не тільки на мовну ситуацію, а й на національну політику в УРСР загалом.

У червні 1978 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках». Вона стала плацдармом у наступі на національну школу. Його посилила Всесоюзна науково-практична конференція на тему «Російська мова — мова дружби і співробітництва народів СРСР» (Ташкент, 22–24 травня 1979 року). Рекомендації конференції були обов'язковими для виконання в системі народної освіти і культури. Згідно з ними, запроваджувалося тотальне, розпочинаючи з дошкільних закладів, вивчення російської мови. Викладачам, які переходили на російську, підвищували заробітну плату. Їх заохочували, пропагували, нагороджували як вчителів-новаторів. За два десятиріччя після початку хрущовської реформи кількість україномовних шкіл в УРСР зменшилась. А у Кримській області і в Донецьку не залишилося жодної такої школи.

В. Щербицький та його оточення неухильно виконували рекомендації центру. Кількість книжок, що видавалися наприкінці 1970-х рр. українською мовою, впала до рівня середини 1920-х років, тобто до рівня переддня «українізації», а співвідношення російських і українських книжок, виданих в УРСР, становило 3:1⁵⁷. Переважна більшість газет і книг, що їх читали в Україні, надходила з Росії. Серед книг, що друкувалися в УРСР, більшість була російськомовною. Перевага національної мови була безсумнівною в газетній справі (тільки за кількістю назв), але за кількістю примірників щоденні російськомовні газети мали велику перевагу.

Розширювався випуск якісної навчальної літератури російською мовою. Розгорталася перепідготовка викладачів для всіх форм і типів навчальних закладів, спроможних провадити заняття російською мовою. У середині 1980-х років у класах з українською мовою навчання перебувала тільки п'ята частина київських учнів.

У педагогічних училищах столиці до 70% лекцій читалося російською мовою. У Київському університеті імені Тараса Шевченка національною мовою викладалося менше третини природничих і менше половини суспільних та гуманітарних дисциплін.

6. Інструменталізація мовного питання на останньому етапі існування УРСР та мовна політика незалежної України (1985–1991)

У 1985 р. в СРСР розпочався процес перебудови, що дало змогу порушити питання про справжній стан національних культур та мов. Уже в 1986 р. починає розгортатися дискусія про стан української мови. При цьому у різних регіонах УРСР шанувальники мови починають утворювати громадські організації. З кінця 1980-х років проблема української мови поступово починає включатися у політичний дискурс.

11 лютого 1989 р. у Києві відбулася установча конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка. На її відкритті виступив Олесь Гончар. Він оцінив стан української мови як «мовний Чорнобиль».⁵⁸ У наступних виступах на конференції лунала критика політики денаціоналізації, внаслідок якої українська мова втратила державну, об'єднувальну та суспільну функції, висувалися вимоги конституційного захисту української мови, надання їй статусу державної⁵⁹. На думку дослідників, в основі ідеології мовозахисного руху було покладено віктимізацію проблеми — Україна постала у ролі невинної жертви ворожої змови та злої долі⁶⁰. Замовчувалося, що і русифікація, і репресії, і нищення національної пам'яті відбувалися за активної участі самих українців. Згадані відомі літератори не готові були також оцінити українську трагедію в ширшому контексті.⁶¹ В такій тональності висловлювалася більшість письменників і діячів культури, які обіймали ключові посади у творчих спілках.

У 1988 р. розгорнулася широка дискусія з приводу необхідності надання українській мові статусу державної, а згадане Товариство української мови запропонувало зробити цю мову офіційною. 10 червня 1989 р. відбулася наукова конференція «Розвиток національних мов і питання двомовності», на якій точилися гострі дискусії навколо мовного питання в Україні.

1 липня 1989 р. у Києві відбулась установча конференція Народного Руху України за перебудову, а 8–10 вересня того самого року — установчий з'їзд НРУ. Ці події надали нового імпульсу

у дискусіях навколо мовної проблеми. Одначе вже в рішеннях згаданого установчого з'їзду НРУ можна було помітити, що тенденція до одновимірного трактування мови поступається реалістичному розумінню того, що мовна однорідність не є найважливішою умовою для цілісної національної ідентичності. Програма НРУ вимагала вести боротьбу проти політики денаціоналізації, сприяти духовному відродженню української нації, але водночас — сприяти всебічному розвитку мов і культур національних меншостей і етнічних груп, що проживають на території УРСР⁶².

23 вересня 1989 року працював об'єднаний пленум правління Спілки письменників України і Товариства української мови з порядком денним «Українська мова: реальність і перспективи». Робота цього форуму не лише ще раз засвідчила наростання дискусій про статус і становище української мови, а й передувала важливій політичній події. 28 вересня 1989 р. пленум ЦК Компартії України увільнив від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ Володимира Щербицького. Рівно за місяць, тобто 28 жовтня, Верховна Рада УРСР прийняла закон УРСР «Про мови в Українській РСР». У цьому документі підкреслювалося, що УРСР «забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національної майбутності»⁶³. Разом з тим закон підтверджував статус російської мови «як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР»⁶⁴.

Невдовзі СРСР зазнає краху, замість УРСР постає самостійна Україна, яка візьме у майбутнє не лише плани і сподівання на реальні (а не лише декларовані) зміни статусу української мови, а й успадкує тягар втрат, перешкод, недоліків, детермінованих її довготривалим нерівноправним становищем у русифікованому культурному просторі.

¹ Цит. за: *Ільєнко І.* В пазурах двоглавого. Українство під царським гнітом (1654–1917). — К., 1998. — С. 77.

² Там само. — С. 87–88.

³ Цит. за: Там само. — С. 88.

⁴ Цит. за: Там само. — С. 93–94.

⁵ Див.: *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 52.

⁶ Див.: *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К., 1997. — С. 48.

⁷ Див.: *Скуратівський В.* Історія і культура. — К., 1996. — С. 85.

⁸ Цит. за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — С. 182.

⁹ Див.: *Кравченко Б.* Вказ. праця. — С. 127.

¹⁰ «Похід проти української мови зростає одночасно з ростом походу проти української державности...» // Віче. — 1994. — №2. — С. 150.

¹¹ Там само. — С. 151, 155.

¹² *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. — Ужгород, 1930. — С. 286.

¹³ Див.: *Попович М.* Нарис історії культури України. — К., 1998. — С. 567.

¹⁴ *Грабович Г.* Советизація української гуманістики // Критика. — 1997. — №1. — С. 19.

¹⁵ X з'їзд КП(б)У. 20–29 листопада 1927 р. Стенограф. звіт. — Харків, 1928. — С. 526.

¹⁶ Див.: *Кравченко Б.* Вказ. праця. — С. 130.

¹⁷ *Сталін Й.В.* Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Твори. Том 8. — С. 152.

¹⁸ Докладніше див.: *Кошелівець Іван.* Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972; *Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002.

¹⁹ Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. — Москва, 2001. — С. 290.

²⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 291–294.

²¹ Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 98–114; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. / За ред. В.А.Смоля. — К., 2003.; та ін.

²² *Хвиля А.* Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Вільшовик України. — 1933. — №7–8. — С. 55.

²³ Докладніше див.: Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / Упор.: Л. Масенко та ін. — К., 2005. — С. 5–12.

²⁴ Стан на мовному фронті. Доповідь тов. Хвилі // Комуніст. — 1933. — 29 червня.

²⁵ Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В.Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. — 1933. — №8–9. — С. 267–268.

²⁶ Див.: *Касьянов Г.В., Даниленко В.М.* Сталінізм і українська інтелігенція. (20–30-і роки) — К., 1991. — С. 83–85.

²⁷ Підрахунок здійснено за виданням: З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій. — К.: «Український письменник», 1991.

²⁸ *Дзюба И.* Пятьдесят лет спустя // Дружба народов. — 1989. — №4. — С. 214.

²⁹ Они вернутся из небытия // Литературная газета. — 1988. — №52.

³⁰ Цит. за: Українська мова у ХХ сторіччі. — С. 17.

³¹ Там само.

³² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 463, арк. 2–4.

³³ Див.: *Жовтобрюх М. А.* Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). — К.: «Наукова думка», 1991. — С. 216.

³⁴ ЦДАГОУ, оп. 1, спр. 548, арк. 77, 93–97.

³⁵ Там само, арк. 117–118,

³⁶ Там само, спр. 578, арк. 199.

³⁷ Див.: Українська мова у ХХ сторіччі. — С. 16.

³⁸ Див.: *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. — Мюнхен, 1987. — С. 183.

³⁹ Там само. — С. 184.

⁴⁰ Докладніше див.: *Скельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К., 2008. — С. 59.

⁴¹ Там само.

⁴² Цит. за: *Кравченко Б.* Вказ. праця. — С. 219.

⁴³ *Джилас М.* Беседи со Сталиным. — М., 2002. — С. 138.

⁴⁴ Див.: *Гриневич В. А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) — К., 2007. — С. 463.

⁴⁵ Цит. за: Там само. — С. 464.

⁴⁶ Там само. — С. 465.

⁴⁷ Див.: Там само.

⁴⁸ *Дзюба І. М.* Україна у пошуках нової ідентичності. Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети. — К., 2006. — С. 268.

⁴⁹ Див.: Українська мова у ХХ сторіччі. — С. 18.

⁵⁰ *Смельяненко Г.* Ленінські принципи національної політики КПРС // *Комуніст України.* — 1956. — №8. — С. 59.

⁵¹ Див.: Там само. — С. 20.

⁵² Див.: Там само. — С. 20–21.

⁵³ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 1998. — С. 26.

⁵⁴ Цит. за: *Петро Шелест:* «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К.: Генеза, 2003. — С. 748.

⁵⁵ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — С. 141.

⁵⁶ Там само. — С. 173.

⁵⁷ Див.: *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. — К.: Генеза, 1996. — С. 290–291.

⁵⁸ Цит. за: *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільного розвитку. — К., 2002. — С. 59.

⁵⁹ Див.: Там само.

⁶⁰ Див.: *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Авторизований переклад з польської. — К., 2005. — С. 147.

⁶¹ Див.: Там само. — С. 148.

⁶² Див.: Програма Народного Руху за перебудову // *Літературна Україна.* — 1989. — 28 вересня.

⁶³ Цит. за: *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 445.

⁶⁴ Там само.

1.2. Мовне питання у соціологічному вимірі

1.2.1. Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні

Мовна ситуація та статус мов в Україні постійно перебувають у центрі уваги і протистояння політичних сил та громадськості. Однак суспільна актуальність проблеми не спричинила поширення емпіричної основи її вивчення. В абсолютній більшості робіт вона вивчається та аналізується на дуже обмеженому колі показників.

Так, у щорічних моніторингових дослідженнях Інституту соціології НАН України використовуються всього два показники:

1. Ваша рідна мова (без визначення, що розуміється під «рідною мовою»)

2. Мова спілкування у родині (вдома)¹ («Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?» — з варіантами відповіді: «переважно українською», «переважно російською», «і українською, і російською, залежно від обставин», «іншою мовою»). Наявність лише двох показників суттєво обмежує можливість системного аналізу мовної ситуації та динаміки функціонування мов в Україні.

У окремих дослідженнях ці показники (як, приміром, у 2002–2003 рр.) доповнюються ставленням громадян до необхідності обов'язкового вивчення інших мов (окрім державної) в Україні («Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?» — з варіантами: «російську», «англійську» чи «іншу» та можливістю вибрати необмежену кількість варіантів)².

Однак це не набагато розширює можливість аналізу мовної ситуації.

Що ж стосується ставлення громадян України до статусу мов в Україні, то для цього взагалі використовується тільки один показник: ставлення до надання російській мові статусу офіційної в Україні (без визначення, що таке статус офіційної мови і як він співвідноситься зі статусом української мови як державної). І вивчається це ставлення за допомогою запитання: «Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?» (з варіантами відповіді: «ні», «так», «важко сказати»).

Питання ж щодо статусу української мови, російської мови як регіональної тощо зазвичай узагалі не вивчаються соціологами.

Понад те, вважається, що масова свідомість громадян є логічною, раціональною та послідовною, а тому якщо громадяни підтримують надання російській мові статусу другої державної (чи офіційної), то вони не можуть одночасно підтримувати статус української мови як єдиної державної, бо з раціонального погляду це взаємовиключні позиції. Хоча в реальності ситуація є складнішою.

Більш широкий перелік показників використовувався в спеціальному дослідженні мовної ситуації, який був проведений у 2000 році Інститутом соціології НАН України та опитувальною мережею фірми «Соціс» (вибірка—1200 респондентів)³, де з мовних питань додано до вищеназваних ще три:

1. Необхідність знання дітьми та онуками громадян української мови («Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям (онукам) знання української мови?» — з варіантами відповіді: «так, безумовно», «ні, не обов'язково», «важко відповісти»).

2. Необхідність знання дітьми та онуками громадян російської мови («Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям (онукам) знання російської мови?» — з аналогічними варіантами відповіді).

3. Необхідність знання дітьми та онуками громадян рівною мірою української та російської мов («Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям (онукам) знання рівною мірою української та російської мови?» — з аналогічними варіантами відповідей).

Такого роду формулювання питань і варіанти відповідей дещо підштовхують респондентів до позитивних відповідей. У той же час показники, які відображали б самооцінки реального рівня володіння українською, російською мовою, мовами національних меншин чи іноземними мовами в зазначеному дослідженні були відсутні.

Дещо іншою була система показників цільового дослідження «Етнічні групи України» (досліджувалися по 200 респондентів української, російської, кримськотатарської, польської, угорської, єврейської та ромської національностей, проведеного у жовтні 2003 року соціологічним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у співпраці зі соціологами університету штату Айова (США)).

Ця система показників функціонування мов в Україні була такою:

1. Що громадяни розуміють під рідною мовою («Як Ви вважаєте, що таке рідна мова?» (3 варіантами відповіді: 1) «це мова

національності, до якої я належу»; 2) «це мова, якою розмовляли мої батьки»; 3) «це мова, якою я думаю і можу вільно спілкуватися»; 4) «це мова, якою я розмовляю найчастіше»; 5) «інше»; 6) «не визначились»).

2. Рівень володіння рідною мовою («Чи володієте ви рідною мовою?» (3 варіантами відповідей: «володію цілком вільно», «володію, але під час розмови маю певні проблеми»; 3) «розумію мову, але не розмовляю»; 4) «зовсім не володію»)).

3. Можливість вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) в державних дошкільних навчальних закладах. («Чи є, чи немає можливості для вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі)?» (3 варіантами відповідей: є та нема)).

4. Можливість вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) в приватних дошкільних навчальних закладах (з аналогічним запитанням та варіантами відповіді).

5. Можливість вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) в державних загальноосвітніх школах (з аналогічним запитанням та варіантами відповіді).

6. Можливість вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) у вечірніх школах (з аналогічним запитанням та відповідями).

7. Наявність у Вашому місті (селі) школи, де всі предмети викладаються мовою Вашої етнічної групи (з варіантом відповідей: так, ні, важко сказати).

8. Мова спілкування в сім'ї (вдома) («Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь у Вашій сім'ї (вдома)?» (3 варіантами відповідей: переважно українською, переважно російською, по-різному, залежно від обставин; мовою моєї етнічної групи (якою?)).

9. Мова спілкування з сусідами (з аналогічними варіантами відповідей).

10. Мова спілкування з колегами на роботі та навчанні («Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь з колегами по роботі (навчальному закладі)?». (3 аналогічними варіантами відповіді)).

11. Чи використовуються у спілкуванні на роботі чи навчанні інші мови? (3 варіантами відповіді: ні, використовую таку-то мову).

12. Чи вивчають (вивчали) діти та онуки в школі мову Вашої етнічної (національної) групи? (3 варіантами відповідей: 1) відвідують (відвідували) середню школу, де всі предмети викладалися

мовою етнічної групи; 2) відвідують (відвідували) школу, де мова моєї етнічної групи вивчалася серед обов'язкових предметів; 3) відвідують (відвідували) середню школу, де мова моєї етнічної групи вивчалася факультативно; 4) не вивчали мови моєї етнічної групи взагалі; 5) у мене немає (не було) дітей та онуків; 6) важко відповісти).

13. Необхідність здобути освіту мовою Вашої етнічної (національної) групи. («Вважаєте Ви потрібним чи ні для Ваших дітей (онуків) здобути освіту мовою Вашої етнічної (національної) групи?» (3 варіантами відповідей: безумовно потрібно, бажано, не обов'язково, зовсім не потрібно, важко відповісти)).

14. Потреби мовою власної національної (етнічної) групи):

- Читати газети і журнали.
- Читати наукову та науково-популярну літературу.
- Читати художню літературу.
- Переглядати телевізійні програми.
- Слухати радіопрограми.
- Відвідувати концерти національних (етнічних) художніх колективів (співаків).

Усі показники з варіантами відповіді: є така потреба, нема, важко відповісти.

15. Можливості у власному місті (селі) мовою своєї національної (етнічної) групи:

- Читати газети і журнали.
- Читати наукову та науково-популярну літературу.
- Переглядати телевізійні програми.
- Слухати радіопрограми.
- Відвідувати концерти національних (етнічних) художніх колективів (співаків).

Усі показники з варіантами відповіді: так, ні, важко сказати.

16. Регулярність особистих практик мовою своєї національності в останні місяці:

- Читання газет та журналів.
- Читання наукової та науково-популярної літератури.
- Читання художньої літератури.
- Перегляд телевізійних програм.
- Прослуховування радіопрограм.

Відвідування концертів національних (етнічних) художніх колективів (співаків). Ці показники з варіантами відповіді часто, зрідка, ні, не читаю, не відвідую, не слухаю, не дивлюсь)⁴.

Поряд з великою кількістю інших показників етнічної ідентифікації та практик це дослідження дало змогу досить детально розкрити мовну ситуацію серед українців, росіян та деяких етнічних меншин України. Однак ані його емпіричні результати, ані їхній науковий аналіз досі не опубліковані в Україні. Хоча їхній аналіз дозволяє зробити багато не тільки змістовних, але й методичних висновків.

Показник рідної мови досі неоднозначно розуміється у науковій літературі. Навіть філологи під рідною мовою розуміють або (1) мову, якою розмовляла мати; (2) мову, якою з громадянином розмовляли в ранньому дитинстві; (3) першу мову, якою громадянин заговорив сам у дитинстві; (4) мову, якою громадянин нині найчастіше користується на практиці, (5) мову етносу, до якого належить громадянин⁵.

Тобто, як зазначав М.Шульга: «Стосовно цього питання навіть у філологів немає однозначного розуміння... в патріархальному суспільстві з нерозвиненою комунікацією і міграційною рухливістю населення, з міцними етнічними, релігійними, культурними бар'єрами практично завжди збігалися етнічність, рідна мова, материнська мова, мова етносу, перша функціональна мова, культурна орієнтація. Але в сучасному, все більш глобалізованому світі ці бар'єри давно вже рухнули»⁶. Дослідник пропонує власне визначення рідної мови як мови, «через яку особистість може найбільш повно виявити свою мовну компетентність» і якою «особистість мислить»⁷.

Проте навіть якщо рідна мова — це мова якою мислить і найкраще володіє громадянин, з цього зовсім не випливає, що саме це мають на увазі громадяни, відповідаючи на запитання про рідну мову.

Аналіз цільового національного дослідження етнічних груп України 2003 року показує, що поміж громадян усіх семи етнічних груп (про які йшлося вище) 42,1% вважають, що рідна мова — це мова національності, до якої вони належать, 23,1% — що це мова, якою розмовляли їхні батьки, 27,4% — що це мова, якою вони думають і можуть вільно спілкуватися, 2,8% — мова, якою вони розмовляють найчастіше, 4,4% — дали інші відповіді або не визначилися взагалі.

При цьому з-поміж етнічних українців 57,4% вважають, що рідна мова — це мова національності, до якої вони належать, 12,9% — що це мова батьків, 24,8% — мова, якою вони думають

і можуть вільно спілкуватися. З-поміж етнічних євреїв, ромів, кримських татар, угорців та поляків 37–47% вважають, що це мова національної групи, 16–40% — мова батьків, 17–32% — мова, якою вони думають і можуть вільно спілкуватися. При цьому з-поміж етнічних росіян найбільше тих, хто вважає рідною мову, якою вони думають і можуть вільно спілкуватись (52,8%), далі — мова національної групи (30,3%) і найменше — мова батьків (13,3%).

Отже, серед етнічних спільнот України присутнє дуже відмінне розуміння поняття «рідна мова». Досить суттєві розбіжності з цього питання і між представниками двох найчисельніших етнічних спільнот України — українців та росіян, які загалом становлять понад 95% громадян країни. В цих умовах абстрактне питання про рідну мову взагалі не піддається в опитуваннях раціональній інтерпретації, бо виявлений з допомогою такого питання «рівень володіння рідною мовою» представників різних етнічних груп України або визнання громадянами української чи російської мови як рідних мало характеризує мовну ситуацію в Україні, хоча давно включається не тільки в соціологічні опитувальники, але зі сталінських часів разом з національною ідентифікацією включено до переписів населення.

У переписах населення досить однорідної в мовному відношенні Польщі окрім запитання «До якої національності Ви себе відносите?» було запитання не про «рідну мову» як в Україні, а в іншій версії — «Якою мовою (мовами) Ви найчастіше розмовляєте вдома?». Конструкція запитання давала змогу визначити дві непольські мови, незалежно від того, використовуються вони разом із польською чи окремо⁸.

На нашу думку, через неоднозначність та некоректність такої інтерпретації показник рідної мови доцільно вилучити із соціологічних досліджень, замінивши його показниками мови спілкування батьків (чи осіб, які їх заміняли) та мови, якою громадяни думають («внутрішня мова»).

Що ж стосується володіння (знання) мов, то тут можуть бути запитання щодо знання різних мов, у тому числі мови тієї етнічної (національної) групи, до якої належить громадянин.

Існують суттєві проблеми і щодо шкал вимірювання мовних практик та знання (володіння) різними мовами громадян України, а також чинників, що ці практики визначають.

Так, у моніторингу Інституту соціології НАН України показник мови спілкування в сім'ї («Якою мовою (мовами) Ви переважно

спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?») вимірювався за чотирибальною шкалою, але не завжди однаково. Іноді це була шкала: «переважно українською», «переважно російською», «і українською, і російською, залежно від обставин», «іншою»⁹, а іноді: «тільки українською», «тільки російською», «по-різному, залежно від обставин», «іншою»¹⁰. В «Омнібусах» фірми «Соціс» теж використовується чотирибальна, але дещо інша шкала: «українською», «російською», «українською і російською рівною мірою», «іншою»¹¹.

Тобто, ці шкали є не зовсім ідентичними і порівняння результатів, отриманих у дослідженнях в різні роки, не є однозначно зіставлюваними. При цьому шкала «Соцісу» хоч і є симетричною, але не повністю, бо не зовсім зрозуміло, до якої категорію відносити тих, хто розмовляє переважно українською, але часто і російською (але не рівною мірою) чи, навпаки, переважно російською, але часто і українською.

Шкали ж моніторингу Інституту соціології НАН України формально більш повні, але перша з них не дає змоги виявити частку населення, яке в мовних практиках користується тільки однією мовою, від двомовних громадян (виключно українською та виключно російською), а друга не дає можливості з категорії білінгвів (по-різному, залежно від обставин) розрізнити тих, хто, розмовляючи двома мовами, переважно вживає українську, переважно російську та обидві мови практично рівною мірою.

Ще менш інформативною є шкала для вимірювання мовного спілкування в дослідженні 2000 року, яке передбачало тільки три категорії — українська, російська та інші¹², хоча мовна практика в Україні є значно різноманітнішою.

При цьому для аналізу мов спілкування в різних сферах життя громадян (у сім'ї, в громадських місцях, з сусідами та родинами, з колегами на роботі та навчанні) бажано використовувати шестибальну симетричну шкалу:

- 1) розмовляю виключно українською;
- 2) розмовляю переважно українською, але зрідка і російською;
- 3) рівною мірою розмовляю як українською, так і російською;
- 4) розмовляю переважно російською, але зрідка і українською;
- 5) розмовляю виключно російською;
- 6) розмовляю переважно іншими мовами.

Однак і ця шкала не відбиває наявності в повсякденній мові спілкування різних регіональних діалектів української (меншою

мірою — російської) мови та особливо так званого «суржику» — змішаної мови — переважно української з великою кількістю фонетичних, синтаксичних та лексичних вкраплень російської мови. Цьому аспекту у масових соціологічних дослідженнях взагалі не приділяється бодай якоїсь уваги. Методично вона взагалі не обґрунтована. Як експеримент у цьому дослідженні ми запропонували шестибальну шкалу вимірювання мовних практик, модифіковану з вищезапропонованої:

- 1) розмовляю виключно українською;
- 2) розмовляю переважно українською, але зрідка і російською;
- 3) розмовляю змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова;
- 4) розмовляю переважно російською, але зрідка і українською;
- 5) розмовляю виключно російською;
- 6) розмовляю іншою мовою.

Складною залишається і проблема шкал вимірювання рівня володіння громадянами певними мовами в соціологічних масових опитуваннях, де практично немає можливості застосовувати філологічні тестові методи чи методи зовнішнього оцінювання. А тому може йтися тільки про самооціночні показники володіння мовою, які зазвичай є завищеними. А для їхнього вимірювання (в суспільстві суцільної грамотності) можна застосовувати таку шкалу:

- 1) вільно можу говорити, читати та писати цією мовою;
- 2) вільно можу читати та писати, але маю проблеми під час розмови;
- 3) вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю;
- 4) в основному розумію цю мову, але читати, писати та розмовляти не можу;
- 5) практично не розумію цієї мови.

Наявність показників самооцінок володіння мовами дасть змогу виявити їхній вплив на реальні мовні практики функціонування мов та показати, якою мірою рівень володіння мовами пов'язаний з їх використанням у різних сферах життєдіяльності громадян України.

Важливе значення має також розробка показників наявності чи відсутності дискримінації мовних груп в Україні не за етнічною, а за власне мовною ознакою. В масштабних комплексних та етнокультурних дослідженнях в Україні оцінки етнічної дискримінації присутні, але проблеми дискримінації за мовними ознаками не вивчаються. Так, в моніторинговому щорічному дослідженні

Інституту соціології НАН України використовуються чотири показники фактів дискримінації етнонаціональних груп, які вимірюються за допомогою запитань: «Чи доводилося Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (порушення прав та інтересів) щодо... 1) українців; 2) росіян; 3) щодо євреїв; 4) щодо людей інших національностей?» (З варіантами відповідей: так, ні, важко сказати)¹³.

У вже згадуваному цільовому дослідженні «Етнічні групи України» використовуються три, але інші показники оцінок етнічної дискримінації:

1. Чи доводилося Вам стикатися особисто з фактами утисків (дискримінації) представників Вашої етнічної (національної) групи в останні десять років? (З варіантами відповідей: не доводилося, доводилось, але рідко, доводилося досить часто);

2. Якщо траплялися факти дискримінації представників Вашої етнічної групи, то в яких сферах це відбувалося? (З варіантами відповідей: у сфері освіти, в бізнесі, в політиці, в питаннях працевлаштування, у сфері культури, в питаннях релігії, інше).

3. Якщо Вам доводилося стикатися з фактами утисків (дискримінації) Вашої етнічної групи, то де це відбувалося? (З варіантами відповідей: на роботі, в громадських місцях, у сім'ї, у стосунках з сусідами, в пресі, в телевізійних повідомленнях, у публічних виступах політиків і громадських діячів, у інших місцях).

Такий підхід дозволяв отримати самооцінки етнічної дискримінації — їхню частоту, сфери суспільного та приватного життя, де ці факти мали місце. Аналогічний підхід щодо наявності фактів утисків і сфер, де це відбувається, можна застосувати і в самооцінках дискримінації за мовною ознакою.

На нашу думку, мінімальна система показників функціонування мов в Україні та ставлення громадян до статусу мов в Україні може включати такі групи та окремі показники:

I. Показники реального функціонування мов в Україні:

1.1. Мова (мови), на якій громадяни думають (за шестибальною шкалою, про яку говорилося вище).

1.2. Мова (мови), якою громадяни спілкуються вдома (в сім'ї) (за тією ж шкалою).

1.3. Мова (мови), якою громадяни спілкуються на вулицях, в громадських місцях (за тією ж шкалою).

1.4. Мова, якою громадяни спілкуються на роботі чи в навчальних закладах з колегами (за тією ж шкалою).

1.5. Мова, якою громадяни спілкуються з родичами та знайомими (окрім колег по роботі чи навчанні) (за тією ж шкалою).

II. Показники самооцінок володіння різними мовами в Україні:

2.1. Самооціночні показники володіння українською мовою (за шестибальною шкалою, про яку говорилося вище).

2.2. Самооціночні показники володіння російською мовою (за аналогічною шкалою).

2.3. Самооціночні показники володіння мовами інших етнічних меншин України (за аналогічною шкалою).

2.4. Самооціночні показники володіння провідними світовими мовами — англійською, німецькою тощо (за аналогічною шкалою).

III. Показники самооцінок фактів дискримінації за мовною ознакою:

3.1. Під час вибору навчання в загальноосвітній школі (за шкалою: «так», «ні», «важко сказати»).

3.2. Під час вступу та навчання у вищих чи професійних навчальних закладах (за аналогічною шкалою).

3.3. Під час працевлаштування (за аналогічною шкалою).

3.4. На роботі (під час виконання службових обов'язків) (за аналогічною шкалою).

3.5. Під час вирішення своїх проблем в органах місцевого самоврядування (місцевій раді, адміністрації) (за аналогічною шкалою).

3.6. Під час вирішення своїх проблем в органах центральної державної влади (Верховній Раді, Уряді, міністерствах та відомствах) (за аналогічною шкалою).

IV. Показники інститутів, що впливають на володіння та використання мов:

4.1. Мова (мови), якою розмовляли батьки (чи особи, що їх заміняли) (за шестибальною шкалою, аналогічною мовам спілкування).

4.2. Мова навчання в загальноосвітніх школах (за шкалою: «українська», «російська», «спочатку російська, потім українська», «інша»).

4.3. Мова навчання в вищих чи інших професійних навчальних закладах (для тих, хто в них навчався) (за шкалою: «тільки українською», «тільки російською», «більшість предметів викладались українською», «більшість предметів викладалися російською», «іншою»).

V. Показники преференцій громадян щодо мов навчання дітей (онуків) та «споживання» продукції засобів масової інформації і закладів культури:

5.1. Ставлення громадян до необхідності знання дітьми (онуками) української мови (за шкалою: «безумовно так», «скоріше так», «скоріше ні», «безумовно ні», «важко відповісти»).

5.2. Ставлення громадян до необхідності знання дітьми (онуками) російської мови (за аналогічною шкалою).

5.3. Ставлення громадян до бажаної мови перегляду (прослуховування) програм новин та суспільно-політичних передач на радіо і телебаченні (за шкалою: «українською», «російською», «і українською, і російською рівною мірою» — «не важливо, українською чи російською», «іншою»).

5.4. Ставлення громадян до бажаної мови перегляду фільмів російського виробництва на телебаченні (за аналогічною шкалою);

5.5. Ставлення громадян до бажаної мови читання газет (за аналогічною шкалою).

5.6. Ставлення громадян до бажаної мови читання художніх журналів (книжок) (за аналогічною шкалою).

VI. Показники ставлення громадян до статусу мов в Україні:

6.1. Ставлення громадян до статусу української мови як єдиної державної з гарантуванням права на вільний розвиток іншими мовами (за п'ятибальною шкалою: «цілком схвалюю», в основному схвалюю», «в основному не схвалюю», «зовсім не схвалюю», «не визначились»).

6.2. Ставлення громадян до російської мови як другої державної в Україні поряд з українською (за аналогічною шкалою).

6.3. Ставлення громадян до надання статусу офіційної російській мові та мовам національних меншин в окремих регіонах України (за аналогічною шкалою).

6.4. Ставлення громадян до рівного статусу всіх мов в Україні, без потреби надавати жодній мові статусу державної та офіційної (за аналогічною шкалою).

6.5. Ставлення громадян щодо референдуму про статус мов в Україні (за шкалою: «такий референдум дуже потрібний», «скоріше потрібний», «скоріше не потрібний», «зовсім не потрібний», «не визначились»).

Така мінімальна система показників дасть змогу виявити системно мовну ситуацію в Україні, чинники функціонування мов

та чинники ставлення до статусу мов в Україні і обґрунтувати мету, завдання та напрями державної мовної політики. Безумовно, цінність цієї інформації була б значно вищою, якби була можливість не тільки зафіксувати ситуацію в мовному середовищі на нинішній момент, але і виявити тенденції її змін за роки незалежності та у більш глибокій ретроспективі.

Звичайно, що найбільш повну інформацію про динаміку певних соціальних процесів (у тому числі і в сфері функціонування мов в Україні) дають повторні (моніторингові) соціологічні дослідження, проведені за єдиною системою вибірки та аналогічною методикою. Однак, як вже зазначалося, такі матеріали моніторингового щорічного дослідження Інституту соціології НАНУ (1994–2006 рр.) містять тільки два обґрунтовані показники ситуації в мовній сфері (мова спілкування в сім'ї та ставлення громадян до статусу російської мови). Проте моніторингові дослідження — не єдиний спосіб виявити динаміку певних соціокультурних процесів.

Змушені повторити свою думку, що «на перший погляд виявити динаміку певних соціальних явищ можливо лише під час багаторазових соціологічних досліджень, які дозволяють зафіксувати стан розвитку цих об'єктів у кількох проміжках історичного часу. Але така позиція є не зовсім точною. В соціології і суспільних соціальних науках робиться спроба і в рамках одномоментного дослідження виявити не тільки структуру певних соціальних явищ, але і їхню динаміку. Найбільшого поширення в соціальних науках (особливо в демографії) набув когортний аналіз»¹⁴. Використовується цей метод і в аналізі мовної ситуації в Україні¹⁵.

Звичайно, когортний аналіз має свої обмеження. По-перше, на відміну від демографічних досліджень, де порівнюються дані за віковими групами, у соціологічних дослідженнях (через невеликі обсяги вибірки) існує можливість порівнювати дані мовних практик тільки узагальнюючи дані щодо десятирічних чи двадцятирічних вікових груп. Тільки дослідження з великими обсягами вибірки дозволяють аналізувати динаміку мовної ситуації п'ятирічних чи навіть річних когорт громадян. Однак кількість показників у них теж обмежена двома — мова спілкування в сім'ї за чотирибальною шкалою та альтернативний вибір статусу мов в Україні (за шкалою: єдина українська державна, дві державні — українська та російська, одна українська державна і російська офіційна в окремих регіонах).

По-друге, порівняння мовних практик громадян є не зовсім коректним через те, що старші вікові групи через смертність представлені в нинішній час меншою кількістю громадян, ніж молодші. Але в нас немає жодних підстав вважати, що різні мовні групи громадян (україномовні, російськомовні, двомовні тощо) суттєво відрізняються за коефіцієнтами смертності, а тому цим обмеженням для когортного аналізу мовної динаміки можна знехтувати.

По-третє, покогортне порівняння мовних практик громадян різних вікових груп (когорт) є не зовсім коректним через те, що частина громадян старшого віку могла впродовж свого життя змінити мову спілкування з різних причин (чи то під впливом міграції в іншомовне середовище, чи під впливом історичних та політико-ідеологічних змін тощо). Останній чинник є більш суттєвим, ніж попередні, однак інформацію щодо його впливу можна виявити, якщо когортний аналіз динаміки мовних практик доповнити ретроспективно-біографічним аналізом, який раніше у вітчизняній українській та російській соціології застосовувався найчастіше для вивчення динаміки трудової, соціально-професійної та соціальної мобільності громадян¹⁶.

Подолати недоліки когортного аналізу без скорочення рамок соціально-історичного аналізу динаміки певних соціальних процесів (у тому числі і функціонування мов в Україні) дає змогу ретроспективно-біографічний метод, який був розроблений зарубіжними і вітчизняними соціологами для аналізу соціально-професійної, трудової та соціальної мобільностей¹⁷. Одним із способів вирішення цього завдання є метод трудової (життєвої) біографії, коли респондентам ставляться запитання щодо важливих фактів їхньої біографії. Вважається, що «оскільки йдеться про важливі події в житті опитаних, то можна очікувати, що пропуски будуть не частими і що якість зібраних матеріалів буде достатньою для того, щоб отримати нові дані»¹⁸. Однак і ретроспективно-біографічний метод має свої обмеження, які ще не зовсім вивчені.

У літературі вже наголошувалося, що «повторні опитування викликають інтерес переважно під час вивчення думок, оцінок, мотивів, ціннісних орієнтацій і т.д. характеристик респондентів, які умовно можуть бути визначені як «суб'єктивні». Що ж стосується «об'єктивних» характеристик..., то їхню динаміку зазвичай можна отримати шляхом одномоментного опитування, що включає ретроспективні питання...»¹⁹. Аналогічна позиція — що

«фактологічну інформацію про минуле респондента можна отримати і за допомогою ретроспективних питань. Але для отримання інформації про зміни, що відбуваються в ціннісних орієнтаціях, установках, життєвих планах (і т.д.) індивіда, панельний метод є єдиною можливим, оскільки ретроспективно здобута інформація залежить від позиції, яку респондент займає по відношенню до цих питань на момент опитування»²⁰.

Застосування ретроспективно-біографічного методу сприяє отриманню більш-менш коректної інформації щодо мовних практик респондентів та їхніх сімей, але не дає змоги достатньо коректно аналізувати динаміку мовних переваг (преваг) та ставлення до статусу мов в Україні.

У нашому дослідженні ретроспективно-біографічний метод застосовується в отриманні інформації щодо трьох показників:

- 1) мова спілкування у батьківській сім'ї;
- 2) мова навчання в загальноосвітніх школах;
- 3) мова навчання у вищих та середніх спеціальних закладах (тих, хто в них навчався).

Сукупне застосування методів повторних (моніторингових) опитувань за останні 15 років і щодо фактологічних, і щодо установочних питань та методів когортного та ретроспективно-біографічного аналізу стосовно фактологічних питань дає змогу не тільки розширити межі аналізу мовної ситуації в Україні в часі, але і значно підвищити надійність отриманих даних і висновків.

¹ Див., наприклад: *Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003* / За ред. Н.В.Паніної. — К., 2003. — С. 46, 69.

² Там само.

³ *Шульга Н.А.* Функционирование украинского и русского языков в украинском обществе // Проекты законов о языках — экспертный анализ. — К., 2000. — С. 73–114.

⁴ Методика та інструментарій цього дослідження розроблені членом-кореспондентом НАНУ В.Б.Євтухом та доктором соціологічних наук О.І. Вишняком.

⁵ Див.: *Шульга Н.А.* Базовые принципы и ценности европейских стандартов языковой политики // Проекты законов о языках — экспертный анализ. — С. 12–13.

⁶ *Шульга Н.А.* Там само. — С. 12, 14.

⁷ Там само. — С. 14.

⁸ *Бабінський Г.* Національні й етнічні меншини в Польщі у світлі перепису населення 2002 року // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. — 2005. — №1. — С. 86.

⁹ Див., наприклад: Українське суспільство: соціологічний моніторинг. — 1994–2003. — С. 46.

¹⁰ Див.: Українське суспільство — 2001. Анкета. — К: ІС НАНУ, 2001 (січень). — С. 27.

¹¹ Див.: Анкета. Социс-омнибус. — 1997. — Апрель.

¹² Див.: *Шульга Н.А.* Функционирование украинского и русского языков в украинском обществе // Проекты законов о языках — экспертный анализ.

¹³ Див., наприклад: Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. — С. 45.

¹⁴ *Вишняк О.И.* Стратегии динамического анализа в изучении межгенерационной трудовой мобильности // Межгенерационная трудовая мобильность. — К., 1988. — С. 41.

¹⁵ *Головаха Є.І., Паніна Н.В.* Зміни мовної ситуації в Україні // Українське суспільство: моніторинг — 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали — К., 2000. — С. 274.

¹⁶ Межгенерационная трудовая мобильность. — К., 1989. — С. 42–43.

¹⁷ Див., наприклад: *Пурше Т.* Опыт когортного анализа географической и профессиональной мобильности // Демография поколений. — М., 1972; *Васильева Э.К.* Социально-экономическая структура населения СССР. — М., 1978; Молодежь и высшее образование в социалистических странах. — М., 1984; Межгенерационная трудовая мобильность. — К., 1988.

¹⁸ *Пурше Т.* Опыт когортного анализа географической и профессиональной мобильности. — С. 164.

¹⁹ *Паниотто В.И.* Некоторые проблемы сравнения результатов повторных исследований // Проблемы сравнительных социологических исследований. Тезисы Всесоюзного симпозиума. — М., 1982. — С. 8.

²⁰ *Эйгирдас А.* Сочетание диахронных методов в социологических исследованиях // Методологические и методические аспекты сравнительных социологических исследований. — М., 1984. — С. 23.

1.2.2. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах

Центральним питанням аналізу мовної ситуації в країні є визначення рівня знання найбільш поширених в Україні мов — української і російської, а також володіння ними населенням.

Дослідження щодо рівня знання трьох мов — української, російської і англійської засвідчило, що українською мовою можуть читати, писати і говорити 71% всього дорослого населення. Якщо ж виокремити українців і росіян, то вільно можуть читати, писати і говорити українською серед перших — 82% і других — 30%. Тобто кожний восьмий із десяти українців і кожний третій із росіян досконало володіють державною мовою (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рівень знання населенням України української мови (у %)

Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	71
Можу вільно читати та писати, але маю проблеми в розмові	14
Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	7
В основному розумію цю мову, але в розмові і читанні маю певні проблеми	7
Практично не розумію цієї мови	2

Це пояснюється не лише спорідненістю української і російської мов, але й тим, що дитинство переважної частини населення минуло в Україні, тут вони виростили і пройшли соціалізацію. Таких, за даними опитування, налічується 92%. А це означає, що навіть вихідці із неукраїномовних сімей проживали у суспільному середовищі, де з дитинства чули українську мову або вивчали її у школі, принаймні як предмет, у тому числі й ті, хто навчався у школі не з українською мовою навчання. Тобто для них українська мова була елементом їхніх життєвих обставин, вона фоново звучала у середовищі проживання, вона була мовою їхніх родичів, друзів, сусідів, колег, однолітків.

Про це свідчить вищий відсоток росіян, які досконало володіють українською мовою, залежно від регіону, де проходили перші 15 років їхнього життя. На жаль, масштаби вибірки не дозволяють отримати уявлення про тих росіян, чиє дитинство пройшло у Західній Україні. Але доволі ілюстративними є дані про тих росіян, хто формувався до 15 років у Центральній Україні. Кількість росіян — вихідців із цього регіону, що можуть вільно читати,

писати і говорити українською, сягає 50%. А частка росіян — вихідців із Південно-Східної України, що досконало володіють українською, дорівнює 34%. Від цих росіян відрізняються ті, чиє дитинство пройшло в Росії. Серед них лише 16% вільно володіють українською мовою.

Повертаючись до питання про рівень знання респондентами української мови, зазначимо, що на другому рівні знання мови, тобто на тому, коли вони можуть вільно читати і писати українською, але мають проблеми в усному використанні мови, перебуває 14% опитаних. Серед українців на такому рівні знають українську мову 11%, а серед росіян — 23%.

Наступний щабель мовної компетентності становлять 7% респондентів, що також розуміють українську мову, читають нею, але не вміють писати і говорити. Такий рівень знання української притаманний 3,5% українців і 19% росіян.

Такою ж за обсягом, тобто 7%, є і та група людей, що в основному розуміє українську мову, але в усному мовленні і в читанні має певні проблеми. На такому рівні знають українську мову 22% росіян і 3% українців. Таких же людей, що практично не розуміють української мови, в країні налічується близько 2%, у тому числі 6% росіян. До речі, навіть менш, ніж росіяни, не розуміють української люди інших національностей — 5%. Але знають українську на вищому рівні 33% людей іншого етнічного походження.

Вікові групи за рівнем знання української мови помітно не відрізняються. Але трохи краще українською мовою володіє молодь у віці до 30 років. Так, якщо серед молоді частка тих, хто може читати, писати і говорити нею становить 72%, то у віковій когорті, старшій за 55 років, — 68%. Щоправда, перший рівень знання української у середньої вікової групи такий самий, як і у молоді — 72%. Але другий рівень знання найбільший у молоді — 16%, у середньої вікової групи — 14% і у старшої вікової групи — 12%.

Аналіз рівня знання української мови серед вікових груп українців і росіян показав, що вікові групи українців майже не відрізняються за цим показником, а от серед вікових груп росіян такі відмінності помітні. Найбільше тих, хто вільно володіє українською мовою, є серед росіян середнього віку — 36%. На другому місці молодь до 30 років — 31%. І найменше тих, хто вільно володіє українською мовою, серед росіян у віці старше 55 років — 21%. На другому рівні знання української мови найбільше росіян у віці до 30 років — 27%, майже стільки ж осіб середньої вікової

групи — 25%, і 18% людей старшої вікової групи. У групі росіян, що практично не розуміють української мови, 9% становлять люди старшого віку, 7% — молодь і 4% — люди середнього віку.

Значними є відмінності у знанні української мови за регіонами проживання респондентів. Двома крайніми полюсами є Захід України, де вільно володіють українською мовою 93% мешканців, і Південь, де на такому рівні знають державну мову лише 48% жителів. Між ними знаходяться Центр країни з 84% найвищого рівня знання української мови і Схід — з 57%. Але це не означає, що у якійсь із частин країни є серйозні проблеми з розумінням української мови. Найбільше таких, хто практично не розуміє державної мови, на Півдні — 5% і на Сході — 2% опитаних. Якщо проаналізувати, хто ці люди за національністю, то виявиться, що 12% росіян, які проживають на Півдні, за власною самооцінкою практично не розуміють української мови. Це найбільш значуща група в усій країні, для якої комунікація українською мовою є проблемою. Другою такою групою є росіяни Сходу країни, 5% яких також практично не розуміють української мови. Щодо людей інших національностей, то масштаби вибірки не дозволяють робити будь-які висновки щодо цієї групи.

На Заході і в Центрі практично немає людей, які б мали проблеми із розумінням української мови. Всі інші опитані в усіх регіонах проявляють різний ступінь володіння українською мовою.

Існують помітні відмінності у знанні української мови між мешканцями різних типів поселень. Найкраще її знають у селах. Там 83% мешканців можуть читати, писати і говорити українською. До цього наближаються і кияни. З них 79% заявляють про вільне володіння українською мовою. Досить високим є рівень знання державної мови у жителів невеликих міст — 69% з них читають, пишуть і говорять українською. Найнижчим цей показник є у мешканців великих міст (з населенням понад 250 тис.) — 59%. У великих містах найбільше тих, хто практично не розуміє української мови — 3%.

Що стосується кореляції освітнього рівня особи зі знанням української мови, то її пошук не дав результату. Вільно володіють українською практично рівною мірою всі освітні групи — від групи респондентів з початковою освітою до групи з повною вищою. Показник вільного володіння українською мовою серед усіх освітніх груп (початкова і неповна середня; загальна середня; середня спеціальна; перший ступінь вищої; повна вища) коливається у межах 68–73%.

Якщо розглянути рівень знання української мови через призму етнічного походження респондентів, то виявиться, що 82% українців вільно володіють українською мовою, ще 11% читають і пишуть українською, але мають певні труднощі в усному спілкуванні нею, а ще 6% тільки розуміють її.

Серед росіян рівень знання української мови гірший. 30% з них вільно володіють українською, 23% читають і пишуть, але мають труднощі в усному спілкуванні, 19% розуміють українську і читають нею, ще 22% росіян в основному її розуміють і тільки 6% практично не розуміють.

Люди іншої національності (крім українців і росіян) досить високо самооцінюють рівень знання української мови. 33% з них вільно володіють українською мовою, 18% доволі добре знають її — читають і пишуть нею, 23% розуміють українську і читають нею, 21% в основному розуміють, а 5% практично не розуміють.

Таким чином, українську мову досить добре знають у різних типах населених пунктів, у вікових і освітніх групах. Хоча потребує уваги підвищення рівня її знання на Південному Сході країни, а також росіянами і людьми іншого етнічного походження.

Уявлення про рівень знання російської мови дає наступна таблиця.

Таблиця 2

Рівень знання населенням України російської мови (у %)

Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	79
Можу вільно читати та писати, але маю проблеми у розмові	13
Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	4,5
В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	2
Практично не розумію цієї мови	1

На найвищому рівні мовної компетентності російську мову знають 79% опитаних. Вони можуть читати, писати і говорити нею. Тут слід привернути увагу до того факту, що за рівнем вільного володіння мовами в Україні на 8% більше людей, що вільно володіють російською, ніж українською — 71% і 79%, відповідно. Найбільше людей з високим рівнем знання російської мови у середній віковій категорії (від 30 до 55 років). Серед них таких налічується 83%. У наймолодшій віковій групі вільно володіють російською 78% опитаних. Серед людей старшого віку такого рівня знавців російської на 10 відсотків менше — 73%.

Найбільше людей, що вільно володіють російською, проживає на Сході країни — там 91% опитаних вміють читати, писати і розмовляти російською. 7% мешканців цієї частини України можуть читати і писати російською, але мають проблеми у розмовній формі спілкування. Таких, хто не знає російської мови, на Сході практично немає. Майже такий самий рівень володіння російською і на Півдні. Там 89% респондентів відповіли, що вільно володіють російською мовою, для 8% з них існують певні труднощі в усному спілкуванні.

Жителі центральної частини України показують також високий рівень знання російської мови — 76% опитаних демонструють вищий щабель її знання. Незначущою є частка тих, хто практично не розуміє російської — менше половини процента. Читають і пишуть російською мовою тут 17% респондентів.

На Заході країни більше половини опитаних, а саме — 55%, вільно володіють російською мовою. Ще майже чверть людей (24%) вільно читають і пишуть цією мовою, але мають труднощі в усному мовленні. Таких, хто зовсім не опанував російську мову, у цьому краї налічується 2%.

Серед поселенських структур найменше тих, хто володіє російською у повному обсязі, у селі. У селах вільно володіють російською 63% мешканців, у невеликих містах — 83%, у великих містах — 88%, а в Києві — 92%. Втім, не можна сказати, що в селі багато людей погано володіють російською. Там ще 23% жителів читають і пишуть російською, але не мають усталеної практики усного спілкування нею. У Києві не зафіксовано жодного респондента, який не розумів би російську мову, як і таких, хто в основному розуміє цю мову, але в розмові і в читанні мав би певні проблеми. У всіх опитаних рівень знання російської не нижчий відповіді: «Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю». Та й останніх налічується лише 3%.

Тепер про рівень знання російської мови в середовищі етнічних спільнот. 96% росіян заявили, що вони вільно володіють російською мовою, 4% з них мають труднощі в усному спілкуванні. Високий рівень знання російської виявляють українці. 75% з них вважають, що вільно володіють російською мовою. До них долучаються ще 16%, які читають і пишуть російською, але мають проблеми з усним спілкуванням. 1% українців відповіли, що практично не розуміють російської мови.

Люди інших національностей також добре володіють російською мовою. З них вільно володіють російською 82%, читають і пишуть російською 15%.

На відміну від української, рівень знання російської мови корелює з рівнем освіти опитаних. Чим вищий рівень освіти респондента, тим краще він знає російську. Так, серед людей, що мають початкову та неповну середню освіту, вільно володіють російською 63%, а серед тих, хто має повну вищу освіту — 90%.

Щодо мовної компетентності особистості свідчать також відповіді на це запитання про мову, якою вона думає. З точки зору соціолінгвістики, мова, якою думає людина, це і є її рідна мова. Проте на рівні буденної свідомості поняття рідної мови розуміється по-різному. Під час дослідження, проведеного наприкінці 2003 р.¹, на запитання «Як Ви вважаєте, що таке рідна мова?» найбільше опитаних відповіло, що «це мова національності, до якої я належу» — 42%. Ще 23% відповіли, що «це мова, якою розмовляли мої батьки». А відповідь, що «це мова, якою я думаю і можу вільно спілкуватися», дали 27%. Ще 3% відповіли, що «це мова, якою я розмовляю найчастіше».

У відповідях на це запитання є великі розбіжності між респондентами різного етнічного походження. Так, серед тих, хто рідною мовою вважає мову національності, до якої вони належать, — 57% українців і тільки 30% росіян. А серед тих, хто рідною мовою вважає мову, якою людина думає і може вільно спілкуватись, — 25% українців і 53% росіян.

Із цих відповідей випливає ряд важливих висновків. По-перше, це те, що постановка в анкеті переписів населення запитання «Яка Ваша рідна мова?» є некоректним, оскільки люди вкладають у нього різний сенс. А потім, виходячи із відповідей на це по-різному зрозуміле людьми запитання, спираючись на них, конструюються аргументи державної мовної політики. Ясна річ, що побудована на такому хибному мовному діагнозі політика навряд чи буде ефективною і сприятиме консолідації суспільства. По-друге, за допомогою поняття «рідна мова» формується уявлення про структуру мовних груп суспільства. А виходячи з цих уявлень, держава приймає міжнародні зобов'язання щодо захисту прав цих мовних груп, як це було під час ратифікації Верховною Радою України Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

У зв'язку з цим ми вважаємо, що дуже змістовно насиченими і важливими для діагностування мовної компетентності населення,

виділення мовних груп є відповіді на запитання: «Якою мовою Ви думаєте у повсякденному житті?» (див. табл. 3).

Як виявилось, виключно українською мовою думає 29% опитаних і 35% думає виключно російською мовою. 9% респондентів думає переважно українською, але зрідка і російською, а 11% опитаних думає переважно російською, але зрідка і українською. І між цими групами знаходиться група, яка думає змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова. Ця група становить 16% опитаних. Таким чином, мовна картина в Україні з погляду того, якою мовою думає населення, виглядає майже симетричною — україномовно-російськомовною. Невеликий перекис існує на користь російської мови.

Таблиця 3

**Мова, якою думають респонденти
у повсякденному житті (у %)**

Виключно українською	29
Переважно українською, але зрідка і російською	9
Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	16
Переважно російською, але зрідка і українською	11
Виключно російською	35
Іншою мовою	1

З погляду перспектив розвитку мовних процесів у країні дуже важливо з'ясувати відмінності за мовою, якою думають, що існують в середині вікових груп (див. табл. 4). Російська мова утримує міцні позиції серед молоді. Виключно українською мовою думають 22%, а виключно російською — 40% опитаних у віці до 30 років. Тобто співвідношення у цій віковій групі на користь російської мови. Не така значна, але все ж перевага на користь російської існує і серед респондентів середньої вікової групи. Тут виключно українською думають 30% опитаних, а виключно російською — 36%. І лише серед представників старшої вікової групи це співвідношення є на користь української мови: 34% респондентів думає виключно українською і 30% — виключно російською.

Отже, у вікових групах простежується певна тенденція серед тих, хто думає виключно українською і виключно російською мовами. Проте ці тенденції мають зворотний характер — чим старший вік групи респондентів, тим більше їх думає виключно українською.

Близькими є показники серед тих, хто думає переважно українською: 10% молоді, 8% людей середнього віку і 9% старших людей. Змішаною мовою думають по 15% молоді і людей середнього віку, а також 18% літніх людей.

А от серед тих, хто думає переважно російською, але інколи і українською, знову проявляється тенденція — чим молодший вік респондентів, тим більше з них думає саме у такий спосіб: 13% молоді, 11% людей середнього віку і 8% літніх людей.

Таблиця 4

Мова, якою думають респонденти різних вікових груп у повсякденному житті (у %)

Якою мовою думають респонденти	До 30 років	30–55	Старші 55 рок.	Все насел.
Виключно українською	22	30	34	29
Переважно українською, але зрідка і російською	10	8	9	9
Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	15	15	18	16
Переважно російською, але зрідка і українською	13	11	8	11
Виключно російською	40	36	30	35
Іншою мовою	1	—	1	0,7

Існують відмінності у відповідях на це запитання і по регіонах. Перш за все, звернімо увагу на відповіді, що набрали найбільше респондентів. По-перше, це відповідь «думаю виключно українською», яка набрала 81% у західному регіоні. По-друге, відповідь «думаю виключно російською» — 64% на Півдні і 57% на Сході. Ось саме ці три групи і є домінуючими серед населення країни, що визначають мовну атмосферу у регіонах. Ще дві відповіді привертають увагу з погляду того, скільки респондентів приєдналися до неї. Хоча кількість тих, хто так відповів, і менша у декілька разів від тих, хто увійшов до першої трійці відповідей. Так от, це відповідь «думаю виключно українською» у центральному регіоні — 34% і відповідь «думаю змішаною мовою» у цьому ж регіоні — 25%. Всі інші варіанти відповідей дали групи респондентів, що становлять менше 17%. Так, 17% думають змішаною мовою на Сході; 15% переважно українською мовою — у центральному регіоні; 15% переважно російською мовою — у східному

регіоні; 14% виключно російською мовою — у центральному регіоні; 12% переважно змішаною мовою — на Півдні; по 11% переважно російською у центральному регіоні і на Півдні.

Залежно від типу поселення, у якому проживають респонденти, відповіді на це запитання розподілилися таким чином. Виключно українською мовою думають 53% сільських жителів, 21% — мешканців невеликих міст, 16% — мешканців великих міст і 15% жителів столиці. Переважно українською думають 16% киян, 9% — мешканців великих міст, 8% — жителів невеликих міст і 8% селян. Найбільша кількість респондентів із тих, хто думає змішаною мовою, знаходиться серед 20% жителів невеликих міст. До них примикають 18% мешканців сіл. У великих містах змішаною мовою думають 10% жителів, зокрема у Києві 7%.

Серед освітніх груп спостерігається зменшення кількості респондентів, що думають виключно українською, по мірі зростання рівня освіти. Так, серед тих, хто має початкову і неповну середню освіту, думають виключно українською 39%, загальну середню — 32%, спеціальну середню — 29%, перший ступінь вищої — 20%, повну вищу освіту — 27%. Як бачимо, поступове зниження кількості респондентів по цих групах порушують тільки ті, хто має перший ступінь вищої освіти. Але вони не випадають із загальної тенденції.

Серед освітніх груп простежується і зворотна тенденція: чим вища освіта, тим більше думають російською. У групі респондентів з початковою і неповною середньою освітою виключно російською думають 26%, із загальною середньою — 33%, зі спеціальною середньою — 36%, із першим ступенем вищої освіти — 40%, із повною вищою освітою — 44%. Переважно російською думають 7% тих, хто має початкову і неповну середню освіту, 8% — загальну середню, спеціальну середню — 13%, перший ступінь вищої — 12%, повну вищу освіту — 12%. Серед тих, хто думає змішаною мовою, також спостерігається тенденція до зниження кількості респондентів по мірі зростання рівня освіти: серед осіб із початковою і неповною середньою освітою їх 19%, з загальною середньою — 16%, з середньою спеціальною — 15%, з першим ступенем вищої — 16%, з повною вищою — 10%.

Чинник етнічного походження дуже корелює з мовою, якою думають росіяни, і слабо корелює серед українців. Тобто вірогідність того, що росіянин думає російською, значно вища, ніж та, що українець думає українською. Виключно українською думає

тільки 37% українців і ще 11% українців думає переважно українською. Інші українці думають так: змішаною мовою — 19%, переважно російською — 11%, виключно російською — 22%.

Серед росіян ситуація має принципово інший характер. Думають виключно російською 83% росіян, переважно російською — 10%, змішаною — 6%, переважно українською і виключно українською — менш ніж по 1%.

Тепер розглянемо один із найважливіших чинників, що визначає рідну мову особистості, — мову, якою розмовляли її батьки.

На запитання «Якою мовою в сім'ї спілкувалися Ваші батьки (мати або батько, якщо Ви виховувались у неповній сім'ї, чи викладачі, якщо Ви виховувались у дитячому будинку)», яке дозволяє глибше проникнути у те мовне середовище, в якому виховувалася людина, відповіді загалом розподілилися так:

Таблиця 5

**Мова спілкування батьків у сім'ї
або викладачів у дитячому будинку (у %)**

Виключно українською	34
Переважно українською, але зрідка і російською	8
Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17
Переважно російською, але зрідка і українською	10
Виключно російською	30
Іншою мовою	1

У західному регіоні у 81% респондентів батьки говорили виключно українською, а ще у 6% — переважно українською. Змішаною мовою у цьому регіоні батьки говорили у 6% опитаних. Переважно російською і виключно російською батьки тут говорили лише у 1% і 4% респондентів, відповідно. А ще у 2% вони говорили іншою мовою. Такої мовної однотайності у мові батьків немає більше в жодному з регіонів країни. У Центрі країни розподіл респондентів за мовою батьків такий: батьки говорили виключно українською у 40% опитаних, переважно українською — у 15%, змішаною мовою — у 24%, переважно російською — 7% і виключно російською мовою — у 14%.

На Півдні і Сході ситуація змінюється. Тут у багатьох сім'ях батьки розмовляли російською. Виключно російською на Півдні

говорили батьки у 51% респондентів, переважно російською — у 14%. Ще у 16% опитаних батьки спілкувалися змішаною мовою. А виключно українською вони говорили у 11% і переважно українською — у 6% респондентів. Ще у 2% мешканців цього регіону батьки говорили іншою мовою. На Сході подібна картина. Виключно російською тут говорили батьки у сім'ях у 47% опитаних, переважно російською — у 15%, змішаною — у 20%, переважно українською — 6%, виключно українською — 11%.

Ці ж показники залежно від типу населеного пункту виглядають таким чином. У сільських респондентів батьків, що говорили виключно українською, найбільше — 57%. Переважно українською спілкувалися батьки у 9% опитаних селян, і ще у 17% — змішаною мовою. Виключно російською говорили батьки у 10% жителів села, а ще у 6% — переважно російською.

У чверті мешканців невеликих міст батьки спілкувалися вдома виключно українською, у 7% — переважно українською. У досить багатьох, а саме — у 23% опитаних, батьки говорили змішаною мовою. Виключно російською говорили батьки у 33% мешканців цього типу населених пунктів, і ще 11% — переважно російською.

У жителів великих міст значно більша частка батьків говорила російською — у 44% виключно російською і у 12% — переважно російською. Змішаною тут спілкувалися в сім'ї батьки у 13% респондентів. А виключно українською говорили батьки у 22% опитаних у великих містах, а у 8% — переважно українською.

Серед киян ці показники виглядають так. Виключно українською батьки говорили у 25% респондентів, переважно українською — у 14%, змішаною — у 11%. Переважно російською спілкувалися вдома батьки 14% столичних жителів і у 34% з них — виключно російською.

Вивчення відповідей респондентів, згрупованих за віковими когортами, дає наступну картину — чим старша група опитаних, тим більша частка батьків розмовляла у них вдома українською. Так, виключно українською спілкувалися 26% батьків у респондентів до 30 років, 33% — до 55 років, 42% — старших 55 років. Трохи по-іншому виглядають відповіді тих, у кого батьки говорили переважно українською, — 10% у молоді, 8% — у респондентів середнього віку і 8% — старших 55 років. Але якщо об'єднати відповіді тих, у кого батьки говорили виключно українською і переважно українською (тобто україномовних), то згадане співвідношення збережеться.

Змішаною мовою говорили батьки у 18% молодих респондентів, 17% — середнього віку, 17% — літніх людей. А виключно російською мовою говорили батьки у 31% респондентів у віці до 30 років, у 32% опитаних середнього віку і 25% респондентів старшого віку; переважно російською спілкувалися 15%, 9%, і 7% батьків відповідного віку.

В освітніх групах відповіді розподілилися так: 44% респондентів, які мають початкову і неповну середню освіту, відповіли, що їх батьки спілкувалися вдома виключно українською, з загальною середньою — 35%, зі спеціальною середньою — 33%, з першим ступенем вищої — 28%, з повною вищою освітою — 29%. Переважно українською говорили батьки у 8% респондентів з початковою і неповною середньою освітою, у 11% — з загальною середньою, у 9% — зі спеціальною середньою, у 8% — з першим ступенем вищої, у 7% — з повною вищою освітою. А змішаною мовою спілкувалися вдома батьки у 19% опитаних з початковою і неповною середньою освітою, у 19% — з загальною середньою, у 17% — зі спеціальною середньою, у 18% — з першим ступенем вищої, у 12% — з повною вищою освітою.

Переважно російською батьки говорили у 7% респондентів з початковою і неповною середньою, 7% — з загальною середньою, 10% — зі спеціальною середньою, 12% — з першим ступенем вищої освіти, 12% — з повною вищою освітою. Тобто, чим вищий ступінь освіти у респондента, тим у більшій кількості із них батьки говорили російською мовою. Ця ж тенденція проявляється і у тих, у кого батьки говорили виключно російською: у респондентів з початковою і неповною середньою — 21%, із загальною середньою — 26%, зі спеціальною середньою — 30%, з першим ступенем вищої освіти — 33%, з повною вищою освітою — 39%.

Розглянемо також, як співвідносяться етнічне походження респондента і мова спілкування його батьків у сім'ї. У 43% українців батьки вдома розмовляли виключно українською мовою, у 10% — переважно українською, а ще у 20% — змішаною мовою. Переважно російською батьки говорили у 9% українців, а виключно російською — у 16%.

Щодо росіян, то їх батьки у сім'ях здебільшого спілкувалися російською. Так, виключно російською говорили батьки у 81% опитаних росіян, переважно російською — 11%, змішаною мовою — 7%, переважно українською — 2%, — виключно українською — менше 1%.

Отже, відповіді респондентів на запитання фіксують такі тенденції: по-перше, мова батьків опитаних також була неоднорідною, тобто ситуація українсько-російської двомовності існує в країні вже декілька поколінь; по-друге, регіонально картина мови батьків відрізняється тим, що для західного регіону вона є майже монопольною — україномовною, а для інших регіонів різною мірою строкатою; по-третє, батьки респондентів сільського походження переважно говорили українською, а батьки респондентів, що виросли у великих містах — російською; по-четверте, чим старша вікова група опитаних, тим більша в ній частка батьків, що говорили українською; по-п'яте, частка батьків респондентів українського походження говорила українською мовою, а частка — російською; у респондентів же російського походження практично всі батьки говорили російською мовою.

Зважаючи на той факт, що мова, якою людина мислить і якою вона спілкується у різноманітних соціальних ситуаціях, залежить не тільки від мовного середовища, у якому вона зростала, а також і від того, якою мовою вона навчалася у школі, здобувала спеціальність, потрібно з'ясувати мову навчання респондентів у школі і мову навчання в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах. Відомості про мову навчання у школі дає наступна таблиця.

Таблиця 6

**Мова викладання навчальних предметів
у початковій та середній школі (у %)**

Українською	46
Російською	46
Спочатку — російською, потім — українською	7
Іншою мовою (напишіть)	1

Як це виглядає по регіонах? На Заході 85% респондентів навчалися українською, у центральному регіоні — 64%, на Сході — 22%, на Півдні — 18%. Ті, хто навчався спочатку російською, а потім українською, розподілені за регіонами так: на Заході — 4%, у Центрі країни — 9%, на Півдні — 8%, на Сході — 6%. Іншими мовами навчалися на Заході — 3% опитаних, у всіх інших регіонах таких респондентів знайшлося менше, ніж по одному відсотку.

Традиційно навчання українською мовою представлене найбільше на селі. Із сільських мешканців українською навчалися 69%. За сільським населенням за цим показником йдуть жителі

невеликих міст — 42%. Серед киян випускників україномовних шкіл налічується 40%. І найменше навчалося у школі українською мовою жителів великих міст — 30%.

Відповідно і російською мовою навчалося найбільше респондентів із великих міст — 64%. У невеликих містах російською мовою навчалося 51% опитаних, у Києві — 49%, а на селі — 24%.

Киян найбільше серед тих, хто у шкільні роки змінив мову навчання з російської на українську — 13%. Досить велика кількість таких людей і в невеликих містах — 7%. Змінювали мову навчання по 6% сільських жителів і мешканців великих міст.

Вікові групи розподілені за мовою навчання у школі таким чином: 46% молоді навчалися українською, у середній віковій групі цією мовою навчалися 42% опитаних, а у старшій віковій групі — 53%. Найбільше навчалися російською людей із середньої вікової групи — 51%. А от із старшого покоління — 42%, а молодшого — 41%. Серед молоді є і найбільше тих, хто спочатку навчався російською мовою, а потім українською — 11%. У цьому, очевидно, відбилася те, що це покоління потрапило у смугу переводу шкіл із російської мови навчання на українську після проголошення Україною незалежності. Серед представників середнього покоління таких є тільки 6%, а серед старшого ще менше — 4%.

Цікаво також подивитись, яка питома вага людей з українською і російською мовами навчання у школі є серед освітніх груп. Як показав аналіз, тут проявляється тенденція зменшення кількості людей, що навчалися українською мовою, із зростанням рівня освітньої групи. Серед тих, хто має початкову і неповну середню освіту, налічується 57% випускників україномовних класів, загальну середню — 48%, спеціальну середню — 43%, першу ступінь вищої освіти — 43%, повну вищу освіту — 39%. Зворотна тенденція спостерігається щодо випускників російськомовних класів. Серед людей з початковою і неповною середньою освітою їх налічується 37%, з загальною середньою — 43%, зі спеціальною середньою — 48%, з першою ступеня вищої освіти — 51%, з повною вищою освітою — 54%.

Тепер подивимось, якою мовою навчалися у школі українці і росіяни. Українською мовою навчалося у школі 59% українців, російською мовою навчалося 92% росіян, 74% представників інших національностей навчалося російською, 23% — іншою мовою (їх навчання українською у нашому дослідженні не зафіксовано). 34% українців навчалися російською і 3% росіян навчалися

українською. Інші опитані у процесі навчання змінювали мову з російської на українську. Отже, мова шкільного навчання практично всіх росіян російська. А українці за мовою шкільного навчання розділені на три сегменти: 59% — українською, 34% — російською і 7% спочатку російською, а потім українською.

Зрозуміло, що мова шкільного навчання формує мову світоглядного і понятійного апарату особистості, яким вона сприймає і відображає світ. І у подальшому її мовна поведінка багато у чому залежить саме від мови її шкільного навчання. Але не будемо забувати і про те, що людина може отримувати після школи професійну підготовку іншою мовою, що суттєво впливає на переформування її понятійного апарату. Тому важливо подивитися, якими мовами здобували професійні знання ті, хто продовжував навчатися і після школи. Дані про це дає наступна таблиця.

Таблиця 7

Мова викладання предметів у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах

Тільки українською	22
Більшість предметів українською, але окремі російською	18
Більшість предметів російською, але окремі українською	18
Тільки російською	42
Іншою мовою (напишіть)	1

Як показують відповіді, у професійних навчальних закладах частка викладання предметів українською мовою є меншою, ніж російською. Так, викладання навчальних предметів велось тільки українською у 22% респондентів, більшість предметів українською, але окремі російською — у 18%, більшість предметів російською, але окремі українською — у 18%, тільки російською — у 41%. Ще 1% опитаних навчалися у професійних навчальних закладах іншими мовами.

На Заході країни переважна більшість учнів і студентів навчалися тільки українською мовою або у них більшість предметів викладалась українською, але окремі російською — 53% і 26%, відповідно. Ще у 9% опитаних більшість предметів викладалась російською, але окремі українською і у 10% — тільки російською.

Якщо рухатися регіонами країни із заходу на схід і на південь, то простежується тенденція зростання кількості випускників професійних навчальних закладів, які навчалися російською мовою.

У центральному регіоні тільки українською навчалися 29% опитаних, більшість предметів викладалась українською, але окремі російською — 27%. У 20% опитаних більшість предметів викладалась російською, але окремі українською і у 24% — тільки російською.

У південному і східному регіонах картина різко змінюється на користь російської мови. У південному регіоні тільки українською навчалися 6% опитаних, більшість предметів викладалась українською, але окремі російською — у 7%. У 18% опитаних більшість предметів викладалась російською, але окремі українською і у 69% — тільки російською.

На Сході тільки українською викладання велось у 3% опитаних, більшість предметів викладалась українською, але окремі російською — у 10%, більшість предметів викладалась російською, але окремі українською — у 23% і у 63% — тільки російською.

Наступною є картина залежності мови навчання від типу населення. Тільки українською навчалось 37% мешканців сіл; ще у 24% з них більшість предметів викладалась українською, але окремі — російською; більшість предметів викладалась російською, але окремі українською — у 13%; і у 25% — тільки російською.

Професійну освіту 18% мешканців невеликих міст здобували тільки українською; у 17% більшість предметів викладалась українською, але окремі — російською; більшість предметів викладалась російською, але окремі українською — у 19%; і у 46% — тільки російською.

У великих містах 15% мешканців здобули знання зі своєї спеціальності тільки українською, 13% слухали більшість предметів українською, але окремі — російською, 20% більшість предметів вивчали російською, але окремі українською, і 52% — тільки російською. Мова навчання киян у професійних навчальних закладах виглядає так: 13% вчилися тільки українською, у 21% більшість предметів викладалась українською, але окремі — російською, більшість предметів викладалась російською, але окремі українською — у 29%, і у 37% — тільки російською.

Вікові групи за мовою професійного навчання розрізняються таким чином. Тільки українською навчалися своїй спеціальності 30% молоді. 23% з них слухали більшість предметів українською, але окремі російською, 21% — більшість предметів російською, але окремі українською і 26% вчилися тільки російською.

У середній віковій групі 18% опитаних здобували професійну освіту тільки українською. 17% слухали більшість предметів

українською, але окремі російською, 20% більшість предметів вивчали російською, але окремі українською, і 45% — тільки російською.

У старшій віковій групі тільки українською навчалися у професійних навчальних закладах 21% респондентів. 15% з них більшість предметів слухали російською, але окремі українською, 13% вивчали більшість предметів українською, але окремі російською. Тільки російською у цій віковій групі навчалось 51%.

Ми також проаналізували, якими мовами закінчували професійні навчальні заклади представники різних етнічних груп. Дослідження показало, що 28% українців здобували професію тільки українською мовою, 22% з них слухали більшість предметів українською, але окремі — російською, 20% — більшість предметів російською, але окремі українською і 30% вчилися тільки російською. 81% росіян здобували професійні знання тільки російською мовою, 14% — більшість предметів слухали російською, але окремі українською, ще у 4% більшість предметів викладалась українською, але окремі — російською, і у 1% — тільки українською. Представники інших етносів у більшості професійні знання здобували російською мовою — 70%. Ще 7% з них більшість предметів вивчали російською, але окремі українською, і також 7% освоювали більшість предметів українською, але окремі російською. Тільки українською представники інших етносів професію не здобували. Але 17% з них навчалися своїй спеціальності іншою мовою.

Отже, найбільша строкатість за мовою навчання у професійному закладі характерна для українців. Росіяни і представники інших етнічних груп здобували професію переважно російською мовою.

Звичайно, розуміння, знання мов і навіть мислення, тобто той особистісний потенціал, що може бути названий як мовна компетентність, не тотожні практиці використання цих мов у повсякденному житті. Адже у різноманітних публічних і неpubлічних ситуаціях залежно від багатьох політичних, ідеологічних, соціально-психологічних, психологічних, соціокультурних факторів людина вибирає ту чи іншу мовну поведінку, у тому числі і мову спілкування. Тому розглянемо, як відрізняється картина мовної компетентності населення від реальної мовної поведінки і наскільки активно в ній (поведінці) використовуються українська і російська мови (про англійську мову через обмеженість її використання населенням України далі не йтиметься).

Перш за все проаналізуємо мовне спілкування у сім'ї. Серед соціолінгвістів це спілкування вважається найбільш вільним, захищеним від дії зовнішніх соціальних чинників, де їй не треба підлаштовуватися до якихось моделей мовної поведінки, що активно запроваджуються у суспільстві.

Таблиця 8

Мова спілкування у сім'ї (вдома) (у %)

Виключно українською	29
Переважно українською, але зрідка і російською	9
Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	20
Переважно російською, але зрідка і українською	14
Виключно російською	28
Іншою мовою	1

Із таблиці 8 випливає, що в цілому по країні практично існує мовний паритет з двадцятивідсотковою проміжною «суржиковою» групою.

Привертає увагу й те, що відповіді респондентів на запитання щодо мови, якою думає людина, і мови, якою вона спілкується у сім'ї, дуже наближуються. Можливо, це пов'язано з найвищим рівнем свободи вибору мови. Хоча певні обмеження у виборі мови спілкування у сім'ї також існують — ця проблема виникає у сім'ях, у членів яких рідна мова є різною, особливо, коли йдеться про віддалені мови.

Крім цієї загальної картини існує і така, на якій мовні переваги населення по-різному розподілені по регіонах, типах поселень, етнічних, вікових і освітніх групах. Якщо взяти мовне спілкування у сім'ї по регіонах, полюсами цього розподілення є Захід і Південь України. На Заході виключно українською говорять вдома 79% опитаних, а на Півдні — лише 3%. Між ними знаходяться Центр — 34% і Схід — 6%. Найбільше респондентів говорять вдома переважно українською в центральному регіоні країни — 15%. В усіх інших — від 5 до 9%.

З російською мовою у цьому плані ситуація має майже дзеркальне відображення. Найбільше говорять вдома виключно російською на Півдні — 54%, а найменше на Заході — 2%. На відміну від тих, хто говорить переважно українською і майже рівномірно розповсюджені по всій Україні, ті, хто говорить переважно

російською, розподілені по зростаючій від заходу до сходу. На Заході переважно російською говорять 2%, у Центрі — 14%, на Півдні — 16% і на Сході — 21%.

Тих, хто говорить змішаною мовою, найбільше зосереджено у Центрі країни — 28%. Носіїв «суржика» досить багато на Півдні країни — 20% і на Сході — 22%. Найменше за самооцінками «суржик» поширений на Заході країни — 6%.

Відмінності у мовній поведінці вікових груп у сім'ї не такі різні, як за регіонами. У цих групах простежується така тенденція — чим старша за віком група, тим більше в ній користуються в сім'ї українською. Так, виключно українською говорить 24% молоді до 30 років, 28% людей середнього віку і 33% людей старших за 55 років. Зворотною є тенденція щодо вживання у сім'ї виключно російської мови. Найбільше її вживає молодь — 31%, за нею йде середня вікова когорта — 28% і, нарешті, старша вікова група — 26%. Змішаною мовою говорять приблизно однаково в кожній віковій групі — приблизно кожний п'ятий.

Серед типів населених пунктів найбільш україномовним у сімейній комунікації залишається село. Тут говорять виключно українською 51% мешканців. До того ж, тут ще 10% респондентів зазначили, що говорять вдома переважно українською. Найменш україномовними є великі міста. В них говорять виключно українською 15% мешканців і ще 8% — переважно українською, тобто україномовне ядро великого міста становить менше чверті жителів. У невеликих містах україномовних мешканців більше. Тут виключно українською вдома говорить 23% і переважно українською ще 7%. Кияни, що користуються у сім'ї виключно українською, становлять 18%. А тих, хто переважно вживає дома українську, налічується 13%.

Змішана мова найбільш поширена у сім'ях мешканців невеликих міст. Про це сповістили 24% респондентів. Трохи менше носіїв «суржик» у селах — 21%. У Києві і великих містах говорять удома змішаною мовою відповідно 14% і 15% опитаних.

Найчастіше вживана у сім'ї виключно російська мова у великих містах — 44%. До того ж, тут говорять переважно російською, але зрідка й українською ще 18% респондентів. За ними йдуть невеликі міста — тут 31% мешканців говорить виключно російською, а 15% — переважно російською. Для Києва характерним є вживання вдома переважно російської мови, але зрідка й української. Така якість мовного спілкування притаманна 32% киян.

А майже чверть (24%) столичних мешканців спілкується виключно російською мовою. У селах 10% спілкуються в сім'ї виключно російською, а ще 7% говорять переважно російською.

Аналіз користування мовою вдома через призму етнічних груп показує, що виключно українською говорить лише 37% українців. 11% з них говорить переважно українською, але інколи й російською. Проте 16% українців говорить виключно російською, а ще 14% переважно російською. «Суржилом» спілкуються вдома 23% українців.

Росіяни переважно говорять російською. Так, виключно російською в сім'ї говорять 73% росіян і ще 16% — переважно російською. У цій етнічній групі менш поширений «суржик» — ним розмовляють лише 10% опитаних. Але росіян, які б говорили вдома виключно українською, не набралось і одного відсотка, а таких, що говорять переважно українською з вживанням російських слів, — 1%.

Люди інших національностей у домашньому спілкуванні широко користуються російською мовою. 49% з них говорить у сім'ї виключно російською, а ще 13% — переважно російською. Втім, 5% опитаних людей інших національностей говорять виключно українською і стільки ж — переважно українською.

Освітні групи також виявляють відмінності у користуванні мовами в сім'ї. Серед респондентів з початковою і неповною середньою освітою 38% говорить виключно українською і 8% переважно українською. Із підвищенням рівня освіти кількість опитаних, що говорять виключно українською, зменшується — у тих, хто має повну середню освіту, — 32%, середню спеціальну — 29%, повну вищу — 24%. У тих, хто має перший ступінь вищої освіти, цей показник дорівнює 19%.

У тих, хто говорить виключно російською мовою, проявляється зворотна тенденція — чим вищий рівень освіти, тим більше серед них говорять в сім'ї російською: з початковою і неповною освітою — 22%, з повною середньою — 27%, зі спеціальною середньою — 28%, з першим ступенем вищої освіти — 31%, з повною вищою освітою — 33%.

Отже, картина мовного спілкування у сім'ї в Україні дуже строката. Перевага певній мові надається залежно від регіону проживання, вікової групи, типу поселення, освітньої групи, етнічного походження сім'ї.

Важливо розглянути мову спілкування не лише у сім'ї, де людина вживає її найбільш вільно, але й в інших сферах життя, де на

мовну поведінку особистості впливає низка суспільних чинників. Для ілюстрації можна взяти відповіді тих, хто має оплачувану роботу чи навчається в вищих та професійних навчальних закладах.

Таблиця 9

**Мова спілкування з колегами на роботі
чи в навчальних закладах (у %)**

Виключно українською	22
Переважно українською, але зрідка і російською	12
Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17
Переважно російською, але зрідка і українською	18
Виключно російською	30
Іншою мовою	0,5

Спілкування з колегами значною мірою залежить від регіону проживання, де існують певні традиції користування тією чи іншою мовою. На Заході країни 69% респондентів спілкується з колегами виключно і 18% переважно українською мовою. У Центрі України спілкуються з колегами виключно українською 24% опитаних, 22% тут користується переважно українською. На Півдні і Сході у спілкуванні в колективах української майже не вживають — 1% і 2% опитаних користуються виключно українською мовою. Переважно українською тут також мало користуються — по 5% в кожному із цих регіонів.

З російською мовою як мовою спілкування колег на роботі і навчанні картина наступна. У західному регіоні нею практично не користуються: виключно російською з колегами спілкуються 1% респондентів і переважно цією мовою — 3%. У Центрі виключно російською спілкуються з колегами 9% опитаних, а переважно російською — 19%. У східному регіоні вже зовсім інша ситуація. Тут виключно російською говорять з колегами 51% респондентів, а переважно російською — ще 24%. На Півдні виключно російською спілкуються з товаришами на роботі і навчанні ще більше, ніж на Сході, — 59%. А переважно російською говорять з товаришами 21% опитаних.

Змішаною мовою з колегами розмовляють на Заході 8%, у Центрі — 26%, на Сході — 17%, на Півдні — 14% респондентів.

Вікові групи мало відрізняються одна від одної за мовою спілкування з колегами. Найбільш помітно вирізняється молодь у віці

до 30 років, оскільки серед членів цієї групи говорять з колегами виключно українською лише 17% , у той час, коли у середній віковій групі таких 25% , а в старшій — 22% . Переважно українською з колегами на роботі і навчанні спілкуються від 11% до 14% в усіх вікових групах. Змішаною мовою говорять 17–18% . Виключно російською — від 28% до 31% . Переважно російською — у межах 17–20% .

Серед освітніх груп характер мовного спілкування з колегами на роботі і навчанні є диференційованим. Так, виключно українською говорять 19% людей з першим ступенем вищої освіти, 22% з середньою спеціальною освітою, 24% з початковою і неповною середньою освітою, і по 25% з середньою загальною і повною вищою освітою. Переважно українською з колегами на роботі і навчанні розмовляють 5% людей з початковою і неповною середньою, 10% — з повною середньою, по 13% з середньою спеціальною і першим ступенем вищої освіти, а також 14% з повною вищою освітою.

Виключно російською мовою спілкуються з колегами на роботі і навчанні 35% респондентів із загальною середньою освітою, 32% з середньою спеціальною, 30% з повною вищою освітою, 27% з початковою і неповною середньою освітою, 26% з першим ступенем вищої освіти.

Найбільше говорять з колегами на роботі і навчанні тільки російською мовою представники групи з першим ступенем вищої освіти — 23% . Поряд з ними стоять представники групи з повною вищою освітою — 22% . Потім йдуть респонденти з середньою спеціальною освітою — 16% , з початковою і неповною середньою освітою — 13% і, нарешті, з середньою загальною — 9% .

Використання «суржику» у спілкуванні з колегами має тенденцію до зменшення у міру зростання освіти респондентів. Так, найбільше користуються у спілкуванні з колегами змішаною мовою люди з початковою і неповною середньою освітою — 30% , потім йде група осіб, що мають загальну середню освіту — 21% , з першим ступенем вищої освіти — 18% , з середньою спеціальною — 15% , повною вищою — 8% .

Помітно корелюються мова спілкування з колегами і тип населеного пункту, в якому проживають респонденти. Так, виключно українською мовою найбільше людей розмовляє у селі — 44% . У невеликих містах нею спілкуються 19% опитаних, а в Києві і великих містах лише по 11% . У столиці багато людей спілкується переважно українською, але зрідка і російською — 27% .

В усіх інших типах населених пунктів переважно українською з колегами говорять 11–12% респондентів.

Спілкування з колегами російською мовою поширене у містах. Найбільше виключно російською мовою спілкуються з колегами у великих і невеликих містах — 45% і 32%, відповідно, у столиці — 11%, а в селах навіть трохи більше, ніж у столиці — 12%. Певна тенденція спостерігається у тих, хто говорить з колегами переважно російською, але з вживанням української — вона знижується від столиці до села: у Києві — 42%, у великих містах — 19%, у невеликих містах — 17%, у селах — 12%. А от щодо використання «суржика» у спілкуванні з колегами, то тут діє протилежна тенденція. У Києві використовують змішану мову — 7%, у великих містах — 13%, у невеликих містах — 22%, у селах — 20%.

А як впливає етнічне походження людини на спілкування з колегами? 28% українців говорить з колегами на роботі і навчанні виключно українською, переважно українською — 15%, виключно російською — 20%, переважно російською — 18%, а змішаною — 19%. Росіяни говорять з колегами по-іншому. Лише 3% з них говорить виключно або переважно українською. Виключно ж російською — 72%, переважно російською — 16%, а змішаною — 8%.

Отже, в трудових і навчальних колективах широко вживаються як українська, так і російська мови, хоча переважне використання тієї чи іншої мови залежить від регіону проживання, типу населеного пункту, вікової і освітньої групи, а також від етнічного походження респондентів.

Цікаво подивитися на мовну ситуацію у сфері повсякденного спілкування, що лежить поза сім'єю і поза роботою та навчанням, тобто у середовищі проживання. Ця сфера передає інтегративні настрої населення щодо вживання певної мови.

Таблиця 10

**Мова спілкування на вулицях, в магазинах
та в громадських місцях (у %)**

Виключно українською	24
Переважно українською, але зрідка і російською	12
Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	18
Переважно російською, але зрідка і українською	16
Виключно російською	31
Іншою мовою	0,1

За регіонами особливості спілкування у громадських місцях є такими. Західний регіон виглядає суто україномовним. Там в громадських місцях говорять виключно українською 70% опитаних і ще 17% переважно українською. «Суржи́ком» спілкуються 8%, а виключно російською і переважно російською лише по 2%. Зате Схід і Південь здебільшого російськомовні. Виключно російською у громадських місцях на Півдні говорять 58%, а на Сході 52% респондентів, до них додаються ще 19% на Півдні і 22% на Сході тих, хто говорить переважно російською. Змішаною мовою на Півдні у магазинах та на вулиці говорять 15%, а на Сході 18%. Українською ж у громадських місцях тут говорять рідко. Виключно українською спілкуються на Півдні 2%, на Сході — 3%, переважно українською — на Півдні 6%, а на Сході — 5%.

У населених пунктах різних типів у громадських місцях користуються мовою по-різному. Найбільше в громадських місцях українська мова вживається в селах. Тут виключно українською говорять 44% опитаних. Ще 14% говорять в селах переважно українською. У містах ситуація складається не так. У Києві говорять у транспорті, в магазинах виключно українською 6% і переважно українською — 21%. У великих містах, відповідно, по 11%. У невеликих містах виключно українською в громадських місцях спілкуються 20%, а переважно українською — 9%.

У великих містах користуються здебільшого російською мовою. В них виключно російську мову вживають у транспорті, в магазинах, в громадських місцях 50% респондентів. І ще 17% жителів великих міст користується переважно російською. У невеликих містах у транспорті, в магазинах виключно російською мовою користуються 32% опитаних, а 17% говорять переважно російською. У столиці в громадських місцях кожний четвертий говорить виключно російською, а ще 40% вживають переважно російську мову.

Змішаною мовою користуються в громадських місцях 23% респондентів у невеликих містах, 21% — у селах, 12% — у великих містах і 8% — Києві.

Вікові групи також відрізняються рівнем вживання у громадських місцях тієї чи тієї мови. Це стає помітно, коли ми об'єднуємо частку тих, хто говорить виключно українською мовою і переважно українською мовою. Так, говорять виключно українською 30% людей старшої вікової групи, переважно українською — 12%. Серед людей середнього віку вживають виключно українську на вулицях і в транспорті 23%, а переважно українську — 12%. Мо-

лодь користується українською у громадських місцях ще менше — частка респондентів цієї вікової групи, які говорять виключно українською, дорівнює 18%, а тих, хто переважно українською — 12%. А от російська мова є найбільш вживаною мовою в громадських місцях саме молоддю. Виключно російською говорять 36% опитаних із цієї вікової групи, а 19% — переважно російською. Серед людей середнього покоління частка тих, хто говорить виключно російською, становить 31%, а тих, хто спілкується переважно російською, — 16%. У старшій віковій групі тих, хто говорить виключно російською мовою у магазинах, у транспорті тощо, налічується 26%, і ще 13% тих, хто спілкується переважно російською.

Змішана мова найбільш вживана серед 15% молоді, 18% респондентів середньої вікової групи і 20% старших людей.

У мовній поведінці на вулицях, у транспорті і в громадських місцях помітна загальна тенденція до збільшення використання російської мови із зростанням рівня освіти. Про це свідчить ситуація в окремих освітніх групах. Виключно українською говорять 33% людей з початковою і неповною середньою освітою, 31% — з загальною середньою освітою, 23% — зі спеціальною середньою освітою, 15% — з першим ступенем вищої освіти, і 20% — з повною вищою освітою. Переважно українською спілкуються 10% людей з початковою і неповною середньою освітою, 9% — з загальною середньою освітою, 13% з спеціальною середньою освітою, 12% — з першим ступенем вищої освіти, і 14% — з повною вищою освітою.

Виключно російською мовою спілкуються у громадських місцях 24% респондентів з початковою і неповною середньою освітою, 31% — із загальною середньою освітою, 32% — із спеціальною середньою освітою, 32% — із першим ступенем вищої освіти, 37% — з повною вищою освітою. Переважно російською говорять на вулицях і в транспорті 7% людей з початковою і неповною середньою освітою, 14% — із загальною середньою освітою, 16% — з спеціальною середньою освітою, 22% — з першим ступенем вищої освіти, 20% — з повною вищою освітою.

Змішаною мовою говорять 24% респондентів з початковою і неповною середньою освітою, по 17% — з загальною середньою і середньою спеціальною освітою, 20% — з першим ступенем вищої освіти і 9% — з повною вищою освітою.

Аналіз вживання мов у громадських місцях українцями і росіянами показує, що мовна поведінка українців дуже диференційована, а росіян — мономовна. До україномовних українців

впевнено можна віднести тих, хто говорить виключно українською і переважно українською. Таких, відповідно, 31 і 15%, тобто 46%. Ще 20% українців говорить змішаною мовою. А 34% із них можуть бути віднесені до російськомовних, при цьому 19% говорить виключно російською мовою, а 15% — переважно російською.

У росіян немає такої різноманітності у використанні мов. 74% з них говорить у громадських місцях виключно російською і ще 16% — переважно російською. Решта 10% розподіляється так: 9% говорить змішаною мовою і 1% переважно українською та виключно українською.

На основі аналізу відповідей респондентів можна зробити такі висновки: по-перше, в українському суспільстві існує розвинений українсько-російський білінгвізм — 71% опитаних вільно володіє українською мовою і 79% з них вільно володіють російською мовою; по-друге, 29% респондентів думає виключно українською мовою, а 35% — виключно російською; по-третє, у сімейному спілкуванні 29% населення користується виключно українською мовою, а 28% — російською; по-четверте, 22–24% громадян спілкуються виключно українською мовою з колегами на роботі і навчанні, а також у громадських місцях, а 30–31% з них — виключно російською; по-п'яте, від 30% до 40% опитаних становить група людей, яка у повсякденному житті використовує (думає, спілкується у сім'ї, на роботі, в громадських місцях по чергово або одночасно) і українську і російську мови. Все це свідчить про українсько-російський мовний баланс, що склався у суспільстві в цілому. Проте у регіональному, поселенському, віковому, освітньому і етнічному зрізах існує асиметрія у використанні мов.

¹ Емпіричне соціологічне дослідження «Етнічні групи України» під керівництвом доктора соціологічних наук О.І.Вишняка і члена-кореспондента НАН України В.Б.Євтуха було проведено в грудні 2003 року на основі цільової вибірки по семи етнічних спільнотах України. Вибіркою було охоплено 1400 чоловік.

1.2.3. Динаміка мовної ситуації в Україні

Виявлені протягом моніторингових досліджень 1994–2006 рр. особливості мовних практик громадян різних регіональних, етнічних та поселенських груп фіксують сучасний стан мовної ситуації в країні та серед окремих груп громадян. Для розуміння динаміки ситуації потрібні дані про зміни у функціонуванні української та російської мови в останні кілька десятиліть, у т. ч. за роки незалежності України.

Частково відповідь на це запитання дають моніторингові загальнонаціональні дослідження мовної ситуації (але за дуже обмеженим колом показників, які стосуються часів після проголошення незалежності, оскільки в радянський період такі дослідження практично були відсутні), а частково — біографічні та когортні методи аналізу результатів сучасних досліджень.

Аналіз динаміки мовної ситуації в сім'ях громадян України впродовж 1994–2007 р. (див. табл. 1), хай методично і не уповні коректний, показує, що в 90-х роках минулого століття (коли в моніторингу використовувалася шкала «тільки українською», «тільки російською», «по-різному залежно від обставин», «іншою») мовна ситуація в сім'ях практично не змінювалася (принаймні в 1994–1999 рр.), а після зміни шкали в 2000 чи в 2002 році частка «двомовних» (білінгвів) суттєво скоротилася з 27–34% у 90-роках до 22–23% у 2005–2007 рр., але співвідношення між україномовними та російськомовними громадянами (переважно, а не виключно) за роки незалежності України фактично не змінилося, хоча за цей період на 2–5% зросла частка україномовних та на 4–7% — російськомовних. Хоча це, можливо, зумовлено зміною шкали вимірювання мовних практик у сім'ях громадян.

Таблиця 1
Динаміка мови спілкування в сім'ях громадян в 1994–2007 рр., у %
(за даними моніторингових щорічних досліджень Інституту соціології НАНУ)*

Роки досліджень	Якою мовою Ви переважно спілкуєтеся в сім'ї (вдома)?				
	Переважаючо українською	Переважаючо російською	І українською, і російською (залежно від обставин)	Іншою	Не відповіли
1	2	3	4	5	6
1. 1994	36,7	32,4	29,4	0,7	0,2

1	2	3	4	5	6
2. 1995	31,9	32,8	34,5	0,9	0,0
3. 1996	36,9	33,1	29,6	0,4	0,0
4. 1997***	38,2	34,5	26,8	0,6	0,0
5. 1998	37,6	33,4	28,4	0,5	0,1
6. 1999	36,3	33,6	29,0	1,1	0,0
7. 2000***	39,1	36,0	24,8	0,2	0,0
8. 2001**	36,9	36,7	25,8	0,6	0,1
9. 2002***	38,2	33,2	28,0	0,5	0,1
10. 2003**	38,1	36,0	25,2	0,7	0,1
11. 2004**	38,4	34,3	26,3	0,9	0,1
12. 2005**	41,8	36,4	21,6	0,2	0,0
13. 2006**	38,0	39,2	22,6	0,3	0,0
14. 2007**					

Джерела:

* Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. *В.Ворони*, д.соц.н. *М.Шульги*. — К., 2006. — С. 482.

** При цьому потрібно зазначити, що в опитуваннях 2003–2006 років використовувалася шкала «переважно українською», «переважно російською»; Див. також: Українське суспільство. Соціологічний моніторинг 1994–2005. — К., 2005. — С. 68; Українське суспільство: соціологічний моніторинг. 1994–2003. — К., 2005. — С. 46.

Однак у 1997 році (Див: *Є.І.Головаха, Н.Паніна*. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1997 рр.). Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). — К., 1998. — С. 83), а швидше і в 1994–1996 роках використовувалася шкала «тільки українською», «тільки російською», «по-різному, залежно від обставин», ця ж шкала використовувалася і в 1998–1999 роках (Див.: Українське суспільство (1994–1999 рр.). Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. *В.М.Ворони, А.О.Ручки*. — К., 1999. — С. 225; у 2000 р. (Див.: Українське суспільство: моніторинг — 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. *В.М.Ворони, А.О.Ручки*. — К., 2000. — С. 386); у 2001 р. (Див.: Українське суспільство: десять років незалежності: (Соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. *В.М.Ворони, М.О.Шульги*. — К., 2001. — С. 656). Швидше за все, шкала була змінена у 2002 р., коли було суттєво розширено систему показників і до розробки інструментарію було залучено широке коло керівників відділів (Див.: Українське суспільство. 1992–2002. Соціологічний моніторинг / За ред. *Н.В.Паніної*. — К., 2002. — С. 5, 63). Хоча в інших виданнях цього ж року (Див.: Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. *В.М.Ворони*,

М.О.Шульги. — К., 2002. — С. 613; Украинское общество: от выборов до выборов. Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002. — К., 2002. — С. 55.) — шкала «тільки українською» та «тільки російською». А ця зміна шкали суттєво впливає на коректність порівняння даних цих досліджень.

* * *

Зберігаючи загальний баланс у сімейних мовних практиках (принаймні виміряних за недостатньо диференційованою і збалансованою шкалою, яка децю змінилася в ході моніторингу), міжрегіональна диференціація мовних практик за роки незалежності України продовжувала зростати (див. табл. 2).

У Західній Україні впродовж останнього десятиріччя частка громадян, які в сім'ях спілкуються українською мовою, зросла на 7,5%, на Північному Сході (Житомирська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області) — на 10,2%, у Центрі (Вінниця, Київська, Кіровоградська, Хмельницька та Черкаська області і м. Київ) — на 4,6%, тоді як на Південному Сході (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області) частка переважно україномовних зменшилася у сім'ях на 3,6%, в Донбасі — на 1,3%.

Тобто, в переважно україномовних регіонах на момент проголошення незалежності України в останнє десятиліття відбувалося деяке збільшення україномовних практик у сім'ях громадян, тоді як в переважно російськомовних відбулось їхнє подальше незначне скорочення.

Унаслідок цих процесів змінилося співвідношення між сім'ями з різними мовами спілкування. Якщо в 1994–1977 рр. у Західній Україні було на 76,1% більше тих, хто в сім'ях спілкується українською, аніж в Донбасі, то в 2002–2005 роках — уже на 84,9%. В 1994–1997 рр. на Північному Сході було на 35,4% більше україномовних, аніж на Південному Сході (без Донбасу), а у 2002–2005 роках — на 49,2% більше.

У цей же час у Західній Україні та на Північному Сході частка російськомовних громадян скоротилася на 1–2%, а в Донбасі вона зросла на 5,2%, на Південному Сході — на 4,5% (що теж, можливо, було зумовлено зміною шкали вимірювання).

Таким чином, і в роки незалежності України в Донбасі та на південному сході України відбувається процес поширеного відтворення російської мови як засобу сімейного спілкування. Внаслідок цих тенденцій диференціація за часткою російськомовних сімей між Західною Україною і Донбасом зросла з 69,8% в 1994–1997 роках

до 76,2% в 2002–2005 рр., а різниця між областями Північного Сходу та Південного Сходу зростає за цей період з 28,4% до 34,7%.

Таблиця 2

Динаміка мови спілкування в сім'ях окремих регіонів України в 1994–2005 роках, у %

Мова спілкування у Вашій сім'ї (вдома)?	Регіони України						
	Західна Україна	Центральна Україна	Північний Схід	Південний Схід	Донбас	Південь	Максимальна різниця між регіонами
<i>1. Тільки українською</i>							
1.1. 1994–1997	79,8	40,5	52,1	16,7	3,7	18,7	76,1
1.2. 1998–2001	82,6	40,7	59,1	15,6	3,6	20,6	79,0
1.3. 2002–2005	87,3	45,1	62,3	13,1	2,4	20,5	84,9
<i>2. Тільки російською</i>							
2.1. 1994–1997	4,6	27,6	1,6	40,0	74,4	43,3	69,8
2.2. 1998–2001	3,8	33,1	9,8	43,3	77,8	39,9	74,0
2.3. 2002–2005	3,4	31,3	9,8	44,5	79,6	40,7	76,2
<i>3. І українською, і російською (залежно від обставин)</i>							
3.1. 1994–1997	14,7	31,1	36,3	43,0	21,4	36,8	28,3
3.2. 1998–2001	12,1	25,8	30,9	41,0	17,5	39,4	28,9
3.3. 2002–2005	7,4	23,2	27,8	42,8	17,3	38,3	35,0
<i>4. Іншою</i>							
4.1. 1994–1997	0,9	0,7	0,0	0,4	0,5	1,2	1,2
4.2. 1998–2001	1,5	0,4	0,1	0,2	1,0	0,1	1,4
4.3. 2002–2005	1,9	0,4	0,1	0,1	0,7	0,1	1,8

Отже, за роки незалежності не відбулося поширення україномовних практик, а міжрегіональна диференціація не тільки не зменшилася в сім'ях, але і дещо зростає. Щоправда, моніторингові опитування за останні 10–15 років не дають відповіді на запитання щодо того, як змінилися тенденції мовної ситуації в Україні в порівнянні з попередніми десятиліттями часів СРСР, і не змогли виявити динаміку мовних практик не тільки в сім'ях, а й у інших сферах функціонування мов у країні.

Розуміння динаміки мовної ситуації дещо полегшується застосуванням біографічного методу та когортного (поколінняного) аналізу.

Сім'я відіграє ключову роль у мовній соціалізації підростаючих поколінь, а тому дуже важливо враховувати, в якому напрямі змінюються мовні практики в українському суспільстві в різних поколіннях українців — від батьків до дітей.

Аналіз результатів травневого 2007 року загальнонаціонального опитування мовної ситуації та мовних переваг громадян (див. табл. 3.) показує, що:

1) в покоління нинішніх громадян України у порівнянні з їхніми батьками на 5,2% скоротилася частка тих, хто в своїх сім'ях розмовляє виключно українською мовою, та на 4,9% скоротилася частка тих, хто розмовляє виключно чи переважно українською;

2) водночас за зміни поколінь на 2,4% зросла частка тих, хто розмовляє змішаною мовою, на 1,5% тих, хто розмовляє виключно російською, та на 4,6% тих, хто розмовляє переважно російською.

Таблиця 3

Мова, якою спілкувалися в сім'ях батьки, різних регіональних груп громадян України, у %

Якою мовою в сім'ї спілкувалися Ваші батьки, мати чи батько, якщо Ви виховувались у неповній сім'ї, або викладачі, якщо Ви виховувались в дитячому будинку)	Україна в цілому	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Винятково українською	34,0	81,6	42,2	14,3	4,0
2. Переважно українською, але зрідка і російською	8,4	5,8	13,9	7,7	3,5
3. Змішаною мовою, в якій вживались як українські, так і російські слова	17,3	5,5	22,5	23,0	12,6
4. Переважно російською, але зрідка і українською	9,7	1,2	7,2	16,9	11,8
5. Виключно російською	29,5	4,0	13,9	37,1	66,8
6. Інша мова					

Таким чином, за зміни поколінь в Україні головною тенденцією останніх десятиліть було скорочення частки виключно україномовних сімей та зростання частки переважно російськомовних чи сімей, що розмовляють змішаною мовою (так званим «суржиком»).

Якщо розглядати міжпоколінні зміни мови спілкування в сім'ї в регіональному вимірі, то не можна не помітити, що частка виключно україномовних сімей найбільше скоротилася нині в областях Півдня та Південного Сходу (на 7,0%), Центральній Україні та Північному Сході (на 6,2%), а не в крайніх у мовному відношенні регіонах (Західній Україні, з одного боку, Донбасу та Криму — з іншого). В цих регіонах найбільше зросла частка тих, хто розмовляє переважно російською мовою (на 6,2% на Півдні і Південному Сході) та Центрі і Північному Сході (на 5,3%), хоча частка виключно російськомовних незначно (на 3,4%) зросла тільки в Донбасі та Криму, порівнянно з батьківським поколінням.

Унаслідок цих процесів міжрегіональна диференціація сімейних мовних практик нині зросла між крайніми регіонами, порівнянно з батьківським.

Так, якщо в батьківському поколінні в Західній Україні на 77,6% більше розмовляли виключно українською мовою, ніж в Донбасі, то нині — на 79,7%. І навпаки — у батьківському поколінні в Донбасі та Криму на 62,8% більше громадян, ніж у Західній Україні, розмовляли виключно російською мовою, а в нинішньому поколінні — на 68,5%.

Однак, коли відбулися ці зміни мовної ситуації в сім'ях громадян у порівнянні з їхніми батьками, біографічний порівняльний аналіз прямої відповіді не дає. Адже ці зміни могли відбутись і 50 років тому, коли з батьківської сім'ї виходили у доросле життя нинішні 70-річні громадяни, і 30 років тому, коли вступали у самостійне життя нинішні 50-літні і в останні 15 років незалежності України.

А тому особливий інтерес являє поєднання методів біографічного міжпоколінного методу з когортним віковим методом.

Таке поєднання двох методів дає зможу (див. табл. 4) зробити такі висновки:

– скорочення частки виключно україномовних сімей в Україні у нинішньому мегапоколінні громадян, порівняно з батьківським, відбувалося як у старшому поколінні, так і в середньому та молодшому, але темпи цього скорочення найвищими були в старшому поколінні (на 8,6%), ніж у середньому (на 4,3%) та молодшому (на 2,2%);

– а темпи зростання частки переважно російськомовних сімей були найвищими в середньому поколінні (на 7,1%), порівняно з молодшим (на 3,2%) чи старшим (на 2,0%).

Таблиця 4

Мова спілкування в сім'ях громадян та їхніх батьків
у різних вікових групах громадян України, у %

Мова спілкування в сім'ях	Вікові групи						Всі громадяни	
	18–29		30–54		55 і старші		Батьки	Нинішні громадяни
	Батьки	Нинішні громадяни	Батьки	Нинішні громадяни	Батьки	Нинішні громадяни		
1. Виключно українською	26,3	24,1	32,7	28,4	41,2	32,6	34,0	28,8
2. Переважно українською, але зрідка і російською	9,6	7,0	8,1	9,0	8,1	9,5	8,4	8,7
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17,7	19,3	17,3	18,5	17,0	21,6	17,3	19,7
4. Переважно російською, але зрідка й українською	14,6	17,8	9,0	16,1	7,3	9,3	9,7	14,3
5. Виключно російською	30,8	31,1	31,5	27,4	25,3	26,6	29,5	28,0
6. Іншою мовою	1,0	0,8	1,0	0,6	1,2	0,3	1,1	0,6

Таким чином, можна стверджувати, що процес деукраїнізації мовних практик в сім'ях громадян у молодшому поколінні (18–29 років) нинішніх громадян уповільнився, порівняно з тими поколіннями, які сформувалися ще в часи Радянського Союзу, але звужене відтворення україномовних практик у сім'ях та розширене відтворення російськомовних практик, хоч і повільно, але триває. Адже в середньому поколінні (30–54 роки) виключно або переважно українською в сім'ях розмовляли 37,4% громадян, а нині 35,9%, змішаною мовою, відповідно, 18,5% і 19,3%, виключно або переважно російською — 43,5 і 45,4%.

Понад те, процеси деукраїнізації «внутрішньої» (якою думають) мови громадян, мови спілкування в громадських місцях, на роботі та навчанні (див. табл. 5) та зростання змішаних і російськомовних практик у молодшому поколінні, яке сформувалося переважно вже в роки незалежності, не тільки не припинились, а навіть прискорились.

Таблиця 5

Мова, якою громадяни думають, розмовляють у громадських місцях та на роботі і в навчальних закладах, різних вікових груп громадян України, у %

1	Україна в цілому	Вікові групи		
		18–29	30–54	55 і старші
2	3	4	5	
<i>Якою мовою Ви думаєте в повсякденному житті?</i>				
1.1. Виключно українською	29,3	21,6	30,0	33,7
1.2. Переважно українською, але зрідка і російською	8,6	9,8	7,6	9,3
1.3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	15,7	14,8	14,3	18,5
1.4. Переважно російською, але зрідка і українською	10,7	13,0	11,2	8,3
1.5. Виключно російською	35,0	39,6	36,5	29,6
1.6. Іншою мовою	0,7	1,3	0,5	0,5
<i>2. Якою мовою Ви спілкуєтеся на вулицях, в магазинах та громадських місцях?</i>				
2.1. Виключно українською	24,1	18,0	23,8	28,7
2.2. Переважно українською, але зрідка і російською	11,7	11,5	11,2	12,4
2.3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17,8	15,3	17,4	20,2
2.4. Переважно російською, але зрідка і українською	15,6	19,3	15,9	12,6
2.5. Виключно російською	30,7	35,6	31,5	26,1
<i>3. Якою мовою Ви розмовляєте з колегами на роботі та навчанні?</i>				
3.1. Виключно українською	22,3	17,2	24,7	23,1

Закінчення табл. 5

1	2	3	4	5
3.2. Переважно українською, але зрідка і російською	12,1	13,7	10,7	14,7
3.3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17,1	18,0	16,8	16,7
3.4. Переважно російською, але зрідка і українською	17,1	20,1	17,1	16,0
3.5. Виключно російською	30,2	30,8	30,1	28,8
3.6. Іншою мовою	0,5	0,3	0,6	0,6

Незважаючи на «українізацію» сфери освіти та засобів масової інформації (особливо телебачення), серед української молоді, порівнюючи з середнім поколінням (30–54 роки), на 8,4% скоротилася частка громадян, які думають українського, і на 4,9% збільшилася частка тих, хто думає виключно чи переважно російською. При цьому темпи скороченого відтворення української мови навіть збільшилися, порівняно з періодом попереднім (між старшим та середнім поколінням), хоча темпи розширеного відтворення російської і зменшилися, бо одночасно припинився процес зменшення змішаної (суржикової) мови.

У сфері спілкування в громадських місцях серед української молоді, порівнюючи з попереднім поколінням (30–54 роки), на 5,8% скоротилася частка громадян, які розмовляють виключно українською, та на 7,5% зросла частка тих, хто розмовляє виключно чи переважно російською, хоча темпи цих процесів порівняно з попереднім періодом скоротилися не суттєво.

У сфері спілкування в професійній діяльності (на роботі та навчанні) серед української молоді, порівнюючи з середнім поколінням, на 7,5% скоротилася частка громадян, які розмовляють виключно українською, та на 3,0% зросла частка тих, хто розмовляє переважно українською, на 1,2% — змішаною мовою та на 2,3% — переважно чи виключно російською.

Отже, і в мові думання, і в мові громадського та професійного спілкування серед молоді процес деукраїнізації не тільки не припинився, але навіть прискорився. Як результат, нині виключно російською в Україні думають на 18,0% більше громадян, ніж українською. На 17,6% більше в громадських місцях та на 13,6% більше в професійній діяльності на роботі і навчанні громадяни спілкуються виключно іншою мовою, ніж українською.

**Мова, якою спілкуються в сім'ях батьки,
різних етнічних та поселенських груп
громадян України, у %**

Якою мовою в сім'ї спілкувалися Ваші батьки	Ук-раїна в цілому	Етнічні групи			Поселенські групи		
		Українці	Росіяни	Інші	Столиця та обласні центри	Інші міста	Села
1. Виключно українською	34,0	43,4	0,3	5,1	15,8	21,5	55,7
2. Переважно українською, але зрідка і російською	8,4	10,4	1,7	0,0	8,9	7,7	8,6
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17,3	20,3	6,5	7,7	14,2	21,2	16,5
4. Переважно російською, але зрідка і українською	9,7	9,4	10,8	10,3	13,4	13,1	4,6
5. Виключно російською	29,5	16,4	80,7	33,3	46,9	35,4	13,4
6. Іншою мовою	1,1	0,1	0,0	43,6	1,8	1,1	1,2

Аналіз динаміки мовної ситуації за роки незалежності України показує, що не відбулося розширеного відтворення україномовних практик у жодній сфері, а в сфері внутрішньої мови (якою думають) та мови спілкування в громадській та професійній сферах процеси деукраїнізації йдуть фактично тими ж (чи навіть швидшими) темпами, що й у радянський період. Усе це свідчить про те, що сподівання на автоматичне відродження україномовного спілкування внаслідок створення незалежної держави не справдилися. Ані проголошення української мови єдиною державною в «Законі про мову» Української РСР та Конституції України, ані українізація освітньої та телекомунікаційної сфери, ані інші кампанії на захист української мови не змогли зупинити процеси деукраїнізації і русифікації мовних практик. Усе це свідчить про неефективність державної мовної політики в Україні останніх років і змушує шукати нових підходів до вирішення завдань поширення українських мовних практик.

Незважаючи на те, що самі громадяни України, за даними багатьох соціологічних досліджень, не усвідомлюють значимості мовних проблем у країні і питання статусу та функціонування мов не відносять до пріоритетних, зовсім не означає, що ці проблеми не є актуальними для української держави та суспільства. Громадяни у більшості можуть не усвідомлювати важливості проблеми звуження українських мовних практик у всіх сферах функціонування мов за роки незалежності України, посилення мовної диференціації регіонів України, обмежень на вільне спілкування та розвиток окремих мовних груп в окремих регіонах країни. Цього можуть не усвідомлювати і політичні лідери окремих партій та блоків. Але від цього проблема функціонування та статусу мов в Україні сама собою не зникає і залишається потенційно конфліктною у житті країни.

1.3. Інфраструктура задоволення мовних потреб громадян та її функціонування

Аналізуючи ситуацію останніх років, фахівці все більше схиляються до думки, що в Україні відсутня послідовність і наполегливість у здійсненні державної мовної політики, і пов'язують це з тривалою політичною кризою у суспільстві. На парламентських слуханнях «Про функціонування української мови в Україні» (березень 2003 р.) та на громадських слуханнях, присвячених цьому ж питанню (грудень 2003 р.), більшість учасників констатували, що, незважаючи на законодавче закріплення за українською мовою статусу державної, відбувається процес звуження сфери її застосування. Це спричиняє певну соціальну напругу в суспільстві і суперечить національним інтересам України. З того часу ситуація не покращилась, а в деяких сферах навіть погіршилася.

Інституційне забезпечення мовної політики та мовних потреб громадян

Непослідовність державної мовної політики ілюструється насамперед майже калейдоскопічною зміною інституцій, які здійснюють її формування та реалізацію. Досі не утворено загальноукраїнського окремого центрального органу виконавчої влади, відповідального за цю сферу, а є лише сектор у Міністерстві культури та туризму у складі трьох працівників, незважаючи на Указ Президента України №146 від 20.02.2008 р. «Про деякі питання розвитку державної мовної політики». Цим указом Глава держави доручив Кабінетові Міністрів України утворити спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері державної мовної політики. Утворилася ситуація, коли існують юридичні акти, але адекватних офіційних установ для їхнього виконання не передбачено. Тим часом повним ходом у різних сферах запроваджується функціональна двомовність, причому нерідко в обхід чинного законодавства.

На початку 2000 р. у зв'язку з проведенням адміністративної реформи було ліквідовано Державний комітет у справах національностей та міграції, у складі якого діяв окремий мовний департамент, що виконував функцію центрального органу виконавчої влади в цій сфері. У новоствореному 4 квітня 2000 р. Державному департаменті у справах національностей та міграції, який увійшов до складу Міністерства юстиції, місця для мовного управління чи відділу не знайшлося.

Можливо, з огляду на це в структурі Секретаріату Кабінету Міністрів у червні того ж року був утворений сектор моніторингу мовної та національної політики і релігій. Мовний сектор проіснував менше року. Його ліквідація почалася відразу після відставки уряду Віктора Ющенка в квітні 2001 р. Для цього знадобилося кілька місяців і реорганізація чотирьох управлінь Секретаріату Кабінету Міністрів України. Остаточо сектор припинив своє існування в серпні 2001 року.

За ліквідацією мовного сектора настала черга Ради з питань мовної політики, яку Л. Кучма своїм указом створив у лютому 1997 року, а іншим указом у листопаді 2001 року — «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших органів» — розпустив. Причому зроблено було це до Дня української писемності і мови та однойменного тижня. Відтак майже кулуарно ліквідували й Правописну комісію при Кабінеті Міністрів України, вивівши з неї видатних і відомих мовознавців із західної та східної діаспори і України, понизили її статус і призначили туди нових членів, не мовознавців. На сьогодні правописна комісія фактично паралізована.

Утворення сектору моніторингу мовної та національної політики і релігій було першим, але недостатнім кроком для повномасштабного втілення чинного мовного законодавства. За неможливості створити окремий державний орган необхідно було відновити хоча б департамент. Тому паралельно готувалися документи на створення Державного департаменту мовної політики у складі Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення. Був підготовлений проект Указу Президента України «Про вдосконалення забезпечення реалізації державної мовної політики», підписаний Леонідом Кучмою 5 квітня 2001 року. Згідно з цим указом Держкомінформ ставав відповідальним за проведення державної мовної політики. Щоб утворити повноцінний міжвідомчий орган — Державний департамент мовної політики — необхідно було прийняти ще два укази Президента і відповідну постанову Кабінету Міністрів. Однак новий уряд, очолений Анатолієм Кінахом, почав гальмувати цей процес. Новий віце-прем'єр-міністр України Володимир Семиноженко не поспішав виконувати президентський указ від 5 квітня. У листі до А.Кінаха він написав: «Зважаючи на те, що концептуальні та прикладні аспекти цієї проблеми потребують значного наукового опрацювання, а реалізація мовної політики значною мірою пов'язана з навчальним процесом у закладах освіти, вважали б за доцільне покласти функції

із забезпечення реалізації державної мовної політики на Міністерство освіти і науки України». З подібним листом А.Кінах звернувся до Л.Кучми.

Лише через два роки, 27 серпня 2003 року, відповідно до Указу Президента України «Про «Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України», Держкомтелерадіо України став спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади із забезпечення реалізації державної мовної політики. У складі комітету був створений Департамент мовної політики.

26 вересня 2005 р. вийшов черговий указ на мовну тему, але під немовною назвою: «Про вдосконалення державного управління в інформаційній сфері». Відтепер «головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної мовної політики є Міністерство культури і туризму України». Мета цього указу — «підвищення ефективності реалізації державної мовної політики». На його підставі був утворений мовний сектор на три (!) вакансії, але до жовтня 2007 року реалізацію державної мовної політики в Україні здійснювали лише дві особи. Нарешті, у 2007 р. було утворено відділ з питань мовної та етнонаціональної політики і державно-церковних відносин у Секретаріаті Президента України.

Стан книговидавництва

За даними Державного комітету статистики України, порівнюючи з 1990 р.*, у 2006 році кількість виданих в Україні книжок за тиражами зменшилася у 3,14 раза (зі 170,0 до 54,2 мільйонів примірників), а кількість книгарень — майже в 9 разів (з 3205 до 365 одиниць). Нині в Україні видається 1,2 книжка на одного мешканця (для порівняння: 7,8 книжки на кожного жителя друкується в Іспанії, 4,5 — в Росії; 4,1 — в Білорусі). Співвідношення між мовами за тиражами станом на 2006 рік становить: українська — 30,057 мільйонів примірників (55%), російська — 20,002 млн (37%), англійська — 1,19 млн (2,3%), українська і російська мова — 194,2 тисячі примірників (0,37%).

Водночас спостерігається позитивна динаміка зростання кількості видань за назвами (1990 р. — 7046 назв, 2006 рік — 15867 назв), однак без створення належних умов для збільшення

* Статистичні дані цього розділу наведено за матеріалами Державного комітету статистики України та поточними матеріалами органів влади та управління.

тиражної маси книжок це не дозволить суттєво розширити доступ до української книжки. Співвідношення між мовами за назвами станом на 2006 рік становить: українська — 10602 (67%), російська — 4118 (26%), англійська — 209 (1,3%), українська і російська мова — 334 (понад 2%).

Порівнюючи кількість назв і накладів, видно, що за останні три роки кількість назв українською мовою збільшується, але тиражі цією мовою падають. Якщо, приміром, у 1991 р. наклад однієї назви становив 23,2 тис. примірників, то у 2006 р. — 3,4 тис. примірників. Причому ця середня цифра включає в себе і навчальну літературу для загальноосвітньої школи, де наклад однієї назви становить іноді сотні тисяч примірників.

Середній тираж так званої «ринкової» книжки не перевищує 500 примірників, що робить її практично недоступною для пересічного громадянина України.

З 54,2 мільйонів примірників книжок і брошур, виданих у 2006 році, 24,8 мільйона примірників (45,7%) становили навчально-методичні видання. Якщо врахувати, що більшість підручників та інших навчально-методичних видань друкуються українською мовою, то відсоткове співвідношення накладів без цих видань буде не на користь української мови.

Таблиця 1

Видання книг та брошур в Україні

	1995	2004	2005	2006
Усього видано друкованих одиниць, у тому числі:	6109	14790	15720	15867
українською мовою	2855	9288	10258	10602
у % до загальної кількості	47	63	65	67
російською мовою	2393	4085	3982	4118
у % до загальної кількості	39	28	25	26
Річний наклад, у тому числі:	68156	52805	54060	54210
українською мовою	32054	35742	33212	30057
у % до загальної кількості	47	68	61	55
російською мовою	30688	14024	16612	20002
у % до загальної кількості	45	27	31	37

За інформацією Книжкової палати України у 2007 р. описані вище тенденції збереглися. В Україні було видано 51,6 млн.

примірників книг і брошур, з яких 28,7 млн (51,3%) побачили світ українською, а 24,4 млн (43,6%) — російською, тобто продовжується падіння накладів українською мовою. Щодо кількості назв, то ця цифра зросла до 17978, з них українською мовою — 11825, російською — 4639. Порівняно з 2006 р. кількість назв українською мовою зменшилась у відсотках (65,7 проти 67,9%).

Держава намагається впливати на ситуацію із забезпечення громадян українськомовною книжкою за допомогою бюджетних програм, які спрямовуються на видання книжок і їхню закупівлю для бібліотек, у тому числі підручників. Однак ці намагання нівелюються невиконанням згаданих програм. У 2006 р. Уряд скоротив фінансування ключових програм: видання соціально важливої літератури в рамках програми «Українська книга» (18 млн грн) профінансовано тільки на 27,3%, а реальне фінансування заходів іншої бюджетної програми «Забезпечення розвитку та застосування української мови» (20 млн грн) порівняно з попереднім роком скоротилося майже втричі (2005 р. — 23,4 млн грн, 2006 р. — 8,8 млн грн).

Сумарний обсяг головних бюджетних програм на 2007 рік Міністерства освіти та науки України, Міністерства культури і туризму України та Державного комітету телебачення і радіомовлення, які спрямовуються на видання книжок і їхню закупівлю для бібліотек, у тому числі підручників, становив 170 млн грн. Однак, станом на кінець вересня 2007 року не було розпочате фінансування бюджетних програм «Українська книга» (видання соціально важливої літератури) і «Забезпечення розвитку та застосування української мови» (закупівля книжкової продукції українських видавництв для поповнення фондів бібліотек). До того ж, кошти програми «Забезпечення розвитку та застосування української мови» були зменшені з 21 млн грн до 15 млн грн — для забезпечення підвищення зарплат у галузі. Власне на закупівлю книжок залишилося трохи більше 6 млн грн, надходження яких Мінфін переніс на грудень 2007 року. До цього варто додати і недосконалість тендерних процедур.

За даними Рахункової палати України, результати аудиту використання коштів держбюджету, виділених Міністерстві культури і туризму України на бібліотечну справу в 2005–2006 рр. і в I півріччі 2007 року, показали, що Мінкультуризму неефективно розпорядилося понад 16 млн гривень, призначених у держбюджеті на «бібліотечну справу». Крім того, Рахункова палата

відзначила «негативну динаміку» поповнення бібліотечних фондів: списування перевищує надходження в 1,3 раза, що за останні 5 років призвело до зниження фондів на 9 млн примірників.

На книжковому ринку України переважає продукція російських виробників. Вироблена ж в Україні продукція не завжди може задовольнити масовий попит. За оцінками фахівців, з огляду на значну кількість в Україні громадян з вищою освітою та кваліфікованих працівників, місткість книжкового ринку становить не менше 300 млн примірників. Але, оскільки в Україні видається понад 50 млн примірників, різниця між попитом і ринковою пропозицією українських видавництв покривається за рахунок імпорту з Росії й Білорусі. За приблизними оцінками Держмитслужби, практично п'ять книжок з кожних шести завозять в Україну з-за кордону — як правило, з Росії і, частково, з Білорусі. Обсяг друкованого імпорту, за оцінками експертів, на сьогодні сягає від 150 до 320 млн. доларів США.

Таким чином, не маючи реального вибору, український споживач більше стимулює російське книговидання, ніж вітчизняне, внаслідок чого україномовна продукція і далі перебуває на периферії книжкового ринку.

Друковані засоби масової інформації

Негативні тенденції щодо української мови притаманні і ринкові друкованих засобів масової інформації. Позиції ЗМІ інформації залишаються слабкими. Питома вага річного тиражу газет, що видаються українською мовою, за даними Державного комітету статистики України, за 11 років скоротилася з 50% у 1995 році до 32% у 2006 р. Натомість російськомовні газети в загальному тиражі зросли за цей час з 45% до 64%. Починаючи з 1995 року, відсоток газет українською мовою — і за назвами, й особливо за накладом — суттєво зменшився. Якщо разовий тираж газет українською та російською мовами у 1995 р. був приблизно однаковим (відповідно 9537 і 9671), то в 2006 р. наклад українською мовою становив 31240 примірників (35%), а російською — 53999 примірників (60%). Річні наклади виглядають так: у 1995 р. українською мовою було надруковано 808901 примірник (50%), російською — 738597 примірників (45%); у 2006 році річний тираж українською мовою становив 1358804 примірники (32%), а річний тираж російською — 2728097 примірників (64%).

Незначна кількість газет виходить українською і російською мовами, а також кількома іноземними мовами та мовами національних меншин. При цьому за межами офіційної статистики залишаються контрабандні потоки, якими потрапляють в Україну з Росії російськомовні засоби масової інформації, не зареєстровані в Україні.

Таблиця 2

Видання газет в Україні

	1995	2004	2005	2006
Усього видано друкованих одиниць, у тому числі:	1877	3014	2974	2918
українською мовою	1078	1487	1509	1412
у % до загальної кількості	57	49	51	48
російською мовою	698	1236	1199	1228
у % до загальної кількості	37	41	40	42
Разовий наклад, тис. прим., у тому числі:	20570	87654	79509	90267
українською мовою	9537	29210	24822	31240
у % до загальної кількості	47	33	31	35
російською мовою	9671	53195	51036	53999
у % до загальної кількості	47	61	64	60
Річний наклад, тис. прим., у тому числі:	1629928,0	4508265,9	4959791,1	4235146,0
українською мовою	808901	1459644	1668318,2	1358804
у % до загальної кількості	50	32	34	32
російською мовою	738597	2654254	3146551	2728097
у % до загальної кількості	45	59	63	64

Наведені цифри є узагальненими по Україні. Але у великих містах Сходу і Півдня України газет українською знайти практично неможливо. Як зазначається у пресі, «в газетних кіосках

Харкова сьогодні немає в продажу столичної україномовної преси. Оператори цього ринку її просто не беруть у продаж, мотивуючи свою відмову низьким попитом на цей вид продукції. Нові керівники «Преси — Харкова» розробили асортиментну концепцію, згідно з якою орендарі їхніх кіосків будуть зобов'язані продавати місцеві та республіканські видання, що виходять державною мовою. Чи вплинув цей факт на рішення міськради, сказати важко. Але мер міста Михайло Добкін устиг публічно звинуватити теперішнього директора підприємства Василя Третецького в тому, що він особисто розпорядився не брати на реалізацію друкований орган міськради «Харьковские известия». «Я переконаний, — сказав він, — що після рішення міськради з'явиться підприємство, яке буде реалізовувати всю пресу, а не лише видання, де друкують усе помаранчевими літерами»¹.

За даними аналітичної записки Національного інституту стратегічних досліджень, «Національні медіа як чинник формування сучасної української ідентичності та консолідації суспільства» (2007 рік), винятково українською мовою в Україні виходять лише дві загальнонаціональні щоденні газети: «Україна молода» та «Газета по-українськи». Найтиражніші щоденні загальнонаціональні газети — «Сегодня», «Факты», «Вечерние вести», «Комсомольская правда» — виходять російською мовою. Лише кілька україномовних часописів — «Сільські вісті», «Експрес», «Високий замок» можуть бути віднесені до високотиражних. Загалом мовна пропорція в національному медіа-просторі не відповідає мовним та етнокультурним перевагам українського населення.

Ще більший диспаритет за накладками між українською та російською мовами спостерігається у випуску негасетних періодичних видань — журналів, збірників, бюлетенів тощо. Річний тираж такого роду видань українською мовою у 2006 р. становив 17% від загальної кількості, тоді як ще в 1995 році було 70%. Для російськомовних видань ці цифри, навпаки, зросли від 18% до 72%.

У 2006 р. з 2301 негасетного періодичного видання журнали ставили 1327 одиниць, збірники — 604 одиниці, бюлетені — 296 одиниць, бібліографічні видання — 74 одиниці. За мовами кількість назв розподілилася так: з 1327 журналів 511 виходить українською, 343 — російською, 298 — українською і російською. За накладками велика перевага російської мови спостерігається у виданні журналів і бюлетенів. Разові тиражі журналів становили 9902,6

(5932,5 — російською, 2954,9 — українською, 705,6 — обома мовами). Разові накладі бюлетенів становили 4308,2 примірника (3387,2 — російською, 548,3 — українською, 346,1 — обома мовами). Перевага української — як у разовому, так і в річному накладі — спостерігається у виданні малотиражних збірників (196,5 примірника) і бібліографічних видань (16 примірників). Річний наклад відбиває дзеркально ту саму тенденцію: з 93630,8 журналів 68918,9 примірника — це російська мова, 18613,5 — українська, 4231,0 — обидві мови; з 43323,8 бюлетенів 30609,2 — російською мовою, 5037,8 — українською, 7637,6 — обома мовами.

Таблиця 3

Видання періодики в Україні

	1995	2004	2005	2006
Усього видано друкованих одиниць, у тому числі:	604	2385	2182	2301
українською мовою	309	1033	883	978
у % до загальної кількості	51	43	40	43
російською мовою	187	579	470	514
у % до загальної кількості	31	24	22	22
Разовий наклад, тис. прим., у тому числі:	3192	11459	11271	14423
українською мовою	1947	7259	3505	3611
у % до загальної кількості	65	63	31	25
російською мовою	990	2799	6425	0332
у % до загальної кількості	31	24	57	65
Річний наклад, тис. прим., у тому числі:	23885	123784	132457	137500
українською мовою	16642	35169	24923	23918
у % до загальної кількості	70	28	19	17
російською мовою	4309	78865	92932	99552
у % до загальної кількості	18	64	70	72

Телебачення

Державний сектор телебачення в Україні є маловпливовим. Як впливає із загальної аналітичної записки Національного інституту стратегічних досліджень, частка державних мовників

у національному аудіовізуальному просторі становила у 2006 р. 4%. За даними Держкомстату обсяги телевізійного мовлення державних телерадіоорганізацій становили в 2006 р. 166366,5 годин. Середньодобовий обсяг телевізійного мовлення — 455,80 годин, з них українською мовою — 416,27 годин (91,3%), російською — 37,67 години (8,3%). У Волинській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Рівненській, Тернопільській та Чернігівській областях мовлення здійснюється українською на 100%, у Чернівецькій — 79,8% українською проти 20,2% російською, в Дніпропетровській, відповідно, — 76,8% проти 23,2%, у Донецькій — 76,1% проти 23,9%, в Одеській — 70% проти 27,7%, в Луганській — 67,4% проти 32,6%, в Автономній Республіці Крим — 46,2% проти 47,1%, в м. Севастополі — 25% проти 72,7%.

Складніша ситуація з недержавними телекомпаніями. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, яка покликана контролювати виконання чинного законодавства у цій сфері і впливати на порушників, предметно почала займатися цим ще у квітні 2004 р. Було укладено «Меморандум про співпрацю між телекомпаніями та Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення, спрямований на розбудову національного інформаційного простору». Перший моніторинг його виконання телекомпаніями на предмет використання державної мови завершився 1 жовтня 2006 р. За його результатами Нацрада констатувала, що український як за суттю, так і за формою продукт став домінувати на українському телевізійному ринку. Внаслідок того, що компанії почали випускати більше власних україномовних передач, відсоток державної мови в ефірі провідних телеканалів впродовж тижня становив у середньому близько 75%. Безперечними лідерами з активного використання в ефірі державної мови стали ТОВ «ТРК «Ера», ТОВ «ТРК «НБМ» та ТОВ «ТРК «Експрес-інформ» («5 канал»), ВАТ «Телеканал «Тоніс», ЗАТ «Телеодин», НТКУ.

Передачі іноземного виробництва були переважно озвучені українською мовою, але тільки близько 30–40% фільмів іноземного виробництва перекладалося державною мовою. Лише телеканали «СТБ» та «ТЕТ» робили повноцінне дублювання, інші ж телекомпанії використовували озвучення, яке полягає в заміні звукового ряду фільму на інший, несинхронний, що передає зміст мовного ряду фільму.

Найнижчі показники загального використання української мови з урахуванням субтитрування (менше 75%) зафіксовані в ефірі таких телекомпаній, як ICTV, Новий канал, «Інтер». Якщо відкинути субтитрування передач і фільмів, які активно використовували деякі телекомпанії, то показники частки української мови стають майже вдвічі меншими.

Наступними етапами виконання зобов'язань, закладених у меморандумі, було передбачено доведення частки україномовного продукту в ефірі українських загальнонаціональних телекомпаній з 1 жовтня 2006 року до 55% від загального обсягу добового мовлення, а з 1 грудня — до 65% (без урахування титрування). За даними грудневого моніторингу двох найбільших приватних телеканалів — ТОВ «ТРК «Студія 1+1» та «Інтеру» — частка використання української мови в передачах «Студії 1+1» зросла з 70,2% у вересні до 80,4% у грудні 2006 р., а під час демонстрування фільмів — від 81,7% до 93,3%. На «Інтері» ця частка в передачах зросла з 61,5% у вересні до 76,3% у грудні, але знизилася під час демонстрування фільмів з 71,4% до 54,2%.

Меморандум, підписаний між Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та 14 провідними телекомпаніями України, завершив свою дію 1 лютого 2007 р. За висновком Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення він дав позитивні результати. Зокрема, велика частина компаній не тільки виконала, але й перевиконала зобов'язання, взяті на себе в рамках меморандуму. Чотири з них забезпечили понад 90% мовлення у своєму ефірі українською мовою, тоді як вимога закону становить 75%. Крім того, на українських телеканалах збільшилася кількість дубльованих українською мовою фільмів і передач, покращилася якість цього дублювання. Загалом, з 14 учасників меморандуму 9 виконали всі зобов'язання в повному обсязі або більше.

Радіомовлення

За даними Державного комітету статистики України, обсяги радіомовлення державних телерадіоорганізацій становили в 2006 р. 145673,7 годин. Середньодобовий обсяг радіомовлення — 399,09 години, з них українською мовою — 377,37 години (94,6%), російською — 10,13 години (2,5%). У Волинській, Дніпропетровській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській

кій, Луганській, Львівській, Миколаївській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Черкаській, Чернівецькій та Чернігівській областях мовлення здійснюється українською на 100%, у Донецькій — 90% українською проти 10% російською, в Херсонській — 89,8% проти 10,2%, відповідно, Хмельницькій — 86% проти 14%, в Автономній Республіці Крим — 46,5% проти 30,7%, в м. Севастополі — 50,3% проти 46,2%.

Значну частину українського ефіру займають приватні телерадіоорганізації. Зокрема, у всіх областях України працюють сотні FM-станцій. У самому лише ефірі Києва в FM-діапазоні присутні 26 приватних радіостанцій, які транслюють в основному музику, новини і рекламу.

За даними «Національного звіту про культурну політику в Україні», підготовленого Українським центром культурних досліджень (2007 р.), приватні телерадіоорганізації не дотримуються законодавчо визначеного відсотка мовлення українською мовою і закріпленої квоти на національний продукт. Хронічними порушниками квот на національний продукт є музичні FM-станції, в програмах більшості яких пісні українських авторів та виконавців, за оцінками експертів, не перевищують 10–15%. Український музичний продукт переважає лише на трьох державних радіоканалах (УР-1, «Промінь», Радіо «Культура») та кількох приватних радіостанціях. Більшість інших FM-радіостанцій і далі надають перевагу російській поп-музиці. Значною мірою це пояснюється тим, що співвласниками багатьох FM-станцій («Русское радіо», «Хорошее радіо Шансон», «Hit FM» та ін.) є місцеві відгалуження комерційних музичних структур Росії.

У багатьох містах України ретранслюються також передачі провідних московських комерційних радіостанцій — «Русского радіо», «Європа-плюс». Такі станції віддають левову частку ефіру російській поп-музиці й дуже неохоче виконують положення закону щодо квот на вітчизняний продукт.

Подібний меморандум, як з телевізійниками, Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення підписала і з представниками низки радіокомпаній. За даними Нацради, до підписання Меморандуму про співпрацю середній обсяг мовлення українською мовою в ефірі провідних радіокомпаній у 2006 році становив 34–53%. А вже в лютому 2007 року з 20 учасників меморандуму 13 компаній виконали вимоги закону в повному обсязі, а 11 із них — перевиконали, забезпечивши ведення понад 90%

програм українською мовою. Щодо загального обсягу використання української мови в радіоєфірі, 15 із 20 компаній виконали законодавчу норму на 75%.

За найскладнішим до виконання пунктом меморандуму, який стосується трансляції національного музичного продукту в радіоєфірі, до підписання Меморандуму про співпрацю в ефірі провідних радіокомпаній були присутні в середньому 14,8% творів вітчизняних авторів і виконавців, з них близько 10,3% — українськомовні. Для всіх компаній цей показник становив менше ніж 10%. На кінець 2006 р. 10 із 20 компаній продемонстрували показник у 25% від загальної кількості музичних творів. Крім того, 6 компаній спромоглися перевищити цей показника: «Довіра» («Авторадіо») — 59,5%, «Наше радіо», — 49%, «Золоті ворота» («Джем FM») — 36,5%, «Онiкс» («Мелодія») — 33%, «Ютар» — 32%, «М'юзик-радіо» — 29%.

Усе ж таки, хоча у 2007 р. частка українських авторів і виконавців зросла в ефірі радіостанцій, які підписали Меморандум, до 25–35%, але вона все ще нижча за приписи згаданого документа.

Загалом, за оцінкою експертів, на вітчизняному музичному ринку записи українських виконавців посідають менше 20%, натомість найбільший сегмент ринку належить записам російської поп-музики (близько 50%), решта — записам західних поп-виконавців (30–40%).

Комунальна радіостанція «Київ», яка виходить в діапазоні ФМ, в другій половині 2007 року змінила музичне наповнення свого ефіру. У зв'язку з цим у вересні ц. р. під Київською міською державною адміністрацією відбулась акція протесту проти приватизації медійних активів столиці та зміни формату радіо «Київ» на користь російськомовного шансону. Близько 40 музикантів протестували проти зникнення української музики з ефіру. Вони тримали великий плакат з написом: «Дерібан-лінгвоцид-етноцид-геноцид?». Під час акції було оголошено звернення до Президента України, РНБО, Національної ради з питань культури та духовності при Президентові України та Київського міського голови з проханням захистити радіо «Київ». На думку учасників акції, після об'єднання муніципальних медіа-активів у медіа-холдинг радіо «Київ» кардинально змінило свій музичний контент з українського на переважно російсько-шансонний.

Кінопрокат

За даними Державної служби кінематографії, з початку 2006 року до 1 вересня було завезено для кінотеатрального прокату в Україні 170 назв фільмів — усі дубльовані російською мовою.

З 1 вересня 2006 р. вступила в дію Постанова Кабінету Міністрів України №20 від 16 січня 2006 р. «Деякі питання розповсюдження і демонстрації фільмів», відповідно до якої 20% іноземних фільмів до кінця року мали бути дубльовані (озвучені, субтитровані) українською мовою.

З 1.09.2006 р. по 28.12.2006 р. для кінотеатрального прокату були видані прокатні посвідчення на 73 назви фільмів іноземного виробництва, з них 60 — субтитровано або дубльовано українською мовою. Загальна кількість ввезених фільмокопій становила 1657 одиниць, з них 454 фільмокопій було субтитровано або дубльовано українською мовою, що становить 27% від їхньої загальної кількості.

З 10.01.2007р. по 15.10.2007р. прокатні посвідчення були видані на 202 назви фільмів іноземного виробництва, з них 155 — субтитровано або дубльовано українською мовою. Незважаючи на «Меморандум про співпрацю між Міністерством культури і туризму України, дистриб'юторськими компаніями України та демонстраторами фільмів» від 22 січня 2007 р., відповідно до якого українські дистриб'юторські компанії взяли на себе зобов'язання довести до кінця того самого року частку фільмокопій іноземного виробництва, дубльованих, озвучених або субтитрованих українською мовою, до 50% від загальної кількості на кожний фільм, ввезений на територію України, таких фільмокопій було 1221. Відносно до загальної кількості ввезених фільмокопій (4875) ця цифра становила тільки 25%.

Загалом з 1.09.2006 р. по 15.10.2007 р. для кінотеатрального прокату були видані прокатні посвідчення на 275 назв фільмів іноземного виробництва, з них 215 — субтитровано або дубльовано українською мовою. Співвідношення ввезених копій російською мовою до субтитрованих або дубльованих українською мовою становило 74,4% до 25,6%.

З цього приводу Президент України Віктор Ющенко у своєму листі від 7 листопада 2006 року до Генерального прокурора України Олександра Медведька відзначив: «Така ситуація може негативно позначитися на реалізації прав та інтересів громадян, які

ідентифікують себе з українством і мають право сприймати іншомовну кінопродукцію рідною мовою», — і звернув увагу Генпрокурора «на необхідність вжити всіх можливих заходів щодо забезпечення захисту прав та інтересів громадян, які хочуть переглядати іншомовну кінопродукцію рідною мовою».

Незважаючи на те, що пропорція копій українською та російською мовами становить 1:4, за словами відомого продюсера Богдана Батруха, грошові збори на україномовні копії становлять приблизно від 60 до 70% загального прибутку по Україні. На російськомовні копії припадає від 30 до 40%, навіть якщо кількість копій розподіляється порівну між обома мовами.

Освітня галузь

З усіх попередніх сфер лише освітня може похвалитися непоганими цифрами українізації. За даними Держкомстату, на кінець 2006 року в дошкільних навчальних закладах домінує державна мова — 84,6% (російська — 14,8%). Для порівняння, за даними Міністерства освіти та науки України, у 2003 році українською мовою виховувалося 65% від загальної кількості дітей, а в 1991 році ця цифра становила 49,8%.

На 2006 р. у семи областях (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській та Черкаській) у виховному процесі використовується тільки українська мова. Ще в трьох областях — Київській, Чернігівській та м. Києві державна мова панує у 99,9% дошкільних закладів. Найнижчий відсоток української мови в дошкільних закладах м. Севастополя (2,4%), Автономній Республіці Крим (3,7%), Луганській області (34,8%). Цікаво, що в Донецькій області державною мовою виховують 68,4%, а російською — 31,6% дітей.

На кінець 2006 року 6,5 тис. дітей в регіонах компактного проживання інших національностей виховувались іншими мовами, зокрема: кримськотатарською — 458 в Автономній Республіці Крим, угорською — 2992 та німецькою — 20 в Закарпатській області, польською — 92 у Львівській області, молдовською — 951 в Одеській області, румунською — 1894 в Чернівецькій області та 83 в Закарпатській області.

За даними Міністерства освіти та науки України, на початок 2006/07 навчального року українською мовою в загальноосвітніх навчальних закладах України навчалося 79,3% учнів, російською —

19,6%. Для порівняння, у 2003 р. державною мовою здобували загальну середню освіту близько 72% від загального контингенту учнів, а в 1991 році — лише 47,9% школярів.

Таблиця 4

Розподіл дітей в дошкільних закладах за мовами виховання на кінець 2006 р.

	Усього дітей, осіб	У тому числі		Питома вага дітей, які	
		виховуються мовою:		виховуються мовами (%)	
		українською	російською	українською	російською
1	2	3	4	5	6
Україна	1080882	914586	159751	84,6	14,8
Автономна Республіка Крим	42404	1589	40357	3,7	95,2
Вінницька	40948	40948	—	100,0	—
Волинська	25601	25601	—	100,0	—
Дніпропетровська	86358	76864	9494	89,0	11,0
Донецька	107990	73824	34166	68,4	31,6
Житомирська	31562	31562	—	100,0	0,0
Закарпатська	29032	25802	135	88,9	0,5
Запорізька	46059	36236	9823	78,7	21,3
Івано-Франківська	21497	21497	—	100,0	—
Київська	47097	47053	44	99,9	0,1
Кіровоградська	24870	24670	200	99,2	0,8
Луганська	44329	15419	28910	34,8	65,2
Львівська	44432	44340	—	99,8	—
Миколаївська	30725	29617	1108	96,4	3,6
Одеська	55023	41025	13047	74,6	23,7
Полтавська	35610	35087	523	98,5	1,5
Рівненська	24676	24676	—	100,0	—
Сумська	28975	28351	624	97,8	2,2
Тернопільська	21960	21960	—	100,0	—
Харківська	57738	51350	6388	88,9	11,1
Херсонська	29304	25297	4007	86,3	13,7

Закінчення табл. 4

1	2	3	4	5	6
Хмельницька	37553	37516	37	99,9	0,1
Черкаська	36130	36130	—	100,0	—
Чернівецька	22161	20267	—	91,5	—
Чернігівська	23291	23277	14	99,9	0,1
м. Київ	74445	74366	24	99,9	0,0
м. Севастополь	11112	262	10850	2,4	97,6

На 2006 р. тільки у Рівненській області у всіх середніх школах навчання здійснювалося українською мовою. В Тернопільській області таких шкіл 99,9% , у Волинській та Івано-Франківській — по 99,7% , Хмельницькій — 99,4% , Вінницькій — 99,3% , Чернігівській — 99,1% , у столиці України — 96,5% . Натомість в м. Севастополі державною мовою навчається 2,2% проти 97,8% російською, в Автономній Республіці Крим, відповідно, — 5.4% проти 91,5% , у Донецькій області — 32,9% проти 67,1% , в Луганській — 37,4% проти 62,6% .

Міністерство освіти та науки України у червні 2006 р. звертало увагу на те, що в багатьох регіонах, особливо в східних і південних, спостерігається невідповідність кількості українських і російських шкіл національному складу населення. Особливо це характерно для Криму, Донецької та Луганської областей.

За даними Держкомстату, на початок 2006/07 навчального року у вищих навчальних закладах України I–II рівнів акредитації українською мовою навчалось 84,7% студентів, російською — 15,3% .

На 2006 р. у чотирнадцяти областях (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській) у вищих навчальних закладах викладання велося лише українською мовою, у м. Севастополі — лише російською. В Автономній Республіці Крим співвідношення між студентами, охопленими викладанням українською і російською мовами, становило 3,1% до 96,9% , в Донецькій області, відповідно, — 37,7% до 62,3% .

Таблиця 5

Розподіл учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів за мовами навчання на початок 2006/07 навчального року*

	Усього учнів, осіб	У тому числі навчаються мовою										Питома вага	
		українською	російською	румунською	угорською	кримськотатарською	польською	англією	словацькою	болгарською	молдавською	українською	російською
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Україна	496696	3938426	971960	24226	18544	5964	1514	377	53	107	5525	79,3	19,6
Автономна Республіка Крим	199173	10719	182273	—	—	5964	—	217	—	—	—	5,4	91,5
Вінницька	191270	189847	1423	—	—	—	—	—	—	—	—	99,3	0,7
Волинська	138476	138077	399	—	—	—	—	—	—	—	—	99,7	0,3
Дніпропетровська	344171	271816	72355	—	—	—	—	—	—	—	—	79,0	21,0
Донецька	389587	128126	261461	—	—	—	—	—	—	—	—	32,9	67,1
Житомирська	161626	159714	1912	—	—	—	—	—	—	—	—	98,8	1,2
Закарпатська	171771	147508	1718	3948	18544	—	—	—	53	—	—	85,9	1,0
Запорізька	183040	114845	68195	—	—	—	—	—	—	—	—	62,7	37,3
Івано-Франківська	178806	178214	441	—	—	—	151	—	—	—	—	99,7	0,2
Київська	197534	195265	2269	—	—	—	—	—	—	—	—	98,9	1,1
Кіровоградська	115465	111385	4080	—	—	—	—	—	—	—	—	96,5	3,5
Луганська	209413	78242	131169	—	—	—	—	—	—	—	—	37,4	62,6
Львівська	308468	304200	3555	—	—	—	913	—	—	—	—	98,6	1,1
Миколаївська	133273	118623	14650	—	—	—	—	—	—	—	—	89,0	11,0
Одеська	261797	176947	79218	—	—	—	—	—	—	107	5	67,6	30,3
Полтавська	163611	159107	4504	—	—	—	—	—	—	—	—	97,2	2,8
Рівненська	162827	162750	77	—	—	—	—	—	—	—	—	100,0	0,0

Закінчення табл. 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Сумська	118727	111797	6930	—	—	—	—	—	—	—	—	94,2	5,8
Тернопільська	134888	134687	201	—	—	—	—	—	—	—	—	99,9	0,1
Харківська	259126	188952	70174	—	—	—	—	—	—	—	—	72,9	27,1
Херсонська	128146	107014	21132	—	—	—	—	—	—	—	—	83,5	16,5
Хмельницька	164936	163877	609	—	—	—	450	—	—	—	—	99,4	0,4
Черкаська	146335	144418	1917	—	—	—	—	—	—	—	—	98,7	1,3
Чернівецька	112124	91170	676	20278	—	—	—	—	—	—	—	81,3	0,6
Чернігівська	118548	117477	1071	—	—	—	—	—	—	—	—	99,1	0,9
м. Київ	241278	232948	8170	—	—	—	—	160	—	—	—	96,5	3,4
м. Севастополь	32282	701	31581	—	—	—	—	—	—	—	—	2,2	97,8

* Без тих, що навчаються у спеціальних школах (школах-інтернатах), санаторних школах та спеціальних класах, організованих при загальноосвітніх навчальних закладах.

Таблиця 6
 Мови навчання студентів ВНЗ І–ІІ рівнів акредитації на початок 2006/07 навчального року, за регіонами

	Усього студентів	У тому числі навчаються мовою:											
		українською		російською		угорською		румунською		іншими			
		Усього	% до загальної кількості студентів	Усього	% до загальної кількості студентів	Усього	% до загальної кількості студентів	Усього	% до загальної кількості студентів	Усього	% до загальної кількості студентів		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Україна	468029	39623	84,7	71548	15,3	98	0,0	90	0,0	—	—		
АР Крим	11215	352	3,1	10863	96,9	—	—	—	—	—	—		
Вінницька	17734	17734	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
Волинська	9493	9493	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
Дніпропетровська	32732	30723	93,9	2009	6,1	—	—	—	—	—	—		
Донецька	55554	20942	37,7	34612	62,3	—	—	—	—	—	—		
Житомирська	22423	22423	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
Закарпатська	7268	6705	92,3	465	6,4	98	1,3	—	—	—	—		
Запорізька	18260	16527	90,5	1733	9,5	—	—	—	—	—	—		
Івано-Франківська	18248	18248	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
Київська	10425	10425	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
Кіровоградська	11017	11017	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		

Закінчення табл. 6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Луганська	22220	13979	62,9	8241	37,1	—	—	—	—	—	—
Львівська	25547	24575	96,2	972	3,8	—	—	—	—	—	—
Миколаївська	10154	10154	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Одеська	21796	18307	84,0	3489	16,0	—	—	—	—	—	—
Полтавська	13557	13557	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Рівненська	11124	11124	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Сумська	5490	5490	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Тернопільська	9294	9294	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Харківська	29046	26680	91,9	2366	8,1	—	—	—	—	—	—
Херсонська	13541	11902	87,9	1639	12,1	—	—	—	—	—	—
Хмельницька	10607	10607	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Черкаська	11250	11249	100,0	1	0,0	—	—	—	—	—	—
Чернівецька	12700	12610	99,3	—	—	—	—	90	0,7	—	—
Чернігівська	10977	10977	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
м. Київ	43462	41199	94,8	2263	5,2	—	—	—	—	—	—
м. Севастополь	2895	—	—	2895	100,0	—	—	—	—	—	—

Мовна ситуація в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі

Автономна Республіка Крим — єдине адміністративно-територіальне утворення України, в національному складі якого домінують росіяни. Співвідношенню українців до росіян — 1 до 2,4 — далеко не відповідає співвідношення навчальних закладів з українською і російською мовами навчання, в тому числі й дитячих садків. У інших сферах ситуація також не краща. Зокрема, в засобах масової інформації переважають видання російською мовою, тиражі газет українською, кримськотатарською та іншими мовами не перевищують 5% від їх загального обсягу.

Кримська і севастопольська влади, по суті, ігнорують укази Президента України: «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006 р. «Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим» від 28 лютого 2006 року; «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 вересня 2006 року «Про виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006 року «Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим» від 9 жовтня 2006 р. та про деякі заходи щодо розвитку гуманітарної сфери в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі» від 20 листопада 2007 р. У цих актах є конкретні доручення щодо підтримки та розвитку преси, яка видається українською мовою, та про забезпечення конституційних прав на вивчення рідної мови і розвиток мовної самобутності.

У травні 2007 р. Президент України В. Ющенко надіслав листа до міністра освіти та науки України Станіслава Ніколаєнка, в якому звернув увагу «на необхідність приведення мережі дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів за мовами навчання і виховання дітей у відповідність із національним складом населення автономії та задоволення освітніх потреб громадян у навчанні державною мовою».

У серпні 2007 р. до різних гілок і структур центральної влади звернулися із заявою керівники семи громадських організацій із Сімферополя, Бахчисарая, Євпаторії, які стверджували, що в Криму не забезпечуються права українців, кримських татар, росіян, представників інших національностей, які бажають навчати своїх дітей державною мовою: «Констатуємо факт, що Кримська програма розвитку освіти державною мовою на 2003–2007 роки не виконана. Натомість, щоб вирішувати питання державної освіти, місцеві

органи влади декларують суспільству, що в Криму немає бажаючих навчатися державною мовою». Автори заяви підкреслюють, що 7 шкіл з українською мовою навчання (з 606 загальноосвітніх навчальних закладів) такими є здебільшого на папері. Наприклад, Долинська загальноосвітня школа Бахчисарайського району вважається школою з українською мовою навчання, насправді ж там лише 4 такі класи, але в них більшість предметів викладають російською.

У м. Севастополі, де українці становлять майже четверту частину населення, навчання українською мовою ведеться лише в одному із 67 загальноосвітніх закладів. Із 70 дитячих садків, за даними міськдержадміністрації, лише 9 дошкільних закладів «здійснюють свою діяльність з пріоритетним вихованням і навчанням дітей українською мовою». Незважаючи на наведені цифри, керівництво Севастопольської міської державної адміністрації стверджувало, що «мережа шкіл і дошкільних закладів з українською мовою навчання на цей час оптимальна, відповідає національному складу і задовольняє попит україномовного населення міста».

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 10.04.2006 №469 «Про затвердження Порядку використання в 2006 р. субвенцій, передбачених у державному бюджеті місцевому бюджету м. Севастополя для розвитку і підтримки української культури, забезпечення функціонування української мови у всіх сферах громадського життя міста» було виділено 9 мільйонів гривень з Державного бюджету України.

Як впливає зі звіту Севастопольської МДА, лівова частка коштів була витрачена на фестивально-театральні заходи — вистави, кіносеанси українською мовою. В той же час, на навчання працівників закладів культури та мистецтва (210 осіб) на курсах української мови «Українська мова професійного спрямування» (80 годин) було витрачено лише 29,4 тис. грн, на передплату періодичних видань українською мовою для бібліотечних систем — 250 тис. грн. Крім того, були видані українською мовою каталоги «Російський та український живопис XVIII — початку XX століть (з фондів Севастопольського художнього музею імені М.П.Крошицького)», «Севастопольській панoramі — 100 років», книжки і брошури з музики та історії.

Конгрес українців Севастополя, який через пресу звернувся з відповідними запитами до міської державної адміністрації, вважає використання чималої кількості державних коштів нецільо-

вим і таким, що не забезпечило функціонування української мови в громадському житті міста: «В обох запитах до адміністрації міста Конгрес українців Севастополя просив повідомити українській громадськості та мешканцям Севастополя про виконання пунктів постанови Кабінету Міністрів України, де було передбачено підтримку проектів громадських організацій, виготовлення і розміщення соціальної реклами, спрямованої на підтримку української мови та культури, забезпечення повноцінного функціонування української мови в музеях та інших закладах культури, поширення інформаційних матеріалів про українську історію та культуру на електронних та паперових носіях. Відповіді немає. Не було і перевірки використання коштів, передбаченої тією ж постановою КМУ. Зрозуміло, що нам всім відомо, що нічого з перерахованого зроблено не було. Але хтось мусить дати відповідь, чому не було і коли буде»².

Стан судового захисту мовних прав громадян

За останні роки було здійснено кілька спроб захисту своїх мовних прав у судах україномовними громадянами України. Їх розгляд може вважатися наочною ілюстрацією щодо послідовності державної політики у мовному питанні.

У 2003 р. киянин Олексій Середюк звернувся до Святошинського районного суду м. Києва з позовною заявою до крамниці «Госптовари київські» з вимогою надати інформацію про товар українською мовою, оскільки продавці відмовилися виконати вимоги законодавства. Позовна заява була оформлена відповідно до вимог закону «Про захист прав споживачів»: в період навчання в школі позивач не вивчав російської мови, а придбаний товар є хімічною речовиною, яка у разі неправильного застосування може бути шкідливою для здоров'я. Відмова районного та апеляційного судів залишала надію на Верховний Суд, який у пункті 12 Постанови Пленуму №5 від 12.04.1996 р. зазначив: «Надання інформації у технічній документації, на етикетці тощо іноземною мовою без перекладу в зазначеному вище обсязі слід розцінювати як відсутність необхідної інформації». Два роки касація пролежала у ВС, але безрезультатно. В ухвалі ВС від 05.05.2006 р. підставою для відмови стало протизаконне твердження, що позивач звернувся з вимогою надання інформації про товар після придбання товару. Цим ВС проігнорував згадану власну Постанову, вимоги ст. 36 закону «Про мови» та закону «Про захист прав споживачів», зокрема

ч. 1 ст. 18, де зазначено: «Інформація повинна бути надана споживачеві до придбання ним товару».

Показовою є також справа Володимира Богайчука, який звернувся з позовом до АвтоЗАЗу, з приводу відмови у наданні інформації про придбаний автомобіль «Таврія» українською мовою вже після його придбання. Відмова автозаводу вмотивовувалася нібито неповноцінністю української мови, що підтвердилось і позицією відповідача у суді. Позов спирався не лише на закон «Про захист прав споживачів», а й на норми Загальної декларації прав людини та Конвенції «Про захист прав і основних свобод людини 1950 року». Суд Києво-Святошинського району та Апеляційний суд Київської області повністю проігнорували посилання на ці пакти. Натомість у висновку останнього стверджувалося, що: «Коефіцієнт інтелекту дозволяє позивачу розуміти значення, викладені в технічній документації, наданій до автомобіля».

Крім того, В. Богайчук звернувся з позовом до міського голови Києва Леоніда Черновецького з приводу порушення останнім чинного законодавства, зокрема статті 10 Конституції України, яке зобов'язує всі посадові особи, в т. ч. і в органах місцевого самоврядування, у публічній діяльності користуватися державною мовою. 29 січня 2007 року Апеляційний суд Києва залишив без задоволення цей позов.

Унікальною є інша «мовна» справа. Це позов Богдана Паздерського проти посадових осіб Міністерства економіки України. Коли він у 2003 році працював головним спеціалістом у департаменті співробітництва з країнами СНД Мінекономіки, з тодішньої Адміністрації Президента надійшло доручення підготувати аналітичні матеріали до участі Л.Кучми в СНДівській зустрічі у верхах. При цьому безпосереднє керівництво Б.Паздерського зобов'язало його в усній формі готувати ці матеріали російською мовою. Він відмовився виконувати таке доручення. Після цього щодо нього було подано доповідні, на підставі яких державний секретар міністерства виніс йому догану «за невиконання доручення Адміністрації Президента». Б.Паздерський подав позов на авторів зазначеної доповідної і прийнятого рішення, оскільки в його посадову інструкцію не входив переклад документів іноземною мовою. Шевченківський суд Києва восени 2003 р. скасував догану. Відповідачі апеляції не подали, і судові рішення набуло чинності. Однак у березні 2004 р. Б. Паздерський побачив доручення за підписом тодішнього прем'єр-міністра стосовно виконавської дисципліни Мінеко-

номіки, в якому його згадали як порушника трудової дисципліни. Коли він звернувся до міністра з проханням підготувати і видати нове доручення в такому самому порядку, як і попереднє, що на підставі рішення суду інформація про нього неправдива, все почалося по-новому. Керівництво кинулося шукати підстави, щоб його звільнити. І підстави знайшли — нібито він зірвав виконання доручення. Б. Паздерський оскаржив і цю догану в суді. Шевченківський суд її скасував. Але 29 грудня 2004 року його не атестували на предмет відповідності займаній посаді. Для цього в його посадову інструкцію додали пункт про те, що він зобов'язаний перекладати матеріали мовою, прийнятою для спілкування на території СНД. Після незадоволення своїх позовів в Апеляційному суді Києва та Верховному Суді України Б. Паздерський подав позов до Європейського суду з прав людини. У січні 2008 року Б. Паздерський загинув за нез'ясованих обставин.

У листопаді 2006 р. Жовтневий районний суд м. Луганська визнав протиправною діяльність Східноукраїнського національного університету ім. Даля щодо мови навчання стосовно Сергія Мельничука та зобов'язав здійснювати його навчання згідно з чинним законодавством — українською мовою. Невдовзі після цього, коли завершився прямий ефір на цю тему на місцевому телеканалі «ІРТА», в якому брав участь С. Мельничук, унаслідок завданих йому ударів депутатом Луганської міськради від Партії регіонів Арсеном Клінчаєвими він потрапив зі струсом мозку в лікарню. 26 квітня 2007 року Апеляційний суд Луганської області скасував згадане рішення районного суду. Відтак С. Мельничук звернувся з позовом до Вищого Адміністративного Суду України.

У 2006 р. працівник одного з Донецьких молокозаводів Юрій Литвин судився з керівництвом свого підприємства за утиск його прав використовувати українську мову в діловодстві. Він стверджує, що за використання ним української мови в діловодстві підприємства його понизили на посаді, зменшили зарплату. За його словами, в журналі добової роботи цеху він вів діловодство українською мовою. Керівництво ж молокозаводу на сторінках того ж журналу відповідало російською мовою і вимагало від нього припинити записи українською. Ю. Литвин подав позов до суду на керівництво свого підприємства і оцінив порушення своїх конституційних прав у 10 тисяч гривень. Після того, як районний суд вже не задовольнив його позов, він подав апеляцію. Сьогодні Ю. Литвин вже не працює на Донецькому молокозаводі.

Мешканець Львова Михайло Павлишин судився 5 років, щоб відстояти своє конституційне право на інформацію в рекламі і на етикетках товарів українською мовою, однак безуспішно. Свої два позови він подав на підставі закону «Про права споживачів» та інших українських законів. Перший позов — до Залізничного районного суду міста Львова датується січнем 2000 року. В товарах, які він придбав, не було інформації українською мовою. Другий позов — від 2004 року стосувався реклами в журналі «Галицькі контракти». Суддя Залізничного районного суду м. Львова Оксана Калиняк відмовила в задоволенні позову на тій підставі, що в Україні, мовляв, російська мова є мовою міжнаціонального спілкування. Не підтримав його позову і суд другої інстанції, і Верховний Суд України, до якого М. Павлишин звернувся з касаційною скаргою. ВСУ розглянув цю справу, не повідомивши про засідання позивача, він дізнався про відмову через півроку, коли звернувся туди з відповідним запитом. Відтак його скарга до Європейського суду з прав людини не мала продовження через те, що минув термін подання.

Наведені випадки можна вважати симптомами формально-бюрократизованого підходу держави до здійснення мовної політики. З одного боку, вона вдається до засобів впливу на суб'єктів інформаційного простору, а з другого боку, відмовляє громадянам у захисті їхніх мовних прав у повсякденних життєвих ситуаціях.

¹ Україна молода. — 2007. — 19 липня.

² Кримська світлиця. — 2007. — 8 червня.

1.4. Практика регулювання мовної сфери: здобутки і проблеми

Діяльність української держави з регулювання мовної сфери протягом незалежності мала неоднозначний характер. Брак послідовності і цілеспрямованості мовної політики певною мірою компенсувався доволі численними і стрімкими кроками. Найбільше вони стосувалися прийняття підзаконних актів та різноманітних програм, що передбачали практичні дії у сфері мововжитку.

Першим з практичних кроків було прийняття постанови Ради Міністрів Української РСР «Про першочергові заходи щодо організації виконання Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» від 7 грудня 1989 р. N 302¹. Нею міністерства і відомства УРСР, виконкоми Рад народних депутатів разом з творчими спілками та громадськими організаціями, засобами масової інформації зобов'язувалися розгорнути роботу з упровадження закону про мови, зокрема, здійснити першочергові наступні заходи: забезпечити виготовлення українською мовою нових вивісок назв державних і громадських органів, підприємств, установ й організацій, населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, вулиць, майданів, топографічних об'єктів; зажадати від підприємств виконувати українською мовою товарні знаки, засоби маркування товарів, етикетки, інструкції щодо користування цими товарами. Те саме стосується виготовлення конвертів, листівок, бланків, офіційних оголошень, повідомлень, плакатів, афіш, реклами, підручників тощо.

Наступним документом стала постанова Ради Міністрів РСР від 12 лютого 1991 р №41 «Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року»². Вона, зокрема, ставила завдання перед органами влади та управління сформувавши в областях оптимальну мережу дитячих дошкільних закладів і загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання і виховання.

Серед інших актів Кабміну — постанова «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» від 8 вересня 1997 р. №998³, «Про затвердження Програми розвитку і підтримки української культури у м. Севастополі, забезпечення функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя міста» від 6 листопада 1997 р. №1235⁴.

Практичне втілення державної мовної політики протягом 1990-х років значною мірою гальмувалося недостатнім фінансовим забезпеченням внаслідок кризового стану економіки.

Вперше кошти на всебічний розвиток і функціонування української мови як державної були закладені в Державний бюджет України в 2001 році. Однак саме того року уряд А. Кінаха, який прийшов на зміну урядові В.Ющенка, ліквідував мовний сектор, і з 25 мільйонів бюджетних гривень на мову пішло менше 10 відсотків, на що було вказано у листі Рахункової палати «Про результати аналізу виконання Комплексних заходів щодо всебічного розвитку та функціонування української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на їхнє впровадження». Але у 2002 р., за даними Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Шевченка, з тих самих 25 мільйонів було витрачено ще менше — всього 90 тис. грн.

Послідовно і глибоко питання функціонування української мови в Україні було розглянуто на парламентських слуханнях 22 травня 2003 р. У рекомендаціях за підсумками слухань зазначалося, що мовна ситуація в державі свідчить про те, що лише задекларованості державного статусу української мови для повноцінного та незворотного утвердження її в усіх сферах суспільного життя недостатньо. Необхідно запровадити механізми реалізації правових документів щодо її функціонування, а також врегулювати питання, пов'язані з удосконаленням юридичної відповідальності за порушення відповідних законів. Парламентарі також констатували, що, «незважаючи на законодавче закріплення за українською мовою статусу державної, відбувається процес звуження сфери її застосування, що спричиняє соціальну напругу в суспільстві, породжує сепаратистські настрої, суперечить інтересам національної безпеки України та ставить під загрозу її суверенітет і державне самовизначення... мовне питання часто перетворюється на дестабілізуючий чинник суспільного життя, що гальмує процес творення суверенної, демократичної, правової держави».

У рекомендаційній частині парламент запропонував Президентові України, Верховній Раді України, Кабінетові Міністрів України здійснити низку детально виписаних заходів, зокрема: створити в структурі центральних органів виконавчої влади центральний орган виконавчої влади з питань мовної політики та консультативно-дорадчу раду з цих питань при Президентові України; відкласти ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин

до прийняття Верховною Радою України закону України про розвиток і застосування мов в Україні, яким буде передбачено реальний механізм захисту і утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя; запровадити, починаючи з 2004 р., щорічні парламентські слухання, присвячені розвитку та функціонуванню української мови в Україні; розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проект Концепції державної мовної політики України, проект загальнодержавної Програми розвитку, функціонування та дослідження української мови на 2004–2010 рр.; внести на розгляд Верховної Ради України до 1 липня 2003 року проект закону України про розвиток і застосування мов в Україні; розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проекти законів України про внесення змін до відповідних законів України з метою запровадження пільгового оподаткування та іншої фінансової підтримки україномовної друкованої продукції, періодичних видань, кіно- та аудіопродукції, передбачення відповідальності за порушення законів, що регулюють питання застосування державної мови в Україні, зокрема для посадових осіб, які, виконуючи свої посадові обов'язки, використовують як засіб спілкування іншу, не державну мову; створити у структурі Кабінету Міністрів України управління з питань мовної політики; фінансувати своєчасно і в повному обсязі витрати, передбачені на проведення заходів з розвитку, функціонування та дослідження української мови.

Окрему частину цієї постанови присвячено належному функціонуванню української мови, розвитку української культури та освіти українською мовою в Автономній Республіці Крим. Однак більшість рекомендацій парламентських слухань не виконано.

У розвиток рекомендацій Кабінет Міністрів 2 жовтня 2003 р. прийняв постанову №1546 «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки»⁵, якою дає завдання Раді Міністрів АРК, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям розробити і затвердити в тримісячний строк регіональні програми розвитку та функціонування української мови і передбачити кошти для їхнього виконання в проектах місцевих бюджетів на 2004–2010 роки.

За відомостями з Міністерства освіти і науки України, на виконання програми передбачалося витратити загалом 90 млн 10 тис грн, з яких 14 млн — з позабюджетних джерел. Однак конкретна інформація про хід фінансування відсутня.

Постановою Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2006 р. №469 «Про затвердження Порядку використання в 2006 р. субвенцій, передбачених у державному бюджеті місцевому бюджету м. Севастополя для розвитку і підтримки української культури, забезпечення функціонування української мови у всіх сферах громадського життя міста»⁶ на виконання передбаченим цим документом завдань було виділено аналогічним чином 9 млн грн.

Дієвим актом, спрямованим на практичне утвердження державного статусу української мови, була постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2006 р. №1035⁷, якою було ухвалено зміни до Положення про проведення атестації державних службовців та Положення про проведення атестації посадових осіб місцевого самоврядування. Згідно з цими змінами до оцінки діяльності і службової характеристики державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування додано Положення про знання та користування державною мовою під час виконання службових обов'язків.

З боку народних депутатів практичні заходи щодо реалізації мовної політики мали законотворчий характер. Так, 12 січня 2005 року соціаліст О.Мороз подав на розгляд Верховної Ради України законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про мови в Українській РСР», який передбачив впровадження нового поняття — «офіційна мова», а також принципу вільного вибору мови навчання як невід'ємного права громадян України. Щоправда, невдовзі О. Мороз дещо змінив назву і сам законопроект. Крім того, варіанти нових законів про мови були подані спільно від Партії регіонів, Соцпартії та КПУ. Депутат від Партії регіонів В.Колісниченко на розгляд парламенту вніс взагалі 24 законопроекти, спрямовані на фактичне запровадження російської мови як другої державної в усіх сферах життя українського суспільства.

У травні 2004 року С. Хмара подав законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу», яким запропонував закріпити в законі для державних службовців обов'язкове володіння та спілкування державною мовою під час виконання ними своїх службових обов'язків. Крім того, законопроект забороняє обрання або призначення на посаду в державному органі та його апараті осіб, які не володіють державною мовою.

У 2005 р. член фракції «Демініціативи» С. Гавриш подав законопроект «Про внесення доповнень до Закону України «Про телебачення і радіомовлення», яким запропонував, щоб пропорція музичних творів, створених та (або) виконуваних українською

мовою, становила не менше 50% від загального обсягу передбаченого ефірного часу для музичних творів кожної телерадіостанції.

Поряд із кроками, спрямованими на утвердження державного статусу української мови, вживалися заходи з підтримки російської та інших мов. Наприкінці лютого 2005 р. секретар Ради національної безпеки та оборони П. Порошенко оприлюднив основні засади мовної політики держави, які, зокрема, включали зупинення процесу поспішного закриття російських шкіл, відновлення груп з російською мовою навчання у вищих навчальних закладах, надання російськомовним громадянам можливості мати свій телевізійний канал, свої радіостанції.

У березні 2005 р. Державним секретарем був ініційований проєкт Указу Президента України «Про захист прав громадян на використання російської мови та мов інших національностей в Україні», яким передбачалося доручення Кабінету Міністрів розробити та затвердити перелік населених пунктів, на території яких місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування у спілкуванні з громадянами можуть застосовувати російську або мови інших національностей України в місцях їхнього компактного проживання, а державним службовцям у цих місцевостях ставилося в обов'язок володіння, крім державної, російською мовою або мовами інших національностей в місцях їхнього компактного проживання.

У серпні 2006 р. вже новий Кабінет Міністрів оприлюднив проєкт Програми діяльності уряду на 2006–2011 роки, який передбачав послідовне відстоювання свободи у виборі мови спілкування й навчання, визнання російської мови другою державною мовою в Україні.

Практичне втілення державної мовної політики потребує розробки її концептуальних засад. Починаючи з 2005 р., опрацьовано кілька проєктів концепції, підготовлених Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, Міністерством культури і туризму України, Міністерством юстиції України, Національною комісією зі зміцнення демократії й утвердження верховенства права, Національною радою з питань культури і духовності при Президентові України. У березні 2007 р. прем'єр-міністр України В. Янукович дав віце-прем'єр-міністрові України з гуманітарних питань окреме доручення щодо створення робочої групи для підготовки концепції і забезпечення виконання державою зобов'язань за Європейською хартією регіональних мов або мов меншин.

Статус регіональної був наданий російській мові рішеннями Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Миколаївської,

Запорізької, Херсонської обласних рад. Крім цього, у липні 2006 року Одеська обласна рада ухвалила рішення, згідно з яким російську мову було визнано «мовою міжнаціонального спілкування в регіоні», а у Верховній Раді АРК пройшли парламентські слухання «З питання забезпечення прав громадян, передбачених Конституцією України, законами України, Конституцією АРК, на використання державної, російської та інших національних мов у всіх сферах громадського життя в АРК».

Слідом за обласними радами статус регіональної був наданий російській мові рішеннями Севастопольської, Донецької, Луганської, Миколаївської, Криворізької, Маріупольської, Алуштинської, Запорізької міських рад, а також рішеннями окремих районних рад.

Суттєві перешкоди для виконавчої влади у здійсненні мовної політики виникли внаслідок неправового тлумачення місцевими органами влади ратифікованої Верховною Радою Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Перешкоди були підсилені також юридично некоректним змістом самого закону про ратифікацію хартії, у який було включено російську мову як таку, що є предметом хартії, попри те, що цей міжнародний пакт стосується тих мов, якими користується меншість населення і яким через це загрожує зникнення. Але у російськомовних місцевостях назву хартії було використано для так званого параду мовних суверенітетів, надаючи російській мові статусу регіональної або близький до цього.

Оскільки питання застосування мов в Україні визначаються законом, а отже, не належать до компетенції місцевих рад, тому органи прокуратури України вжили заходів прокурорського реагування, зокрема, подали до відповідних судів адміністративні позови щодо визнання протиправними зазначених рішень місцевих рад.

За поданими прокурорами позовами суди скасували 7 таких рішень: Запорізької, Херсонської, Миколаївської обласних та Криворізької, Маріупольської, Донецької, Запорізької міських рад. При цьому в процесі розгляду цієї категорії справ виникли певні труднощі. Згідно з Кодексом адміністративного судочинства України прокурор може звертатися з позовами на захист прав, свобод та інтересів громадянина або держави з обов'язковим зазначенням особи, в інтересах якої діє прокурор. У зв'язку з цим позивачем у згаданих справах зазначався Кабінет Міністрів України та Верховна Рада України, на яких законодавством покладено вирішення питань мовної політики. Через відмову названих органів від позовів прокурорів у 6 справах позови про визнання нечин-

ними рішень Харківської міської та Старобешівської районної рад (Донецька область) суди залишили без розгляду, а у справах про визнання нечинними рішень Донецької, Луганської, Харківської обласних і Севастопольської міської рад провадження закрито. В інших справах, що розглядаються судами, органи прокуратури і надалі підтримують вимоги щодо скасування рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування стосовно російської мови. У 2007 р. на розгляді в судах перебувало 8 таких справ, у тому числі 4 — у Вищому Адміністративному Суді України.

У травні 2006 року Міністерством юстиції було оприлюднено юридичний висновок, що рішення місцевих органів самоврядування про надання російській мові статусу регіональної суперечать Конституції та законам України, і зазначено, що посилення в рішеннях місцевих рад на Європейську хартію регіональних мов або мов меншин є безпідставним.

Помітною складовою державної мовної політики були місцеві мовні програми. У південних та східних областях вони являли собою практичний бік «мовних суверенітетів» і були спрямовані переважно на підтримку російської мови. Навпаки, у західних областях відповідні програми мали явно виражений український зміст. Разом з тим, скрізь програми офіційно декларували підтримку усіх національних мов, що побутують в регіонах.

У грудні 2006 року Луганська обласна рада затвердила «Програму підтримки й функціонування української та російської мов у Луганській області». На реалізацію цієї програми в 2007 році планувалося виділити близько 600 тис. грн. Спрямованість програми, згідно з заявами місцевих посадовців, полягала у проведенні низки конкурсів творчих робіт, присвячених російській та українській мовам, створенні спеціалізованих науково-популярних журналів, підготовці методичних рекомендацій для підвищення кваліфікації вчителів середніх шкіл.

У березні 2007 р. Севастопольська міська рада ухвалила «Програму розвитку регіональної російської мови і російської культури на 2007–2011 роки». Основними завданнями програми було визначено «сприяння у використанні російської мови в усній і письмовій мові, забезпечення взаємодії між Севастополем і Російською Федерацією в освітній і культурній сферах, зміцнення матеріальної бази загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів для поліпшення якості викладання російської мови, створення на території Севастополя радіостанцій і телевізійних

каналів з російськомовним мовленням в кількості, відповідній попиту і потребам мешканців міста.

Рішення «Про затвердження Програми розвитку і використання російської мови в Харківській області на 2007–2012 роки» Харківська обласна рада ухвалила у липні 2007 р., обґрунтувавши її посиленням на Європейську хартію. Курйозним положенням програми було, зокрема, віднесення Тараса Шевченка до російськомовних діячів культури України. Загалом на її фінансування планувалося виділити 2 млн 201 тис. грн за рахунок коштів місцевого бюджету.

Одночасно з ухваленням Програми Харківська обласна рада прийняла «Звернення до Президента України та Прем'єр-міністра України», в якому пропонує внести зміни до 28 законів України, якими регулюються питання використання мов. Тобто, фактично пропонувалося переглянути Конституцію України.

У вересні 2007 р. Дніпропетровська міська рада ухвалила «Програму розвитку російської мови та російської культури», на яку було передбачено 2,5 млн грн з місцевого бюджету. Для порівняння — у міському бюджеті на 2007 р. на ремонт доріг та відновлення вуличного освітлення передбачається вдвічі менше коштів.

Івано-Франківська міська рада, починаючи з 2002 р., ухвалила «Програму розвитку і функціонування української мови на 2002–2004 роки» та «Програму розвитку і функціонування української мови на 2004–2006 роки». Остання складається з низки розділів, які відповідають різним сферам життєдіяльності міста. Зокрема, вперше за останні роки передбачалося виділення 50 тис. грн для придбання україномовної літератури, здебільшого дитячої. Відповідно до програми була також створена атестаційна комісія для стеження за тим, як виконуються її рекомендації щодо творів у виконанні живих ансамблів у ресторанах і кафе міста.

У 2005 р. депутати Луцької міської ради затвердили «Програму розвитку і функціонування української мови до 2010 року». Відповідно до цієї програми, влаштовуючись на роботу, луцькі чиновники складають іспит на знання та вільне володіння державною мовою, а спеціально створена комісія контролює дотримання у місті норм сучасної української мови.

Один з найважливіших напрямів мовної політики держави — збільшення присутності української мови у теле- та радіофері.

14 квітня 2004 р. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення розглянула стан виконання телерадіоорганізаціями України норм законодавства щодо мови телерадіопрограм.

За наслідками розгляду було ухвалене рішення про те, що всі загальнонаціональні канали, а також канали, що мовлять більше, ніж на одне адміністративно-територіальне утворення, повинні вести трансляції українською мовою. Крім того, були затверджені «Рекомендації щодо визначення мови програм і передач у програмних концепціях телерадіоорганізацій, які ведуть мовлення на території України або претендують на отримання ліцензій». Поштовхом до ухвалення цих документів став спеціальний лист голови Рахункової палати України, у якому Нацрада оцінювалася як така, що не контролює мовний режим комерційних телеканалів та не забезпечує дотримання ними ліцензійних умов діяльності.

У червні 2005 р. Національна рада запропонувала для підписання «Меморандум між телекомпаніями та Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення про співпрацю, спрямовану на розбудову національного інформаційного простору». 14 липня 2006 р. документ був підписаний. У ньому, зокрема, було наголошено на необхідності виконання законодавства про мови, зокрема у частині забезпечення дублювання українською мовою іншомовних аудіовізуальних творів, і запропоновано строки переходу від титрування до повноцінного дублювання державною мовою. Крім того, меморандумом було зафіксовано, що пріоритетною метою для телеканалів є дотримання у прайм-тайм зазначеної у цьому документі частки українського мовлення не менше 7,5% за загального обсягу добового мовлення.

Хоча меморандум не є законодавчим актом, тим не менше перший моніторинг його виконання телекомпаніями на предмет використання державної мови, що завершився 1 жовтня 2006 р., показав, що український як за суттю, так і за формою продукт став домінувати на українському телевізійному ринку. Внаслідок того, що компанії почали випускати більше власних україномовних передач, відсоток державної мови в ефірі провідних телеканалів впродовж тижня становив у середньому близько 75%. Передачі іноземного виробництва були озвучені переважно українською мовою, але нею перекладалося близько 30–40% фільмів іноземного виробництва.

Аналогічний меморандум про співпрацю та принципи взаємодії Нацрада підписала 21 липня 2006 року з представниками низки радіокомпаній. Сторони меморандуму домовилися дотримуватися показників мови програм і передач, встановлених ліцензіями Національної ради, і довести до 1 лютого 2007 р. частку музичних творів українських авторів і виконавців у часовому проміжку з 7 по 23 годину до не менше 50%.

У сфері кінематографу тривалий час майже не виконувалася вимога про обов'язкове дублювання, озвучення або субтитрування іноземних фільмів державною мовою.

Такій практиці мала покласти край постанова Кабінету Міністрів України №20 від 16 січня 2006 року «Деякі питання розповсюдження і демонстрації фільмів»⁸, яка встановила квоти обов'язкового дублювання, озвучення або субтитрування державною мовою фільмів іноземного виробництва. Згідно з цим нормативно-правовим актом частка українськомовних копій з 1 липня 2007 р. мала зрости до 70%.

Однак Асоціація сприяння розвитку кінематографу спільно з Дніпропетровським відділенням Українського товариства сліпих побачила в урядовому документі дискримінацію і загрозу для національних меншин. Відтак «дискриміновані» подали в суд. Програвши першу інстанцію, Асоціація звернулася в Апеляційний господарський суд Києва, який 17 жовтня 2006 року виніс ухвалу на користь згаданої Асоціації. 17 листопада 2006 року збіг термін подання касаційної скарги на рішення Апеляційного господарського суду Києва. 3 листопада того ж року Міністерство юстиції України подало касаційну скаргу у Вищий Адміністративний Суд, проте Кабінет Міністрів України пізніше відкликав її.

У урядових структурах, у середовищі кінопрокатного бізнесу проявилися протилежні позиції — як за, так і проти дублювання іноземних фільмів українською мовою. Нарешті, 22 січня 2007 р. Міністерство культури і туризму України підписало з дистриб'юторськими компаніями України і демонстраторами фільмів меморандум, відповідно до якого українські дистриб'юторські компанії, починаючи з 1 лютого 2007 року, зобов'язані дублювати, озвучувати або субтитрувати українською мовою фільмокопії іноземного виробництва, щоб до кінця 2007 року довести частку таких фільмокопій до 50% від загальної кількості на кожний фільм, ввезений на територію України. Меморандумом передбачено, щоб частка дубльованих українською мовою фільмів іноземного виробництва для дитячої аудиторії до кінця року становила 100%, а кінопрокатники забезпечували демонстрацію іноземних фільмів українською мовою у відповідних пропорціях. У свою чергу, Міністерство культури і туризму України пообіцяло сприяти створенню повноцінної технічної бази якісного дублювання, субтитрування й озвучення фільмів іноземного виробництва українською мовою. Меморандум передбачав також, що в ті 50%, які до кінця

року дублюватимуться українською мовою, не увійдуть фільми, вироблені в Росії.

Мовна ситуація в Україні поки що залишається суперечливою і потенційно конфліктною. Заходи центральної влади, спрямовані на розширення сфери застосування державної мови, знаходять підтримку у традиційно україномовних регіонах і зустрічаються з байдужим ставленням, а інколи з відвертим саботажем в регіонах, де домінуючі позиції і далі посідає російська мова. Тим самим зберігаються умови для використання мовного питання в інтересах різних політичних сил, що посилює конфронтацію навколо нього і стимулює політико-ідеологічний розкол країни.

¹ Постанова Ради Міністрів Української РСР від 7 грудня 1989 р. №302 «Про першочергові заходи щодо організації виконання Закону УРСР «Про мови в Українській РСР»» // <http://uapravo.net/data/base63/ukr63347.htm>

² Постанова Ради Міністрів Української РСР від 12 лютого 1991 р. №41 «Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=41%F0-91-%EF>

³ Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 р. «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998-97-%EF>

⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 6 листопада 1997 р. №1235 «Про затвердження Програми розвитку і підтримки української культури у м. Севастополі, забезпечення функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя міста» // <http://uazakon.com/document/spart77/inx77440.htm>

⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 р. №1546 «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки» // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1546-2003-%E>

Постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2006 року №469 «Про затвердження Порядку використання у 2006 році субвенції, передбаченої у державному бюджеті міському бюджету м. Севастополя для розвитку та підтримки української культури, забезпечення функціонування української мови в усіх сферах громадського життя міста» // Офіційний вісник України — 2006. — №15. — С. 71.

Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2006 року №1035 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. №1922 і від 26 жовтня 2001 р. — №1440» // Офіційний вісник України — 2006. — №31. — С. 91.

Постанова Кабінету Міністрів України від 16 січня 2006 №20 «Деякі питання порядку розповсюдження і демонстрування фільмів» // Офіційний вісник України. — 2006. — №3. — С. 57.

1.5. Український соціум про шляхи вирішення мовного питання

1.5.1. Мовні переваги населення у сфері ЗМІ та культури

Аналіз рівня мовної компетентності населення, впливу на мову мислення особистості мови батьків, соціального середовища, навчання у школі, вузі чи іншому навчальному закладі показав, що багато з тих чинників, які впливають на формування рідної мови особистості, мають об'єктивний характер і залежать не від її бажання і волі, а від тих соціальних умов і обставин, в яких вона проживала або в яких живе тепер. Тому цікаво розглянути також такі питання, які стосуються намірів, бажань, смаків, інших суб'єктивних переваг особистості у мовній сфері. Від того, наскільки задоволені такі її переваги, залежить її задоволеність життям, визнання його комфортним.

Так, зміст мовних установок населення дозволяє з'ясувати вивчення його уподобань щодо мови передач по радіо і телебаченню (див. табл. 1). Отже, тільки українською хотіли б слухати новини, суспільно-політичні передачі 19% опитаних, а тільки російською — 26%. Значна частина респондентів не дає таких однозначних відповідей. Майже третина з них (29%) хотіли б слухати новини і українською, і російською однаковою мірою, а для 25% мова передач не має значення.

Таблиця 1

Мова, якою б респонденти хотіли слухати по радіо і телебаченню новини, суспільно-політичні передачі (у %)

Тільки українською	19
Тільки російською	26
І українською, і російською однаковою мірою	29
Не має значення українською чи російською	25
Іншою мовою (напишіть)	0,4
Важко відповісти	1

Можна припустити, що весь спектр мовних уподобань розкриває не тільки емоційну диференціацію респондентів у ставленні до мови суспільно-політичних передач, але й диференціацію у ставленні

до змісту передач, які ведуться різними мовами. Адже в нашій країні існує багато телеканалів і радіостанцій, які відрізняються не тільки мовою передач, але й політичною спрямованістю.

Зіставлення мовних переваг щодо новин з переліком програм, що їх найчастіше дивляться респонденти, показало, що ті респонденти, які хотіли б приймати новини і суспільно-політичні передачі тільки українською мовою, найчастіше дивляться їх на УТ-1, 1+1, 5-му каналі, а ті, що — тільки російською, найчастіше дивляться їх на Інтер, «Україна», ОРТ, НТВ, РТР (див. табл. 2).

Таблиця 2

Мова, якою респонденти хотіли б слухати по радіо і телебаченню новини, та телеканали, на яких вони дивилися новини в останні 7 днів (у %)

	Тільки укр.	Тільки рос.	І укр., і рос.	Не має значення	Іншою мовою	Важко відповісти	Всього
УТ-1	33	12	25	21	12,5	15	22
1+1	68	50	77	69	12,5	38	66
Інтер	47	63	68	50	60	46	61
Новий канал	12	11	18	16	12,5	15	15
СТБ	21	16	26	20	25	15	21
ICTV	23	25	29	31	37,5	8	27
НТН	7	7	6	5	12,5	0	6
5-й канал	28	9	21	23	25	31	20
Україна	6	14	13	12	12,5	31	12
Тоніс	7	3	5	4	0	8	5
ОРТ Міжнародне	3	16	11	12	0	8	11
НТВ-Мир	1	8	7	7	0	8	6
РТР-Планета	1	11	9	8	0	8	8
Новини міських каналів	9	12	11	10	0	0	10
Новини обласних каналів	8	5	9	7	0	0	7
Інше	1	1	0	0	0	0	1
Не дивлюся новини	8	11	3	7	37,5	23	7

Привертає увагу те, що крайні позиції — тобто бажання прослуховувати передачі тільки українською чи тільки російською — займають 19% і 25% респондентів. А середня частина, що займає більш помірковані, толерантні позиції щодо обох мов, обіймає більше половини респондентів — 54%. До того ж уподобання середньої, поміркованої частини респондентів досить рівномірно розподілені за телеканалами.

За регіонами проживання респондентів їхні уподобання мають такий вигляд: у західному регіоні 57% опитаних хотіли б слухати новини та соціально-політичні передачі тільки українською, 2% — тільки російською, 22% — і українською, і російською однаковою мірою, для 18% мова не має значення. У центральному регіоні відповідні цифри становлять 21–10–40–28%, на Півдні — 4–49–22–24%, на Сході — 2–44–28–26%.

Простежуються помітні відмінності й у відповідях жителів різних типів населених пунктів. 29% сільських мешканців хотіли б слухати новини і суспільно-політичні передачі тільки українською мовою, а 13% — тільки російською. І українською, і російською однаковою мірою бажають слухати 29% селян, а для 27% з них це не має значення. У невеликих містах відповідні показники становлять 17–30–28–24%, а у великих — 12–38–28–22%.

Серед вікових груп мовні уподобання радіо- і телепередач мають такий вигляд: тільки російською хотіли б слухати новини 32% молоді. Тільки українською серед них хотіли б слухати 16%, однаковою мірою і українською, і російською — 24%, не має значення якою мовою — 26%. А 18% представників середнього покоління хотіли б слухати ці передачі тільки українською, 25% — тільки російською, 30% — і українською, і російською однаковою мірою, для 27% мова не має значення. Старше покоління визначилося так: 23% — тільки українською, 24% — тільки російською, 31% — однаковою мірою і українською, і російською, для 21% — не має значення, якою мовою. Таким чином, крайні групи збалансовані і тільки у старшому поколінні — тут рівно представлені прихильники тільки української, і тільки російської мов передач. А у двох молодших вікових групах присутня мовна асиметрія на користь російської.

Серед освітніх груп немає яскраво виражених уподобань у прослуховуванні новин певною мовою. У кожній із цих груп існує великий розкид бажань. Так, у тих, хто має початкову і неповну середню освіту, 23% хотіли б слухати новини і суспільно-політичні

передачі тільки українською мовою, 24% — тільки російською, 29% — і українською, і російською однаковою мірою, 22% мова не має значення.

Респонденти із загальною середньою освітою висловилися так: бажать слухати такі передачі тільки українською 20%, тільки російською — 28%, і українською, і російською однаковою мірою — 26%, не має значення якою мовою — 25%. Серед випускників середніх спеціальних навчальних закладів відповідні показники наступні: 19–29–22%, серед тих, хто має перший ступінь вищої освіти, — 15–24–29–31%, серед з повною вищою освітою — 19–25–29–26%.

Вивчення думки з цього питання респондентів, що згруповані за етнічним походженням, показало, що найбільшу одноставність щодо бажання слухати новини і соціально-політичні передачі тільки російською мовою висловили росіяни — 61%. На другому місці стоїть група респондентів іншого етнічного походження (тобто неукраїнці і неросіяни), 43% яких висловили бажання слухати ці передачі також російською. Наповненість відповідей за всіма іншими позиціями є помітно меншою — у межах від 7 до 31%. Так, 24% українців хотіли б слухати новини тільки українською, 17% — тільки російською, 31% — і українською, і російською однаковою мірою, для 26% це не має значення. Серед росіян тих, хто хотів би слухати ці передачі тільки українською, менше одного відсотка. А тих, хто і українською, і російською однаковою мірою — 19%, крім того і для 19% росіян це питання не має значення. 5% людей іншого етнічного походження хотіли б слухати новини і соціально-політичні передачі тільки українською, 26% і українською, і російською однаковою мірою, для 15% не має значення, якою мовою. Звертають увагу на себе відповіді 7% респондентів іншого етнічного походження, які б хотіли слухати новини і соціально-політичні передачі іншою мовою. Отже, найбільш згуртованою групою щодо мовних уподобань перегляду і прослуховування новин і соціально-політичних передач є росіяни.

Наступна ілюстрація стосується мовних переваг запитаням із серії мовних переваг респондентів у ЗМІ у перегляді розважальних передач — ток-шоу, КВН, концертів тощо (див. табл. 3).

Загалом тут відповідь «тільки українською» набрала найменше прихильників, а «тільки російською» — найбільше.

За регіонами проживання респондентів відповіді на це запитання були такими. На Заході 41% респондентів відповіли «тільки

українською», 4% — «тільки російською», 28% — «і українською, і російською однаковою мірою», 26% — «не має значення російською чи українською». У центральному регіоні відповідні показники становили 11–15–37–35%, на Півдні — 4–57–20–19%, на Сході — 1–49–23–27%. Таким чином, за регіоном проживання респонденти проявляють в бажаннях мови перегляду розважальних телепередач ті самі тенденції, що існують в мовній сфері цих регіонів: Захід надає чітку перевагу українській мові, Південний Схід — російській мові, а Центр займає проміжні позиції.

Таблиця 3

Мова, якою б респонденти хотіли приймати по телебаченню розважальні передачі (ток-шоу, КВН, концерти) тощо (у %)

Тільки українською	13
Тільки російською	31
І українською, і російською однаковою мірою	27
Не має значення українською чи російською	28
Іншою мовою (напишіть)	0,1
Важко відповісти	1

Наступними є мовні переваги у перегляді розважальних телепередач у мешканців сіл і міст. У селі кожний п'ятий респондент (20%) хотів би дивитися такі передачі тільки українською, 16% — тільки російською, 29% — і українською, і російською однаковою мірою, для 33% мова не має значення. У невеликих містах, відповідно, розподіл виглядає так: 11% — 36–26–27%, у великих містах — 8–43–26–22%, у столиці — 11–21–34–31%. Отже, мешканці міст надають перевагу російськомовним ток-шоу та іншим розважальним передачам.

Аналіз відповідей респондентів із різних вікових груп показав, що 10% молоді воліють дивитися розважальні телевізійні передачі тільки українською, 37% — тільки російською, 24% — і українською, і російською однаковою мірою, для 28% мова не має значення. Серед респондентів середнього покоління ці показники становлять 12–31–28–28%, серед старшого — 16–27–29–27%.

Освітні групи виявили такі смаки: 17% респондентів з початковою і неповною середньою освітою бажають дивитися розважальні передачі тільки українською, 27% — тільки російською, 26% — і українською, і російською однаковою мірою, 29% — не має зна-

чення російською чи українською. У групі з загальною середньою освітою відповідні показники розподілилися так: 18–36–20–26%, у групі з середньою спеціальною освітою 12–35–27–25%, у групі з першим ступенем вищої освіти — 9–30–29–31%, у групі з повною вищою освітою — 11–29–33–27%. Тобто, і в цій групі респондентів виявляється певна схильність до російської мови під час перегляду передач.

Представники етнічних груп висловлюють різні бажання щодо мови розважальних телепередач. Найбільшою групою із тотожними смаками є росіяни. 67% з них хотіли б дивитися такі передачі тільки російською мовою. До них наближаються представники інших етнічних спільнот (без етнічних українців), 59% яких також хотіли б дивитися розважальні передачі російською мовою. Серед росіян практично немає таких, хто хотів би дивитися ці телепередачі виключно українською (менше 1%), як, до речі, і серед представників інших етнічних груп (з них жоден респондент не виявив такого бажання). І російською, і українською хотіли б дивитися ці передачі 17% росіян, і 21% людей іншого етнічного походження. А для 14% росіян і 18% представників інших етнічних спільнот не має значення, якою мовою дивитися ток-шоу і КВН, російською чи українською.

Мовні преференції українців щодо розважальних передач більш диференційовані. 16% з них хотіли б дивитись ток-шоу і КВН тільки українською, 21% — тільки російською, 30% — і українською, і російською однаковою мірою, для 31% мова не має значення.

Багато телеглядачів люблять спортивні передачі. Причому їх із задоволенням дивляться представники всіх вікових і освітніх груп, усіх регіонів і населених пунктів. Уявлення про мовні преференції населення під час перегляду їх дає табл. 4.

Таблиця 4

Мова, якою респонденти хотіли б приймати по телебаченню спортивні передачі (у %)

Тільки українською	14
Тільки російською	28
І українською, і російською однаковою мірою	20
Не має значення українською чи російською	33
Іншою мовою (напишіть)	0,2
Важко відповісти	4

Рівно для третини опитаних (33%) не має значення — українською чи російською мовою транслюються передачі. У той же час 14% хотіли б дивитися спортивні заходи тільки українською, 28% — тільки російською. Кожний п'ятий (20%) хотів би переглядати ці передачі і українською, і російською мовами.

На Заході України мовні уподобання під час перегляду спортивних телепередач такі: хотіли б тільки українського мовного супроводу 46% респондентів, тільки російського — 3%, і українського, і російського однаковою мірою — 18%, мова супроводу не має значення для 29%. У Центрі відповідні показники становлять 13–9–30–43%, на Півдні 3–52–16–27%.

У населених пунктах різних типів мовні преференції респондентів мають такий вигляд. У селі найбільше хотіли б, щоб спортивні телепередачі коментувалися тільки українською 23%. Ще 14% респондентів-селян бажають слухати тільки російськомовний коментар, 23% — готові слухати його і українською, і російською однаковою мірою, для 36% мова не має значення. У невеликих містах мовні смаки щодо цих передач розподілилися відповідно у такому порядку: 12 — 33 — 18 — 33%, а у великих — 8–39–18–30% (4% не визначилися із відповіддю), в т.ч. у Києві — 15–14–27–42%.

Вікові групи розрізняються своїми мовними вподобаннями таким чином. Серед молодих респондентів тільки українськомовного супроводу хочуть 13%, тільки російського — 33%, і українського і російського однаковою мірою — 17%, не надають значення цьому питанню — 34%. Серед респондентів середнього віку відповідні цифри становлять 14–27–20–35%, а серед респондентів старшого віку 16–25–22–30%. Таким чином, кількість бажаючих приймати спортивні передачі українською мовою зростає із віком вікової групи і, навпаки, чим молодша група респондентів, тим більше серед них бажаючих дивитися спортивні змагання російською.

Серед освітніх груп не простежуються якісь сильно виражені уподобання щодо мовного супроводу спортивних телепередач. Розкид смаків у цьому плані є досить значним. 17% тих, хто має початкову та неповну середню освіту, виявили бажання слухати тільки україномовний коментар, 24% — тільки російськомовний, 19% — і українсько- і російськомовний однаковою мірою, для 32% мова не має значення. Респонденти із загальною середньою освітою розділилися, відповідно, так: 18–30–15–32%, з середньою спеціальною освітою — 14–32–22–30%, з першим ступенем вищої освіти — 10–26–22–38%, з повною вищою освітою — 14–26–21–37%.

У групах за етнічним походженням у перегляді спортивних передач серед опитаних проявляється така тенденція: українці мають розпорошені мовні смаки, росіяни і люди іншого етнічного походження концентрують свої бажання навколо російської мови. Конкретно це виглядає так. У українців 18% респондентів хотіли б дивитися спортивні телепередачі тільки в україномовному і рівно стільки ж тільки в російськомовному супроводі, 23% — і українською, і російською мовою однаковою мірою, для 37% мова не має значення. У росіян 63% бажають, щоб коментар таких передач був тільки російськомовним, для 21% мова не має значення, 10% ладні слухати і україно-, і російськомовний коментар однаковою мірою. Дивитися ці передачі тільки українською висловили бажання лише 0,5% росіян. Більше половини (51%) людей іншого етнічного походження хочуть їх дивитися російською, для 26% з них це не має значення, 18% висловили бажання дивитись і українською, і російською мовою однаковою мірою, а 3% — тільки українською.

Отже, уподобання респондентів щодо мови спортивних передач так само розпорошені, як і щодо інших передач. Хоча молодь і етнічні росіяни тяжіють до російської мови.

Багато суперечок у суспільстві точиться навколо того, чи слід дублювати українською мовою російські фільми. Відповідь на це питання дають дані табл. 5.

Таблиця 5

Мова, якою б респонденти хотіли дивитися фільми російського виробництва (у %)

Тільки українською	8
Тільки російською	62
І українською, і російською однаковою мірою	10
Не має значення українською чи російською	18
Іншою мовою (напишіть)	0
Важко відповісти	1

Тобто, більшість респондентів (62%) хотіли б дивитися ці фільми лише російською мовою, а 8% — тільки українською. Інші відповіді також категорично не заперечують російської мови під час перегляду фільмів російського виробництва.

Навіть на Заході країни серед респондентів, що відповіли на це запитання, чисельнішою є група, яка бажає дивитися такі фільми

російською, — 38%. За нею йдуть прихильники дивитися російські фільми тільки українською мовою — 27%, а також дві групи по 16%, яким або байдуже, якою мовою дивитись, або вони хотіли б дивитись і тією, і тією.

У всіх інших регіонах більше половини опитаних хотіли б дивитися фільми російського виробництва тільки російською мовою: Центр — 54%, Схід 76%, Південь — 79%. В усіх містах — великих і невеликих — значно більше половини опитаних хочуть дивитися російське кіно російською: у Києві — 66%, у невеликих містах — 65%, у великих містах — 73%. У селах майже половина опитаних, а точніше — 48%, також хотіли б дивитися ці фільми російською. Найбільша група тих, хто хотів би дублювання російських фільмів українською, проживає у селі — 14%. Зрозуміло, що тут на тлі мовної проблеми виникає економічна — адже в селах кінотеатри практично не збереглися, отже, розраховувати на те, що дубльовані українською мовою російські фільми перегляне значна кількість глядачів, не доводиться. Тобто, виникає питання щодо відшкодування збитків за дублювання.

Серед респондентів різних вікових груп є розбіжності у смаках щодо того, якою мовою дивитися фільми російського виробництва. Але загалом у всіх цих групах бажаючих дивитися їх тільки російською перевищує 50%. Найбільше хочуть дивитися ці фільми тільки російською мовою респонденти у віці до 30 років — 70%. У середній віковій групі респондентів з такими смаками 64%. І найменше, але все ж більше половини, їх серед людей старшого віку — 54%.

Тільки українською мовою ці фільми хотіли б дивитися 11% людей старшої вікової групи, 8% середнього віку і 7% молодих людей. А ще 20% респондентів старше 55 років заявили, що мова перегляду їм байдужа.

Преференції респондентів із різних освітніх груп щодо мови перегляду фільмів російського виробництва вибудовуються у певну закономірність: чим вищий рівень освіти, тим більшою є група бажаючих дивитися ці фільми російською мовою. У групі респондентів з початковою і неповною середньою освітою прихильників дивитися ці фільми тільки російською мовою налічується 52%, в групі з загальною середньою освітою — 60%, з середньою спеціальною — 65%, з першим ступенем вищої освіти — 66%, з повною вищою освітою — 69%. І навпаки, кількість бажаючих дивитися російські фільми тільки українською збільшується по мірі змен-

шення освітнього рівня групи: у осіб з повною вищою освітою — 5% , з першим ступенем вищої освіти — 7% , з середньою спеціальною освітою — 8% , з загальною середньою освітою — 12% , з початковою і неповною середньою освітою — 11% . Найбільшу групу тих респондентів, для яких не має значення, якою мовою дивитися ці фільми, становлять люди з початковою і неповною середньою освітою — 22% .

Мовні переваги щодо російських фільмів розподіляються серед опитаних залежно від етнічного походження таким чином: тільки українською хотіли б дивитися ці фільми 11% українців і жодного росіянина. Тільки російською бажають дивитися фільми російського виробництва 55% українців і 89% росіян. Ще одну значущу групу становлять українці, для яких не має значення, якою мовою дивитися ці фільми — 21% . Отже, в умовах глибокого розуміння російської мови практично всім населенням країни воно не хоче позбавляти себе задоволення сприймати фільми в усій їх повноті і цілісності, включаючи і їхні мовні, й навіть інтонаційні складові.

Звісно, питання мовних переваг населення щодо фільмів, вироблених за межами України, є значно ширшим. Відомо, що значна частина зарубіжних фільмів потрапляє в Україну через Росію, де вони дублюються російською мовою. Тому важливо дослідити, дубльовані якою мовою хотіли б дивитися зарубіжні фільми, крім російських, наші глядачі. Відповідь на це питання дає табл. 6.

Таблиця 6

Мова, якою респонденти хотіли б дивитися дубльовані зарубіжні фільми (крім російського виробництва) (у %)

Тільки українською	14
Тільки російською	40,5
І українською, і російською однаковою мірою	18
Не має значення українською чи російською	26
Іншою мовою (напишіть)	0
Важко відповісти	1

Отже, найбільше глядачів віддають перевагу дублюванню російською мовою, а найменше — українською.

За регіонами проживання респонденти розподіляються за своїми вподобаннями щодо мови перегляду зарубіжних фільмів на такі

найбільші групи: на Заході це ті, хто хотів би дивитися ці фільми тільки українською — 41%, на Півдні і Сході тільки російською — 65% і 61%, відповідно. Далі слід виокремити досить великі групи тих, для кого не має значення, якою мовою переглядати зарубіжні фільми: 34% у Центрі, 25% на Заході і 24% на Сході. Слід звернути увагу ще на дві значущі групи — це ті, хто хотів би дивитися фільми, дубльовані і російською, і українською мовами — 26% у Центрі країни і 21% на Заході. У Центрі також існує група, що представляє 24% респондентів, які хотіли б дивитися ці фільми тільки російською мовою. Отже, у регіональному розрізі бажання респондентів щодо мови перегляду зарубіжних фільмів мають доволі диференційований вигляд, об'єднаний у декілька груп.

Відмінності у перевагах мови перегляду зарубіжних фільмів залежно від типу населеного пункту, у якому проживають респонденти, здаються ще більшими, ніж за регіонами проживання. Тут можна виділити лише дві великі групи: тих, хто хотів би дивитися зарубіжні фільми тільки російською мовою — 54% мешканців великих міст і 45% мешканців невеликих міст. Смаки всіх інших досить розпорошені, що видно із табл. 7.

Таблиця 7

Мова, якою респонденти різних типів населених пунктів хотіли б дивитися дубльовані зарубіжні фільми (крім російського виробництва) (у %)

	Київ	Місто з нас. понад 250 тис.	Невелике місто	Село
Тільки українською	17	9	11	23
Тільки російською	24	54	45	25
І укр., і рос. однаковою мірою	28	15	17	20
Не має значення укр. чи рос.	29	21	27	30
Інш. мовою (напишіть)	1	0	0	0
Важко відповісти	1	1	1	2

Розпорошеність уподобань щодо мови дубльованих зарубіжних фільмів спостерігається і у респондентів різних вікових груп. Найбільша консолідація уподобань проявляється навколо перегляду фільмів тільки російською мовою: 46% молоді у віці до 30 років, 41% людей середнього віку і 35% людей старшого віку хотіли

б дивитися ці фільми тільки російською мовою. Тільки українською мовою бажають дивитися зарубіжні фільми 18% людей старшої вікової групи, 14% людей середнього віку і 11% молоді. Від 17% до 19% у всіх вікових групах хотіли б переглядати ці фільми і українською, і російською мовами. Для 24% молоді, 27% людей середнього віку і 25% старших людей мова дублювання не має значення.

Освітні групи відбивають ті самі тенденції, що й інші соціальні групи, щодо мовних уподобань під час перегляду зарубіжних фільмів. Найбільший відсоток у всіх освітніх групах становлять бажаючі дивитися зарубіжні фільми тільки російською мовою. Так, серед людей з початковою і неповною середньою освітою таких набирається 34%, із загальною середньою — 41%, із середньою спеціальною — 44%, з першим ступенем вищої освіти — 45%, з повною вищою освітою — 38%. Тільки українською бажають переглядати ці фільми від 11% до 18% людей різних освітніх груп. Від 24% до 28% людей різних освітніх груп становлять ті, для кого не має значення, якою мовою дивитися ці фільми. Тих, хто хотів би дивитися зарубіжні фільми і українською, і російською мовами, налічується від 14% до 22% в усіх освітніх групах.

Більш чітко розрізняються мовні смаки серед респондентів різного етнічного походження. Особливо яскраво це проявляється серед росіян. 78% з них хотіли б дивитися зарубіжні фільми тільки російською мовою, ще для 16% мова перегляду не має значення, 8% ладні дивитись і українською, і російською мовами. А от дивитися зарубіжний фільм українською мовою не виявив бажання жоден росіянин.

Українці за своїми бажаннями дивитися ці фільми українською чи російською мовами є більш диференційованими. 30% з них хотіли б дивитися зарубіжні фільми російською мовою, ще для 30% з них мова дублювання не має значення, 20% ладні дивитися і українською, і російською мовами. І тільки 18% — українською.

Отже, аудиторія глядачів зарубіжних фільмів за мовними смаками ділиться на велику кількість груп, але найбільшими з них є ті, хто бажає дивитися зарубіжні фільми тільки російською мовою. Причини таких уподобань потребують додаткового вивчення.

Не менш цікаві дані про мовні уподобання населення стосовно друкованих ЗМІ та книжкової продукції (див. табл. 8).

З цією метою у опитувальну анкету було поставлено запитання: «Якою мовою Ви б хотіли читати газети?». Відповіді на нього розподілилися так (див. табл. 8).

Мова, якою респонденти хотіли б читати газети (у %)

Тільки українською	18,5
Тільки російською	32,5
І українською, і російською однаковою мірою	21
Не має значення українською чи російською	26
Іншою мовою (напишіть)	0,1
Важко відповісти	1

Отже, майже кожен третій виявив бажання читати газети тільки російською мовою і тільки менше, ніж кожен п'ятий — тільки українською.

Так виглядає картина по всій країні. Але регіони досить чітко відрізняються за своїми мовними вподобаннями. Причому вподобання мешканців західного регіону читати газети тільки українською мовою — 58%, майже дзеркально відбиваються на Півдні бажаннями читати газети тільки російською мовою — 60%. До Півдня наближається Схід — 54%, а Центр виступає буфером — тут найбільше тих, хто ставиться толерантно до читання газет обома мовами, — 32% опитаних, для 37% це питання не має значення.

Тип населеного пункту, у якому проживають респонденти, також впливає на їх мовні преференції. Так, мешканці сіл є найбільшою групою, яка бажає читати газети тільки українською мовою. Вона обіймає 30% сільських жителів. А от серед мешканців великих міст тільки українською бажають читати газети всього 10%, серед жителів невеликих міст — 15%, а серед киян — 19%. У той же час 45% жителів великих міст і 38% жителів малих міст хотіли б читати газети тільки російською мовою. У Києві прихильників читання газет тільки російською налічується 19%, а в селі — 17%.

24% двомовно налаштованих читачів газет (тобто тих, хто хотів би читати газети і українською, і російською мовами) проживають у Києві, 22% — у селах, 21% — у великих містах і 20% — у невеликих містах. Серед толерантних читачів, яким все одно, якою мовою читати газети, на першому місці стоять кияни — 35%, далі йдуть сільські мешканці — 30%, потім жителі малих міст — 25,5%, а замикають цей ряд жителі великих міст — 22%.

Таким чином, мовні установки на читання газет у жителів різних типів населених пунктів є досить різноманітними.

Не меншою є дисперсність в установках на мову газети і у представників вікових груп. Від 31% до 35% коливається у всіх вікових

групах кількість бажаючих читати газети тільки російською мовою. Тільки українською бажали б читати газети від 17% до 21% респондентів у всіх вікових групах.

Ще ближчими є показники у молоді, людей середнього віку і старших людей, які хотіли б читати газети і українською, і російською мовами — у межах від 21% до 22%. У межах 25–27% є кількість представників усіх вікових груп, для яких не має значення, якою мовою читати газети.

Рівень освіти респондентів також суттєво не впливає на вибір ними мови газети. Тільки українською хотіли б читати газети 23% тих, хто має початкову і неповну середню освіту, 21% тих, хто має загальну середню освіту, 18% людей з середньою спеціальною освітою, 14% тих, у кого є перший ступінь вищої освіти, і 15% людей з повною вищою освітою. Тільки російською бажують читати газети представники всіх освітніх груп у межах 29–34% загальної кількості кожної з них.

І українською, і російською мовами хотіли б читати газети 16% опитаних із загальною середньою освітою, 19% з початковою і неповною середньою освітою, 22% зі спеціальною середньою освітою, 24% з першим ступенем вищої освіти і 26% з повною вищою освітою. Не має значення, якою мовою читати газети, для чверті респондентів з початковою і неповною середньою освітою, і з спеціальною середньою освітою, для 26% з повною вищою освітою, для 27% з загальною середньою освітою і для 28% з першим ступенем вищої освіти.

Отже, рівень освіти респондентів не детермінує якісь специфічні установки на мову читання газет. Скажімо, переважання бажаючих читати газети тільки російською над бажаючими читати тільки українською рівномірно розподілено по всіх освітніх групах.

Найбільш чітко впливає на вибір мови газети етнічне походження респондентів. Аналіз показує, що 75% росіян висловлюють бажання читати газети тільки російською мовою. Ще для 14% з них мова газети не має значення, а 10% хотіли б читати газети і українською, і російською мовами. Читати газети тільки українською висловили бажання менше 1% росіян.

Серед українців найбільшою групою є та, яка вважає, що для неї немає значення, якою мовою читати газети — 30%. Другою за кількістю групою українців, яка має бажання читати газети і українською, і російською мовами — 24%. За нею йдуть ті, хто

хотів би читати газети тільки українською — 23%. Тільки російською бажають читати 21% респондентів-українців.

Таким чином, у багатьох групах респондентів — вікових, освітніх, за типом населеного пункту — немає чіткої консолідації щодо мови, якою б вони хотіли читати газети. На вибір респондентом мови газети найбільше впливають регіон його проживання і етнічне походження.

Читання художньої літератури належить до сфери занять людини у вільний час. Тут вона вибирає для себе рід занять за своїми вподобаннями, смаками, бажаннями. Для жителів України у цій сфері додається ще один ступінь свободи — добре володіючи і українською, і російською мовами, вони можуть ще й обирати мову читання. Мовні переваги респондентів у читанні художньої літератури розкривають дані табл. 9. Найбільшою є група читачів, що надають перевагу російській мові, другою за кількістю є група респондентів, для якої мова читання художньої літератури не має значення, далі йдуть ті, хто бажає читати і українською, і російською мовами. Найменшою є група опитаних, які хотіли б читати художні твори тільки українською.

Таблиця 9

Мова, якою респонденти хотіли б читати художні книги (у %)

Тільки українською	14
Тільки російською	37
І українською, і російською однаковою мірою	20
Не має значення українською чи російською	26
Іншою мовою (напишіть)	0,3
Важко відповісти	2,5

Але за регіонами проживання респондентів картина мов читання художньої літератури має інший вигляд. Звертає на себе увагу той факт, що на Сході і Півдні країни практично немає тих, хто хотів би читати художні книги тільки українською мовою: на Сході таких лише 1% опитаних, а на Півдні — 3%. У той же час на Заході є лише 7% респондентів, які б хотіли читати белетристику тільки російською мовою. Це свідчить про те, що по всій країні художні книги різною мірою читають обома мовами, в усякому разі висловлюють таке бажання. Але мовні переваги і в цій сфері виражені доволі чітко. Схід і Південь віддають перевагу російській мові — 59% і 64% опитаних, відповідно, хотіли б читати ху-

дожню література тільки російською, 47% жителів Заходу — тільки українською. Найбільш активно двома мовами хотіли б читати у Центрі країни — тут тих, хто хотів би читати лише українською — 11%, а лише російською — 17%. Інші 68% опитаних хотіли б читати обома мовами. На Заході хотіли б читати і українською, і російською мовами 20%, і для 22% тут не має значення, якою мовою читати, тобто бажаних читати обома мовами — 42%. На Сході таких — 38%, а на Півдні — 32%.

Залежність мовних переваг респондентів від типу населеного пункту проявляється таким чином. Найбільшою групою є група читачів великих міст, які бажать читати художню літературу тільки російською мовою — 51%. Наступною після неї йде група читачів малих міст, які також хотіли б читати лише російською — 43%. Третьою і четвертою групами за кількістю респондентів є, відповідно, групи киян і сільських жителів, яким байдуже, якою мовою читати художні твори — 41% і 30%. Всі інші розпорошені за своїми уподобаннями і складають групи від 7% до 25% респондентів.

Серед вікових груп у першу чергу помітними є такі тенденції: серед тих, хто хотів би читати тільки українською мовою, більш представлені люди старшого віку (17%), ніж молодь (13%). І навпаки, серед тих, хто бажав би читати художню літературу тільки російською, більше молоді (42%), ніж людей старшого віку (34%). Загальною тенденцією є те, що більше респондентів у всіх вікових групах хотіли б читати художні книги російською мовою, ніж українською.

У той же час групи респондентів, що виявляють бажання читати двома мовами (відповіді: «хотів би читати і українською, і російською мовами» і «не має значення, якою мовою»), є майже однаковими серед молоді і серед старших людей — 43% і 44%, відповідно, і більшою серед людей середнього віку — 48%.

У освітніх групах проявляється наступна тенденція — читати художні книги тільки українською бажає більше людей з нижчою освітою: з початковою і неповною середньою — 19%, із загальною середньою — 18%, зі спеціальною середньою — 14%, з першим ступенем вищої освіти — 9%, з повною вищою освітою — 10%. І навпаки, бажаних читати тільки російською збільшується у кожній наступній освітній групі: з початковою і неповною середньою — 32%, із загальною середньою — 39%, зі спеціальною середньою — 39%, з першим ступенем вищої освіти — 40%, з повною вищою освітою — 36%. Щоправда, незначне відхилення від цієї тенденції

проявляється між групою із першим ступенем вищої освіти і групою з повною вищою освітою, хоча в цілому воно не порушує тенденцію.

У відповідях людей, які бажають читати художні книги і українською, і російською мовами, якоїсь закономірності не спостерігається, як не спостерігається такої і серед відповідей, які фіксують байдужість у мові читання художніх книг. Проте, коли об'єднати ці відповіді (а вони означають схильність до читання обома мовами), то проявляється певна тенденція: чим вищий рівень освіти, тим більше бажаючих читати обома мовами. Таких людей у групі з початковою і неповною середньою — 43%, із загальною середньою — 40%, зі спеціальною середньою — 46%, з першим ступенем вищої освіти — 49%, з повною вищою освітою — 52,5%.

Як і в інших випадках, мовні переваги чітко проявляються залежно від належності респондентів до певної етнічної групи. Найбільше зорієнтовані на читання художньої літератури російською мовою росіяни — 81% з них висловили бажання читати художні книги тільки російською мовою, для 10% мова художніх творів не має значення, а 8% хотіли б читати їх обома мовами. Проте жоден росіянин не висловив бажання читати книги тільки українською.

В українців переваги щодо мови читання художніх творів мають такий вигляд: найбільшою групою є та, для якої мова твору не має значення — 30%, ще 24% хотіли б читати художні книги і українською, і російською мовами, 25% українців бажають читати художні твори тільки російською, а 18% — тільки українською.

Підвищення рівня професійної освіти населення, збільшення кількості років, що затрачають люди на отримання професії, підказують необхідність вивчення питання про уподобання населення у читанні фахової літератури (див. табл. 10).

Таблиця 10

Мова, якою респонденти хотіли б читати наукову літературу, професійні журнали (у %)

Тільки українською	16
Тільки російською	38
І українською, і російською однаковою мірою	16
Не має значення українською чи російською	22
Іншою мовою (напишіть)	0,2
Важко відповісти	8

Майже вдвічі більше бажаючих читати фахову літературу російською мовою, ніж українською. Приблизно кожен сьомий хотів би читати наукову літературу і українською, і російською мовами, а для 22% мова фахової літератури не має значення.

Цікаво, що, відповідаючи саме на це запитання, найбільшою виявилася частка тих, кому було «важко відповісти» — близько 8%. Переконливого пояснення цьому факту ми поки що не маємо.

Як можна було й передбачити, уподобання щодо мови читання наукової та фахової літератури значно відрізняються залежно від регіону проживання респондентів. На Заході країни 47% опитаних хотіли б читати наукову літературу тільки українською мовою, на відміну від Сходу і Півдня, де такі бажання висловили лише 2% і 3%, відповідно. У Центрі країни орієнтуються на читання наукової літератури тільки українською 17% респондентів. До речі, у Центрі практично стільки ж бажаючих читати цю літературу тільки російською мовою. Цей регіон найбільшою мірою серед інших зорієнтований на те, щоб читати професійну літературу обома мовами — 23%, а для 35% мова не має значення. Найменше прихильників читати спеціальну літературу двома мовами на Півдні — 11%, а для 12% це питання не має значення. На Сході хотіли б читати таку літературу і українською, і російською 12%, для 19% це не має значення, тобто майже третина населення позитивно ставиться до читання обома мовами. А на Заході навіть більше, ніж на Сході, людей з такими схильностями — 17% хотіли б читати і українською, і російською мовами, а для 19% мова читання не має значення.

Отже, за регіонами проживання респондентів виділяються дві великі групи, які хотіли б читати професійну літературу або тільки українською — на Заході, або тільки російською — на Південному Сході. Між ними знаходиться також велика група тих респондентів, які позитивно ставляться до читання обома мовами — найбільше їх у Центрі країни.

Залежно від типу населеного пункту орієнтації опитаних розподіляються так: 53% мешканців великих міст і 44% мешканців малих міст бажають читати професійну літературу тільки російською мовою. У Києві тільки російською хотіли б читати наукову літературу 26%, а у селах — 19%. Бажаючих читати фахову літературу тільки українською мовою найбільше у селах — 26%, потім йде Київ — 18%. У великих містах таких опитаних лише 9%, а в малих — 13%. Всі інші респонденти або висловлюють бажання читати будь-якою із

двох мов, або для них це не має значення. Найбільше тих, кому все одно, якою мовою читати, у Києві — 35%. Ще 17% мешканців столиці заявляють, що хотіли би читати і українською, і російською мовами. Тобто, якщо зіставити мовні уподобання мешканців великих міст і киян, то у перших більше половини хотіли б читати фахову літературу тільки російською, а у других більше половини хотіли б читати і українською, і російською або їм байдуже якою.

Досить великою є група респондентів у селі, які або хотіли б читати і українською, і російською, або їм байдуже якою — 45%. Меншими є такі групи респондентів у великих і невеликих містах — 32% і 37%, відповідно.

Серед респондентів різних вікових груп мовні переваги у читанні фахової літератури мають такий вигляд: найбільші групи серед всіх вікових категорій становлять ті респонденти, які віддають перевагу читанню спеціальної літератури тільки російською мовою, — по 40% респондентів молодшої і середньої вікових груп і 34% старших людей. Тільки українською хотіли б читати від 15% до 18% у всіх вікових групах. Такий же точно показник і серед тих, хто хотів би читати наукову літературу і українською, і російською мовами, тобто від 15% до 18% у всіх вікових групах. А ті, кому байдуже, якою мовою читати цю літературу, зосереджені по 21% у старшій і молодшій вікових групах, а також 24% у середній віковій групі.

Освітні групи фіксують дві тенденції. Перша — це та, що у всіх освітніх групах більше бажаючих читати літературу зі спеціальності тільки російською мовою, ніж тільки українською. Друга — серед усіх освітніх груп другою за кількістю респондентів є та група, представникам якої не має значення, якою мовою читати — українською чи російською (див. табл. 11).

Як і у відповідях на інші питання щодо мовних переваг респондентів найбільш консолідованими є відповіді росіян — 82% з них хотіли б читати професійну літературу тільки російською мовою, 6% хотіли б читати цю літературу і українською, і російською, а ще для 7% респондентів не має значення, якою мовою читати. Проте читати професійну літературу тільки українською не виявив бажання жоден росіянин.

Орієнтації українців на мову читання професійної літератури є диференційованими. Для 27% з них не має значення, якою мовою читати, 26% виявили бажання читати тільки російською, 20% — тільки українською, а 19% хотіли б читати і українською, і російською.

Таблиця 11

Мова, якою респонденти різних освітніх груп хотіли б читати наукову літературу, професійні журнали (у %)

	Початк. і неповна серед.	Заг. серед.	Серед. спеці- альна	Перш. ступ. вищ.	Повна вища
Тільки українською	18	18	16	12	16
Тільки російською	29	41	40	44	37
І укр., і рос. однаковою мірою	13	10	18	18	19
Не має значення укр. чи рос.	21	23	22	22	25
Інш. мовою (напишіть)	0	0,45	0	0,58	0,36
Важко відповісти	18	7	4	4	3

До речі, бажання читати професійну літературу тільки українською корелює із навчанням у школі українською мовою: 31% тих, хто навчався у школі тільки українською мовою, бажає читати спеціальну літературу тільки українською мовою. Проте ще вищий рівень кореляції існує між тими, хто навчався у вищому навчальному закладі тільки українською і бажає читати професійну літературу тільки українською — таких 49%. Бажання читати фахову літературу тільки російською притаманне 69% респондентів, що навчалися у школі тільки російською, і 70% тих, хто навчався у вузі тільки російською. Це можна пояснити тим, що засвоєння наукових понять певною мовою школярами, а потім студентами закріплюється з роками у звичку, виявляється у поведінці як жорстка установка у тому разі, коли ними не освоєна на достатньому рівні наукова термінологія другою мовою. Саме ця причина найчастіше буває бар'єром для вільних переходів особистості з однієї мови спілкування на іншу.

Отже, значна частина населення надає перевагу читанню наукової літератури тільки російською мовою. Особливо це помітно серед молоді, росіян, а також тих, хто навчався в школі і вузі російською мовою. Ті ж, хто навчався у школі і вузі тільки українською мовою, надають перевагу читанню фахової літератури тільки українською.

Загалом можна зробити такі висновки. Мовні уподобання населення України дуже диференційовані. Найбільш чітко мовні уподобання опитаних проявляються залежно від регіону проживання і етнічного походження, а також певною мірою — рівня освіти і типу населеного пункту.

1.5.2. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі

Державний статус української мови навіть під час політичних дискусій навколо мовного питання практично не ставиться під сумнів. Тому у більшості випадків соціологів цікавить інше питання — про ставлення громадян до державного чи офіційного статусу російської мови або до регіонального статусу російської мови, як і до питання про можливість внесення відповідних змін до Конституції України. Для з'ясування цих питань потрібно вивчити різні аспекти ставлення громадян до статусу мов в Україні, а саме:

1) ставлення громадян до чинного конституційного положення про українську мову як єдину державну за умов гарантування громадянам права на вільне спілкування і розвиток інших мов;

2) ставлення громадян до варіанту, коли всі мови в Україні мають однаковий статус і жодній мові законодавчо не надається статусу державної чи офіційної;

3) ставлення громадян до можливості надання російській мові статусу другої державної;

4) ставлення громадян до надання російській мові статусу регіональної в тих регіонах, де цього бажає більшість громадян.

Із табл. 1 випливає, що з усіх варіантів статусу мов в Україні за м'якого рейтингового вибору громадян найбільшою підтримкою користується варіант нинішнього статусу мов — тобто, щоб українська мова була єдиною державною за гарантування всім громадянам права на вільне спілкування мовою, якою вони бажають, і її розвиток. Саме цей варіант цілком схвалили більше половини (53,6%) громадян, а загалом схвалили 72,6%, і не схвалили — 20,4%. Жоден інший варіант не набрав підтримки і половини громадян.

З інших варіантів найбільшою підтримкою користується надання російській мові статусу другої державної. За надання російській мові статусу другої державної висловилося 30,8% громадян повністю та 48,7% — повністю чи в основному, а проти цього цілком — 28,3% громадян та 40,0% — цілком чи в основному. Але й це значно менше, ніж підтримка української мови як єдиної державної з гарантуванням мовних прав російськомовного населення та інших національних меншин.

Не можна проігнорувати той факт, що питання про статус російської мови фактично розколює Україну за регіональною та політичною ознакою. Якщо в цілому надання російській мові статусу

другої державної підтримують тільки 10,3% громадян Західної України (не підтримують 78,2%), то в Центральній Україні та на Північному Сході відповідні показники становлять 52,4 та 30,2%. Протилежна ситуація на Півдні та Південному Сході, де за цей варіант 65,2% громадян, а проти — 25,2%, та особливо в Донбасі і Криму, відповідно, 90,5% та 4,6%. Отже, проведення референдуму щодо державного статусу російської мови неминує розколоти б Україну на Захід, Центр та Північний Схід, з одного боку, та Південний Схід у широкому сенсі — з іншого.

Таблиця 1

Ставлення до статусу мов в Україні громадян різних регіонів України, у %

Як Ви ставитесь до статусу мов в Україні?	Україна в цілому	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1	2	3	4	5	6
1. В Україні українська мова має бути єдиною державною, але всім громадянам має бути гарантовано право на розвиток і вільне спілкування мовою, якою бажають					
1.1. Цілком схвально	53,6	80,2	69,6	42,6	19,0
1.2. В основному схвально	19,0	14,3	18,6	21,0	21,2
1.3. В основному не схвально	9,6	2,3	4,9	13,3	18,5
1.4. Зовсім не схвально	10,8	0,9	1,6	15,6	27,6
1.5. Не визначились	7,1	2,3	5,3	7,5	13,7
2. В Україні всі мови повинні мати однаковий статус і нема потреби надавати жодній мові статусу державної чи офіційної					
2.1. Цілком схвально	12,2	4,6	10,3	15,4	18,1
2.2. В основному схвально	17,9	110,0	16,0	18,4	27,6
2.3. В основному не схвально	18,4	16,3	19,3	23,0	13,0
2.4. Зовсім не схвально	34,1	57,6	37,1	25,7	18,9
2.5. Не визначились	7,3	11,5	17,4	17,6	22,4
3. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні як державі					
3.1. Цілком схвально	30,8	5,4	14,3	40,2	67,0
3.2. В основному схвально	17,9	4,9	15,9	25,0	23,5

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
3.3. В основному не схвально	11,7	10,9	18,7	11,2	2,2
3.4. Зовсім не схвально	28,3	67,3	33,7	14,0	2,4
3.5. Не визначились	11,4	11,5	17,3	9,6	4,9
4. Російській мові та мовам національних меншин треба надати статусу офіційних в окремих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян					
4.1. Цілком схвально	17,0	2,3	10,4	22,9	33,0
4.2. В основному схвально	25,5	14,0	23,3	30,1	33,5
4.3. В основному не схвально	14,8	17,5	17,7	14,1	8,6
4.4. Зовсім не схвально	23,4	49,9	25,8	13,9	7,6
4.5. Не визначились	19,3	16,3	22,8	18,9	17,3

Цього не спостерігається в питанні щодо української мови як єдиної державної за гарантування мовних прав інших мовних груп. Адже статус української мови як державної підтримують в цілому чи в основному 94,5% громадян Західної України, 88,2% — Центральної України та Північного Сходу, 63,6% — Півдня та Південного Сходу та 40,2% громадян Донбасу і Криму. Тільки в одному регіоні — Криму та Донецькій і Луганській областях, де російська етнічна група або переважає, або становить значну частину населення, проти української мови як єдиної державної виступає дещо більше громадян (46,1%), ніж підтримує такий варіант вирішення мовного питання (40,2%). Тобто, з нинішнім конституційним статусом української мови як єдиної державної за гарантування мовних прав російськомовних громадян та національних меншин згодні практично всі регіони України за наявності окремої позиції населення Криму та Донбасу. Отже, має йтися тільки про корекцію державної мовної політики в цих регіонах у напрямі більш повного задоволення мовних прав місцевого населення.

Практично усі фахівці поділяють думку, що домінування російської мови в окремих регіонах України «значною мірою є наслідком історично тривалої політики русифікації. Тому не можна не зрозуміти україномовних українців, з-поміж яких переважна більшість (близько 82%) не підтримує надання російській мові статусу другої державної. Виступи за це певних політиків з посиленням на те, що російськомовні громадяни становлять не менше як половину (близько 53%) населення, є справедливими лише

у формально-правовому плані. Реально це означатиме обов'язкове вивчення і володіння державними службовцями російської мови навіть у Західній Україні, де цією мовою користується близько 2% населення. На тлі недавньої історії «радянізації» цієї частини України російськомовними «комісарами» й «енкаведистами» із початком Другої світової війни і по її завершенні — нав'язування російської мови як другої державної більшості жителів Західної України не може не сприйматися як насилля і як образа української державності»¹.

Інше питання, якою мірою може бути забезпечена між громадянами різних регіонів України формула «безумовного визнання української мови як єдиної державної та права місцевого самоврядування на введення додатково місцевої офіційної мови (чи мов), де цього хоче значна частина жителів»².

По-перше, надання російській мові статусу регіональної в тих регіонах, де цього вимагає більшість громадян, має по Україні навіть меншу підтримку, ніж надання цій мові статусу загальнодержавної. Цілком схвалюють регіональний статус російської мови тільки 17% громадян, загалом — 42,5%, а цілком чи загалом не схвалюють 38,2% при 19,3% невизначених. По-друге, надання російській мові статусу регіональної офіційної в окремих регіонах, хоч і меншою мірою, але теж розколює Україну, адже 67,4% громадян Західної України та 43,5% Центральної не схвалюють надання російській мові статусу офіційної регіональної, а 66,5% громадян Криму і Донбасу та 53,0% інших регіонів Півдня і Південного Сходу підтримують. По-третє, надання російській мові статусу офіційної регіональної в окремих регіонах України може мати негативні наслідки для функціонування української мови в цих регіонах і призвести до подальшого збільшення домінування тут російської мови.

Ще меншою підтримкою користується ідея рівного статусу всіх мов в Україні і відсутності потреби надання жодній мові статусу державної чи офіційної. Таку позицію не схвалює більшість громадян всіх регіонів України, окрім Криму та Донбасу. В умовах століть русифікації, переважання російськомовних практик у всіх сферах суспільного і приватного життя та їх розширення, відсутність законодавчого закріплення державного статусу української мови як єдиної державної і її рівний статус з російською неминуче сприятимуть подальшому витісненню української мови з професійного та громадського життя.

При цьому, звичайно, треба мати на увазі, що етнічні росіяни та представники інших національних меншин (у більшості вони русифіковані) схвалюють надання російській мові статусу другої державної. Серед росіян за це виступають 84,3%, проти — 8,6%, серед представників інших етнічних меншин, відповідно, 59,0% та 20,5%, тоді як відносна більшість (48,5%) етнічних українців «проти» при 39,3% — «за». Більшість (64,7%) етнічних росіян та інших меншин (61,5%) підтримують також надання російській мові статусу офіційної в окремих регіонах, а більшість етнічних українців (43,9%) проти цього (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Ставлення до статусу мов в Україні
різних етнічних груп громадян, у %**

Як Ви ставитеся до статусу мов в Україні?	Україна в цілому	Етнічні групи		
		Українці	Росіяни	Інші
1	2	3	4	5
1. В Україні українська мова має бути єдиною державною, але всім громадянам має бути гарантовано право на розвиток і вільне спілкування мовою, якою бажають				
1.1. Цілком схвально	53,6	61,1	24,9	43,6
1.2. В основному схвально	19,0	18,5	21,2	15,4
1.3. В основному не схвально	9,6	6,5	21,5	12,8
1.4. Зовсім не схвально	10,8	7,9	22,0	10,3
1.5. Не визначились	7,1	5,9	10,5	17,9
2. В Україні всі мови повинні мати однаковий статус і нема потреби надавати жодній мові статусу державної чи офіційної				
2.1. Цілком схвально	12,2	10,2	19,4	21,1
2.2. В основному схвально	17,9	16,1	24,9	18,4
2.3. В основному не схвально	18,4	18,9	17,4	10,5
2.4. Зовсім не схвально	34,2	38,4	18,6	21,1
2.5. Не визначились	17,3	16,4	19,7	28,9
3. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні як державі				
3.1. Цілком схвально	30,7	22,8	61,5	35,9
3.2. В основному схвально	17,9	16,5	22,8	23,1
3.3. В основному не схвально	11,7	13,6	4,6	7,7

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5
3.4. Зовсім не схвально	28,3	34,9	4,0	12,8
3.5. Не визначились	11,4	12,3	7,1	20,5
4. Російській мові та мовам національних меншин треба надати статусу офіційних в окремих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян				
4.1. Цілком схвально	17,0	12,9	32,2	28,2
4.2. В основному схвально	25,5	23,5	32,5	33,3
4.3. В основному не схвально	14,8	15,7	11,4	12,8
4.4. Зовсім не схвально	23,4	28,2	6,6	10,3
4.5. Не визначились	19,3	19,8	17,9	15,4

У свою чергу, визнання української мови як єдиної державної хоч і різною мірою, але підтримується громадянами всіх етнічних спільнот України. Навіть серед росіян України 46,1% підтримують статус української як єдиної державної за гарантій іншим мовним групам на вільне спілкування та розвиток, а 43,5% — не підтримують цього.

Не спостерігається суттєвих відмінностей у ставленні до статусу української мови як єдиної державної і серед різних поколінь громадян України. Схвалюють такий варіант 70,9% громадян старшого (понад 55 років) віку, 73,4% — середнього та 73,3% — молодшого віку (до 30 років). Немає розбіжностей між віковими групами і у ставленні до надання російській мові статусу другої державної: серед громадян старшого віку таке рішення схвалюють 49,1% (проти — 36,1%), середнього віку — відповідно, 48,9% і 40,5%, молодшого віку 47,2 і 44,2% (див. табл. 3). Тобто, майже половина громадян у всіх вікових групах підтримує надання російській мові статусу другої державної, але рівень невідтримки такого рішення серед молоді статистично значно вищий, ніж серед середнього і старшого поколінь. Як уже відзначалося, підтримка надання російській мові статусу другої державної у масовій свідомості громадян цілком уживається (на відміну від політиків) з підтримкою української мови як єдиної державної за гарантій вільного спілкування і розвитку інших мов.

У поселенському відношенні розбіжності у ставленні громадян до статусу російської мови як другої державної досить суттєві (див. табл. 4). 52,1% столичних та 47,5% сільських мешканців

проти надання російській мові такого статусу, а 59,8% мешканців великих міст та 55,0% — середніх та малих міст виступають за це. Аналогічна ситуація і у ставленні до надання російській мові статусу офіційної в окремих регіонах України, хоча розбіжності між громадянами різних поселень дещо менші. Що ж до статусу української мови як єдиної державної, то такий варіант підтримують 86,5% столичних, 82,9% — сільських мешканців, 70,8% мешканців малих і середніх та 61,5% великих міст України.

Таблиця 3

**Ставлення до статусу мов
в Україні різних вікових груп громадян, у %**

Як Ви ставитеся до статусу мов в Україні?	Вікові групи		
	18–29 років	30–54 роки	55 і більше
1	2	3	4
1. В Україні українська мова має бути єдиною державною, але всім громадянам має бути гарантовано право на розвиток і вільне спілкування мовою, якою бажають			
1.1. Цілком схвально	52,1	56,0	51,1
1.2. В основному схвально	21,2	17,4	19,8
1.3. В основному не схвально	10,8	9,8	8,3
1.4. Зовсім не схвально	10,1	10,9	11,1
1.5. Не визначились	5,8	5,8	9,7
2. В Україні всі мови повинні мати однаковий статус і нема потреби надавати жодній мові статусу державної чи офіційної			
2.1. Цілком схвально	9,6	13,3	12,4
2.2. В основному схвально	23,4	16,4	16,2
2.3. В основному не схвально	17,3	20,4	16,4
2.4. Зовсім не схвально	36,3	34,4	32,3
2.5. Не визначились	13,5	15,4	22,7
3. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні як державі			
3.1. Цілком схвально	28,0	31,3	31,8
3.2. В основному схвально	19,2	17,6	17,3
3.3. В основному не схвально	12,9	12,1	10,1
3.4. Зовсім не схвально	31,3	28,4	26,0
3.5. Не визначились	8,6	10,5	14,7

Закінчення табл. 3

1	2	3	4
4. Російській мові та мовам національних меншин треба надати статусу офіційних в окремих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян			
4.1. Цілком схвально	15,4	17,1	17,9
4.2. В основному схвально	27,8	24,5	25,4
4.3. В основному не схвально	16,2	16,5	11,3
4.4. Зовсім не схвально	25,3	24,0	21,3
4.5. Не визначились	15,4	17,9	24,0

Таблиця 4

**Ставлення до статусу мов в Україні
в різних типах поселень, у %**

Як Ви ставитеся до статусу мов в Україні?	Україна в цілому	Типи поселень			
		Київ	Великі міста з населенням понад 250 тис.	Малі та середні міста з населенням до 250 тис.	Села
1	2	3	4	5	6
1. В Україні українська мова має бути єдиною державною, але всім громадянам має бути гарантовано право на розвиток і вільне спілкування мовою, якою бажають					
1.1. Цілком схвально	53,6	68,8	41,9	51,5	64,6
1.2. В основному схвально	19,0	17,7	19,6	19,3	18,3
1.3. В основному не схвально	9,6	1,0	13,3	12,2	4,7
1.4. Зовсім не схвально	10,8	4,2	16,6	11,1	5,8
1.5. Не визначились	7,1	8,3	8,5	5,6	6,6
2. В Україні всі мови повинні мати однаковий статус і нема потреби надавати жодній мові статусу державної чи офіційної					
2.1. Цілком схвально	12,2	10,6	13,6	15,1	8,4
2.2. В основному схвально	17,9	10,6	20,2	20,6	14,1
2.3. В основному не схвально	18,5	12,8	19,0	20,1	17,3
2.4. Зовсім не схвально	34,2	48,9	30,0	30,9	38,9
2.5. Не визначились	17,3	17,0	17,1	13,3	21,3

1	2	3	4	5	6
3. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні як державі					
3.1. Цілков схвально	30,7	12,8	40,8	36,3	18,2
3.2. В основному схвально	17,9	14,9	19,0	18,7	16,2
3.3. В основному не схвально	11,7	13,8	10,8	11,2	12,3
3.4. Зовсім не схвально	28,3	38,3	22,1	25,9	35,2
3.5. Не визначились	11,4	20,2	7,3	7,9	17,5
4. Російській мові та мовам національних меншин треба надати статусу офіційних в окремих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян					
4.1. Цілков схвально	17,0	3,2	20,3	19,3	13,8
4.2. В основному схвально	25,5	19,1	27,3	29,5	21,0
4.3. В основному не схвально	14,8	14,9	14,4	14,3	15,6
4.4. Зовсім не схвально	23,4	36,2	19,0	20,9	28,1
4.5. Не визначились	19,3	26,6	19,0	16,0	21,5

Отже, можна стверджувати, що попри відносно високий рівень підтримки статусу російської мови як другої державної чи офіційної регіональної, найвищим рівнем підтримки користується нині наявний конституційний варіант мовної політики.

Тому є підстави стверджувати, що незадоволення російськомовних громадян нинішнім статусом мов в Україні значною мірою зумовлене не визнанням української мови як єдиної державної, а недостатнім забезпеченням прав громадян на освіту, інформацію та звернення у державні органи російською мовою.

Якщо проаналізувати мовні практики місцевих органів влади та самоврядування у спілкуванні з громадянами (див. табл. 5), то виявляється, що в Донбасі та Криму російською або за вибором самих громадян спілкуються 72,7% чиновників, а самі громадяни в громадських місцях у цьому регіоні спілкуються російською у 91,9% випадків, українською — відповідно, 14,7% і 1,8%, ще 6,7% громадян спілкуються змішаною мовою, а 14,7% чиновників спілкуються українською чи російською, залежно від власного вибору. В інших областях Південно-Східної України серед чиновників 49,6% спілкуються виключно російською чи на вибір громадян, а серед громадян: російською — 66,1%, українською або за вибором громадян — відповідно, 40,9% і 9,9%, а ще 27,5% чиновників

спілкуються з громадянами, вибираючи мову на власний розсуд. Тобто, російськомовні громадяни навіть у Південно-Східній Україні не завжди отримують інформацію від органів влади та місцевого самоврядування повною мірою рідною мовою, що не може не викликати незадоволення.

Таблиця 5

Якою мовою спілкуються з громадянами працівники місцевих органів влади та самоврядування в містах (селах, районах) у різних регіонах та типах поселень, у %

Якою мовою нині спілкуються з громадянами працівники місцевих органів влади та самоврядування у Вашому місті (селі, районі)?	Україна в цілому	Регіони України				Типи поселень			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим	Київ	Великі міста	Середні та малі міста	Села
1. Тільки українською	33,0	79,3	42,0	14,8	0,8	17,7	17,7	29,3	54,6
2. Українською чи російською — за бажанням громадян	14,7	4,9	17,6	27,5	14,7	24,0	15,8	20,4	14,8
3. Українською чи російською — на вибір працівників	21,0	10,3	27,6	26,1	13,9	35,4	25,3	18,2	16,9
4. Тільки російською	19,0	0,9	2,1	22,3	57,4	1,2	49,4	35,4	14,0
5. Не визначились	9,6	4,6	10,7	9,3	13,1	18,8	11,8	10,2	5,2

Згідно зі статтею 6 чинного закону про мови службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — й іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків. Однак жодного контролю і механізмів реалізації цієї норми не передбачено.

Відповідно до законодавства, що стосується місцевих органів державної влади та управління, їхні акти повинні прийматися

і публікуватися українською мовою, в разі необхідності — іншою національною мовою, а мовою роботи, діловодства та документації має бути українська мова. В окремих випадках мовою роботи, діловодства та документації поряд з українською може бути і національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості.

Таблиця 6

Преференції громадян щодо того, якою мовою потрібно вести офіційну документацію у містах (районах), де вони проживають у різних регіонах та типах поселень, у %

Якою мовою потрібно вести офіційну документацію у місті (селі, районі), де Ви проживаєте?	Україна в цілому	Регіони України				Типи поселень			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим	Київ	Великі міста	Середні та малі міста	Села
1. Тільки українською	42,5	88,5	60,5	17,8	5,1	57,3	31,2	37,8	55,7
2. І українською, і російською однаковою мірою	27,7	7,2	27,7	43,9	25,2	31,33	28,2	29,1	25,3
3. Тільки російською	24,1	0,9	6,1	29,8	65,4	3,1	35,9	27,8	12,2
4. Не визначились	5,7	3,4	5,6	8,5	4,3	8,3	4,7	5,3	6,8

Тобто, в основу мови діловодства покладений етнічний принцип, згідно з яким тільки в Криму та окремих містах Південно-Східної України (де більшість становлять етнічні росіяни) діловодство можна вести не тільки українською, але і російською мовою. В інших випадках треба буде доводити (!), що для населення цих територій більш прийнятна неукраїнська мова.

Між тим, з таблиць 6 і 7 випливає, що менше половини громадян України віддають перевагу (42,8%) веденню документації органів місцевої влади та самоврядування тільки українською мовою, а більше половини (51,8%) — виступають за ведення документації

двома мовами (і українською, і російською) чи тільки російською (!). Такі громадяни переважають у містах, окрім столиці і сільської місцевості, та у всіх вікових групах, навіть серед молоді, яка навчалася вже за часів незалежності. Понад те, громадяни Криму та Донбасу (можливо, це стосується й деяких інших регіонів, по яких ще немає достатньої соціологічної інформації) виступають за ведення документації місцевих органів влади та місцевого самоврядування виключно російською мовою, фактично не ігноруючи конституційний статус державної української мови та чинний закон про мови на всій території країни. І цей факт навряд чи можна проігнорувати у підготовці нового закону про мови в Україні.

Таблиця 7

Преференції різних вікових груп громадян щодо мови ведення офіційної документації у містах та районах країни, у %

Якою мовою нині спілкуються з громадянами працівники місцевих органів влади та самоврядування у Вашому місті (селі, районі)?	Вікові групи		
	18–29 років	30–54 роки	55 і більше
1. Тільки українською	44,5	42,6	40,8
2. І українською, і російською однаковою мірою	25,4	24,5	22,7
3. Тільки російською	26,1	28,5	27,9
4. Не визначились	4,0	4,5	8,7

Позиція різних регіональних та вікових груп населення в питанні про статус мов в Україні свідчить про потребу суспільного компромісу у мовному питанні.

Основою цього компромісу має стати насамперед коригування цілей державної мовної політики та її регіональної диференціації. Основною метою такої політики на найближчі 20 років у областях Південного Сходу України та Криму може бути не розширене відтворення власне україномовних практик у державному та суспільному житті (що є природним у Західній та Центральній Україні), а поширення російсько-української двомовності громадян.

Основними напрямками досягнення такого компромісу, на наш погляд, можуть бути наступні.

Насамперед, обов'язок усіх її громадян знати державну мову та обов'язок держави здійснювати заходи з її поширення у всіх сферах суспільного життя, але за максимально можливого забезпечення мовних прав російськомовних громадян і національних меншин.

Далі, доцільно надати місцевим громадянам право на проголошення російської мови на своїй території офіційною регіональною мовою з чітким законодавчим визначенням такого статусу.

При цьому запровадження офіційних регіональних мов не повинно розглядатися як позбавлення української мови у цих місцевостях статусу державної і не бути підставою для витіснення української мови із суспільного життя цих регіонів.

Необхідно також забезпечити справжній дієвий контроль за рівнем знання української мови державними службовцями, працівниками державних підприємств з обслуговування населення (передусім медицини, освіти, культури), у т.ч. у формі обов'язкового іспиту. Те саме стосується знання національних мов у місцях компактного поселення меншин.

Мова освіти має відповідати потребам мовних груп, а не етнічному складу населення. При цьому право громадян на вибір мови освіти не повинно розумітися як увільнення їх від знання державної мови.

Нове законодавство з мовного питання мусить бути спрямоване на розширення функціонування української мови як державної, розвиток офіційних регіональних мов, гарантування прав представників різних мовних груп України на вільне використання їхніх мов у всіх сферах суспільного життя.

¹ Хмелько В. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину // Зеркало недели. — 2006. — №24. — 24 июня.

² Там само.

Розділ 2. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

2.1. Законодавство про мови в Україні: хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна основа

Мова є важливим об'єктом правових відносин, що виникають між громадянами, організаціями та органами влади, оскільки вона є інструментом формування офіційних, усних, письмових, інформаційних повідомлень, заяв, звернень, договорів тощо. Окрім того, вона є соціальною реальністю, що потребує спеціального нормативно-правового регулювання. Динамічність мови як форми суспільної свідомості і як засобу соціальної комунікації, її багатofункціональність дозволяє говорити про існування особливих, мовних відносин, що входять до сфери правового впливу. Правове, і перш за все законодавче, закріплення соціальних функцій мов за правильної постановки питання «дозволяє враховувати рівень національно-культурної самосвідомості народу, його соціальні потреби, а також створює умови для нейтралізації намагань суб'єктивного втручання в процеси мовного функціонування»¹. Здійснюючи правове забезпечення мовної політики, необхідно застосовувати комплексний підхід, оскільки мовні відносини «охоплюють широке коло суб'єктів: людина, національні спільноти, держава, державні органи, органи місцевого самоврядування тощо»².

Як засвідчує світовий досвід, моделі правового регулювання мовних відносин «визначаються мовною ситуацією, що історично склалася в конкретній країні, а також залежить від мовної політики, здійснюваної державою»³. Отже, питання, пов'язані із законодавчим закріпленням специфіки функціонування мов у тій чи іншій країні, не можна розглядати ізольовано від усієї політичної, соціально-економічної та культурної ситуації, яка найчастіше диктує логіку й визначає можливості законодавчого регулювання мовної політики. Саме з особливостями модернізації українського суспільства пов'язані основні віхи у намаганні на державному рівні розв'язати весь комплекс проблем, пов'язаних з утвердженням української мови як державної та функціонуванням мов національних меншин.

Уже у законодавчих актах Української РСР кінця 80-х років і перших років незалежної України досить повно відображені мовні права титульної нації і національних меншин. Йдеться, насамперед, про Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), «Декларацію прав національностей України» (1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.). Причому зазначені нормативно-правові акти випередили у часі прийняття Радою Європи провідних міжнародно-правових документів у цій сфері праввідносин: Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1992 р.); Рекомендацій 1201 44 Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо тексту додаткового протоколу до Конвенції про захист прав та основних свобод людини щодо осіб, які належать до національних меншин (1993 р.); Рамкової конвенції про захист національних меншин (1995 р.).

Базовим законом, який на сьогодні визначає мовну політику в Україні, є нині чинний Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.). Цей закон має своїм завданням регулювати суспільні відносини у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення України в державному, економічному, політичному і громадському житті; охороняти конституційні права громадян у цій сфері; виховувати шанобливе ставлення до національної гідності людини, її культури і мови, зміцнювати дружбу і співробітництво з іншими народами. Варті особливої уваги положення Закону, які стосуються гарантування вільного розвитку та рівноправності національних мов, широких можливостей щодо їхнього офіційного використання (Ст. 3), обов'язку службових осіб опанувати, крім української і російської мов, й іншу національну мову в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків (Ст. 6). Цей закон загалом є досить вдалим, відповідно до тієї ситуації, що була наприкінці існування Радянського Союзу, але на сьогодні низка його принципівих положень уже не відповідає потребам українського суспільства.

Концептуальні засади етнонаціональної політики майбутньої незалежної держави були викладені в Декларації про Державний суверенітет України (1990 р.). Цей документ декларував зобов'язання держави щодо забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Документ містив положення, згідно з яким громадяни всіх національностей становлять народ

України; утверджував рівність перед законом усіх, незалежно від походження, расової та національної належності, мови тощо; гарантував усім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

У Декларації прав національностей України (1991 р.) держава гарантувала всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, соціальні та культурні права. Декларація утверджувала заборону дискримінації за національною ознакою і покарання за такі дії (Ст. 1); гарантувала всім національностям право на збереження їхнього традиційного розселення; зобов'язувала створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур (Ст. 2); гарантувала право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і поширення інформації (Ст. 3). Принциповим і досить важливим слід вважати положення Декларації, яким передбачено можливість функціонування мов інших національностей нарівні з державною мовою, не вимагаючи при цьому, щоб на відповідній території громадяни певної національності становили більшість, як це передбачається тепер законом про мови. Згідно зі Ст. 3 Декларації, достатньо було компактного проживання тієї або іншої національності.

Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) був новим помітним кроком у напрямку гарантування національним меншинам права на вільний розвиток, у т.ч. у мовній сфері. Разом з тим, закон певною мірою звузив мовні права національних меншин порівняно з положеннями Декларації прав національностей. Йдеться, зокрема, про заміну ряду формувань — «компактного проживання» на «більшість населення»; «вільне користування рідними мовами у всіх сферах суспільного життя» на «користування у роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій»; використання мов національних меншин «нарівні з державною українською мовою» на «поряд з державною українською мовою»⁴.

Наступним надзвичайно важливим кроком у реалізації мовної політики України стало прийняття Конституції України 1996 р., в Ст. 10, 11, 12 якої сформульовано принципові положення щодо функціонування мов в Україні.

Згідно зі Статтею 10 державною мовою в Україні є українська мова, при цьому держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на

всій території України; крім того, Конституцією гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України; держава також сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Стаття 11 встановлює, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. У Статті 12 зазначається, що Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Важливе значення для конкретизації конституційної норми щодо державної мови мало офіційне тлумачення ч. 1 Ст. 10 Конституції, надане Конституційним Судом України, який у своєму рішенні наголосив, що «положення ч. 1 Ст. 10 Конституції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України у здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (ч. 5 Ст. 10 Конституції України). Поряд із державною мовою у здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України. Виходячи з положень Ст. 10 Конституції України щодо гарантування застосування мов в Україні, зокрема, у навчальному процесі, мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова. У державних і комунальних навчальних закладах поряд із державною мовою відповідно до положень Конституції України, зокрема ч. 5 Ст. 53, та законів України, у навчальному процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин⁵.

Особливим етапом, який засвідчив недосконалість механізмів державного регулювання мовної ситуації в Україні, слід вважати конфлікт довкола законодавчого закріплення принципових положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Зазначена Хартія була прийнята в м. Страсбурзі (Франція) держава-

ми-членами Ради Європи 5 листопада 1992 р. Україна приєдналася до Хартії 2 травня 1996 р., ратифікувала 15 травня 2003 р. Важливість цієї події пов'язана з тим, що мовні права у міжнародно-правових документах вважаються такими, які належать до фундаментальних, природних прав. Ґрунтуючись на цьому, нормативно-правові документи міжнародних організацій «ставлять за мету створення системи універсальних принципів, які повинні лягти в основу національних законодавчих систем і як через пряму дію норм міжнародного права, так і через імплементацію їх у національну законодавчу систему країн сприяти: збереженню мовного різноманіття як особливої цінності, спільного надбання людської цивілізації; правовому захисту мовних меншин; запобіганню конфліктам, які можуть виникнути на мовному ґрунті»⁶.

У преамбулі Хартії зазначається, що охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою відмирання, сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи; що право на використання регіональної мови або мови меншини у приватному та суспільному житті є невід'ємним правом відповідно до принципів, проголошених у Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права та відповідно до духу Конвенції Ради Європи про захист прав і основних свобод людини; підкреслюється важливість міжкультурного діалогу і багатомовності; що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин у різних країнах та регіонах Європи є важливим внеском у розбудову Європи, що ґрунтується на принципах демократії та культурного розмаїття в рамках національного суверенітету і територіальної цілісності; що Хартія має на меті враховувати специфічні умови та історичні традиції різних регіонів європейських держав тощо.

Взяття Україною наведених зобов'язань і прийняття відповідного закону несе в собі інструменти для розв'язання етнічних непорозумінь між російськомовними та україномовними громадянами, надання якісно нового стану мовній ситуації кримських татар та інших мов меншин на території України, а також інструменти для усунення перешкод утвердженню української мови як державної мови в Україні. Однак політичне протистояння призвело до некоректного тлумачення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Саме з цим пов'язані неконституційні, незаконні рішення 2006 року Харківської, Луганської, Севастопольської та інших обласних рад щодо надання російській мові регіонального статусу.

Згідно зі Ст. 92 Конституції України порядок застосування мов визначається виключно законами України. Це означає, що односторонні згадані рішення місцевих рад є протизаконними, оскільки суперечать Конституції. До того ж, вони не відповідають головній меті Хартії, до якої апелюють. Хартія передбачає врахування мовної ситуації на конкретній території. Її метою є забезпечення, наскільки дозволяють умови, вживання регіональних мов або мов меншин в освіті та засобах масової інформації, у судах та адміністративних установах, економічному та соціальному житті, у культурній діяльності. Предметом регулювання Хартії є встановлення статусу мови, а також заходів захисту та заохочування її вживання і використання. Що ж стосується російської мови, то вона не належить до тих мов, які потребують особливого захисту через загрозу свого зникнення.

Оскільки практика застосування принципових положень Хартії на території України не відповідає її вимогам, постає необхідність нової редакції закону України про ратифікацію Хартії. До розв'язання усього комплексу мовних проблем було б доцільно накласти мораторій на дію Хартії на території України. Зрештою, на такий виважений підхід орієнтує й сама Хартія, в тексті якої зазначається, що охорона і розвиток регіональних або міноритарних мов не повинні завдати шкоди офіційним мовам і необхідності вивчати їх, а умови прийняття Хартії надають широкі можливості вибору тих пунктів, які відповідають інтересам держави, що її ратифікує.

16 березня 2003 р. були проведені парламентські слухання «Про функціонування української мови в Україні». Учасники дійшли висновку, що українська мова як державна не набула належного поширення в усіх сферах суспільного життя, хоча законодавча база з цього питання відповідає загальноприйнятій світовій практиці й узгоджується з відповідними міжнародно-правовими актами. Однак мовна ситуація в державі засвідчила про те, що лише декларування державного статусу української мови для повноцінного і незворотного утвердження її в усіх сферах суспільного життя недостатньо.

За результатами слухань були прийняті рекомендації, зокрема щодо необхідності більш досконалих механізмів реалізації законодавства про функціонування української мови, а також урегулювання питань, пов'язаних з удосконаленням юридичної відповідальності за його порушення.

Питання застосування української мови в Україні присутнє в багатьох законах, зокрема таких, як «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про статус суддів» (1992 р.), «Про телебачення і радіомовлення» (1994, нова редакція 2006 р.), «Про освіту» (2006 р.), «Про Конституційний Суд України» (1996 р.), «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України» (1997 р.), «Про видавничу справу» (1997 р.), «Про кінематографію» (1998 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.), «Про вищу освіту» (2000 р.), «Про громадянство України» (2001 р.), «Про телекомунікації» (2003 р.), «Про географічні назви» (2005 р.), «Про військовий обов'язок і військову службу» (2006 р.), «Про Кабінет Міністрів України» (2006 р.), «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» (2007 р.) та в інших.

Аналіз зазначених та інших законів і підзаконних актів, пов'язаних із використанням мов у різних галузях, засвідчує, що відповідні правові норми запроваджуються відсильним і регламентуючим методами. Як приклад першого з названих методів можуть слугувати, наприклад, Ст. 11 Закону України «Про інформацію» (1992 р.), де йдеться про те, що мова інформації визначається законом про мови, іншими законодавчими актами України в цій галузі, міжнародними договорами та угодами, ратифікованими Верховною Радою, Ст. 7 закону «Про освіту» (1996 р.), в якій зазначається, що мова освіти визначається Конституцією та законом про мови. Ст. 6 закону «Про кінематографію» (1998 р.), яка приписує, що застосування мов у галузі кінематографії здійснюється згідно зі Ст. 10 Конституції України; Ст. 11, ч. 4 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» від 7 березня 2007 року, де зафіксовано наступне положення: «Мови у дисертації використовуються згідно із законодавством».

Прикладами застосування регламентуючого методу є: Ст. 36, ч. 5 закону «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (1991 р.), де визначено, що бюлетені для голосування друкуються українською мовою, а в разі необхідності — й іншими мовами, якими користуються громадяни дільниці для голосування, що мають право брати участь у референдумі; Ст. 56 закону «Про Конституційний Суд України» (1996 р.), яка приписує, що у Конституційному Суді України провадження ведеться, рішення, ухвали приймаються, висновки

даються та оприлюднюються державною мовою. Учасники конституційного провадження, які не володіють державною мовою, мають право користуватися послугами перекладача. Про свої наміри користуватися послугами перекладача учасники конституційного провадження своєчасно повідомляють Конституційний Суд України. Ст. 8 закону «Про видавничу справу» (1997 р.), в якій встановлено, що вся друкована продукція, призначена для службового та побутового користування, що розповсюджується через державні органи, видається державною мовою; Ст. 10, ч. 2 закону «Про розвиток інформаційного суспільства на 2007–2015 рр.» (2007 р.), яка містить наступну норму: «З метою підвищення ефективності науки та культури в інформаційному суспільстві вважати пріоритетними: збереження і розвиток культурної, мовної, конфесійної різноманітності та культурних надбань у межах інформаційного суспільства, що задекларовано у відповідних документах ООН, зокрема в Загальній декларації ЮНЕСКО про культурне різноманіття; залучення вітчизняних програмістів для розроблення і поширення програмного забезпечення та застосування української мови, мов національних меншин України для більш повного залучення до використання інформаційно-комунікаційних технологій різних верств населення».

Частиною національного мовного законодавства є також норми, що містяться у двосторонніх міждержавних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України: пункти 9, 10, 12, 13 Декларації про принципи співробітництва між Угорською Республікою та Українською РСР щодо забезпечення прав національних меншин (набула чинності у 1993 р.); Ст. 12 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (набула чинності у 1999 р.)

Несистемний характер нормативно-правової бази, що стосується забезпечення мовної політики, нерідко призводить до ускладнення практичного застосування відповідних норм і говорить про нагальну потребу створення якісно нової нормативно-правової бази. На користь цього промовляють наступні аргументи.

У законі «Про телебачення і радіомовлення» (1994 р.) визначено, що телерадіоорганізації ведуть мовлення державною мовою, а мовлення мовою національних меншин може здійснюватися лише на певні регіони — території їх компактного проживання (Ст. 9). Таке положення, по-перше, суперечить Ст. 6 закону про національні меншини, якою гарантується користування і навчання рідною мовою в різних закладах і установах, у тому числі й застосування

її без будь-яких обмежень у засобах масової інформації. По-друге, воно фактично порушує права осіб, що належать до національних меншин, але перебувають за межами територій їхнього компактного проживання, а також тих, котрі не мають місць компактного проживання і, відповідно, не мають можливості отримувати інформацію рідною мовою.

Закон «Про місцеве самоврядування» (1997 р.) питання забезпечення можливості навчання в школах державною та рідною мовою, вивчення рідної мови в державних і комунальних закладах, через національно-культурні товариства відносить до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, яким делеговані повноваження державних органів. Але при цьому закон не дає відповіді на запитання — «Які з органів управління і в яких межах мають нести відповідальність за реалізацію освітніх прав національних меншин в Україні?» До цього слід додати, що ратифікація Верховною Радою України низки міжнародних договорів, які стосуються освітніх прав національних меншин, не супроводжувалася внесенням відповідних змін та доповнень до законодавства країни.

Законом «Про основи національної безпеки України» (2003 р.) мовне питання визначене пріоритетним загальнодержавним інтересом. У зв'язку з цим та внаслідок конфліктного характеру досліджуваної проблеми на сьогодні у Верховній Раді є кілька проектів Закону України про мови. Вони є спробами переробки та адаптації нині чинного закону і фактично дублюють його структурну будову з урахуванням сучасних суспільно-політичних реалій. Ще у 1999 р. лунали застереження про небезпеку поступового перетворення дебатів навколо прийняття нового закону на політичне протистояння⁷. Сьогодні переконливо підтверджує слушність цього передбачення.

У пошуках гармонізації мовного законодавства склалося два основні підходи — уніфікуючий і плюралістичний. Уніфікуюча модель передбачає утвердження однієї мови через надання їй юридичного статусу державної, офіційної. З цього приводу, зокрема, зауважувалося: «За наявності багатомовного суспільства таке правове регулювання передбачає пряме або опосередковане, поступове або прискорене витіснення мов, яким не надано певного статусу в різних сферах життєдіяльності суспільства. Це призводить до деградації неперферованих мов, соціального і культурологічного дискомфорту представників спільнот-носіїв цих мов, може навіть слугувати джерелом суспільних конфліктів»⁸.

Плюралістична модель припускає існування декількох мов з певним юридичним статусом. Як правило, це тягне за собою збільшення бюджетних витрат, підвищені вимоги до державних і громадських службовців, загрозу інтегрованості країни та її територіальній цілісності. Абсолютизація якогось одного із зазначених підходів, на нашу думку, є неприпустимою, оскільки вона може призвести до небажаних наслідків. Процес вдосконалення законодавства про мови в Україні потребує врахування різних підходів, але, перш за все, має включати системне розуміння й відповідне законодавче втілення та тлумачення таких основоположних для правового забезпечення мовної політики в Україні понять, як «державна мова», «двомовність», «мова національної меншини».

Поняття «державна мова» є усталеним і досить поширеним як у теорії, так і в практиці багатьох країн світу. Воно закріплюється традицією, конституціями, національним законодавством і виконує інтегруючу функцію в політичній, офіційній, культурній сферах країни, є своєрідним «символом держави»⁹. Синонімами цього терміна є «національна мова» (Мальта), «мова республіки» (Франція), «мова країни» (Швейцарія). Державна мова — це, по-перше, мова більшості населення, що проживає на відповідній території тієї чи іншої держави, і, по-друге, мова нормативних актів, діловодства, судочинства, діяльності державних органів, навчання, засобів масової інформації. Конституційний Суд України визначає державну мову як мову, «якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя»¹⁰.

Якщо в конституції встановлюється державна мова, то вона зазвичай пов'язана з назвою країни і, як правило, це мова титульної нації (етносу). Титульним етносом у багатоетнічному суспільстві є найчисленніший та найдавніший, з назвою якого асоціюється назва країни і який робить найвагомійший внесок у соціальну результативність життєдіяльності даного суспільства. Він «дає своє ім'я не лише країні, а й державі та атрибутам влади — території й кордонам, природній специфіці й ландшафту, шельфу, територіальним водам і повітряному басейну; дипломатичній службі і збройним силам, валютно-фінансовій системі й типу економіко-господарської діяльності, парламенту й уряду, мові офіційного спілкування і моделі культурного засвоєння людиною світу, торговельно-культурним і зовнішньополітичним взаєминам народів та ін.»¹¹.

Державний статус української мови є стабілізаційним чинником у зміцненні єдності українського суспільства, ідентифікації

громадян як єдиного українського народу, а також важливим чинником суверенітету і безпеки держави. Утвердження української мови як державної є складовою контексту державної інституціоналізації, формування державно-управлінського механізму забезпечення мовної політики, покликаної унеможливити спекуляції мовно-політичними проблемами. Захист своєї мови і культури є обов'язком кожної держави, важливою складовою національної безпеки навіть у тих країнах, де мовна ситуація не відзначена складністю. За приклад можна взяти сусідню Росію, де, зокрема, розроблено урядову програму «Російська мова», якою передбачено посилення позицій останньої навіть у країнах СНД та за їхніми межами. У 1997 р. було затверджено відповідне Положення про Раду з російської мови при уряді Російської Федерації. Того ж року Державна Дума і Рада Федерації прийняли нову редакцію Закону про мови в Росії (попередня редакція датована 1991 роком). Отже, в той час як у Російській Федерації багато робиться для захисту державної російської мови, в Україні й досі слово «українізація» функціонує у суспільній свідомості як негативне. Однією з причин цього, зазначають дослідники, є «певний романтичний оптимізм, що супроводжував спроби реалізувати мовну політику у посткомуністичній Україні»¹².

У законотворенні, яке стосується правового забезпечення мовної політики в Україні, глибокого наукового аналізу потребує поняття «двомовності». Останнє в Україні набуло спотвореного розуміння, насамперед внаслідок використання його як інструменту політичної боротьби. Частина політичних сил прагне до запровадження державної двомовності як засобу звільнення від обов'язку вивчення й опанування української мови. Говорячи про двомовність, слід насамперед розрізняти іманентний культурний білінгвізм та ідеологічно запрограмовану двомовність радянського типу, якій призначалася роль перехідного етапу до тріумфальної одномовності. З'ясування, зокрема, потребують наступні питання: функціонування та розвиток мови в параметрах елітарного мислення та масового вжитку; функціонування мови як основи історичного буття нації; можливості і форми впливу національно-культурної політики держави на мовну практику різних верств суспільства; міра впливу державного статусу української мови на мовну дійсність.

Двомовність у спотвореному розумінні (йдеться про надання одній мові державного, другій — офіційного статусу чи надання статусу «другої державної» мови великої сусідньої країни) може породити

маргінальну психологію, стан особистої і громадської невизначеності, непевності, стати згубною для інтелектуального й духовного розвитку українського суспільства. Обговорення питання про «другу державну мову» потребує прогнозування наслідків її запровадження. Російська мова, яка передбачається як друга державна, займає значний простір, що підкріплено її експансією упродовж тривалого відрізка часу. Отже, її позиції є значно міцнішими, внаслідок чого на другий день після її утвердження як державної почнуть зникати зовнішні атрибути нашої державності — українськомовні вивіски, реклама, офіційні документи тощо. Відповідно, питання про державний статус російської мови в Україні може бути поставлене лише тоді, коли українська досягне фактичної, а не формальної рівності з нею. Основою нормалізації мовної ситуації в Україні є повноцінне функціонування української мови як мови повноправного державного народу, як мови, яка обслуговуватиме усі сфери суспільного життя. Без цього Україна в мовно-політичному та інших відношеннях залишатиметься провінційним різновидом іншої держави і саме такою сприйматиметься європейськими країнами під час переговорів про наше можливе членство у Євросоюзі.

Народ, здобувши державну незалежність, перетворившись із пригнобленої на домінуючу націю, як правило, прагне одномовності. Двомовність або багатомовність загрожують національному розвитку. У країнах з єдиною (офіційною, державною) мовою вона законодавчо наділена максимумом функцій, що іноді викликає протест з боку іншомовних груп. На користь одномовності свідчить те, що у 25 країнах Європейської співдружності власна національна мова є державною або офіційною, у 3 з них — дві і більше мов, у тому числі в Бельгії і Люксембурзі — мови автохтонів, а в Ірландії — ірландська та мова метрополії. До того ж, і на пострадянському просторі у 12 з 15 новоутворених незалежних держав у статусі державної функціонує мова народу, який дав ім'я державному утворенню. У 3 державах — Білорусі, Казахстані та Киргизії — поряд із державною національною мовою функціонує в тому ж статусі ще й російська. Слід зазначити, що у Білорусі така ситуація є наслідком перемоги проросійської політичної еліти. У Казахстані та Киргизії корінна титульна нація не є кількісно домінуючою й тому політичний компроміс між нею та російськомовною більшістю уможливив конституційно закріплену двомовність. Причому досвід показує, що двомовність не забезпечила ці країни від етномовної напруги.

Законодавче і реальне утвердження державної мови має супроводжуватися відповідним забезпеченням функціонування російської мови та інших мов національних меншин. «Політичні, соціально-економічні, культурні, правові аспекти функціонування державної мови з усією її специфікою мають бути узгодженими елементами цілісного суспільного світогляду, декларованого як курс держави на гармонію та злагоду в суспільстві»¹³. Така злагода не в останню чергу якраз і досягається шляхом гармонізації функціонування державної мови і мов національних меншин. Відсутність оптимального співвідношення цих важливих державотворчих чинників пов'язана з тим, що до категорії «мов національних меншин» помилково або й свідомо відносять зовсім різні мовно-національні групи. Згідно з висновком експерта Підкомісії ООН з запобігання дискримінації і захисту меншин Ф. Ермагора «мовною меншиною» може вважатися група осіб, які вживають у приватному та громадському житті письмово та/або усно мову, яка є відмінною від вживаної на даній території і не є державною мовою; мета цієї групи полягає у підтримці такої мови та турботі про неї»¹⁴.

Аналіз намагань законодавчого врегулювання мовної ситуації в Україні, з урахуванням ступеня розриву між бажаним і дійсним, засвідчує, що нині втрачено ту ініціативу в мовній політиці, яка починала народжуватися в часи здобуття незалежності. Зазначена втрата пов'язана з кризовим станом українського суспільства, зі зниженням престижності українськості внаслідок соціальних розчарувань значної частини населення та прямої протидії з боку певних політичних угруповань.

Закон «Про мови в Українській РСР» не виконується, програми підтримки української мови і культури не здійснюються, з одного боку, через брак належного фінансового, технічного та організаційного забезпечення, а з іншого — через недостатнє застосування потенціалу державної волі. Відсутність досконалої нормативно-правової бази та політичної волі державної влади стримують активізацію мовної політики, внаслідок чого українське суспільство поділилося на україномовні та російськомовні регіони. Останнім часом, незважаючи на законодавче закріплення за українською мовою статусу державної, відбувається процес звуження сфери її застосування, що спричиняє соціальну напругу в суспільстві, породжує сепаратистські настрої, суперечить інтересам національної безпеки України та ставить під загрозу її суверенітет і державне самовизначення.

Дискусії щодо проблем інституціоналізації двомовності та «на-сильницької українізації», поєднуючись із твердженнями про «пов-зучу русифікацію», набувають гострого політичного забарвлення і не тільки впливають на відносини між найчисленнішими етно-спільнотами країни — українцями й росіянами, — взаємовідноси-ни між якими визначають стабільність суспільства, а й збільшу-ють можливості маніпулювання політиками мовним фактором на внутрішньодержавному рівні.

В Україні відсутній спеціальний державний орган, який здійс-нював би мовну політику і стежив за її дотриманням. Державна мовна політика в Україні носить формальний характер, реаліза-ція мовного законодавства відверто ігнорується або гальмується. Українською мовою як писемною укладається офіційна докумен-тація, але вживання української літературної мови як усної нале-жить більше до винятків, ніж до правил. Відсутність механізмів контролю за виконанням Закону про мови і Статті 10 Конституції України, а також державної програми захисту української куль-тури спричинила домінування російської мови в інформаційно-культурному просторі України.

Подальше законодавче врегулювання мовної ситуації в Ук-раїні має здійснюватися з врахуванням наступних принципових положень.

Насамперед, в основу розв'язання мовного питання в Україні має бути покладено принцип абсолютної самоцінності кожної мови і кожної культури, аналогічно до визнання абсолютної самоцінності кожної людини і кожного народу. Сучасна державна мовна полі-тика має поєднувати в собі цілеспрямованість і рішучість із розсуд-ливістю, тактовністю і навіть обережністю в засобах. Для того, щоб зріс престиж і зміцніли позиції української мови як державної не лише у Західній, а і у Східній Україні, її носіями має стати якомога більша кількість успішних, освічених людей. Українська мова по-винна перетворитися на символ влади і соціального успіху. Тільки тоді вона зможе стати потужним чинником у формуванні суспільної мовної свідомості. Законодавче забезпечення підтримки українсь-кої мови має полягати в тому, щоб надати громадянам України ширші можливості щодо її вивчення з урахуванням перспектив, які відкриває її знання для самовдосконалення, самореалізації й повномасштабного здійснення конституційних прав.

Абсолютно необхідною стає також рішуча і широка державна підтримка української культури, українського слова та української

освіти за допомогою поєднання ринкових і законодавчих механізмів. Необхідність такої взаємодії пов'язана насамперед з тим, що в Україні роками не ухвалюються законопроекти, покликані створити умови для відновлення і розвитку українського книгодрукування, відповідної податкової політики, наведення порядку у ліцензуванні й оподаткуванні іноземної естради, реалізації системи заходів, розроблених Радою з мовної політики при Президентові України.

Розв'язуючи мовні проблеми, треба обов'язково враховувати регіональну мовну специфіку. Слід виходити з того, що утвердження української мови не знімає з української держави обов'язку піклуватися про мови національних меншин, особливо малих національних груп. До оптимального задоволення їхніх мовно-культурних потреб ще далеко, за винятком хіба тих меншин, які мають досвід самоорганізації і підтримку з боку держав походження (угорці, поляки, молдавани, румуни, євреї). Набагато гірша ситуація у тюркомовних груп, у греків Приазов'я, гагаузів, а найтяжча — у кримських татар, реальний мовно-культурний статус яких зовсім не відповідає їхньому фактичному історичному статусу автохтонного народу Криму.

Законодавча підтримка мов національних меншин мусить відбуватися з паралельним законодавчим закріпленням за українською мовою статусу єдиної державної.

Суспільна обумовленість та конфліктогенність мовних процесів неминує роблять мову одним з найважливіших об'єктів правового регулювання. Встановлюючи правила застосування, вживання, використання мов, законодавець регулює відносини між їх носіями і має виходити з того, що мова як соціальне явище є визначальним чинником міжлюдської інтеграції, важливим аспектом групової ідентифікації. Ця специфічна сфера законодавства повинна регулювати взаємини особи з групами осіб, стосунки між групами осіб, відносини між державою та групами осіб. Мовну ситуацію в кожній країні слід розглядати як унікальну. Відповідно, законодавче регулювання мовних відносин має здійснюватися з урахуванням національних особливостей, які не вкладаються в існуючі (в тому числі й на міжнародному рівні) стереотипи. Особливості мовної ситуації в Україні свідчать про те, що об'єкт правового регулювання — мови і мовні відносини — в Україні є складним і різноманітним, а це потребує адекватного реагування на проблеми, які виникають у цій сфері, і відповідного роз'яснення

на міжнародному рівні. Вищезазначене зумовлює необхідність на рівні вищих органів політичної влади розробити та законодавчо закріпити Концепцію державної мовної політики, основою якої має стати унормована система основоположних принципів її здійснення.

За умов конкуренції двох або кількох мов у одній країні особливо важливим для виживання мови є її комунікативна потужність. Зважаючи на це, «у нормативних актах важливо брати до уваги ту обставину, що певні етноспільноти мають за межами країни проживання свою історичну батьківщину, у якій їхні культури й мови мають максимальні можливості функціонування й розвитку, тоді як представники корінної національності культурно-мовні проблеми можуть задовольнити лише в межах мовного простору власної етнічної території й держави»¹⁵. Лише мова титульного етносу може бути ознакою українського громадянства, здатна забезпечити нації її самобутність і гідність, інформаційний суверенітет, культурну цілісність, згуртованість і єдність, творчий потенціал і поступ. Ухвалення рішень сесій обласних рад щодо запровадження на регіональному рівні російської мови як державної слід розглядати як зневагу до мови титульної нації України й довільне тлумачення Конституції України та чинного законодавства.

¹ *Годердзишвили Ц. М.* Еволюція державно-правового статусу мов в історії Росії та СРСР // Вест. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. — 1992. — №6. — С. 67.

² *Ткаченко Є.* Поняття державної мови // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — №8. — С. 21.

³ Там само.

⁴ *Мармазов В., Піляев І.* Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. — К., 1999. — С. 133.

⁵ Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. Справа про застосування української мови // Вісник Конституційного Суду. — 2000. — №1. — С. 7–9.

⁶ *Товт М. М.* Систематизація мовного законодавства відповідно до Конституції та міжнародних зобов'язань України // Конституція України та проблеми систематизації законодавства: Зб. наук. праць. Вип. 5. — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 1999. — С. 346.

⁷ Там само. — С. 350.

⁸ Там само. — С. 345.

⁹ *Нерознак В. П.* Государственные языки в Российской Федерации. — М., 1995. — С. 22.

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. Справа про застосування української мови. — С. 7.

¹¹ *Ляшенко О. О.* Формування української політичної нації: етнополітичний аспект // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. — К., 2003. — С. 243.

¹² *Костицький М., Годованець В., Ткаченко Т.* Державна мова в Україні (політико-правовий огляд) // Політична думка. — 2000. — №3. — С. 120.

¹³ *Заблоцький В. В.* Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — Харків, 2007. — С. 11.

¹⁴ *Еггасога F.* The Protection of Minorities Before the United Nations. 33 R.C.A.D.A — 1983. — Т. IV. — №182. — Р. 294–295.

¹⁵ *Заблоцький В. В.* Назв. праця. — С. 12.

2.2. Правосуб'єктність мовних та етнічних груп і диференціація статусу мов

Зміст правових норм, їх реалізація і тлумачення значною мірою визначаються правовою і політичною культурою суспільства. Це змушує не обмежувати правовий аналіз лише аналізом формулювань правових актів, а поширювати його на сферу реалізації правових норм, суб'єктами якої виступають різноманітні суб'єкти соціальної дії. Недарма останнім часом значної популярності набула така підгалузь правознавства, як соціологія права. На думку дослідників, «соціальний механізм дії права передбачає дослідження насамперед соціальних обставин, що перебувають поза самим механізмом, але так або інакше його визначають, механізмів, на які покликаний зворотно впливати, а також соціальних факторів і процесів, що включені в сам механізм дії права»¹.

Для з'ясування правової специфіки, мовної сфери суспільства варто пригадати, в який історичний час життя Європи мовні проблеми були актуалізовані. Це, насамперед, Новий час, коли відбувався перехід від феодальної до капіталістичної суспільно-економічної формації, боротьба буржуазії проти феодальної аристократії. Теоретичне обґрунтування цієї боротьби було здійснене у працях філософів Англії, Нідерландів тощо. Зокрема, Д.Локком та іншими було висунуто концепцію природних прав людини. По суті, вона включала усі ті загальнодемократичні права і свободи, на яких будувалося в перші століття свого існування буржуазне суспільство. Ці права і свободи належали кожній людині незалежно від її соціального походження.

Хоча філософи спеціально не займалися дослідженням розвитку мовної сфери, ми, безумовно, можемо віднести останню до тих сфер суспільного життя, в яких права людини мають індивідуальний та загальнодемократичний характер. До індивідуальних прав людини у мовній сфері, на нашу думку, належать, зокрема, права на свободу слова, на вільне висловлення своїх поглядів, яке невіддільне від можливості індивіда використовувати рідну мову як природне знаряддя реалізації зазначеного права, на реалізацію своїх здібностей, на свободу творчості, вдосконалення свого інтелектуального, професійного тощо розвитку, яке також легше за все реалізувати саме рідною мовою, на спілкування нею з державою, іншими індивідами, громадськими об'єднаннями, на отримання освіти.

З цього виходить, що людина, індивід є невід'ємним суб'єктом правових відносин, які складаються у мовній сфері, а на саму цю сферу поширюються положення правових актів, які регламентують права особистості. До них слід віднести й такі важливі міжнародні акти, як Декларація прав людини та громадянина, Міжнародний пакт Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права, Конвенція Ради Європи про захист прав і основних свобод людини (ратифікована Верховною Радою України у липні 1997 р.²⁾, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (ратифікована у травні 2003 р.³⁾, Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (ратифікована Законом України від 9 грудня 1997 р. №703⁴), що визнає насамперед за кожною особою, яка належить до національної меншини, право на вільне і безперешкодне використання мови меншини, власного прізвища та імені мовою цієї меншини. Цим особам гарантується рівність перед законом та право на рівний правовий захист. Забороняється будь-яка дискримінація на підставі належності до національної меншини. При цьому в Рамковій конвенції зауважується, що кожна особа має право вільно вирішувати, вважатися чи не вважатися їй такою, що належить до національної меншини.

Той факт, що права людини в мовній сфері утверджувалися в період боротьби буржуазії проти абсолютизму, що вони носять загальнодемократичний характер, походять з ліберальної концепції природних прав людини, яка виступає автономним суб'єктом правовідносин у цій сфері, має важливі політико-правові наслідки. Забезпеченню ліберально-демократичних принципів у мовній сфері відповідають такі загальнодемократичні процедури волевиявлення, як проведення референдумів, голосування на виборах за суб'єктів політичного життя, які пропонують ті чи інші шляхи розв'язання мовних проблем, тощо. Як відомо, ці процедури базуються на індивідуальному волевиявленні та на такому принципі суспільно-політичного життя, як влада більшості, як підкорення меншості більшості.

Усе вищесказане стосується й України. На початку 1990-х рр. правлячі політичні сили, визначаючи вектор розвитку Української держави, задекларували її намір рухатися у напрямі реалізації прийнятих у світі принципів суспільного життя, ліберальних прав та свобод людини. Ключові ліберально-демократичні принципи почали впроваджуватися і в українське законодавство, яке регулює правові відносини у мовній сфері — Конституцію України,

Декларацію прав національностей України, Основи законодавства про культуру, закон про національні меншини та інші правові акти.

Ліберальним змістом наповнювалися і механізми забезпечення прав та свобод людини. Насамперед йдеться про інститут виборів. Ліберальний характер індивідуальних прав у мовній сфері дає змогу сучасним політичним силам використовувати правові механізми для організації і проведення політичних кампаній на підтримку тієї або іншої мовної моделі. Один з таких механізмів — проведення референдумів. Зокрема, окремими політичними силами нав'язується ідея проведення референдуму про надання російській мові статусу другої державної або офіційної. При цьому ініціатори цих вимог апелюють до підсумків соціологічних досліджень, згідно з якими більше половини населення України підтримує зазначену вимогу.

Водночас існують суттєві перешкоди на шляху правового регулювання мовної сфери із застосуванням загальноліберальних принципів. Ці перешкоди випливають з двох взаємопов'язаних речей — специфіки історичного часу, коли була актуалізована мовна проблематика, а також специфіки самої мовної сфери суспільного життя.

Як відомо, перехід від феодального до капіталістичного способу виробництва був пов'язаний не лише із звільненням людини, а й з формуванням сучасних націй та буржуазних суспільств. Ті філософські системи, що вплинули на подальше становлення цих суспільств, відомі винаходом концепцій не лише природних прав індивіда, а також і суспільного договору.

Ліберальні права та свободи індивіда мають своїм джерелом загальнолюдські уявлення про справедливість, так зване природне право. Укладення суспільного договору було наслідком необхідності забезпечення, гарантування реалізації природних прав людини. Таким чином, уся система сучасного міжнародного права та національні правові акти, які проголошують права та свободи людини, являють собою систему гарантій захисту цих прав та свобод. Природним суб'єктом надання цих гарантій стає держава. Втіленням цього принципу у мовній сфері є, зокрема, Гаазькі рекомендації ОБСЄ щодо прав національних меншин на освіту³, які проголошують, що держави повинні створювати умови для задоволення цього права національних меншин.

Специфіка мовної сфери суспільного життя полягає в тому, що мова є засобом комунікації індивідів, формує соціальні групи

та суспільства. Мова не є суто індивідуальною цінністю. Вона виступає цінністю груповою, суспільною. Не дивно, що саме винахід Гутенбергом друкарського верстата, що дало змогу «нести слово в маси», став потужним чинником формування націй нового і новітнього часу, початком переходу від поширення зразків культури серед виключно елітних верств до широких мас. Специфікою мовної сфери є те, що суб'єктом правовідносин у ній виступають не лише і не стільки окремі індивіди, скільки соціальні групи, суспільні інституції, врешті-решт, суспільство загалом.

Аналізуючи міжнародні правові акти, які стали складовою національного законодавства України, слід зауважити, що деякі з них — переважно це документи Європейського Союзу, Ради Європи тощо — в цілому містять посилення не лише на індивідуальні, а й на колективні права в національно-культурній та, зокрема, мовній сферах. Вищезазначені Гаазькі рекомендації виходять як з «індивідуального права осіб, які належать до національних меншин, на збереження своєї самобутності», так і з колективних «прав меншин на освіту». Водночас інші акти, і особливо це стосується актів, які були ухвалені міжнародними організаціями, створеними на пострадянському просторі, цю проблему часто ігнорують. Достатньо згадати навіть назву такого документа, як Конвенція СНД про забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин, від 24 жовтня 1994 р.

Точки зору щодо колективного характеру прав у національно-культурній сфері у вітчизняній науці дотримується більшість науковців. Першою особливістю правосуб'єктності соціальних груп у мовній сфері є наявність об'єктивних групових прав. До колективних прав, які безпосередньо пов'язуються з розвитком національних мов, фахівці відносять права на існування і вільний розвиток, володіння реальною можливістю визначати характер національного життя, на духовно-культурний розвиток, повагу до національної честі і гідності, розвиток національної мови тощо⁶.

Немає підстав стверджувати, що колективний характер прав у мовній сфері повністю ігнорується вітчизняним законодавством. Зокрема, Конституція України проголошує сприяння з боку держави розвитку етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності всіх корінних народів та етнічних меншин. Основи законодавства України про культуру стверджують право громадян будь-якої національності зберігати, розвивати свою культуру, мову, традиції, утворювати національно-культурні товариства,

заклади культури і мистецтва, засновувати засоби масової інформації та видавництва. У законі про національні меншини проведена ідея про нерозривність прав людини і прав національностей. Зокрема, в ньому виокремлюється право етнічних меншин на національно-культурну автономію, яке, в свою чергу, включає користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів тощо.

Водночас аналіз деяких актів національного законодавства свідчить, що ця специфіка мовної сфери проведена в ньому недостатньо послідовно. Вона також недооцінюється організованими суб'єктами політичної дії. Зокрема, О.Биков зазначає, що в той самий час, коли етнічні меншини України мають повний спектр індивідуальних прав і свобод, їх колективні права в Україні представлені не повною мірою. Правда, сам автор стверджує, що це не стосується сфери культури, в якій індивідуальні та колективні права та свободи меншин повною мірою закріплюються Конституцією та діючими правовими актами, тоді як в інших сферах колективні права ігноруються або недооцінюються⁷.

Таким чином, оскільки мовна сфера належить до сфери культури, то може скластися враження, що саме у ній з колективними правами етнічних меншин все гаразд. З цим було б важко погодитися, оскільки культура має розумітися не у вузькому, а в широкому сенсі, як спосіб освоєння навколишнього світу, нормативний потенціал людської діяльності. Культура — це не лише образотворче мистецтво, кіно чи художня самодіяльність. Вона регулює так само правову, політичну, економічну та інші сфери суспільного життя, і в цьому регулюванні значне місце відводиться саме мові. В цьому контексті мовна сфера виступає не елементом іншої сфери суспільного життя, наприклад, сфери культури тощо. Мовна сфера інтегрує суспільні відносини і в політичній, і в економічній та в інших сферах. Отже, колективні права соціальних груп у мовній сфері не можна вважати забезпеченими, якщо вони не проведені послідовно в політичній, правовій тощо площині. Прикладом цього може служити, наприклад, проблема впровадження мов етнічних груп у регіонах їх компактного проживання, що дозволяється правовими актами України.

Складна проблема виникає і у сфері освіти. Ст. 53 Конституції України гарантує громадянам, які належать до національних меншин, право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Проте згідно з законом про освіту мова освіти визначається Конституцією України та законом про мови. Ст. 26 і Ст. 27 останнього правового акта визначають мовою виховання в дитячих дошкільних установах та мовою навчання і виховання в загальноосвітніх закладах виключно українську. Така неузгодженість є наслідком не лише того, що законодавець був зосереджений на більш вагомим проблемах, а й свідомого політичного спротиву, який чиниться реалізації права національних меншин на освіту.

Необхідність узгодження індивідуальних та колективних прав становить найбільшу складність правового регулювання мовної сфери, специфіку такого регулювання. У зв'язку з вищевикладеним доцільно звернутися до праць європейських філософів та науковців, до деяких політичних документів, що були прийняті в Європі, де міститься таке поняття, як «культурна демократія», яке вони відрізняють від понять політичної, економічної тощо демократії. Запровадження поняття культурної демократії зумовлене значними соціальними змінами у світі в останні століття, зокрема зростанням ролі неречових чинників суспільного виробництва, перетворенням знань, інформації на основі засоби виробництва, що принципово змінює ставлення до загальнодемократичних принципів. Так, на думку французького філософа А. Камю, демократія є не владою більшості, а захистом меншості. У програмових документах популярних на європейському континенті соціал-демократичних та соціалістичних партій йдеться про те, що принципи культурної демократії вимагають прислухатися до голосу кожної, нехай кількісно найменшої соціальної групи.

Отже, специфіка мовної сфери полягає в обмеженні дії тих засобів розв'язання суспільних проблем, які базуються на індивідуальному волевиявленні громадян, а також на принципі домінування більшості над меншістю, у запобіганні ситуації ізолювання певних соціальних груп від здійснення внеску у розвиток суспільства на тій підставі, що вони є менш численними, менш активними, ніж інші, внаслідок чого відбувається обмеження суспільного капіталу як одного з найважливіших джерел суспільного розвитку.

Складність проблеми встановлення співвідношення індивідуальних та колективних прав у мовній сфері полягає у загрозі абсолютизації однієї зі сторін цього співвідношення за рахунок ігнорування іншої. Надмірне акцентування на пріоритетних засобах індивідуального волевиявлення може негативно позначитися на реалізації колективних прав. Водночас абсолютизація групових прав у мовній сфері, при тому, що роль виразників цих прав беруть на себе певні індивіди, також може нести загрозу ігнорування індивідуальних прав та свобод. Значною мірою встановлення зазначеного співвідношення залежить від з'ясування того, хто виступає носієм групових прав у мовній сфері.

Хоч як це не дивно, але, як свідчить суспільно-політична практика в Україні, однією з найскладніших проблем є визначення того, які саме соціальні групи виступають суб'єктами правових відносин у мовній сфері. Тут існує дуже багато міфів та викривлень. Станом на сьогодні один з найпоширеніших міфів полягає у тому, що населення України поділяється на «російсько-» та «україномовних». Звичайно, ці поняття найчастіше вживаються в лексиці державних функціонерів та політичних діячів Росії щодо інших країн колишнього Союзу РСР. У політичних та громадських колах інших держав, зокрема України, вказані терміни також набули певної популярності, а політичні діячі часто хизуються захистом прав «російськомовного» населення тощо. При цьому під «російськомовними» розуміють не лише росіян, а й представників інших етнічних груп, а також українців, які, зокрема у побуті, віддають перевагу спілкуванню російською мовою. Натомість під «україномовними» мають на увазі тих громадян, які віддають перевагу українській мові. Досить часто ці терміни вживаються і в наукових дискусіях.

З цього приводу вважаємо за необхідне зауважити наступне. Терміни «російськомовний» та «україномовний», на нашу думку, мають не наукове, а суто політико-ідеологічне походження. Вони увійшли до наукового обігу з політичної лексики і у такій своїй якості спотворюють зміст, який у науці надається поняттю соціалізації. Під останньою розуміють процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою включення його як дієздатного суб'єкта в систему суспільних відносин, процес входження людини в суспільство, включення її в соціальні зв'язки, соціальні групи, внаслідок чого відбувається становлення її соціальності. Цей процес має подвійний характер. З одного боку, він полягає

у засвоєнні індивідом соціальних норм, культурних цінностей суспільства, до якого він належить, з іншого — людина сама здатна здійснювати вплив на еволюцію цих норм і цінностей. Як стверджують соціологи, соціалізація може відбуватися за моделлю підкорення або інтересу. Формами соціалізації є, зокрема, соціальна адаптація та інтеріоризація.

Так звані «російсько-» або «україномовність» є наслідками певної соціальної політики і, по суті, означають ступінь інтегрованості людини в соціальне середовище, ту роль, яку відіграють російська або українська мови в процесі соціалізації індивідів. Це додатково підтверджується результатами спостереження за мовною ситуацією в окремих етнічних спільнотах. У процесі соціалізації виокремлюють етапи первинної (тобто соціалізація дитини) та вторинної (соціалізація дорослих). Як відомо, у побуті, в неофіційному спілкуванні люди найчастіше використовують ту мову, якою вони спілкувалися зі своїми батьками, говорячи поетично, мову, якою мати співала дитині колисанки. В науці її називають мовою первинної соціалізації.

Багато представників національних меншин з моменту свого народження опиняються і не в «російсько-», і не в «україномовному» середовищі⁸. У своїй родині вони спілкуються мовою своєї національності і лише з часом (з початку шкільного навчання, вступу до інституту, з початком трудової діяльності, вступом до шлюбу тощо) вони опановують мову, якою ведеться навчання або якою спілкуються у відповідному колективі. При цьому у батьківській родині спілкування, як правило, продовжується рідною мовою. Коригування ж мовної ситуації може відбутися у наступному поколінні, якщо, наприклад, члени нової сім'ї мають різне етнічне походження.

Як підтверджують спостереження, мова вторинної соціалізації може не збігатися з мовою первинної соціалізації. Значною мірою це залежить саме від мовної політики, яку проводить держава, а також інших суспільних умов, які формують ставлення індивідів до мовної проблематики. Отже, відмінність поняття мови (первинної, вторинної) соціалізації від понять «російсько-», «українсько-» чи якоїсь іншої «мовності» полягає у тому, що перше віддзеркалює процес впливу суспільства на мовну ідентифікацію індивідів, інтеграції останніх в суспільство, в той час як другі зазначені поняття віддзеркалюють немовби раз і назавжди дані від народження людини реалії, що не підтверджується науковими дослідженнями та ігнорує процес взаємодії людини та суспільства.

Часто говорять про властивий українському суспільству білінгвізм. Хоча цей термін більш адекватно віддзеркалює суспільну дійсність, його теж не можна сприймати як закладену на об'єктивному рівні реальність. По-перше, явище білінгвізму є реакцією індивіда на життєві обставини і в разі зміни останніх може цілком трансформуватися або в «три-(і більше)лінгвізм», або в «монолінгвізм». По-друге, сумнівним є виокремлення білінгвів як окремої категорії населення. Особливо таке виокремлення важко сприймається щодо молодого покоління громадян України. Якщо серед тієї частини населення, яке пройшло етап первинної та, частково, вторинної соціалізації за часів СРСР, дійсно, можна виокремити «білінгвів» та «монолінгвів», то серед тих, хто народився в період незалежної України, абсолютна більшість, зокрема й у так званих «російськомовних» регіонах, є білінгвами. Це є наслідком м'якого характеру політики українізації, яка проводилася упродовж років незалежності України.

Виходячи з вищесказаного, ми можемо зробити висновок, що колективними суб'єктами правовідносин у мовній сфері виступають не так звані «російсько-» чи «україномовні» або «білінгви», а етнічні спільноти та суспільство в цілому. Ситуація, коли суб'єктами правових відносин, а також суб'єктами мовної політики виступають не окремі індивіди, а цілі соціальні групи, вимагає істотного коригування, а точніше, доопрацювання погляду на принципи демократії, мету та шляхи розбудови демократичних відносин.

По-перше, якщо коротко формулювати ці принципи, то ними є:

- збереження цілісності суспільства в цілому;
- ефективний розвиток суспільства в напрямі адаптації до навколишнього середовища;
- задоволення потреб мовних груп.

Ці принципи не слід розуміти як такі, що беруться окремо. Вони взаємопов'язані та взаємозумовлені. Надання переваги принципу цілісності суспільства над принципом відтворення мовних груп призводить врешті-решт до конфліктів та, внаслідок збідніння палітри етнічних культур, деградації суспільства. І навпаки, політика сприяння реалізації прав етнічних спільнот не повинна ставити під загрозу цілісність суспільства.

Складність реалізації цього завдання віддзеркалена у міжнародних правових актах, які стосуються такої категорії етнічних спільнот, як національні меншини. Зокрема, у згаданих Гаазьких рекомендаціях поряд з тезою, що право представників національних

меншин на збереження самобутності може бути реалізоване лише тоді, коли вони добре опанують рідну мову, водночас стверджується, що особи, які належать до національних меншин, зобов'язані інтегруватися в більш широке суспільство держави через належне володіння державною мовою. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин у статті, яка стосується мов функціонування адміністрації, містить положення, згідно з яким використання регіональних мов або мов меншин здійснюється «у міру розумної можливості». А у статті щодо економічного і соціального життя йдеться, зокрема, про необхідність виключення із законодавства положень, що «необґрунтовано» забороняють або обмежують використання регіональних мов або мов меншин. Не встановлюючи чітких критеріїв, зазначені та інші міжнародні правові акти віддають самим державам право визначати міру «розумності» або «обґрунтованості», базуючись на наявних реаліях. Питання про те, чим визначаються ці реалії в Україні, ми торкнемося далі.

Зазначені принципи чітко сформульовані в Конституції України, згідно з якою одне з важливих завдань держави — сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин України. Закон про національні меншини, в свою чергу, проголошує необхідність мовного відродження. Отже, ще на зорі незалежності державотворці розуміли, що становлення українського суспільства неможливе без відродження національних меншин. У Декларації прав національностей України, тобто ще задовго до підписання та ратифікації Україною Європейської хартії, йдеться про можливість надання в адміністративно-територіальній одиниці, в якій компактно проживає якась національна меншина, мові цієї меншини права функціонування нарівні з офіційною.

Водночас аналіз вищезазначених принципів свідчить, що права, зокрема й у мовній сфері, невід'ємні від обов'язків. Основи законодавства України про культуру підкреслюють обов'язок громадян України поважати культуру, мови тощо національних меншин, дбати про збереження їх культурної спадщини. Проголошуються також обов'язки держави щодо створення умов для такого збереження і розвитку.

В Україні створено досить розгалужену мережу організаційно-правових гарантій забезпечення колективних прав етнічних спільнот. Вони включають профільний Комітет Верховної Ради

України, Міністерство юстиції, Державний комітет у справах національностей та релігій, Раду з питань етнополітики, Раду з питань мовної політики, Раду представників кримськотатарського народу тощо при Президентові України.

Щоправда, на рівні індивіда реальність втілення принципу правової рівності може бути піддано сумніву. Адже принцип рівності прав не рівнозначний принципу рівності можливостей, а останній має безпосереднє відношення до правової сфери, оскільки, як було сказано, функціональна підсистема правової системи включає не лише правотворчу, а й правозастосовчу, правореалізаційну та правотлумачувальну частини. Проте, якщо правову рівність індивідів можна хоча б задекларувати, то в ситуації, коли суб'єктами правовідносин виступають не індивіди, а соціальні групи, неможливим стає не лише забезпечення абстрактної рівності цих суб'єктів, а й навіть проголошення її. Правові норми в цій ситуації віддзеркалюють ієрархічність, нерівність відносин між групами, адже самі ці групи не можуть бути абсолютно однаковими — за соціальним, історичним, культурним досвідом, кількісним складом тощо. Та й, врешті-решт, специфіка соціального, зокрема політичного, управління зумовлює неможливість однакового використання мов. Понад те, гіпотетичне досягнення рівності між такими групами, з одного боку, суперечило б загальноліберальним принципам, інтересам забезпечення індивідуальних прав людини, а з іншого — надзвичайно ускладнило б розв'язання проблеми забезпечення цілісності суспільства.

Отже, саме ієрархічність відносин між соціальними групами, в даному випадку етнічними спільнотами, зумовлює характер правового регулювання мовної сфери суспільного розвитку і дає відповідь на деякі складні питання, від чого залежить і те, якого напрямку набуває вищезазначене міжпоколінне коригування мовної ситуації. Ієрархічність зумовлює необхідність асиметричного підходу до розв'язання проблем у мовній сфері. Різні мовні групи потребують різних умов для свого відтворення, залежно від місця в суспільній ієрархії. У зв'язку з цим виникає необхідність введення певного індикатора, який має віддзеркалювати вказану ієрархічність та відповідно об'єктивувати її в конкретні правові норми. Наукові дослідження дають змогу запропонувати таким індикатором поняття соціального статусу. Під соціальним статусом фахівці розуміють становище етнічної спільноти стосовно інших. Ядром правового статусу етнічних груп вважаються права та свободи їх саме як соціальних груп.

Поняття соціального статусу проявляється, зокрема, під час розрізнення державної мови та мови національної меншини. Проте таке розрізнення не відображає усієї складності поняття соціального статусу. Воно не враховує, по-перше, того, що в середовищі національних меншин статуси етнічних мов можуть суттєво відрізнятися, по-друге, неоднозначності джерел формування статусів. У розрізненні статусу державної мови та мов етнічних меншин відображаються виключно офіційні, законодавчі джерела соціального статусу мови. Водночас на статус мови впливають і «неофіційні» чинники. До них слід віднести історію розвитку суспільства, регіональні особливості тощо, а найголовніше — суспільне визнання тієї чи іншої мови. Фахівцями розрізняються об'єктивні та суб'єктивні чинники визначення статусу. До перших належать включеність представників етнічної спільноти до системи управління, рівень прибутків та освіти, до других — самооцінку спільноти, а також її оцінку іншими спільнотами. Враховуючи сказане, навіть теоретично можна уявити ситуацію, коли тій чи іншій мові законодавчо забезпечено високий статус, але водночас ця мова має низький рівень суспільного визнання, і навпаки.

Саме така ситуація склалася на сьогодні в Україні. Законодавство надає високого статусу мові титульного етносу — українській у першу чергу завдяки статусу державної мови, веденню державного документообігу українською мовою, проголошенню політики українізації в мовній сфері суспільного розвитку. Водночас законодавство не надає таких переваг російській мові, понад те, разом із проголошенням незалежності України втратило чинність положення про російську мову як мову міжнаціонального спілкування. Незважаючи на це, російська зберігає високий статус в українському суспільстві завдяки «неофіційним» чинникам — визнанню її рідною значною частиною населення країни, тривалій історії використання цієї мови як мови міжнаціонального спілкування, наявності широких можливостей для здобуття освіти та ведення трудової діяльності саме цією мовою.

Набагато нижчий статус мають мови інших етнічних спільнот України (хоча диференціація статусів існує і в їхньому середовищі, проте вона все ж таки менш помітна, ніж між ними та двома вищезазначеними високостатусними мовами), які часто не мають ані законодавчого забезпечення свого розвитку, ані належного значення для соціалізації представників цих груп. Як приклад, можна навести дані 2003 р. щодо співвідношення різних мов навчання.

В той час як російську мову як предмет в Україні вивчало 1618 тис. учнів, молдовську — 1430 учнів, кримськотатарську — 29366, угорську — 1312, польську — 4968, румунську — 295, болгарську — 13592, єврейську — 1719, грецьку — 176, гагаузьку — 805, німецьку — 318, арабську — 15. Факультативно вивчали російську мову 180,6 тис. учнів, в той час як молдовську — 422 учні, кримськотатарську — 2001, угорську — 900, польську — 5309, румунську — 775, чеську — 217, словацьку — 571, болгарську — 942, єврейську — 612, грецьку — 648, турецьку — 143, гагаузьку — 59, татарську — 30, вірменську — 11 тощо⁹. Зрозуміло, що співвідношення між частками відповідних етнічних груп у населенні України не відповідає співвідношенню кількості учнів, які вивчали рідну мову.

Наявність у суспільстві двох високостатусних мов зумовлює інтенсивну конкуренцію між ними. Вона проявляється, серед іншого, й за вплив на інші етнічні спільноти. Особливість цієї конкуренції полягає у її політизації. Зокрема, політичні сили, які проголосили однією зі своїх цілей захист російської мови, висувають завдання зміни норм правового регулювання мовної сфери розвитку українського суспільства у напрямі надання російській мові статусу другої державної або офіційної. Реалізація цих вимог може істотно змінити не лише правовий, а й набагато ширший спектр відносин між етнічними спільнотами України. Так, наведений вище аналіз дає змогу зробити висновок, що надання одній з конкуруючих високостатусних мов — російській — державної підтримки призведе до втрати іншою високостатусною мовою — українською — істотної переваги перед першою та можливого відновлення процесу витіснення української мови російською, як це було за часів Радянського Союзу. Крім того, проголошення статусу другої державної мови призведе до ще більшої політизації мовного питання та різкого загострення протиріч на мовному ґрунті, що нестиме загрозу цілісності українського суспільства.

Надання одній з високостатусних мов формально-правової рівності з іншою за практичної переваги першої з погляду суспільного визнання негативно вплине на мовний розвиток національних меншин. Згідно з існуючими у науці конфліктологічними концепціями, в умовах біполярного конфлікту відтворення конфліктуючих сторін можливе лише за умови приблизної рівності ресурсів, наявних у цих сторін. Натомість, коли сторін конфлікту більше, ніж дві, виникає можливість відтворення й тієї сторони

конфлікту, яка має у своєму розпорядженні менше ресурсів, ніж якась інша сторона конфлікту.

Екстраполюючи ці теоретичні положення на сьогоднішню мовну ситуацію в Україні, можна зробити висновок, що нині збереження низькостатусних мов та груп їх носіїв значною мірою зумовлюється саме конкуренцією двох високостатусних мов за вплив на ці групи. В умовах такої конкуренції представник національної меншини зберігає свободу вибору. Якщо ця конкуренція послабшає або зникне внаслідок очевидної переваги однієї з високостатусних (тобто, фактичного збереження лише однієї високостатусної), то наслідком цього буде швидка асиміляція низькостатусних мовних груп однією високостатусною. Таким чином, гіпотетична реалізація вказаної пропозиції суперечить інтересам забезпечення як індивідуальних, так і колективних прав і свобод тих етнічних спільнот, які мають низький правовий статус.

Нарешті, необхідно звернути увагу ще на один аспект реалізації правосуб'єктності етнічних спільнот у мовній сфері, особливо в контексті вищезазначеного розуміння демократичних принципів. Механізм дії права включає багато складових, зокрема, управляючі соціальні системи. Реалізація правосуб'єктності групи вимагає виокремлення не лише нормативного, а й організаційного механізму реалізації прав національних меншин. Таким механізмом виступають насамперед національно-культурні товариства. Їх діяльність спрямована на задоволення специфічних національних потреб і запитів у сфері культури, освіти, мови, на збереження і розвиток національної самосвідомості, національної самобутності.

Водночас не можна не бачити, що ці товариства (а найчастіше їх лідери) фактично не лише сприяють реалізації зазначених прав, задоволенню потреб груп та їх членів, а й фактично зосереджують у своїх руках функцію формулювання цих прав, об'єктивування потреб та інтересів етнічних груп у мовній сфері. Це, звичайно, є неминучим у суспільстві, де організаційний капітал значною мірою зумовлює його розвиток. Проте на етапі формування українського суспільства, коли загальносуспільні інтереси часто не знаходять своєї об'єктивації, громадські об'єднання нерідко відстоюють корпоративні інтереси без кореляції їх із загальносуспільними. Їхній корпоративний інтерес полягає насамперед у збереженні свого панівного становища в етнічному середовищі, для чого часто використовується тактика протиставлення своєї групи іншим. Таким чином діяльність зазначених товариств та їх лідерів часто

призводить до загострення суперечностей у мовній сфері, перетворення конкуренції мовно-етнічних груп у формі співробітництва на конкуренцію у формі протистояння. Отже, розуміючи свої інтереси, ці об'єднання зацікавлені у відтворенні цього протистояння завдяки втягування до нього молодших поколінь, сприяють політизації мовної проблеми.

За підсумками проведеного аналізу ми можемо зробити наступні висновки. Специфіка мовної сфери полягає у тому, що суб'єктами правових та політичних відносин у ній виступають водночас індивіди та соціальні групи. Необхідність гармонізації прав індивідів та прав колективних суб'єктів залишається найскладнішою проблемою правового регулювання мовної сфери.

Відносини між колективними суб'єктами правових відносин у мовній сфері не підпадають під класичні ліберально-демократичні принципи регулювання, які випливають, зокрема, з концепції природних прав людини, а отже, і під ті механізми волевиявлення, які передбачають панування більшості над меншістю. Принципами регулювання цих відносин мають бути збереження цілісності суспільства, нарощування суспільного капіталу в інтересах адаптації суспільства до навколишнього середовища, задоволення потреб існуючих мовних груп.

Міжгруповим правовідносинам у мовній сфері властива ієрархічність, яка зумовлює асиметричний підхід до розв'язання мовних проблем та об'єктивується у понятті соціального статусу. Ієрархічність властива відносинам не лише між титульним етносом та національними меншинами, а й всередині останніх. Джерела соціального статусу лежать у сферах не лише формально-правового регулювання, а й громадського визнання вагомості тієї чи іншої мови.

Мовна ситуація в Україні характеризується наявністю двох високостатусних мов та конкуренцією між ними. Ця конкуренція відбивається на середовищі національних меншин. М'який характер політики українізації у 1990–2000-х рр. забезпечив здебільшого мирний характер конкуренції, особливо в середовищі молодого покоління, яке поки що не втягнуте в політичне протистояння навколо мовних проблем. Продовження цієї політики є запорукою мовного відродження титульного етносу та інших етнічних спільнот. Існуючі правові норми забезпечують реалізацію цієї мети.

Росіяни України для захисту своїх національних прав, зокрема у мовній сфері, не потребують надання російській мові статусу мови національної меншини. Понад те, гіпотетичне надання такого статусу може погіршити позиції української мови у конкуренції

з російською та надати цій конкуренції надзвичайної гостроти. Ресурси розвитку російської мови в Україні полягають не у формально-правовому, а у фактичному її визнанні суспільством. Отже, положення закону про мови, який не оперує поняттям національної меншини, ми вважаємо такими, які абсолютно відповідають зазначеним принципам відносин між етнічними спільнотами у мовній сфері.

Зазначені вище принципи та рекомендації можуть, на нашу думку, забезпечити поступальний розвиток українського суспільства. В разі, якщо зазначені принципи не дотримуватимуться, а рекомендації не робити різких кроків у правовому регулюванні мовної сфери ігноруватимуться, вірогідне різке загострення політичних суперечностей з приводу мовних проблем, яке може перекинутися на відносини між широкими суспільними верствами, а у найгіршому випадку — стати однією зі складових процесу розколу українського суспільства та держави.

¹ Соціологія: Підручник / За загальною редакцією проф. В.П.Андрущенка, проф. М.І.Горлача. — Харків — Київ: Видавничий центр «Єдинокор», 1998. — С. 367.

² Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції» //Відомості Верховної Ради України. — 1997. — №40. — Ст. 263.

³ Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» //Офіційний вісник України. — 2003. — №24. — Ст.1109.

⁴ Закон України від 9 грудня 1997 р. №703 «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» //Відомості Верховної Ради України. — 1998. — №14. — Ст.56.

⁵ Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту//Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів: Витяги. — К., 2003. — С. 30–33.

⁶ Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. — Харьков, 2000. — 704 с.

⁷ Биков О.М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: Монографія. — 2001: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. — С. 64–65.

⁸ Див.: Мисержи С.Д. Етнокультурные самоидентификации учащейся молодежи в условиях трансформации украинского общества (на примере болгарской этнической группы): Автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.05 / НАН України; Институт государства и права им. В.М.Корецкого — К., 2006. — С. 10–11.

⁹ Освіта національних меншин та народів //http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=3925.

2.3. Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови

На сьогодні єдиним міжнародним документом, імplementованим у законодавство України, який безпосередньо стосується мовної політики, є Європейська хартія регіональних мов або мов меншин¹. Процедура його імплементації тривала кілька років. Вона супроводжувалася політичними спекуляціями, протистоянням між політичними таборами, порушенням чинного законодавства. До того ж, як згодом з'ясувалося, офіційний переклад назви документа виявився некоректним. На думку фахівців, вона мала б бути перекладена як «Європейська хартія регіональних або міноритарних мов». В результаті цей авторитетний міжнародний документ завдав мовній сфері в Україні більше шкоди, ніж користі.

Уперше Україна взяла на себе зобов'язання приєднатися до Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, вступаючи до Ради Європи у 1995 р. Цей документ було підписано Україною 2 травня 1996 року. Однак процес її ратифікації був значно тривалішим. Перший закон про ратифікацію Хартії, прийнятий парламентом 24 грудня 1999 р., був скасований рішенням Конституційного Суду України. Він навіть не став аналізувати питання про невідповідність положень Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року» Основному Закону України, оскільки дійшов висновку про невідповідність цього Закону Конституції (неконституційність) у зв'язку з порушенням конституційно встановлених правил підписання та офіційного оприлюднення законів України (Ст. 94 Конституції)². Тому зазначені питання про невідповідність цього Закону Основному Закону України навіть не були предметом розгляду Конституційного Суду України.

Українське законодавство того часу передбачало наступну процедуру імплементації міжнародно-правових актів у національне законодавство. Закон України «Про міжнародні договори України» встановлював, що ратифікація міжнародних договорів здійснюється Верховною Радою України шляхом ухвалення спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України (частина перша Ст. 7). Всупереч вимогам Конституції України (Ст. 94) закон про міжнародні договори не передбачав направлення закону про ратифікацію після його підписання Головою Верховної Ради України Президентові України для наступного

його підписання і офіційного оприлюднення, як того вимагає Конституція України. Підписання спікером закону про ратифікацію відповідно до вищезгаданого закону на практиці сприймалося як самодостатня і остаточна дія, за якою настає його офіційне оприлюднення і він набуває чинності. Але це суперечить вимогам Ст. 94 Конституції України, яка регламентує процедуру оприлюднення закону Президентом України. Він підписується Головою Верховної Ради України лише у разі невідписання закону Президентом України після подолання парламентом накладеного на нього вето.

Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року» згідно із Законом України «Про міжнародні договори України» було підписано Головою Верховної Ради України 24 грудня 1999 р. і 30 грудня 1999 р. опубліковано в газеті «Голос України». Таким чином, Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» було підписано і офіційно оприлюднено з порушенням положень Конституції України. Тому Конституційний Суд України виніс рішення розглядати цей Закон як такий, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) у зв'язку з порушенням вимог щодо порядку його підписання. Паралельно Конституційний Суд удосконалив процедуру оприлюднення законів про ратифікацію міжнародних договорів, усунувши суперечність закону про міжнародні договори Конституції України. Він визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення частина першої Ст. 7 закону про міжнародні договори щодо порядку їх підписання.

На даний момент процедура імплементації міжнародних договорів у національне законодавство є наступною. Надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів віднесено до повноважень Верховної Ради України. Тобто вони приймаються у вигляді закону про ратифікацію договору. Крім того, вони не повинні суперечити Конституції України і українському законодавству. Всі суперечності мають бути усунені заздалегідь. Як визначає Ст. 9 Конституції України, укладення міжнародних договорів, які суперечать Основному Закону України, можливе лише після внесення до нього відповідних змін.

Згодом закон про міжнародні договори було прийнято в новій редакції 2004 р., який передбачає наступну процедуру імплементації міжнародних договорів у національне законодавство³. Він встановлює новий порядок укладання, виконання та припинення

дії міжнародних договорів України. Ст. 3 закону визначає коло суб'єктів укладання міжнародних договорів та приєднання до них. Міжнародні договори укладаються:

– Президентом України або за його дорученням — від імені України;

– Кабінетом Міністрів України або за його дорученням — від імені уряду України;

– міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами — від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів.

Міжнародні договори, що стосуються мовних питань, можуть укладатися як від імені України, оскільки підпадають під класифікацію політичних, а також таких, що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, так і від імені уряду України як гуманітарні. Все залежить від рівня міжнародно-правового акта, сфери правового регулювання, а також значення, яке надається міжнародному договору країнами. Справа в тому, що положення щодо застосування мови можуть зустрічатися у міжнародних договорах, котрі регламентують різні сфери, а не лише мовну політику. Наприклад, ратифікована Україною Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р.⁴ містить положення про захист права на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини тощо.

Згідно з чинним законодавством рішення про підписання міжнародних договорів України приймаються:

– щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені України, — Президентом України;

– щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені уряду України, — Кабінетом Міністрів України.

Ведення переговорів щодо міжнародного договору, його прийняття, встановлення його автентичності або підписання міжнародного договору України здійснюються лише уповноваженими на те особами. Президент України, прем'єр-міністр України і міністр закордонних справ України мають право вести переговори і підписувати міжнародні договори України без спеціальних повноважень. Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до нього. Водночас згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися й іншим шляхом, про який домовилися сторони.

Здебільшого міжнародні договори, що включають мовні питання, належать до тих, які підлягають ратифікації Верховною Радою України, оскільки стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Процедура їх ратифікації наступна. Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. На наступному етапі імплементації починає діяти Конституція України у частині, що регламентує порядок прийняття законів. Суб'єкт законодавчої ініціативи (Президент України, Кабінет Міністрів України, народні депутати) вносить на затвердження парламенту законопроект про ратифікацію міжнародного договору. Згідно зі Ст. 91 Конституції Верховна Рада України приймає закони, в тому числі про ратифікацію міжнародних договорів, більшістю від її конституційного складу, яка становить 225+1 голос. Згідно зі Ст. 94 Конституції закон, у тому числі про ратифікацію, підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України, який протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону або підписує його та офіційно оприлюднює, або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до парламенту для повторного розгляду, тобто застосовує право вето.

Якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, то Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі, якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і публікується за його підписом. Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування. Нинішня редакція закону про міжнародні договори, на відміну від попередньої 1993 р., взагалі не регламентує порядок прийняття законів про ратифікацію та набуття ними чинності, оскільки цей етап імплементації міжнародних договорів у вигляді прийняття законів чітко виписаний Конституцією.

Міжнародні договори, які не потребують ратифікації, підлягають затвердженню Президентом України у формі указу. Це

стосується міжнародних договорів, які укладаються від імені України та міжнародних договорів, які укладаються від імені уряду, якщо такі договори встановлюють інші правила, ніж ті, що містяться в актах Президента України.

Затвердження інших міжнародних договорів здійснюється Кабінетом Міністрів України у формі постанови щодо низки питань, визначених законом про міжнародні договори. Існують також інші форми приєднання України до міжнародних договорів. Причому вони можуть передувати одна одній або поєднуватися.

Підписуючи, ратифікуючи, затверджуючи, приймаючи міжнародний договір або приєднуючись до нього, можна робити заяви та сформулювати застереження до його положень відповідно до норм міжнародного права. Згідно із законом про міжнародні договори під заявою розуміється односторонній акт, яким сторона міжнародного договору висловлює своє тлумачення або розуміння його положень і з якого для неї не випливають юридичні наслідки. А під застереженням — одностороння письмова заява, зроблена під час підписання, ратифікації, затвердження, прийняття міжнародного договору або приєднання до нього, якою висловлюється бажання виключити або змінити юридичну дію певних положень договору щодо їх застосування до України.

Згідно із законом чинні міжнародні договори підлягають сумлінному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, а також інші органи державної влади, до відання яких належать питання, що регулюються міжнародними договорами України, забезпечують дотримання і виконання зобов'язань, взятих за цими договорами, стежать за здійсненням прав, які випливають з таких договорів для України. Загальний нагляд за виконанням міжнародних договорів України, в тому числі іншими їх сторонами, здійснює Міністерство закордонних справ України. На запит органів, які застосовують міжнародні договори, МЗС надає інформацію з питань, що виникають у зв'язку з виконанням положень цих міжнародно-правових документів. У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань України за міжнародними договорами МЗС інформує про це, відповідно, Президента України або Кабінет Міністрів України і вносить пропозиції щодо вжиття необхідних заходів.

У разі суттєвого порушення міжнародного договору іншими його сторонами, якщо виконання договору може зашкодити національним інтересам України, дію такого договору може бути при-

пинено або зупинено згідно із законом про міжнародні договори. Ст. 19 закону фактично дублює Ст. 9 Конституції України і визначає, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Однак, якщо міжнародним договором України, який набув чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Тобто норми міжнародних договорів України мають верховенство щодо норм національного законодавства.

Ст. 24 закону про міжнародні договори передбачає припинення та зупинення дії міжнародних договорів у разі потреби. Пропозиції щодо їх припинення або зупинення їх дії вносяться МЗС, іншими міністерствами та центральними органами виконавчої влади. Припинення та зупинення дії міжнародного договору України здійснюються:

а) щодо договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, — у формі закону України;

б) щодо міжнародних договорів, які укладено від імені України та які не потребували надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України, та міжнародних договорів, які укладено від імені уряду, затверджених Президентом України, — у формі указу Президента України;

в) щодо міжнародних договорів, які укладено від імені уряду України та які не потребували надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України або затвердження Президентом України, а також щодо міжвідомчих договорів, затверджених Кабінетом Міністрів України, — у формі постанови Кабінету Міністрів України.

Закон передбачає наступні наслідки припинення та зупинення дії міжнародного договору України. Припинення дії договору звільняє Україну від будь-якого зобов'язання щодо його виконання і не впливає на права, зобов'язання чи правове становище України, що виникли внаслідок виконання договору до припинення його дії. Зупинення дії міжнародного договору за умов, якщо договір не передбачає іншого чи за відсутності іншої домовленості з іншими його сторонами, звільняє Україну від зобов'язання виконувати його протягом періоду зупинення дії договору з тими його сторонами, з якими зупинено дію договору, і не впливає стосовно

іншого на встановлені договором правові відносини України з іншими його сторонами. Водночас відповідно до Ст. 25 закону про міжнародні договори у період зупинення дії договору Україна утримується від дій, які могли б перешкодити поновленню його дії. Тим часом Міністерство закордонних справ України повідомляє іншим сторонам про припинення або зупинення дії міжнародного договору України.

На прикладі мовної хартії можна простежити усі проблемні моменти процедури імплементації міжнародних норм у національне законодавство. У 1999 р. цей договір було ратифіковано парламентом з великою кількістю застережень. Водночас Ст. 21 Хартії передбачає, що будь-яка держава під час підписання або здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти чи свого документа про прийняття, затвердження або приєднання може заявити одне або декілька застережень до пунктів 2–5 Ст. 7 Хартії. Кількість же застережень у законі про ратифікацію Хартії перевищує допустимі цим міжнародно-правовим документом.

Після того як екс-Президент Л.Кучма неодноразово вносив на розгляд парламенту такі самі недосконалі законопроекти щодо ратифікації Хартії. Так, він вніс законопроект про ратифікацію Хартії як невідкладний 26 жовтня 2002 р. у супроводі листа від очільника президентської адміністрації, в якому зазначалося, що питання необхідно вирішувати зважено, у повній відповідності до вимог Конституції та законів України, міжнародного досвіду та економічних можливостей держави. У депутатів виникли сумніви щодо автентичності супровідного документа, тому запропонували відкликати його і доопрацювати. Адже винесення на розгляд питання про ратифікацію відбувалося під тиском на парламент. Опозиція вказувала на занадто широкий обсяг зобов'язань, за якими Україна бере на себе захист тринадцяти мов, причому за загальнодержавним, а не територіальним принципом, тобто під захист підпадають усі зазначені мови на всій території держави. «Жодна країна із тих сімнадцяти, — заявив Роман Зварич, — які ратифікували Хартію, не застосовують виключно загальнодержавний принцип». Адже згідно із затвердженим Законом України від 15 травня 2003 р. положення Хартії застосовуються до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської. В результаті закон накладає на державу надмірні зобов'язання щодо

захисту мов, які цього не потребують. Водночас ті регіональні або міноритарні мови, які згідно з визначенням Хартії дійсно потребують захисту, залишаються поза захистом України⁵.

Варто почати насамперед з того, що українське законодавство не містить термінів «регіональна мова», «мовна група», «мова меншини», які є базовими поняттями Хартії. В Україні є юридичні терміни «державна мова» та «мови національних меншин», серед яких у Конституції окремо виділено російську. Саме тому в законі про ратифікацію маємо положення про захист 13 мов національних меншин, а не міноритарних або меншинних мов. Після ратифікації закону в 2003 р. ЗМІ навіть повідомили про ратифікацію Європейської хартії мов національних меншин, а не Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, як того вимагав би автентичний переклад. У такий спосіб українські законодавці намагалися пристосувати текст міжнародного договору до українських реалій.

Проблема в тому, як стверджують експерти, що на ратифікацію потрапив переклад українською мовою, виконаний не з автентичної Хартії, а з російського перекладу, також далекого від точної відповідності Хартії. В результаті навіть підставові терміни Хартії були перекручені вже у назві як самого документа, так і українського закону про його ратифікацію. Таким чином і інші принципи положення Хартії були перекладені неправильно.

Хартія стала «жертвою» української політичної кон'юнктури. Зокрема, виявилось, що законопроект про її ратифікацію був спрямований проти розвитку української мови. Під час ратифікації значна частина депутатів не випадково виступила проти ратифікації Хартії у поданому Президентом вигляді. Каменем спотикання під час обговорення виявилось співвідношення у функціонуванні української та російської мов на території України. Прокраїнськи налаштовані депутати наполягали на тому, що в деяких регіонах держави саме українська мова потребує захисту Хартії, адже цей пакт спрямований на захист не національних меншин, а мов. Російська мова, хоч і є мовою меншини, але не є міноритарною мовою. На Півдні та Сході країни вона, навпаки, поглинає державну мову⁶. Російська етнічна спільнота в Україні є хоча і найбільшою, проте національною меншиною, яка становить 1/5 частину населення. Водночас цією мовою розмовляє близько половини населення України і вона є рідною не лише для росіян, а й значної частини українців, білорусів, євреїв, кримських татар та інших етносів, тому жодним чином не підпадає під визначення

міноритарної мови у розумінні Хартії. У супровідних документах автентичного тексту Хартії йдеться про те, що її головним завданням є збереження мов, якими розмовляють дуже маленькі групи населення, внаслідок чого їм загрожує зникнення з лінгвістичної мапи загальноєвропейської культурної спадщини. Запобігання цьому — надання можливості носіям регіональних або міноритарних мов послуговуватися ними у приватній або публічній сфері. Хартія стосується мов, які не мають своєї території застосування та набагато менш поширені, ніж офіційні мови. При цьому в Хартії немає жодної статті про захист та підтримку мов усіх меншин, які населяють ту чи іншу європейську країну.

Згідно зі Ст. 1 Хартії регіональними або міноритарними мовами є:

– мови, якими традиційно послуговуються в межах певної території держави її громадяни, які становлять групу, що за своєю чисельністю менша від решти населення держави;

– мови, які відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави.

При цьому до регіональних або міноритарних мов не належать ані діалекти офіційної мови, ані мови мігрантів. Експерти вважають, що у Хартії базовий термін «minority» взагалі вживається не у значенні меншини як етнічного компонента, а у значенні меншої кількості людей, що розмовляють тією або іншою мовою. Тобто йдеться не про мову конкретної національної меншини, а про мову, якою послуговується певна кількість громадян.

Є підстави вважати, що проголосований у нинішньому вигляді закон про ратифікацію цього міжнародного документа був покликаний посилити позиції російської мови порівняно з українською. Адже ані парламент, ані ініціатори законопроекту не вдалися до детального аналізу мовної карти України. Вони автоматично класифікували регіональні або міноритарні мови як мови меншин, що населяють Україну. Прикметно, що закон про ратифікацію ставить у однакове становище вищезгадані 13 мов, хоча всі вони перебувають на різних рівнях розвитку і застосування. Більшість мов з цього переліку, зокрема білоруська, болгарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська, не потребують посиленних заходів підтримки, оскільки є офіційними у своїх державах. Тому їм у жодному разі не загрожує зникнення з мовної карти Європи.

Досить парадоксальною є ситуація, коли у переліку щодо дії Хартії опиняються мови найчисельніших меншин. Насправді захисту потребують мови корінних та нечисельних народів — деяки-

ми з них розмовляє у світі лише кілька десятків людей. Саме вони внаслідок застосування в Україні Хартії, відповідно до прийнятого закону про її ратифікацію, можуть повністю зникнути з мовної палітри Європи. Це караїмська, кримчацька, ромська мови. Вони не захищені жодним офіційним статусом, оскільки народи, які ними послуговуються, нечисельні й не мають власних державних або автономних територіальних утворень.

Поява серед міноритарних мов російської, яка не лише є мовою спілкування переважної більшості населення України, а й продовжує витіснити державну мову з різних суспільних сфер, є повним нонсенсом з точки зору цілей Хартії. Але для політичних сил, які пропагують розширення присутності в Україні російської мови, така юридична логіка не важлива. Вони мають за мету за допомогою Хартії закласти юридичну базу для надання російській мові статусу державної. Не випадково після голосування закону про ратифікацію лідер КПУ заявив, що з погляду його партії «росіян в Україні не можна розглядати як національну меншину, але Хартія регіональних та меншинних мов дозволяє за рішенням парламенту визначити параметри, за яких другу мову розглядають як офіційну».

Крім того, російська мова отримала додатковий ресурс конкуренції з українською. Кабінет Міністрів України мусить регулярно виділяти кошти, передбачені у Державному бюджеті, для здійснення заходів щодо реалізації мовної Хартії, а отже, для підтримки російської мови.

Той варіант, у якому ратифіковано Хартію, об'єктивно може використовуватися передусім для шантажу української влади невиконанням зобов'язань. Безперечно, у Хартії міститься положення про те, що заходи на підтримку міноритарної мови не повинні звужувати сферу застосування офіційної мови держави, але це положення, на відміну від зобов'язань щодо меншинних мов, є декларативним. Для прикладу, Росія, яка підписала Хартію в 2001 р., ратифікувати її не поспішала, намагаючись зміцнити позиції державної мови. В українському ж законі про ратифікацію міститься положення, що при застосуванні положень Хартії заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України, не вважаються такими, що перешкоджають чи створюють загрозу збереженню або розвитку мов, на які поширюються положення Хартії. Сказане можна сприймати не інакше, як вибачення за заходи щодо розвитку української мови як державної.

Прикметно, що Хартія насправді дає можливість державам-учасникам на свій розсуд визначати режими захисту конкретних міноритарних мов, тих, яких обере держава. Хартія лише пропонує свої варіанти захисту таких мов у всіх сферах життя. У пояснювальній записці до Хартії зазначено, що держава навіть не зобов'язана обирати серед запропонованих варіантів, а може шукати для кожної регіональної або міноритарної мови свої формулювання, які найкраще відповідають стану розвитку цієї мови. Пояснювальна записка до Хартії допускає навіть варіант ратифікації Хартії без зобов'язань, тобто без вживання заходів захисту щодо жодної мови. Все залежить від наявності міноритарних мов на її території та фінансово-економічних можливостей держави. Україна ж законом про ратифікацію взяла на себе надмірні зобов'язання щодо захисту мов, які й без того захищені та розвинені.

Є всі підстави стверджувати, що під час ратифікації Хартії відбулося порушення закону про міжнародні договори у частині здійснення перекладу з автентичного документа і що зроблено це було з метою визначення мовної політики у потрібному певним політичним силам напрямі⁷. У 2004 р. 46 народних депутатів звернулися до Конституційного Суду України з поданням щодо розгляду закону «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» на предмет конституційності. Депутати апелювали, зокрема, до того, що тогочасна редакція закону про міжнародні договори однією з обов'язкових вимог до укладення міжнародних договорів передбачає визначення матеріальних та фінансових наслідків такого укладення. Що ж до проекту закону «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» таким фінансово-економічним обґрунтуванням він не супроводжувався».

Народні депутати наполягали на тому, що з огляду на відсутність на момент голосування офіційних розрахунків щодо необхідних видатків на реалізацію прийнятого закону про ратифікацію Верховна Рада України не могла передбачити матеріальні й фінансові наслідки свого рішення і, таким чином, надала згоду на міжнародно-правові зобов'язання України, неадекватні її нинішнім економічним можливостям. Крім того, на думку депутатів, розгляд законопроект про ратифікацію і його прийняття відбулися з порушенням регламенту Верховної Ради, згідно з яким відхилений законопроект не може вноситися на тій же або наступній сесії Верховної Ради України даного скликання. 17 квітня 2003 р. Верховна Рада цей законопроект не підтримала, а 15 травня 2003 р.,

попри його офіційну відсутність у переліку законопроектів, зареєстрованих на третю сесію парламенту четвертого скликання, він знову був внесений до порядку денного пленарного засідання. Однак політично заангажований Конституційний Суд України відхилив подання депутатів на підставі непідвідомості йому питань, порушених у конституційному поданні. Таким чином, закон про ратифікацію Хартії залишився в силі⁸.

Найбезпечніше для України, що у прийнятій редакції закон про ратифікацію Хартії відкриває можливості для політичних спекуляцій у мовному питанні, якими провокуються нестабільність у країні. Найвиразніший приклад таких спекуляцій — рішення обласних, міських і навіть деяких районних рад про надання російській мові статусу регіональної на їх територіях. По суті, це є спробою повністю витіснити українську мову з місцевого діловодства.

Унаслідок цих спекуляцій політичні сили поділилися на два табори у ставленні до мовного питання. Коаліція парламенту п'ятого скликання наполягала на наданні російській мові у той чи інший спосіб окремого пріоритетного статусу під виглядом регіональної мови. Праві політичні сили, зокрема «Наша Україна», наполягали на прийнятті нової, адекватної оригіналу редакції закону про ратифікацію Хартії. Те ж саме робили їх опоненти з Партії регіонів, однак вони не усували існуючих недоліків, а ще більше заплутували автентичний зміст цього міжнародно-правового документа.

Зокрема, депутат-регіонал В. Колесніченко запропонував законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Не усуваючи основних вищезгаданих проблемних моментів, депутат запропонував внести кілька змін, зокрема, доповнити закон про ратифікацію положенням, за яким залежно від того, наскільки поширеною є та чи інша регіональна мова або мова меншин в межах окремо взятої адміністративно-територіальної одиниці, до неї на засадах та в порядку, визначених чинним законодавством, застосовується загальний або розширений режим Хартії. Тобто цим законопроектом передбачається встановлення двох режимів (загального та розширеного) дії Європейської хартії і порядку застосування мов на території України.

Пропозиція щодо запровадження різних режимів вживання мов може поставити мови меншин у нерівне становище. Крім того,

встановлення та впровадження розширеного режиму Хартії може призвести до звуження сфери вживання української мови як державної. А це не відповідає Ст.1 Хартії, в якій йдеться про те, що розвиток регіональних мов або мов меншин не повинен перешкоджати офіційним мовам. Крім того, у законопроекті В.Колесніченка відсутній механізм або критерії, за якими можна було б визначити території впровадження того чи іншого режиму використання мов, на які поширюється дія закону. Тому Головне науково-експертне управління Верховної Ради України рекомендувало відхилити цей законопроект.

Нав'язуючи регіональний статус російської мови, окремі політичні сили намагаються фактично надати їй статусу другої державної і тим самим посилити її позиції у мовному середовищі, порівняно з українською. За ілюстрацію цього можна взяти проект базового закону про мови, зареєстрованого окремими депутатами від усіх трьох партій коаліції парламенту п'ятого скликання. У пояснювальній записці до нього традиційно обґрунтовується необхідність прийняття нової редакції закону застарілістю чинного. Крім того, необхідність прийняття нового закону обґрунтовується посиленнями на зобов'язання України щодо імплементації Європейської хартії. Автори у пояснювальній записці зазначають, що в їхньому проекті чинний принцип етнічної належності замінюється принципом вільного мовного самовизначення. Мовляв, такий підхід відповідає нормам Хартії, в якій не вживається поняття мова національної меншини, а йдеться про традиційні мови на певній території.

У тексті законопроекту зустрічаємо абсолютно протилежне. Зокрема, Ст. 5 «Про регіональні мови» повторює хибний перелік 13 мов найбільших національних меншин, на яких поширюється дія закону і з яких лише декілька потребують реального захисту. Тобто, згідно з законопроектом, решта мов опиняються поза полем його дії.

Наступне положення вищезгаданої статті передбачає ще один чинник звуження переліку міноритарних мов. Згідно з п. 2 Ст. 5 мова має вважатися регіональною на певній території, якщо кількість осіб відповідної мовної групи, що мешкають на цій території, становить 10 і більше відсотків кількості її населення. Згідно з наступними положеннями цієї статті регіональна мова може використовуватися поряд з державною мовою на відповідній території України в роботі місцевих органів державної влади, органів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування,

застосовуватися і вивчатися в державних і комунальних навчальних закладах, а також використовуватися в інших сферах суспільного життя. Надалі у законі регіональним мовам надається низка преференцій поряд з державною.

Якщо проаналізувати перелік з 13 мов, які згідно з цим законопроектом мають шанси потрапити до регіональних, то 10 і більше відсотків кількості населення певної території становлять лише росіяни. Отже, закон автоматично поширюється лише на російську мову. Всі інші можуть бути регіональними умовно, тобто під сумнівом. Таким чином, Хартія через спотворення її суті в українському законі про її ратифікацію стала механізмом просування мови, найбільш поширеної і розвиненої на території України. Хоча насправді вона була спрямована на захист мов, яким загрожує зникнення. Якби коаліція спромоглася провести подібний законопроект, то за кілька років під визначення міноритарної в загальноєвропейському розумінні потрапила б українська мова. Щоправда, законопроект передбачає надання статусу регіональної іншій мові, навіть якщо кількість її носіїв становить менш як 10 відсотків населення певної території, за рішенням місцевої ради. Однак, як уже згадувалося, це положення не відповідає Конституції України, оскільки органи місцевої влади не мають повноважень встановлювати порядок застосування мов своїми рішеннями.

Уже згадуваний депутат В. Колесніченко вніс також на розгляд парламенту проект закону «Про регіональні мови та мови меншин». Здебільшого він присвячений процедурі визнання мов регіональними територіальними громадами. Проаналізувавши законопроект, неважко здогадатися, що він покликаний обслуговувати інтереси деяких корпоративних груп на певних територіях. Проект пропонує визначити суб'єктом визнання мов, які є поширеними у відповідній географічній місцевості, органи місцевого самоврядування. Однак суб'єктом виконання Хартії як міжнародного договору може бути лише держава в цілому.

Законодавчі ініціативи (а їх доволі) аналогічного змісту спрямовані на реалізацію Хартії виключно у розумінні їх ініціаторів. На Хартію посилається навіть проект закону «Про надання в Україні російській мові статусу офіційної», хоча документ не має жодного відношення до офіційних мов. Але з позицій політичних сил, які всіляко домагаються для російської мови пріоритетного становища, ці законодавчі ініціативи декларуються як розвиток та реалізація Хартії.

Наразі нагальною юридичною потребою є прийняття нової редакції закону про ратифікацію Хартії після здійснення нового перекладу документа. Це дало б змогу уникнути не лише навмисних перекручень її змісту, а й звичайних помилок. Наприклад, серед 13 регіональних мов, легалізованих нинішнім законом про ратифікацію, названі дві фактично не існуючі мови на території України — грецька та єврейська. Очевидно, йшлося про новогрецьку та іврит. Навіть розробники Хартії здивовані тими політичними наслідками, які має застосування в Україні цього документа: ці наслідки явно суперечать цілям, викладеним в автентичному тексті. Ситуація з Хартією виявила ще одну проблему — можливість монополізації прийняття рішення з імплементації міжнародного договору одним гравцем за наявної підконтрольної йому більшості у парламенті. Історія з ратифікацією Хартії попереджає про небезпеку зосередження влади в одному політичному центрі, яке уможливорює зловживання у всіх сферах, а не лише у ратифікації міжнародно-правових документів.

¹ Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року» // Відомості Верховної Ради. — 2000. — №3. — С. 24.

² Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року» від 12.07.00 // <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0>

³ Закон України «Про міжнародні договори України» // Відомості Верховної Ради. — 2004. — №50. — С. 540.

⁴ Рамкова конвенція про захист національних меншин // Збірка договорів Ради Європи. — К.: Парламентське видавництво, 2000. — С 148.

⁵ *Кравченко В., Приходько О.* Хартія не применшує значення державної мови // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/607/54048>

⁶ *Марусик Т.* Європейська хартія регіональних мов або поділяй і владаю // <http://www.novamova.com.ua/tpl/9.html>

⁷ Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» // Відомості Верховної Ради. — 2003. — №30. — С. 259.

⁸ Ухвала КСУ про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 19.02.04 // <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0>

Розділ 3.

МОВНЕ ПИТАННЯ — ДЖЕРЕЛО ВИКЛИКІВ І РИЗИКІВ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

3.1. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви

Найбільш поширений коментарій відносно мовної ситуації в Україні полягає в тому, що, по суті, мовної проблеми тут не існує, що вона штучно порушується і використовується винятково у політичних цілях. Парадоксальність такого коментування полягає у тому, що і у владних структурах, і в засобах масової інформації, і в науковому середовищі дискусія з цього питання набула вигляду безкомпромісної полеміки, яка, у свою чергу, має всі ознаки демонстративної фази мовного конфлікту або принаймні впертого протистояння на мовному ґрунті.

Домінування у мовному просторі України фактично двох мов — української та російської зробило саме їх центральним предметом полеміки, а також розділило її учасників (переважно це представники політичних кіл та інтелектуальної еліти) на групи, що відстоюють ту або іншу модель державної мовної політики. Позиція кожної із груп ґрунтується на певній ідеології державо- та націотворення.

Загалом можна погодитися з класифікацією політико-ідеологічних груп, які є суб'єктами мовної дискусії, запропонованою в інтернет-публікації О.Мишловської. Першу групу вона називає націонал-державниками. Кредо цієї групи — «Мова — це душа народу і основна ознака держави», тобто мова тотожна державі, а отже, виживання української держави залежить від «реального» впровадження української мови у всі сфери державного і суспільного життя. Відповідно мовна гомогенізація суспільства вважається фактором консолідації держави і нації. Авторка правильно відзначає, що саме ця ідеологія стала своєрідною «офіційною ідеологією» пострадянської української науки й освіти, деяких громадських організацій¹. До цього можна додати, що саме вона фактично стала основою Ст.10 Конституції України, за якою єдиною державною мовою визначено українську, і саме вона втілювалася в процесі творення державного апарату, системи освіти у вигляді українізації останніх.

Друга група — прихильники мовного статус-кво*, які, за оцінкою авторки публікації, не поділяють основоположних ідей української державності і сприймають першу групу як загрозу собі². З нашого боку додамо, що статус-кво здебільшого розуміється ними не просто як фактичне домінування російської мови, а й як закріплення цього домінування шляхом надання їй певного правового статусу — державного або принаймні офіційного.

Не дуже переконливо виглядає виокремлення третьої групи, названої авторкою публікації «модерністами», яка, на її думку, об'єднує «прогресивних представників двох перших груп»³. Скоріше, має йтися про наявність в середині кожної із двох перших груп поміркованого крила, яке або сприяє поширенню української мови, або з розумінням ставиться до нього, але виходячи не з ідеї єдності мови та держави, а керуючись мотивами індивідуальної двомовності, яка збагачує людину. Представники поміркованої позиції всередині кожної із груп можуть кожний зі свого боку певною мірою нейтралізувати радикалів і закласти підвалини для формування мовного консенсусу. Поки ж що у суспільній полеміці з мовного питання чітко виокремлюються дві точки зору: з одного боку, про необхідність наполегливої і незворотної українізації усіх сфер суспільного життя, а з другого — про недопущення «примусової українізації» і збереження мовної сфери України у тому вигляді, як вона склалася історично.

Приблизно так само структурують мовну сферу й інші автори. Так, О.Лановенко відзначає, що нині культура України поділена на дві більш-менш рівновеликі складові, або «общини», які «перебувають у стані «жевр'ючого» конфлікту, умови для стрімкого «розгорання» якого вже наявні. Незначного цілеспрямованого зусилля або навіть випадкового збігу обставин у цій ситуації достатньо, щоб довести справу до «логічного завершення». Причому, цілком ймовірно, що можуть відшукатися і власні «доброзичливіці», здатні навіть винятково заради задоволення власної пихи плеснути бензин у вибухонебезпечну суміш біполярного в етносоціокультурному відношенні суспільства»⁴.

* У сучасній українській науковій літературі з мовного питання термін «статус-кво» застосовується у двох значеннях. Перше з них має історико-політичний зміст і полягає у консервації мовної ситуації, що склалася за імперських та радянських часів. Друге має суто правовий зміст і полягає у консервації нинішнього мовного законодавства, яке закріплює присутність в Україні тільки однієї державної мови — української. Нами термін «статус-кво» застосовується у першому значенні.

Наявність саме цих двох складових мовного простору країни підтверджується змістом політико-ідеологічних аргументів, що найчастіше лунають у полеміці з мовного питання. Аргументи стосуються таких тем, як взаємозв'язок мови і державності, демократичних і правових засад вирішення мовної проблеми, відновлення історичної справедливості у мовній сфері, майбутньої долі української та російської мови.

Немає нічого несподіваного в тому, що ідеологема нероздільності української мови й української держави озвучується насамперед політиками із націонал-державницького табору. Типова аргументація цієї ідеологеми містилася, приміром, у виступі голови Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Л.Танюка на парламентських слуханнях «Про функціонування української мови в Україні» 12 березня 2003 р. В ньому обґрунтовувалася безпосередня взаємозалежність ланок: неповноцінне функціонування мови титульного етносу — неповноцінне функціонування культури — неповноцінне функціонування держави. Що ж до державної двомовності, то вона була оцінена як грим, під яким ховається інша проблема — «проблема розбудови чи знищення української держави через знищення культури, мови, інтелекту, через ураження національного менталітету»⁵.

Не менш рішуче обстоювали ідею нерозривності української мови та української державності політики націонал-державницького спрямування під час нетривалого перебування при владі у 2005 — першій половині 2006 рр. Показовою в цьому плані була заява тодішнього віце-прем'єра з гуманітарних питань В.Кириленка на прес-конференції в Івано-Франківську у березні 2006 р.: «Для нас питання державності української мови є принципово важливим. Державність української мови — це умова подальшого гуманітарного розвитку українського народу і української нації. І ми розглядаємо проблему саме так. Вона вирішена давно. Конституція прийнята у 1996 році. Ніхто не буде в цьому сенсі її міняти. Тому, я думаю, така позиція однозначна, і ми захистимо цю позицію всіма можливими засобами, які є у розпорядженні Української держави»⁶.

У виступах та публікаціях науковців та громадських діячів взаємозв'язок між українською етнічною нацією, її мовою та державністю утверджується у ще більш чіткій формі. Відправна точка зору цієї частини інтелектуалів націонал-державницького спрямування полягає в тому, що «орієнтири нашого державотворення потребують край посутнього коригування в напрямі необхідності

побудови в Україні національної держави українського народу з відповідними українськими національними пріоритетами в економіці, політиці, культурі, мові, інформаційному просторі... — в усьому»⁷. Органічним продовженням цієї тези виступає та, що «будувати українську Україну, в якій добре всім, хто її населяє, в якій нікого ні в чому не ущемлено, де господарем політичного, економічного і духовного простору цієї частини планети виступає титульна — українська нація, — це й означає: будувати в нас нормальну, повноцінну державу західноєвропейського зразка»⁸.

Таким само органічним є перехід від ідеї про невід'ємність української мови і української державності до політичних звинувачень на адресу тих, хто вимагає державної двомовності. Найм'якші з них формулюються висловлюваннями, що «ті, хто порушує питання про надання російській мові державного статусу, працюють проти української державності», що «надання російській мові статусу другої державної може стати приводом для дестабілізації нинішнього міжетнічного миру як у регіоні, так і в Україні в цілому»⁹, що «не може бути українського народу без української мови, як не може бути незалежної держави на ім'я Україна з народом, який би називався інакше, ніж український, і розмовляв би мовою іншою — не українською. Бо такий народ і така держава повинні тоді називатися інакше. Цілком очевидно, що саме в цьому, у політичному значенні мови як найголовнішого чинника націотворення і державотворення, полягає причина і шаленого тиску на українську мову, і політичних спекуляцій довкола її місця та ролі в реальному житті нашого суспільства»¹⁰.

Значно категоричніші звинувачення лунають як затаврування прихильників державної двомовності «п'ятою колоною Кремля», такими, що «не хочуть вчити українську державну...мову, бо вони її ненавидять і ненавидять все українське. Ці перевертні «набивають» собі відсотки на майбутніх виборах, щоб отримати рванш над ненависною «оранжевою властью» (публікація за червень 2006 р. — авт.) і при цьому не думають про єдність нації, єдність держави. Вони розкольники, а, отже, державні злочинці»¹¹.

Висловлені на політичному та публіцистичному рівні звинувачення на адресу адептів державної двомовності у антидержавницькій діяльності знаходять прихильників на масовому рівні, про що свідчать виступи в обговореннях проблеми, що відбуваються в Інтернеті, у т.ч. на особистих сайтах. Як приклад, можна навести наступний: «Основною проблемою вже впродовж багатьох

років тут залишається лише одне — те, що якась частина громадян, здебільшого російськомовних, будучи громадянами України, і далі вважає себе громадянами давно вже неіснуючої держави — Радянського Союзу або не має зовсім нічого проти гіпотетичного об'єднання з Росією в її теперішньому вигляді. Звичайно, для державного будівництва та навіть державної безпеки такий стан речей є якщо не загрозовим, то принаймні цілком неприродним. Причинами цього може бути достатньо багато факторів, основними з яких, проте, є лише два. Перший — це той, що якась частина України ніби-то не впевнена в своєму праві розмовляти російською, а другий — це те, що вони здебільшого і надалі, без будь-яких пояснень, не визнають себе повноцінними громадянами України, особливо навіть не задумуючись над цією проблемою, мовляв, просто так вийшло після розпаду Союзу — і все. Все це разом взяте лише підсилює несприйняття такої їхньої позиції з боку її «української» центральної та західної частин та ще більше посилює протистояння»¹².

Інший зразок звинувачувального жанру: мовляв, усіх, хто вигадує проблему утисків прав російськомовного населення, «об'єднує одне: несприйняття української державності взагалі». І якщо в Україні є розкол, то «не за територіальною ознакою, а за ставленням до української державності. Тобто, більша частина народу вважає себе громадянами Української держави. А певна частка... не визнала і не визнає державності України! І робить все, що може, аби цю державність — правдиво кажучи — знищити. Вони мають паспорти громадян України. Вони використовують ті вигоди і зручності, що їм забезпечує Українська держава. Вони, пробачте за трюїзм, споживають продукт, витворений українським суспільством — і де споживають, тут-таки і гидять, всіляко шкодячи цій державі постати на ноги, набути самодостатності, самостійно вийти на геополітичний простір і діяти в ньому наступально, енергійно...»¹³.

Поміркована частина тих, хто пов'язує українську мову та українську державність в одне ціле, опікується також проблемою довіри до держави з боку україномовного населення в питанні її спроможності виконувати свої функції провідника українізації. Так, одностороння, а то й неправильна оцінка існуючої мовної ситуації, недостатнє розуміння справжніх причин, що породжували русифікацію населення України у минулому та приводять до подальшого зниження ролі української мови у наш час, надмірна надія на Українську державу, яка зумовлена нерозумінням суті мовних процесів в Україні і полягає у переконанні, що створення

цієї держави має автоматично привести до різкого підвищення статусу української мови та зупинити русифікацію, розглядаються одними з головних чинників галицького сепаратизму¹⁴.

Помірований погляд націонал-державників на функціональне призначення Української держави полягає в тому, що мають бути одночасно забезпечені мовні права і меншин, і самої української нації (мається на увазі нації в етнічному сенсі), «бо поки що у нас так виходить, що українцям віддано конституційний папір, а конституційні привілеї належать російському чи російськомовному народу», внаслідок чого не забезпечується практична рівноправність мов¹⁵.

Серед прихильників надання російській мові певного правого статусу також присутні помірковані і радикальні точки зору на питання про співвідношення мови і державності. Помірковане крило визнає, що дійсно існує проблема опанування українською мовою тими, хто вважає це необхідним для себе. Але воно не сприймає ту позицію, що єдність країни має бути забезпечена одномовністю, оскільки «уніфікація вбиває здатність до єдності», бо остання може бути застосована лише до відмінностей. Виходячи з цих критеріїв, здійснювана державою політика українізації оцінюється як засіб уніфікації і як головна перешкода національній єдності¹⁶.

Відповідаючи на відкритий лист дванадцяти українських літераторів, оприлюднений на сайті В.Ющенка під час президентської кампанії 2004 року¹⁷, велика група інтелігенції висловила свою позицію щодо зв'язку мови і державності, яка полягає у тому, що однією з необхідних умов становлення України як цивілізованої демократичної європейської держави є рівність можливостей носіїв російської та української мов¹⁸. Зважаючи на те, що практична рівність обох мов фактично означає збереження існуючої ситуації в мовному просторі, позиція поміркованих захисників російської мови, по суті, є солідарною з прихильниками ідеї державної двомовності.

У середовищі прихильників збереження мовного статус-кво домінує погляд, що держава повинна насамперед забезпечувати потреби громадян, у противному разі вона стає об'єктом звинувачень на кшталт висловлених у листі політолога М.Білецького до газети «День», в якому твердилося, що «політика дискримінації російськомовних здійснюється міністерством освіти з перших днів незалежної України», проявом чого є створення перешкод російськомовним громадянам у здобутті освіти рідною мовою і навіть її вивченні¹⁹.

Більш категорична позиція у відстоюванні мовного статус-кво полягає у тому, що «політика українізації, здійснювана офіційним Києвом, призводить до деградації суспільства в Україні, і це вже проблема не тільки філології, а й державної безпеки»²⁰. І, нарешті, віддзеркаленням тверджень, що двомовність несумісна з державністю, є заява, що «всі мають чітко усвідомити, що той, хто не хоче, щоб у країні було дві державні мови — є ворогом України»²¹.

Питання про зв'язок між мовою і державністю стосується не тільки питання єдності нації і держави, а й характеру останньої, відповідності її правового поля і її мовної політики демократичним стандартам. Доводиться визнати, що полеміка на цю тему між націонал-державниками і прихильниками мовного статус-кво ще більшою мірою нагадує розмову людей, спроможних дослухуватися лише до власних аргументів з питання, якою має бути демократія, що означає справжня справедливість у забезпеченні прав — колективних та індивідуальних.

В обстоюванні своєї правоти під вплив емоцій інколи підпадають не лише радикально налаштовані представники обох таборів, а й ті, хто традиційно визначалися поміркованістю у своїх висловлюваннях. Прикладом може бути вже згадуваний виступ Л.Танюка на парламентських слуханнях 12 березня 2003 року. Загалом висловлене в цьому виступі занепокоєння співвідношенням в інформаційному просторі України української та російської мов на користь останньої, побоювання, що домінування російської мови «консервує становище української як другорядної, вторинної, сприяє русифікації, оскільки мова думок людини залежить від кількості інформації, що людина сприймає тими мовами, які розуміє», було виправданим. Можна погодитися і з тим, що таке становище несе небезпеку україномовному середовищу, і що воно є порушенням людських прав українців в Україні. Однак забезпечення цих прав було пов'язане з питанням про статус українця в Україні, яке саме по собі є доволі суперечливим і дискусійним. А у критиці тих, хто виправдовує таке становище наявністю в Україні великої кількості етнічних росіян, було перейдено межу політкоректності: такі намагання, мовляв, сьогодні переконують або лише клінічних ідіотів, або затятих шовіністів²².

Порушення політкоректності згодом виявилось курйозом, оскільки ідеологічно близький Л.Танюку майбутній кандидат у президенти (а згодом і Президент України) В.Ющенко в одному з інтерв'ю сказав буквально наступне: «Водночас маємо пам'ятати,

що 17% громадян України — етнічні росіяни, а 29,6% населення вважають рідною мовою російську, і нам слід поважати та неухильно забезпечувати їхні мовні права. Я переконаний, що сфера вжитку української мови має розширитися не за рахунок заборони чи обмеження використання інших мов. Вона розшириться внаслідок формування української політичної нації — спільноти громадян різного етнічного походження, і українського, і російського, і кримськотатарського, й інших. Ми є свідками і учасниками перетворення колишнього «населення» на сучасну політичну націю. Вже сьогодні переважну більшість громадян України без усякого адміністративного впровадження одномовності об'єднує патріотизм, тобто бачення свого майбутнього у нерозривній єдності зі становленням і розвитком демократичної української держави. Такої держави, в якій усім громадянам будуть гарантовані рівні права на збереження своєї етнокультурної спадщини, в тому числі мовної»²³. (Можливо, саме тому у тексті виступу Л.Танюка, вміщеному у друкованому збірнику матеріалів слухань, наведеного вище висловлювання немає).

Серед поміркованих учасників полеміки з боку націонал-державників лунають оцінки прихильників мовного статус-кво як «глашатаїв односторонньої демократії»²⁴, а також посилення на нерівномірність у забезпеченні прав російсько- та українськомовного населення. Таку апеляцію до прав людини вдало застосовує, зокрема, І.Дзюба: «Однією з причин стагнації, а навіть регресу (мається на увазі у поширенні української мови — *авт.*) є те, що кожен, навіть найобережніший крок у розширенні сфери функціонування української мови викликає протести з боку відомих внутрішніх і зовнішніх політичних сил, звинувачення у придушенні російської мови і культури, у порушенні прав людини, — причому до прав людини відноситься все, крім права українця на українську книжку, українську газету, освіту рідною мовою, зрештою — права на майбутнє своєї мови, своєї культури, своєї держави»²⁵. Наведене висловлювання підтверджується і життєвими реаліями: після намірів влади ввести українську мову викладання у школі селища Комсомольське (м.Сімферополь) одна із публікацій газети «Крымская правда» вийшла під назвою «Оранжевая власть» торопится українізувати нашу республіку» (при тому, що із 638 шкіл півострова українських на той час було лише 6)²⁶.

Інший доволі поширений аргумент на користь демократичного характеру українізації — звинувачення її противників у спробах

перешкодити інтеграції України у західний демократичний світ: «...питання офіційного статусу російської мови не є самостійним і самоцінним, воно править лише за індикатор загальної антиєвропейської та антидемократичної налаштованості політичних сил, які це питання порушують»²⁷.

Нарешті, до полеміки з приводу захисту мовних прав українців долучаються й люди, готові взагалі заперечувати мовні права русофонів, особливо етнічних росіян. Один з вільних журналістів звертався до них з інтернет-публікацією: «Та чого ж вам іще треба? Не вчити української мови, історії, літератури, бо вам ліньки? Доконати українську мову остаточно, залишивши її навіки неперестигною, провінційною, селянською?.. Якщо вам тут так зле, якщо порушують ваші права, шановні політики, то їдьте на свою «Родіну» і заодно не забудьте забрати з собою всіх антиукраїнських шовіністів! Ніхто не порушує права російськомовного населення. Йому тут жити комфортно. А мої права як представника титульної нації порушуються. Я майже не маю змоги прочитати україномовних книжки, газети, журналу. Саме українська мова і україномовне населення знаходяться у пригніченому становищі і потребують захисту на державному рівні. І хай хтось заперечить, якщо я не правий. Мої слова справедливі. А ще краще, давайте взагалі відкинемо мовне питання, бо в Україні проблем і так вистачає»²⁸.

Зрозуміло, що відкинути питання забезпечення прав русофонів неможливо. До того ж з боку фахівців лунають обережні попередження про можливі наслідки ігнорування проблеми. Зокрема, обґрунтовується наступна залежність: порушення мовних прав людини веде до порушення її нормальної життєдіяльності, що, в свою чергу, порушує її психічну рівновагу, а це провокує її на неадекватні зовнішні реакції. «Коли ж подібне ущемлення прав має масовий характер і поширює дію на половину населення країни, то раніше чи пізніше на даному ґрунті неминучими стають ексцеси»²⁹.

У світлі сказаного не повинні дивувати постійні апеляції представників російськомовної еліти до норм права, покликаних захистити і забезпечити інтереси і потреби русофонів. Ці апеляції формально декларують згоду на поширення української мови в Україні, але, по суті, спрямовані на збереження статус-кво, тобто в них прихована байдужість до подальшої долі мови титульного етносу.

Для такого висновку достатньо ознайомитися, наприклад, із Заявою Російського руху України від 9 липня 2000 р. «Про антидемократичні дії уряду України у культурно-мовній сфері». Приводом

для заяви було внесення Кабінетом Міністрів доповнень до раніше затверджених «Комплексних заходів з всебічного розвитку і функціонування української мови». Доповнення були названі «черговим наступом на права людини і порушенням європейських правових норм у культурно-мовній сфері». Обурення авторів проекту викликали насамперед передбачені доповненнями перевірки органів державної влади і місцевого самоврядування на предмет використання ними української мови, а також вимога вивчати її працівниками різних сфер. Тобто, автори заяви хотіли б перешкодити запровадженню стимулів для вивчення мови титульного етносу, тобто ізоляцію від неї русофонів. Так само Російським рухом засуджувалися наміри привести мережу дитячих садків і шкіл у відповідність з національним складом населення, надати додаткову підтримку українським театрам, інші заходи. На цій основі державна мовна політика України була оцінена як антидемократична і етнократична, русофобська, як така, що перешкоджає поширенню в країні європейських правових норм, санкціонує розгул націонал-шовінізму, веде до нагнітання міжнаціональної нетерпимості і порушення міжетнічної рівноваги у суспільстві³⁰.

У 2007 р. учасники Міжнародної науково-практичної конференції «Російська мова у полікультурному світі», організована Російським рухом в Україні (доволі символічна і знакова корекція назви — *авт.*) звернулися до прем'єр-міністра В.Януковича тепер уже з невдоволенням порядком ратифікації Україною у 2003 р. Європейської хартії регіональних мов або мов меншин на тій підставі, що повторна ратифікація була проведена зі скороченням прав і свобод громадян³¹. При цьому прикладів такого скорочення у зверненні не було наведено, не говорячи про те, що, ратифікуючи Хартію, до переліку мов, що підпадають під її дію, було внесено і російську, хоча вона і не належать до мов, які перебувають на межі зникнення і до яких Хартія застосовується у європейських країнах.

У резолюції конференції знову стан правового захисту російської мови і російськомовних громадян в Україні, створення правових основ культурно-мовного простору, необхідність утвердження російської мови як другої державної, визнання росіян України державоутворюючим етносом були названі серед найбільш значущих проблем. Крім того, конференція закликала органи державної влади, громадські і політичні організації всебічно протидіяти спробам ревізії тексту Європейської хартії регіональних мов або

мов меншин і не допустити тотальної українізації, здійснюваної адміністративними методами³².

Антагоністичний характер полеміки між націонал-державниками і борцями за мовний статус-кво, на наш погляд, можна вважати проявом сутнісної кризи концепції беззастережного пріоритету індивідуальних прав над колективними. Вона досить популярна у Західних країнах, де в ній бачать запоруку від диктату національного колективу над особистістю, чим особливо відзначалися тоталітарні режими. Але заперечення концепції пріоритету колективних прав відбулося, схоже, у вигляді крайності — дзеркальним наданням пріоритету іншому виду права. В результаті з дискусій на тему забезпечення прав людини, у т.ч. мовних, зникли міркування на тему паритетності обох видів права — колективного та індивідуального. Як наслідок, в Україні учасники мовної полеміки вважають справедливою тільки власну позицію, навіть не припускаючи можливості хоч якоюсь мірою стати на місце візаві і постаратися зрозуміти його проблеми. Мовна полеміка явно позначена небажанням сторін дійти компромісної моделі мовної сфери України на основі паритету потреб та інтересів, які разом з моральними нормами втілюються у праві. Крім того, принцип пріоритетності індивідуального права змушує кожну зі сторін застосовувати риторику, яка апелює до прав так званого пересічного україно- або русофона. Та оскільки у мовній проблемі зосереджені і потреби великих груп україно- та російськомовного населення, і потреба титульного етносу у відродженні своєї ідентичності, у т.ч. мовної, то одночасно ця риторика супроводжується апеляцією і до групових прав. Тим самим обидві сторони однаково спираються на два види права, які, якщо визнавати не їх паритетність, а пріоритет одного над іншим, мають вважатися непокєднуваними. В результаті вибір концепції, на якій ґрунтується аргументація, визначається зазвичай конкретним ситуативним випадком, а також політико-ідеологічними уподобаннями тієї або іншої сторони дискусії.

Суперечку сторін на тему зв'язку між мовою та державністю, демократією, правом можна все ж таки вважати раціоналістичною, тобто опертою на юридичну логіку, що рано чи пізно може завершитися компромісним узгодженням позицій. Однак такий теоретичній перспективі суттєво перешкоджає ідеологізація проблеми методами застосування аргументів емоційно-психологічного характеру. Такого роду аргументи привабливі тим, що слугують ефективним засобом мобілізації «своїх» мовних груп.

Серед такого роду аргументів — апеляція до історичної справедливості, зміст якої полягає у тому, що дискримінована у минулому мова тепер має право на певне відшкодування. Оскільки такою дискримінованою мовою була українська, то цілком логічним є те, що тему компенсації за історичні утиски порушують націонал-державники, вимагаючи змінити мовний статус-кво.

У апеляціях до історичної долі української мови також можна виокремити поміркованих і радикалів. Яскравим представником першої групи є І.Дзюба. У своїх публікаціях та прилюдних виступах він постійно нагадує, що нинішня мовна ситуація в Україні творилася «на жертвах, на крові»³³. Тема історичних утисків української мови є для відомого літератора надто важливою. Він вважає парадоксом, що «сьогодні, в незалежній Україні, дедалі частіше й наполегливіше лунають голоси — окремих політичних діячів, специфічних громадських організацій, органів преси і навіть людей з науковими ступенями — про те, що ніяких переслідувань чи обмежень українська мова ніколи не зазнавала. В одних випадках це невігластво, в других — цинізм, у третіх — свідомо політична пропаганда, мета якої: вщепити суспільству думку про нормальність «реальності», зняти її історичну, соціокультурну і моральну оцінку. Тому, на мій погляд, важливого значення набувають дослідження «історії хвороби», публікація відповідних документів, широке інформування громадськості про дію механізмів витіснення української мови та культури, — а це сприятиме формуванню захисних реакцій»³⁴.

Слід сказати, що інформування громадськості на цю тему постійно здійснюється у засобах масової інформації, щоправда, з різним ступенем поміркованості та радикалізму. Так, у публікаціях про мету політизації мовного питання і періодичної реанімації гасла надання російській мові статусу другої державної найчастіше відзначається, що все це є наслідком багатовікового відчуження від української мови її носіїв, «і в цьому можна лише віддати належне надзвичайній старанності режимів, їхній ретельності і послідовності, з якими вирубувалося українське коріння, частиною якого є й мова. Врешті-решт вони досягли свого. А результат не примусив себе довго чекати»³⁵.

Публіцисти націонал-державницького спрямування формують у населення знання про справжні причини аутсайдерської позиції української мови: «Той, кому відомі ці страхітливі незліченні факти наруги колонізаторів над українською мовою, ніколи не пого-

диться з облудною, фальшивою думкою деяких українофобів-невігласів про те, нібито «так склалося..., так сталося», що українці добровільно відмовилися від своєї мови і вирішили, роблячи приємність «старшому брату», говорити чужою «загальнозрозумілою» і «всіма шанованою». У таке може повірити тільки нерозумна, неосвічена людина — істота, що взагалі нездатна розуміти мову як явище особливе, нескінченно багатогранне за своєю соціально-психологічною сутністю»³⁶.

Історичні аргументи періодично використовуються задля відродження інтересу етнічних українців до рідної мови, формуючи у тих з них, хто є русофонами, почуття провини за свій вибір: «Етноперевертні не здатні до конструктивної громадянської активності, не годні розбудовувати справедливе й демократичне суспільство, відкриту до світу націю. Вони можуть хіба що продавати себе за низьку ціну чужій державі, працюючи як тяглова сила, і тішитися тим, що мають більший шмат хліба, ніж їхні співвітчизники, які тримаються своєї — хоч і знедоленої, та все ж рідної — землі. Вияви національної самозневаги, холопської психології загрожують існуванню нації. Тільки в лоні рідної культури можливий розвиток самосвідомості, національної самоповаги, конструктивного націє- і державотворення. Тільки національно свідомі, духовно багаті люди здатні стати володарями своєї долі, своєї держави й завдяки цьому жити повноцінним духовним і матеріальним життям... Як свідчить історія, не може бути шанованою — ніким і ніколи — жодна з тих у світі націй, яка не поважає саму себе. А тому нам треба нарешті відчуті всю безглуздість небаченого в цивілізованому світі явища — ненависті до свого, насміху над рідною мовою своїх батьків, прадідів. Тільки перевертні здатні бути байдужими до історії свого народу й уважати героями найзловбивіших ворогів та руйнівників своєї нації»³⁷.

Історична доля української мови використовується також як аргумент для обґрунтування мовної політики держави. Насамперед, вона доводить необхідність надання преференцій для раніше дискримінованої мови. Інколи такі вимоги виголошуються з радикальною інтонацією на кшталт того, що треба «негайно компенсувати завдані споконвічному голосу української землі утиски й приниження, повернути мову Т.Шевченка в ті сфери, які належать їй по праву, але звідки її було грубо витіснено чужинцями, котрі не засвоїли святого правила цивілізації: «наслідуй говірку краю, якщо прийшов туди з добром і миром»³⁸.

Ідея преференцій для української мови висловлюється поміркованою частиною націонал-державників, з одного боку, в надії викликати в опонентів емпатію, тобто співчуття до українського етносу, для якого мовний розкол є історичною трагедією, а з другого — переконати у справедливості преференційного підходу до української мови. Так, І.Дзюба переконаний, що «треба компенсувати втрати, яких зазнала українська культура, треба підтримати українську культуру, треба підтримати українську мову». Звинувачення на свою адресу, що його виступи на захист української мови є виступами проти російської мови, він оцінює як недобросовісну фальсифікацію опонентів³⁹.

У той же час, оцінюючи мовну реальність, якою вона історично склалася, І.Дзюба слушно попереджає про небезпеку її консервації заради прагматичного інтересу комфортно налаштованих груп: «Цей видимо простий і зрозумілий підхід насправді є принципово конфронтаційним і принципово безперспективним: адже не всяка реальність є розумною і морально легітимною, а з цією реальністю багато українців — власне, всі українці, які зберегли свою національну і мовну ідентичність, ніколи не погодяться»⁴⁰.

Але при тому він попереджає і тих, хто використовує історичні аргументи для закликів до держави рішуче змінити ситуацію і забезпечити домінування української мови: «За всієї виправданості і невідкличності цієї мети, засоби, що впливають з такого романтично-волютаристського підходу, здаються, по-перше, малопродуктивними — з огляду на принципову обмеженість адміністративних можливостей нетоталітарної держави; по-друге, морально і психологічно не бездоганними; по-третє, також здатними провокувати конфронтаційність, з огляду на непоступливість частини так званого «російськомовного» населення, підігріту відповідною пропагандою всередині України й ззовні»⁴¹. Подолання історичних наслідків несправедливості до української мови І.Дзюба бачить «у поступовому створенні об'єктивних обставин, які робитимуть українську мову потрібною і престижною для всіх, а українську культуру — привабливою і конкурентоспроможною на всіх рівнях»⁴².

Варто зазначити, що саме поміркований підхід застосовується політиками націонал-державницького спрямування у посиланнях на історію для обґрунтування преференційної підтримки української мови. Такий підхід продемонстрував, зокрема, В.Ющенко ще коли тільки починав шлях до президентства. Вказуючи на факти порушення прав українофонів, він у той же час зазначив: «З іншого

боку, не можна погодитися з тими, хто заперечує право російської мови на суттєву присутність в Україні. Історичний компроміс двох основних мовних спільнот України полягає в тому, що ми, українофони, визнаємо, що російська мова для нашого суспільства — явище більше, ніж мова національної меншини чи сусідньої держави. А русофони мають погодитися з тим, що українська мова, переслідувана впродовж століть, має право на так звану позитивну дискримінацію — тобто компенсаційно-пільговий пакет... Трьохсотрічні гоніння на нашу мову і багатовікова русифікація дають нам право на пільгові економічні умови для україномовного інформаційного та шоу-бізнесового продукту»⁴³.

Наполягання націонал-державників на позитивній дискримінації української мови зумовлені побоюваннями щодо її подальшої долі, а отже, і щодо спроможності українського етносу до виживання. Приміром, В.Ющенко, готуючись до президентських перегонів, висловлювався, що «українське слово стоїть перед колосальною загрозою. Адже для влади (малася на увазі влада часів Л.Кучми — *авт.*) воно не виглядає як цінність. Якщо ми втратимо українське слово, то втратимо українську культуру в найширшому значенні цього слова»⁴⁴. Пізніше, під час президентської кампанії автори вже згаданого «листа дванадцяти» залякували виборців тим, що в разі перемоги В.Януковича російська мова «остаточно витіснить «першу державну» на всі можливі узбіччя та маргінеси»⁴⁵.

Публікації та публічні виступи журналістів, публіцистів та громадських діячів пройняті ще більшим страхом за майбутнє української мови. Постулюючи, що без своєї мови, своєї самотньої культури немає народу, що, не маючи середовища свого побутування, мова гине, вони непохитні у запереченні будь-яких правових актів, якими російській мові міг би бути наданий той або інший статус, крім мови національної меншини, оскільки їх ухвалення привело б до руйнування такого середовища: «Або ми відстоїмо право і можливість розвитку української мови, або, втративши мову, ми втрачаємо себе як народ». Подібного роду законопроекти оцінюються як «план антиукраїнських сил на перспективу», з тим щоб «вивести з ужитку українську мову»⁴⁶.

Такого роду побоювання не зникли і після приходу В.Ющенка на президентську посаду. Вже на початку 2005 р. україномовні літератори провели «круглий стіл» на тему «Чому і від кого треба захищати українську мову?», лейтмотивом якого була думка, що запровадження російської мови другою державною призведе до

витіснення і навіть повного зникнення української. Понад те, у зв'язку з появою вищезазначених законопроектів було наголошено, що «для української мови настають важкі часи»⁴⁷. Таким самим ставленням до подібних законопроектів була пройнята преса західних регіонів, лейтмотив публікацій якої полягав у тому, що надання російській мові державного або офіційного статусу завдасть смертельного удару українській мові і доб'є її⁴⁸.

Песимістичні припущення націонал-державників щодо перспектив українізації зберігалися і в наступні роки. У 2006 р. Громадський комітет захисту прав людини та Дослідницький центр всебічного вивчення життєдіяльності людини та суспільств виступили із заявою про те, що у м. Харкові українська мова планомірно знищується. Як доказ наводилося те, що у місті українська мова відсутня у діяльності адміністративних професійних та освітніх установ, у т.ч. в облдержадміністрації, у журналах, газетах, у книговидавництвах⁴⁹.

Упровадження російської мови як другої державної розцінюється як таке, що призведе до повного витіснення української мови зі столиці — міста Києва, внаслідок чого не розвиватиметься україномовна ділова та технічна документація і виникне загроза втрати української мови на Галичині і Волині, оскільки російська мова стане єдиною мовою спілкування регіонів зі столицею⁵⁰.

Інкони побоювання за українську мову набувають есхатологічного забарвлення. Малюються картини того, як віддана на поталу ринковим законам, позбавлена державного захисту українська мова відступає перед брутальним натиском «зденационалізованих плебеїв і люмпенів», а до того ж її нищенню сприяють інтелектуали: «Отже, маємо справу зі страшним, небаченим досі в історії людської цивілізації фактом: нація, яка, звільнившись від рабства де-юре, здобувши незалежність, право й можливість розбудувувати власну державу, чи не найбільше енергії і коштів витрачає на те, щоб остаточно виродитися, самоліквідуватися, дотла знищивши українську культуру і мову. Тобто закінчити злочинний процес геноциду самогубством, довершити те, чого не встигли зробити за століття всі колонізатори України»⁵¹.

Такими ж трагічними малюють перспективи російської мови в Україні прихильники мовного статус-кво. Ще на етапі підготовки згадуваної постанови уряду В.Ющенка про додаткові заходи щодо розширення сфери застосування української мови зібраний за ініціативи Російського руху України Міжнародний форум

України адресував тодішньому Президенту Л.Кучмі звернення, у якому оцінив проєкт як прояв політики Кабінету Міністрів на рішуче витіснення російської мови та мов інших національних меншин з усіх сфер суспільного і духовного життя⁵².

І після обрання В.Ющенка Президентом епізод з постановою було пригадано у колективному листі, що заперечував «дванадцяти літераторам». Було також дано оцінку і проєктові закону про мови, підготовленому урядом В.Ющенка, як такому, що спрямований на обмеження правового статусу носіїв російської мови та представників інших мовних груп, та й взагалі протягом усього часу існування України як незалежної держави в ній має місце дискримінація російської мови⁵³.

Екс-віце-прем'єр в уряді В.Ющенка М.Жулинський у відповідь повторив традиційні контраргументи націонал-державників, а саме: що «інформаційний простір... по суті, залишається окупованим російськомовною продукцією», що «продовжує здійснюватися масована інформаційно-ідеологічна агресія, якій держава майже не запобігає»⁵⁴.

Не змінився, зі свого боку, і зміст аргументів прихильників мовного статус-кво. Так, у резолюції проведеного у 2006 «круглого столу» на тему «Мовна політика в Україні: моделі демократичного розвитку» знову стверджувалося, що в Україні відбувається «витіскування російської мови та культури зі сфери освіти, офіційної інформації, державно-політичного і культурного життя»⁵⁵.

Болісне сприйняття деякими представниками російськомовної інтелігенції заходів держави щодо розширення меж застосування української мови інколи має своєю рефлексією емоційні випадки, спрямовані проти «ідеологів Галичини», які, мовляв, хочуть бачити російських і російськокультурних громадян України незаконними і небажаними дітьми в українській родині і готові терпіти тільки тих, хто самі визнають себе байстрючатами, а інших в Україні ненавидять⁵⁶.

Змальовуючи трагічні перспективи кожної із мов, і націонал-державники, і прихильники статус-кво виявляють бажання зберегти «свої» мови у первозданній незайманості, вбачаючи в цьому запоруку їх виживання. Як результат, вони насторожено дивляться на мову і культуру іншої сторони як на потенційну загрозу, посилюючи взаємне відштовхування. Між тим, обидві мови і культури перебувають в іншій небезпеці — самоізоляції, яка може стати чинником самозанепаду кожної із них. В обох полярних полярностях

обидві сторони упускають як варіативну тему дискусії щодо запропонованої фахівцями перспективи взаємної акультурації української та російської культур та перетворення їх на єдину цілісну двомовну культуру України⁵⁷. Приваблива своєю компромісністю, така перспектива, в той же час, може бути реалізованою лише у тому разі, коли обидві мовно-культурні складові матимуть однаковий потенціал, що знов-таки актуалізує питання преференційної підтримки української мови, без якої вона буде неспроможна стати рівноправним учасником взаємної акультурації і буде приречена на асиміляцію російськомовною складовою культурного простору України.

Присутність ціннісних питань в обміні аргументами між обома сторонами полеміки на мовну тему суттєво перешкоджає пошукові компромісу, змушує кожну зі сторін демонструвати непримиренність і непоступливість. Не в останню чергу така позиція зумовлена бажанням зберегти за собою роль лідера своєї мовної групи. На цю роль претендують як громадські, так і політичні активісти. В результаті мовна проблема, яка, по суті, мала б бути винятково культурологічною, дедалі більше перетворюється опонентами на відповідно «свою» ідеологію, а кожна з цих ідеологій стає частиною політичної платформи різних конкуруючих між собою політичних сил. Як наслідок, мовне питання відверто використовується політиками у боротьбі за голоси виборців.

Приклади цьому дали, зокрема, епізоди кампанії виборів до Верховної Ради України у 2006 р. Близька до націонал-державників «Просвіта», приміром, під час виборчої кампанії на спеціально зібраній прес-конференції зажадала, аби були зняті з реєстрації як учасники перегонів ті партії та блоки, які вмістили у свої передвиборчі програми положення про надання російській мові статусу офіційної. Йшлося про головних опонентів «помаранчевих» — Партію регіонів, виборчі блоки «Народна опозиція» й «Не ТАК»⁵⁸. Осуд прихильників надання російській мові офіційного статусу речниками від Партії регіонів був розцінений як політизація проблеми і розпалювання ситуації тодішньою «помаранчевою» владою⁵⁹.

З іншого боку, близькі до цієї партії політичні сили також використовували тоді мовне питання у виборчих цілях. Одна з акцій такого роду — ініціювання Верховною Радою Криму всеукраїнського референдуму з питання надання російській мові статусу другої державної. Про виборчі мотиви цієї акції відверто говорив і прем'єр-міністр автономії А.Бурдюгов. Він слушно оцінив відповідне рішення кримського парламенту як піар-проект окремих політичних

сил з метою долучити більше голосів кримчан на виборах: «Після того, як депутати попіарилися, вони все кинули і розбіглися займатися власними передвиборними справами, і ніхто цим питанням не займається»⁶⁰.

Реалії українського політичного життя показують, що демонстрація мовного патріотизму суттєво сприяє сходженню політичними сходами. Приклад тому — зростання популярності серед львівської громади депутата місцевої обласної ради Ірини Фаріон, чий погляд на мовну ситуацію в Україні сконцентровано у словах «Пріоритет — це етнонація у системі її духовних та матеріальних потреб. Мова та культура — це потреба над потребами»⁶¹.

Політизація мовного питання заради здобуття влади має своїм логічним продовженням його подальшу політизацію заради збереження здобутої влади. Втім, в оцінках мотивів і методів дій влади в цьому напрямі серед аналітиків існують суттєві розбіжності.

У націонал-демократичній рецепції, «дискусії про двомовність в Україні впливають на поверхню з виразним наміром зчинити певну колотнечу в суспільстві, в парламенті, пересварити між собою потенційних тимчасових союзників — лівих і правих». На думку прихильників українізації, «чинна влада в Україні дуже хоче, щоб серед опозиції не було ніякої, навіть тимчасової згоди. Тому мовні проблеми весь час штучно наголошуються, провокуються, хоч і мають значення тільки для дуже вузького прошарку місцевої бюрократії, яка зацікавлена в тому, щоб офіційно узаконити російську мову як державну. Причому вона робить це не для того, щоб захистити російську мову, оскільки немає такої потреби, а тому, аби остаточно добити українську: мати можливість надалі не вивчати українську, не користуватися українською, не спілкуватися з україномовними громадянами українською мовою. Робиться все, щоб узаконити те постколоніальне статус-кво, яке ми успадкували від Советського Союзу»⁶². Інший їхній висновок — що саме заради посилення своєї легітимності бюрократія Сходу і Півдня інспірує серед населення регіону «якийсь сюрреалістичний страх, що влада якимось чином змусить його замість своєї мови заговорити чужою, державною». Результатом є те, що одне угруповання у владі позиціонує себе захисниками українофонів, а інше — русофонів. При цьому припускається, що загострення мовного конфлікту може бути вигідним обом угрупованням як виправдання союзу між ними заради «об'єднання країни»⁶³. Взагалі правові ініціативи в мовному питанні, незалежно від того,

з якого боку вони виходять, зазвичай оцінюються як засіб реалізації політичного інтересу. Так, проект О.Мороза щодо надання російській мові статусу офіційної був оцінений представниками націонал-демократичної громадськості як створений «під певні політичні прагнення й амбіції конкретної політичної партії» і як такий, що веде до дестабілізації ситуації, до протистояння⁶⁴. Аналогічним чином схожі ініціативи Партії регіонів у 2006 р., коли вона ще була в опозиції, розцінювалися як спроба розколу країни політичною силою, яка не володіє монополією на владу по всій Україні, аби лише зберегти контроль над «своїми» регіонами⁶⁵.

Такого роду оцінки, оскільки вони загалом відбивають інтереси націонал-державників, можна було б вважати виявом суб'єктивної, упередженої позиції. Разом з тим, деякі ініціативи їхніх опонентів у мовному питанні дають підстави для подібних тлумачень. Одна з таких ініціатив — розгляд у 2006 р. кримським парламентом питання про виконання своєї постанови від 15 квітня 1998 р. «Про забезпечення функціонування державної, російської та інших національних мов в Автономній Республіці Крим». Хоча згадана постанова стосувалася мов усіх національних меншин, що проживають в автономії, але обговорення фактично звелось до становища тільки з російською мовою. На очевидне політичне підґрунтя внесення цього питання до порядку денного сесії ВР АРК відразу вказав представник президента в Криму. Коли ж генеральний прокурор автономії попередив про неприпустимість прийняття рішення про проведення референдуму щодо надання російській мові статусу державної — а, власне, саме заради цього було організовано слухання, — то народний депутат України Л.Грач звинуватив його у втручанні у політику, чим мимоволі викрив справжній мотив ініціативи кримських парламентарів — зміцнення своєї політичної легітимності в очах кримчан⁶⁶.

Аналіз публікацій, якими декларується націонал-державницький погляд на мовну проблему, показує, що вона визнається реальною, коли йдеться про відродження української мови, і оцінюється як джерело провокацій і профанацій, коли йдеться про ініціативи щодо статусу російської мови. Те саме можна сказати і про публікації їхніх опонентів. У цьому сенсі не можна відмовити у слушності зауваженню, що «якщо тільки політична посада змушує декларувати розвиток мови, варто зрозуміти, що сьогодні не «мовне питання і політика» йдуть поруч, а політика потребує «мовного питання»⁶⁷.

Стосовно причин затребуваності мови для політичних цілей аналітики у своїх думках дещо розходяться. Насамперед з питання, що саме затребується політиками — власне мова як інструмент утвердження незалежності та зміцнення національної інтеграції, чи кампанія на підтримку тієї або іншої мови для зміцнення своєї влади.

До другого варіанту схиляється, приміром, один із засновників об'єднання СЛОН на парламентських виборах 1998 р. В.Золотарьов. Оскільки, як він вважає, «націоналізм, який єдиним сенсом існування України постулює її відмінність від усього російського, створив чудове джерело легітимності для номенклатури», то, відповідно, «примусова українізація — це саме те, чого так потребує бюрократія радянського типу, це те заняття, яке рятує її радянськість». Тобто мовна проблема дозволяє владі виправдати власне існування⁶⁸.

Що ж до використання власне української мови у ході державо- і націобудівництва, то аналітики націонал-державницького спрямування намагаються схилити до такої тактики політико-бізнесову еліту Півдня і Сходу. Вони сумують, що «господарі» Донбасу, Криму, Харкова чи Дніпропетровська не настільки далекоглядні, щоб «взяти у свої руки процеси повернення «своїх» регіонів до української мови» і продовжують їх русифікацію на догоду російським шовіністам, не розуміючи, що у такий спосіб легко перетворюються на васалів останніх⁶⁹. Але деякі ідейно солідарні з ними західні аналітики вважають, що південно-східна еліта вже успішно цю тактику застосовує.

Такого висновку дійшов, зокрема, дослідник з Колумбійського університету (США) Ю.Шевчук. За його спостереженнями, «українська еліта без огляду на її походження, мову, релігію чи інші складники індивідуальної та групової тотожності кривно зацікавлена у підтримці та зміцненні української культури як головного засобу свого узаконення»⁷⁰. Свій умовивід він ґрунтує на тому, що гасло захисту російської мови південно-східна еліта використовує тільки напередодні виборів, а після них відразу про нього забуває. Причиною тому Ю.Шевчук вважає радянське і номенклатурне походження української «нової» еліти, якій треба відмежуватися і від старого комуністичного, і від нинішнього російського режиму, тобто створити свою нову політичну ідентичність. І готовим знаряддям для її творення є українська мова. Саме такою логікою, на думку дослідника, керувався Л.Кучма, коли після

здобуття посади Президента інстинктивно відчув, що для своєї легітимізації як глави держави він повинен розмовляти державною мовою⁷¹. Ю.Шевчук звернув увагу і на те, що використання гасла захисту російської мови ускладнює становище української еліти, адже вона змушена рахуватися з проросійськи налаштованим населенням, якому це гасло адресоване. І якщо з тактичної точки зору короткочасне використання цього гасла може бути вигідним південно-східній еліті, то «з точки зору історичної перспективи для них має бути очевидним, що підрив вже хисткого статусу української мови тотожний позбавленню себе потужного знаряддя легітимізації в очах великої частини власних громадян, включно із російськомовними українцями, та зовнішнього світу і, — що ще важливіше, — знаряддя дискурсивного захисту від московських зазіхань». Адже «Українська держава є необхідною умовою існування цієї еліти, бо поза незалежною Україною немає українських олігархів Ахметова, Пінчука, Тарути, Коломойського та інших. Для них рація держави тут цілком збігається із рацією їхнього ж владного становища»⁷².

Говорячи про використання мовного питання у політичних цілях, не можна обминути такого його аспекту, як пряма залежність політичного та ідеологічного впливу на населення від масштабів поширення серед нього тієї або іншої мови (згідно з постулатом «чия мова — того й влада»). Як зауважив з цього приводу В.Литвин на парламентських слуханнях з питання української мови, «функціональний аспект мови цікавить наше суспільство чи не найбільше, оскільки з ним пов'язані передусім задоволення мовних, комунікативних потреб громадян, а також певні орієнтири в політиці, в оцінці нашого минулого і сьогодення та погляд на майбутнє»⁷³.

Думка про нерозривний зв'язок між мовою і змістом духовного життя набула — і серед націонал-державників, і серед їх опонентів — характеру постулату, який активно, особливо першими, тиражується у різних авторських варіаціях. Відповідно до цього постулату з історичного досвіду робиться висновок, що умови для національної та духовної самоідентифікації українського народу можуть визріти лише завдяки комплексу державних заходів у створенні повноцінного соціокультурного середовища⁷⁴.

Використання мови як політичної функції утворило ситуацію, коли мовна сфера розглядається не інакше, як арена зіткнення ворожих політичних сил — у націонал-державницькій риторичі «антиукраїнських» та «проукраїнських», причому першим при-

писується намір «через нав'язування російської мови в побуті, використання її на державному рівні, в засобах масової інформації добитися деформації української психіки, мислення, менталітету нації, сформувати цілком інший стереотип світосприйняття». В системі таких постулатів модернізація українського суспільства вважається немислимою без державної мовної політики, «пріоритетом якої має бути розвиток української мови як консолідуючої духовної сили українського суспільства»⁷⁵.

Політична функція мови для прихильників націонал-державництва полягає у тому, що «мовне питання є важливою складовою національної ідеології»⁷⁶. Політична функція мови у системі таких поглядів полягає насамперед в інтеграції суспільства. А сама мова може виконувати цю функцію, коли досягається її стійкість, завдяки якій вдається подолати перешкоди, що стоять на заваді національній згоді, у т.ч. таку перешкоду, як застосування жупела українського та інших (крім російського) націоналізмів, яким протиставляється так званий інтернаціоналізм, носієм якого проголошується тільки російськомовне населення⁷⁷.

Аналогічним чином мова ставиться у центр національної ідеї: «Мова і патріотизм — це ті Божі та вселенські... протосили, які програмують унікальність 1) людини; 2) нації та вмонтовують їх у вселюдський прогрес». І оскільки невід'ємною складовою патріотизму є історична пам'ять, то особливої цінності набуває історія боротьби за збереження національної ідентичності, а значить і мови: «Ми не можемо ігнорувати і зраджувати мільйони найкращих, що віддали своє життя для того, щоб наш народ був самим собою», — приблизно так звучить моральна заповідь кожного цивілізованого народу, що дбає про власну спадкоємність»⁷⁸.

Асоціювання мови і патріотизму часом має своїм проявом також і радикалізм в оцінках мовного простру України та етнічних українців-русофонів: «Стає цілком очевидним, що на нинішньому етапі розвитку Української держави спостерігаємо перехід імперсько-шовіністичних елементів від стійкого спротиву до шаленого наступу на українську мову і українську культуру загалом. Цього не може не помічати хіба що сліпий або глухий, каліка чи слабкий — або на органи зору й слуху, або на розум і совість. На жаль, таких моральних калік настільки багато, що це вже стає загрозою для розвитку українського суспільства у відповідності до європейських норм»⁷⁹. Більш поміркованими назвами російськомовних

етнічних українців є саркастичні «радянськосвідомі», «московськосвідомі» або «люди, мислення яких у Москві, в минулому»⁸⁰.

З позицій націонал-державників, російська мова і надалі тримає чільні позиції в інформаційному просторі України, і тому, ставлячи питання, «звідки ж тоді крики про українізацію?», вони самі ж на нього відповідають: «А крики йдуть від того, що, з одного боку, багато росіян вже звикли до безмежного домінування їхньої мови в житті свого регіону, міста, підприємства, установи. І іноді звичайна поява української мови в тих сферах, в яких вона за часів СРСР і думать не сміла з'являтися, викликає в них здивування і дискомфорт, який логічно нічим не пояснюється. Багато хто з них у принципі згоден, що українську треба «відроджувати», але, як вони підсвідомо це уявляють, це повинно відбуватися так, щоб вони самі цього не відчували, не бачили і, бажано, не чули»⁸¹.

Слід сказати, що прихильники мовного статус-кво дають підстави для таких інтерпретацій їхнього ставлення до мовної сфери. Вони наполегливо намагаються зберегти в ній домінуючою часткою російську мову, що об'єктивно і неминуче змушує їх чинити опір поширенню української мови. У поміркованій формі це здійснюється передусім у вигляді петицій, адресованих вищим державним службовцям і політикам. У них питання збереження масштабів присутності російської мови, приміром в освіті, пов'язується зі збереженням тих історичних концепцій та інтерпретацій, які відображають російську та радянську версії. Так, в одному із звернень Російського блоку і Російського руху України оскаржується як скорочення російськомовної освіти, так і «цілеспрямована ідеологічна обробка учнів шкіл і студентів вузів щодо зміни поглядів, поведінки, світосприйняття, яка має метою виховати негативне ставлення до росіян, до Росії»⁸².

У іншому зверненні Російського руху України разом із закликом до місцевих рад ініціювати прийняття рішень про впровадження російської мови як офіційної містилося обурення тим, що нібито «через засоби масової інформації, з політичних трибун культивується ворожий образ Росії, нав'язуються нові «герої» в особі Мазепи, Петлюри і Бандери, йде експансія уніатства і автокефалії в духовній сфері, російська мова і культура піддаються нападкам і переслідуванням»⁸³.

Аналогічним чином у книзі А. Железного мотив «вигнання з України російської мови» супроводжується інвективами проти українського національного відродження, «в якому вчорашні зрадники

Батьківщини оголошуються героями, вартими прикладу, а фашистські посіпаки — полум'яними борцями за свободу, де знак «тризуб» на кокардах і на рукавах поліцаїв-наглядачів концтаборів оголошений державним гербом «самостійної» України...»⁸⁴.

Боротьба за збереження мовного статус-кво, як бачимо, також ведеться значною мірою заради збереження важелів духовного, ідеологічного, а за їх допомогою і політичного впливу на людей. Непоступливість активістів цієї групи посилюється впевненістю у вищості російської мови і другорядності української, продемонстрованою секретарем Донецької міської ради М.Левченком: «Українська мова — мова фольклору. І з наданням статусу державної російській, необхідність розмовляти українською просто відпаде. Це не мова науки... А російська мова — мова науки, цивілізації»⁸⁵. Висловлювання М. Левченка викликало бурхливий шквал критики, у т.ч. з боку деяких його однопартійців. Воно не було оригінальним, а фактично відбивало те ставлення до української мови, яке виховувалося в населенні Півдня і Сходу країни деякими місцевими ЗМІ, у чиїх публікаціях українська мова характеризується біднішою за російську своїм лексичним складом, не сучасною, такою, що нею не можна описати сьогодення⁸⁶.

Непримиренність, з якою ведеться боротьба за політико-ідеологічний вплив на суспільство з використанням мовної проблеми, зумовлена фізичною обмеженістю мовно-інформативного середовища. Як висловився з цього приводу письменник Ю.Андрухович, «ареал цей чи, скажімо, простір (мається на увазі мовний — *авт.*), на жаль, обмежений і запасної України в нас немає, а тому будь-яке розширення простору російської мови означає відповідне звуження простору української. І в цьому сенсі розвиток російської мови може відбуватися виключно за рахунок мови української, у чому ми вже встигли переконатися на прикладах нашого, скажімо, радіо чи телефіру. Так, задобрюючи — нібито — виборця російськомовного, можна тут-таки розсердити українськомовного виборця»⁸⁷. Слушність цього зауваження підтверджується тим, що в Україні кожна політична сила, як правило, визначається зі своїм потенційним електоратом, висуває у мовному питанні привабливі для нього гасла, а тому не переймається настроями тих груп виборців, чії мовні уподобання є протилежними. Тим самим політизація мовної проблеми закріплює мовно-групове відчуження і залишається однією з головних перешкод інтеграції населення України у поліетнічну і полікультурну націю.

Історично розвиток мовної сфери України визначався політичними та ідеологічними імперативами правлячих режимів. Не дивно, що ця зв'язка перекочувала у незалежну Україну і знайшла своє продовження у діях влади, політичних сил, громадських рухів. Навряд чи найближчим часом відбудеться деідеологізація та деполітизація мовної проблеми і вона набуде того змісту, що має бути їй притаманним, — змісту суто культурологічного. Наразі значно актуальнішим залишається вибір ідеології мовної політики держави. Вибір відбувається у гострій полеміці між адептами різних, багато у чому несумісних моделей мовної сфери, чим утворюється для політиків широкий простір для маніпулювання настроями різних мовних груп, а також їх мобілізації на свою підтримку. Відповідно, край ідеологізації та політизації мовної проблеми та політичним провокаціям на мовному ґрунті може покласти тільки консенсус політиків щодо ідеології державної політики у сфері мови та моделі співіснування найбільш поширених у країні мов. Парадокс ситуації, отже, у тому, що мовна проблема може бути звільнена від своєї ідеологічної та політичної складової за допомогою ідеологічних та політичних аргументів.

¹ Мишловська О. Парадокси мовної політики//Українська правда. — 2007. — 12 липня//http://www.pravda.com.ua/archive_day/20070712.htm

² Там само.

³ Там само.

⁴ Лановенко О. Медовий місяць незалежності давно вже минув// Віче. — 1998. — №12//http://www.niisp.gov.ua/act_problems.php?razdel=lan4

⁵ Обережно — мова! Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 12 березня 2003 року. — К., 2003. — С. 16, 18.

⁶ Двужычье в Украине безперспективно?//<http://for-ua.com/ukraine/2006/03/21/103909.html>

⁷ Погрібний А. Про стратегію державобудування та сутність мовних торжеств у сучасній Україні// <http://www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=130&category=23>

⁸ Там само.

⁹ Старцев В. Язык мій, чий ти ворог? // Дзеркало тижня. — 2003. — №8. — 1–7 березня.

¹⁰ Пасько В. Мова і нація//Дзеркало тижня. — 2004. — №45. — 6–12 листопада.

¹¹ Герасимчук В. Чи існує мовна проблема в Україні?//Політика. — 2006. — 3 червня//<http://www.hw.net.ua/art.php?id=13412>

¹² Лубківський О. Особистий сайт//io.com.ua/s4447

¹³ <http://pavlogradruth.narod.ru/HTML/Default/vidpovid.html>

¹⁴ *Лозинський Р.* Хто такі галичани і чому вони стають сепаратистами? // *Ї* — 2001. — №23// <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/lozynskij.htm>

¹⁵ *Медвідь Л., Возницький Б.* Камо грядеши... українська мова на українському овиді?//Дзеркало тижня. — 2004. — №6. — 14–20 лютого.

¹⁶ *Щоткіна К.* До мови мовчазної більшості // Дзеркало тижня. — 2001. — №48. — 8–14 грудня.

¹⁷ Відкритий лист дванадцяти аполітичних літераторів//Персональний сайт В.Ющенка. — 2004. — 18 жовтня.

¹⁸ Відкритий лист//День. — 2005. — 29 січня.

¹⁹ *Білецький М.* «Міністерство дерусифікації»//День. — 2005. — 12 лютого.

²⁰ Русский язык на Украине — проблема государственной безопасности // <http://www.nr2.ru/crimea/83524.html>

²¹ *Зуев В.* Скажи мне — кто твой друг?// <http://www.left.ru/2007/5/zu-ev157.phtml>

²² Виступ Голови Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Таниюка Л.С. на парламентських слуханнях 12.03.2003 року, присвячених функціонуванню української мови в Україні// <http://www.novamova.com.ua/htm/03/taniuk.htm>; Обережно — мова! — С. 15–22.

²³ Ющенко: «Я належу до тих людей, які вважають себе європейцями»// Критика. — 2004. — 12 січня// http://www.yuschenko.com.ua/ukr/present/Mass_media/455/

²⁴ *Ципко А.* «Мовне» прикриття // День. — 2005. — 12 лютого.

²⁵ *Дзюба І.* Сучасна мовна ситуація в Україні. До змісту книги «Чи має українська нація перспективу?». До розділу «Просвіта»// <http://ukr-life.org/main/prosvita/dziuba.htm>

²⁶ Див. у: *Панчук М.І.* Мовно-культурні проблеми у висвітленні регіональної преси // Регіональні версії української національної ідеї: Спільне і відмінне. — К., 2005. — С. 143.

²⁷ Борис Бахтеев для Української правди. 05.06.2006// <http://www.pravda.com.ua/news/2006/6/5/42497.htm>

²⁸ <http://www.hw.net.ua/art.php?id=13412>

²⁹ *Лановенко О.П., Швалб Ю.М., Кубеліус О.А.* Актуальні гуманітарні проблеми сучасної України// <http://3c.vox.com.ua/publ/other/Admin/20.html>

³⁰ Заявление Русского движения Украины об антидемократических действиях правительства Украины в культурно-языковой сфере. Принято Координационным советом Русского движения Украины 9 июля 2000 г., г. Киев// <http://rdu-old.narod.ru/doca.htm>

³¹ Обращение участников Международной научно-практической конференции «Русский язык в поликультурном мире» к лидеру Партии регионов, Премьер-министру Украины Януковичу В.Ф., г. Ялта, 8 июня 2007 г.// <http://www.rdu.org.ua/news.php?content=1181329260&path=docs>

³² Резолюція міжнародної конференції «Русский язык в поликультурном мире», г.Ялта, 8 июня 2007 г.// <http://www.rdu.org.ua/news.php?content=1181329140&path=docs>

³³ *Іван Дзюба*: «Сьогодні основним гальмом на шляху демократичного і національно-культурного розвитку України є Верховна Рада» // http://www.universum.org.ua/journal/2007/dzub_3.html

³⁴ *Дзюба І.* Сучасна мовна ситуація в Україні.

³⁵ *Свита І.* Українське «небажання» українського//Днепровская правда. — 2007. — 17 серпня//http://www.dneprovka.dp.ua/index.php?id_topic=711

³⁶ *Боришевський М.* Про політичну зумовленість мовних проблем в українському суспільстві// http://www.radchuk.novamova.com.ua/tum/lang_conf_13.htm

³⁷ Там само.

³⁸ *Радчук В.* Поверніть народові вкрадену мову//www.radchuk.novamova.com.ua/tum/lang_conf_13.htm

³⁹ *Іван Дзюба*: «Сьогодні основним гальмом на шляху демократичного і національно-культурного розвитку України є Верховна Рада».

⁴⁰ *Дзюба І.* Сучасна мовна ситуація в Україні.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Ющенко: «Я належу до тих людей, які вважають себе європейцями».

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Відкритий лист дванадцяти аполітичних літераторів.

⁴⁶ *Лінчевський В.* Чергова зрада зріє в Раді// <http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?id=1360>

⁴⁷ *Рябоконт Л.* За що воюємо?//День. — 2005. — 8 лютого; Червак Б. Інформація про «круглий стіл» в Національній Спілці письменників// http://www.novamova.com.ua/htm/05/chervak_01.htm

⁴⁸ Див. у: *Майборода О.М., Рафальський О.О.* Загальнонаціональні та регіональні інтереси в сучасній Україні // Регіональні версії української національної ідеї. Спільне і відмінне. — С. 87.

⁴⁹ Офіційна заява: Багаторічне порушення прав і свобод людини в Харкові. Автори: Громадський Комітет Захисту Прав Людини; Дослідницький Центр Всестороннього Вивчення Життєдіяльності Людини та Суспільств// http://www.holocaust1.netfirms.com/pcdhr/statement_10.htm

⁵⁰ *Лубківський І.* Вказ. праця.

⁵¹ *Боришевський М.* Вказ. праця.

⁵² Обращение. Президенту Украины Л.Д.Кучме. Принято Межнациональным Форумом Украины 6.02.2000//Інформаційний збірник з міжнародних проблем. Спеціальний випуск. — 2000. — №2 (8). — С. 34.

⁵³ Відкритий лист//День. — 2005. — 29 січня.

⁵⁴ *Жулинський М.* Уявна загроза//День. — 2005. — 29 січня.

⁵⁵ Резолюція круглого стола «языковая политика в Украине: модели демократического развития»// <http://www.rdu.org.ua/news.php?content=1159432620&path=docs>

⁵⁶ *Бохно И.* Русский язык на Украине: мост или ров? Часть 4: Политмифология//<http://www.nr2.ru/crimea/82686.html>

⁵⁷ *Лановенко О.П., Швалб Ю.М., Кубеліус О.А.* Вказ. праця.

⁵⁸ *Армянська А.* Державна мова під загрозою?//Своя газета. — 2006. — 27 февраля.

⁵⁹ *Малиновська Д.* Партія регіонів: Не можна ділити Україну на «Нашу» і «Не нашу»//Одесские известия. — 2006. — 18 марта.

⁶⁰ Крым игнорирует проведение референдума о русском языке // <http://obkom.net.ua/news/2006-03-07/0920.shtml>

⁶¹ *Грина Фаріон:* «Мова створила нашу державу» // http://www.tiahnybok.info/inshi_dopysy/dokument000441.html

⁶² Постсоветська шизофренія. Інтерв'ю з публіцистом Миколою Рябчуком// http://nslowo.free.ngo.pl/rozmowa/postsovet_shizo.htm

⁶³ *Шумлянський С.* «Мовні» дії влади: безпорадність чи... стратегія?// <http://www2.pravda.com.ua/news/2006/5/23/42012.htm>

⁶⁴ *Панченко В.* Русифікація від Олександра Мороза//День. — 2005. — 21 квітня.

⁶⁵ *Борис Бахтєєв.* Вказ. праця

⁶⁶ *Касьяненко М.* Що ж насправді вирішив кримський парламент? // День. — 2006. — 21 жовтня.

⁶⁷ *Дроздовський Д.* Нації вмирають не від інфаркту, спочатку в них відбирають мову. Рефлексії навколо непросвіченої двомовності // Віче. — 2006. — №13 // <http://viche.info/index.php?action=archive&id=274>

⁶⁸ *Золотарев В.* Язык мой — враг мой//Киевский телеграфъ. — 2001. — 28 мая — 3 июня; його ж. Суббота для человечества//Киевский телеграфъ. — 2002. — 8–14 апреля.

⁶⁹ *Надоша О., Гонський В.* Мова як чинник формування людини і нації//Українська правда. — 2007. — 16 березня//: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/3/16/55834.htm>

⁷⁰ *Шевчук Ю.* Мовне питання та українська еліта//Телекритика. — 2006. — 13 квітня//<http://www.telekritika.kiev.ua/articles/176/0/7115/>

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ *Литвин В.М.* Вступне слово на відкритті парламентських слухань «Про функціонування української мови в Україні» 12 березня 2003 р.// <http://www.rada.gov.ua/press/skl4/ses1/12-03-2003.htm>

⁷⁴ *Романчук О.* Мова як визначальний культурно-політичний фактор інформаційної безпеки держави// http://www.universum.org.ua/journal/2004/rom_05.html

⁷⁵ *Романчук О.* Чи потрібна Україні українізація// http://www.bestloads.ho.com.ua/art_ukraine_need_ukrainization_2.htm

⁷⁶ Проблема державної мови в сучасному суспільстві// <http://konus.in.ua/content/view/79/41/>

⁷⁷ *Ткаченко О.* Проблема мовної стійкості та її джерела// http://www.bestloads.ho.com.ua/art_ukraine_need_ukrainization_2.htm

⁷⁸ *Надоша О., Гонський В.* Вказ. праця.

⁷⁹ *Пасько В.* Вказ. праця.

⁸⁰ *Дроздовський В.* Вказ. праця.

⁸¹ *Свіржецький К.* Мови в Україні. 2. Захистимо російську мову // <http://exlibris.org.ua/swirz/r02.html>

⁸² Обращение Русского блока и Русского движения Украины к премьер-министру А.К.Кинаху и министру образования и науки В.Г.Кременю 14.10.2002 г.// <http://www.whiteworld.ru/rubriki/000109/001/02101502.htm>

⁸³ Обращение Русского движения Украины к общественным и политическим организациям, депутатам советов всех уровней, гражданам Украины. 9 июля 2000 г.// <http://www.whiteworld.ru/rubriki/000109/001/02101502.htm>

⁸⁴ *Железный А.* Происхождение русско-украинского двуязычия в Украине. — К., 1998. — С. 67.

⁸⁵ В Донецке решили, что Украине действительно нужен один государственный язык — русский // <http://www.proua.com.news/2007/02/22/141819.html>

⁸⁶ Див. у: *Майборода О.М., Рафальський О.О.* Вказ. праця. — С. 86–87.

⁸⁷ *Андрухович Ю.* (У)мовний вопріс//Дзеркало тижня. — 2005. — №3. — 29 січня — 4 лютого.

3.2. Механізми політичної мобілізації мовних груп: антрепренери, гасла, заходи

Захист культурної різноманітності є етичним імперативом, невіддільним від шанування гідності людської особистості. Відповідно, це вимагає поваги до прав і основних свобод людини, особливо до осіб, які належать до меншин. Однією з найбільш виражених ознак культурної різноманітності є наявність унікальних мовних груп, що історично склалися і становлять основу культурних традицій тієї чи іншої етнічної групи. Прискіплива увага до питань впливу мовної багатоманітності на процеси стабільності та сталого розвитку цілком обґрунтована. Важливими є й проблеми, пов'язані зі становленням носіїв мови до свого статусу, належністю до політичної системи, соціальної структури країни, до етносу та рідної мови, оскільки світогляд та самосвідомість народу значною мірою зумовлені мовою.

Мова відіграє свою роль і у формуванні громадянської ідентичності. З одного боку, мовна гомогенізація залишається одним з основних механізмів, який впроваджує держава для поширення та розвитку колективної громадянської ідентичності на своїй території серед населення, оскільки спільну мову можна сприймати як основу, що найкращим чином забезпечує базу для створення громадянської ідентичності. З іншого боку, в сучасних суспільствах такий підхід, як гомогенізація мовного середовища, уніфікація засобів комунікації і проведення мовної політики, спрямованої на зміцнення статусу «державотворчої мови» за рахунок численних мов меншин, що проживають на території держави, не може бути адекватним в умовах тенденцій диверсифікації, розвитку мовного розмаїття та захисту малих мов. До того ж, політика практично будь-якої держави тією чи іншою мірою полягає у використанні мови як ефективного ресурсу мобілізації населення (за слушним визначенням М. Губогло «мобілізований лінгвіцизм»), а часто й як дієвий інструмент у галузі міжнародно-політичних відносин.

Але як і в багатьох інших випадках, традиційний (і в першу чергу зарубіжний) підхід не може бути використаний повною мірою у випадку з Україною. Мовна ситуація в сучасній Україні ускладнюється трьома базовими особливостями: поділ населення на принаймні дві мовні групи — російськомовну та україномовну, які є приблизно рівними за кількісним складом і не збігаються з групами етнічними; територіальна та соціально-територіальна поляризація мовних переваг громадян; формальний та контрверсійний

характер українського мовного законодавства. Як для русофонів, так і для українофонів мовний вибір є символом їх самоідентифікації, а складність ситуації зумовлюється різноманітністю поелементного поля етнічної самоідентифікації¹. До того ж надзвичайно важливою є проблема збереження та розвитку саме української мови — мови титульної нації в державі, яка є не поліетнічною, а державою з поліетнічним складом населення.

Починаючи з 1989 р., коли в Україні був прийнятий закон «Про мови в Українській РСР», тривають дебати щодо надання російській мові статусу державної. Значна частина українського суспільства вважає, що російська мова має набути статусу державної чи офіційної, водночас як не менш значна частина бачить існування української держави з однією, українською, державною мовою, залишаючи за російською статус мови національної меншини. Це протиріччя, з нашого погляду, лежить принаймні в двох площинах: по-перше — у площині міжособистісного зіткнення індивідів, протилежно орієнтованих у мовному плані; по-друге — на рівні суспільства — неприйняття частиною суспільства адміністративно-директивної українізації.

Аргументація основних політичних акторів з цього приводу наступна:

Pro

А. Значна частина громадян України підтримує підвищення статусу російської мови. Демократія передбачає врахування думки меншості, яка має бути процесуально оформленою у правові рішення, що приймаються вищим законодавчим органом держави.

Б. Російськомовні громадяни обмежені в праві користуватися державними послугами, оскільки мовою судочинства та юридичних звернень є українська мова.

В. Історично всі східні і південні регіони України, де сьогодні кількісно переважають русофони, формувалися в умовах безумовного панування впливу російської мови і культури.

Г. Міжнародний досвід свідчить, що невирішені проблеми в мовній сфері можуть викликати відцентрові тенденції в державі (як, наприклад, у Фландрії чи Квебеку), а наявність офіційного статусу двох чи більше мов є поширеною практикою в сучасному світі (Швейцарія, Фінляндія).

Д. Вирішення мовного питання буде запорукою подолання розколу, який існує сьогодні в українському суспільстві, а українізація, що проходить у державі, може призвести до ескалації конфлікту на мовному ґрунті.

Contra:

А. Мова є головним фактором національної самоідентифікації, головною ознакою етнічності.

Б. В Україні відсутні будь-які проблеми з використанням російської мови.

В. Усі громадяни України мають володіти українською мовою, а у разі надання російській мові статусу державної значна частина громадян буде ігнорувати українську мову, оскільки вона втрачить практичне значення. Російська мова, як більш потужна мова, практично витіснить українську.

Г. Більшість населення держави належить до українського етносу, тому й єдиною державною мовою має бути українська

Д. Російська мова є засобом впливу та тиску на Україну з боку Росії.

Е. Надання статусу державної російській мові буде сприяти сепаратистським тенденціям у східних та південних регіонах України.

У цій аргументації основних політичних акторів немає нічого нового. В Україні російська мова (точніше, питання про її статус) неодноразово використовувалася як один з інструментів у політичній боротьбі. Мова спілкування також має значний вплив на електоральну поведінку громадян, особливо великою роль мовного фактора була під час президентських кампаній 1994 та 2004 рр., парламентської 2006 р. (для справедливості треба зазначити, що артикуляція мовного фактора під час позачергових парламентських виборів 2007 р. з боку основних політичних гравців була зведена до мінімуму, і цей ресурс було віддано на поталу маргіналам). У той же час, Партія регіонів, Комуністична і певним чином Соціалістична партії, в гаслах яких присутнє домагання надання державного або офіційного статусу російській мові, не намагаються пришвидшити цей процес, можливо, залишаючи «мобілізований лінгвіцизм» на майбутні виборчі перегони. Блоки ж національно-демократичного спектра — НУНС та БЮТ — категоричні супротивники підвищення статусу російської мови. В черговий раз це озвучив Президент України В. Ющенко, який 31 грудня 2006 р. під час свого новорічному телезвернення заявив: «...необхідно усвідомити, що Україна — це держава з однією державною мовою». Натомість, не забарився з відповіддю й прем'єр-міністр В. Янукович. 9 лютого 2007 р. він виступив із заявою: «Будемо вводити регіональний статус російської мови, а надалі подумаємо над наданням

їй статусу державної. Ця мета прописана в основних завданнях Кабінету Міністрів. У Швейцарії три державні мови, і ніхто не воює, всіх це влаштує. А в нас російська мова стала фактором розколу. Так це все штучна, надумана проблема»². А 23 березня 2007 р. В.Янукович пов'язав розв'язання мовної проблеми зі створенням нової парламентської коаліції з конституційною більшістю: «Коли буде створена коаліція в 300 голосів, будуть розглядатися будь-які питання, в тому числі і мовні»³. Але відразу після парламентських виборів 2006 р. почався «парад мовних суверенітетів».

Упадає у вічі, що цей парад проходив саме в тих регіонах, де вплив Партії регіонів є найбільш потужним. І проходив він з використанням цілком очевидної технології, а саме: з використанням ратифікованої Україною Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Не можна обділити увагою ще одну «деталь». Оскільки політичні актори розуміють, що за сучасних обставин внести зміни до Конституції нереально, пропонується, поряд з уже зазначеною регіоналізацією мов, ще один *легітимний* інструмент, а саме: розробка і ухвалення законом Концепції державної мовної політики та Концепції державної етнонаціональної політики в Україні. Фахівцям добре відома сумна і багатостраждальна доля обох Концепцій. Але нині прихильниками надання російській мові статусу державної пропонується кардинальна зміна самої ідеології Концепції. На їхню думку, в ній мають бути присутні, поряд з іншими, принаймні два базові положення: 1.Визначення етнічних груп, що проживають в Україні, за культурно-мовним критерієм, а не за критерієм «біологічного походження»; 2.Визнання російської етнічної спільноти в Україні як державотворчої поряд з українською. Не будемо аналізувати ці положення, зазначимо тільки, що це є черговим намаганням створити механізм політизації мовних груп в Україні.

Вищезазначене (регіоналізація мов, намагання створити законодавчу базу і, як квінтесенція, — провести зміни до Конституції) можна визначити як верхній рівень забезпечення політичної мобілізації мовних груп в Україні. Існує, з нашого погляду, і нижній, або базовий рівень політизації, яка здійснюється через практичну діяльність як основних політичних гравців, так і через громадські організації, національно-культурні товариства, ЗМІ тощо. Політична мобілізація мовних груп відбувається досить успішно, оскільки, як слушно зазначає О.Міхеєва: «Сьогодні в Україні

не запропоновано вирішення мовної проблеми, яка б влаштувала всіх, і саме тому вона стає зручним інструментом впливу на потенційний електорат»⁴. Ця думка кореспондується з точкою зору Я.Грицака, який справедливо вважає, що «гострота ситуації викликана тим, що українські інтелектуали в більшості випадків виступають прибічниками мовної, а не політичної українізації, що виявляється неприйнятним ... для російськомовних громадян сходу і півдня України в цілому»⁵.

Якщо говорити про використання мовного фактора в політичній мобілізації, то ситуація є, на нашу думку, більш ніж парадоксальною. Адже воно одночасно відображує і намагання основних акторів втиснути в його зміст ідеологію, теорію та практику різноманітних форм самовизначення і самоствердження мовних і національних груп, і легітимну та самопроголошену діяльність реальних або ефемерних лідерів щодо створення асоціацій, рухів, земляцтв, конгресів, з'їздів народів, обцин, форумів для вирішення різноманітних завдань — від економічних до мовних, від культурних до політичних. І все це під яскравими гаслами рівноправ'я, справедливості, демократії та національного відродження. Але попри всю свою парадоксальність, «мовна карта» стає вагомим фактором у технологіях політичної боротьби і суттєво впливає на результати виборчих перегонів.

Коли ми говоримо про політичну мобілізацію мовних (як, до речі, і етнічних) груп, слід визначити основні етапи та форми мобілізації. Першим етапом можна було б визначити етап «розставлення прикордонних стовпів». На цьому етапі знаходяться і виокремлюються певні маркери, які, з одного боку, виділяють групу з-поміж інших, роблять міжгрупові кордони непрозорими, а з другого, посилюють внутрішню групову солідарність, об'єднують групу навколо загальних ознак. «Свій» простір (як територія, так і дискурс) звужується в умовах розсіяного проживання до розмірів сімейно-побутової сфери і, навпаки, розширюється за умов компактного проживання. Другим етапом є «маргіналізація» групи за принципом «як багато ми втратили». На цьому етапі відбувається тотальне формування комплексу групової неповноцінності стосовно попередніх етапів історичного і культурного розвитку групи за принципами: «мій народ втрачає мову», «мій народ втрачає свою культуру» і т. п. Наступний етап — артикуляція мети та обраних засобів для зміни існуючого становища. Цей етап супроводжується розширенням визнаних кордонів і експансією на

«чужі символічні території». Останнім часом в Україні відбуваються досить різкі зміни в так званому феномені сусідства. Порушується принцип невтручання. Причому під втручанням чи невтручанням розуміється не тільки і не стільки фізичне вторгнення в інший простір, скільки вторгнення в інше символічне поле. Відбувається порушення символічної рівноваги, коли сусідство замінюється прикордонним становищем, за яким той, хто живе поруч, сприймається не як продовження спільноти, що склалася, а як «чужий», якому «ми» повинні протистояти. І, нарешті, етап безпосередньої мобілізації для спільних дій. Якщо попередні етапи вели до посилення групової солідарності, емансипації групи, розширення символічного простору, то на цьому етапі відбуваються безпосередні дії.

За формою політична мобілізація може бути як легітимною (статутна діяльність політичних партій, суспільних організацій та рухів), так і нелегітимною, що відбувається за межами правового поля. Взагалі ж ідеальна логіка мобілізації потребує наявності багатьох факторів — це і конструювання мовної проблематики, і боротьба за домінування мовних проблем над іншими (соціальними чи економічними), і наявність певної групи інтелектуалів, що займаються її формулюванням, та інституціоналізованих організацій, і певний тип лідера — від просвітника до політика, що закликає до активних дій.

Повертаючись до базового рівня політизації, який здійснюється через практичні дії як політичних гравців, так і через діяльність громадських організацій та національно-культурних товариств, слід зазначити, що якщо діяльність провідних політичних партій певним чином обмежена міркуваннями як політичної кон'юнктури, так і дуже обережним ставленням до можливого впливу на електоральну поведінку, то діям громадських організацій, рухів, фронтів відведено роль локомотиву політичної мобілізації. Серед основних громадських організацій та рухів, що в своїй діяльності використовують питання підвищення статусу російської мови як політичної мобілізації, слід визначити наступні: Русское движение Украины, Русское движение Крыма, Русская община Украины, Русская община Крыма, Русский блок Крыма, Русский народный Союз, Русский совет Украины, Союз русского народа, Конгресс русских организаций Украины, ЗУБР, Русское собрание, Наследники Богдана Хмельницкого, Русич, Русь, Севастополь-Крым-Россия та інші. До цього переліку можна додати проросійські

політичні партії: Русский блок, Русско-Украинский союз (Русь), Славянская партия, Партия Союз. Організаціями ж, що виступають проти надання російській мові статусу державної є: Просвіта, КУН, Тризуб, Свобода, Пласт, Ліга українських жінок, Національна спілка письменників України, Конгрес української інтелігенції та інші.

Як уже зазначалося, «в Україні мова — це не лише мова». Публічна політика в Україні — це, власне, не боротьба економічних стратегій і обіцянок процвітання, що пов'язані з вибором того чи іншого шляху. Українська публічна політика значною мірою — це політика ідентичностей. І той, хто буде грати за її правилами, зможе здобути певний успіх. Адже якщо позиціонувати російську ідентичність як культурно-мовну, а також актуалізувати тезу про те, що Україна знаходиться на давній Руській землі, електоральні переваги будуть безумовними, що і підтвердили попередні президентські і парламентські вибори. 1 грудня 1991 р. переважна більшість російськомовного населення України проголосувала на референдумі за незалежність України (в тому числі більше половини жителів Криму). У 1994 р. три чверті україномовних виборців підтримали Л. Кравчука, а три чверті російськомовних виборців віддали голоси за Л.Кучму, який єдиний виступав за надання російській мові статусу другої державної. На парламентських виборах 1998 р. тема статусу російської мови знову використовувалася у політичній боротьбі. Якщо у 1997 р. тільки Комуністична партія і Прогресивна соціалістична партія вимагали підвищити статус російської мови, то наприкінці року цю вимогу вмістили в свої програми ще 6 партій та блоків — СЛОН, Союз, ПДЄС, ПРВУ, Трудова Україна, КПУ (остання, за результатами виборів, перемогла у східних і південних областях). Під час президентських перегонів 2004 р. кандидат у Президенти В. Янукович обіцяв у разі перемоги зробити російську мову другою державною. Захист російськомовних громадян внесли в свої передвиборчі програми у 2004 р. Соціалістична партія, ПСПУ, СДПУ(о), КПУ. За надання російській мові статусу державної виступали і партії, що здобули найбільший успіх у східних і південних регіонах у 2006 р., — ПР, КПУ, ПСПУ. Таким чином, використання російської карти реально надає політичним акторам певні електоральні переваги (в певних регіонах, звичайно).

На цьому недвозначно наголошував відразу після виборів 2006 р. російський політолог О. Неменський. Він вважає, що «власне на

формування в Україні активних проросійських сил, рухів з російською ідентифікацією ...повинна бути спрямована політика тих сил в Росії, яким насправді не вигідна втрата України. Саме російський рух має реальні шанси мати потужний вплив на українське політичне життя, і в цьому відношенні він може навіть посперечатися впливом з українським національним проектом. І саме такий рух буде абсолютно легальним з точки зору міжнародного права, тобто таким, що захищає права нацменшин»⁶.

Ми далекі від думки, що діяльність проросійських організацій (і деяких політичних партій) в Україні є вульгарною «рукою Москви». Отже, спробуємо проаналізувати основні принципи та практичну їх діяльність у контексті політичної мобілізації російськомовної групи в Україні.

Проросійські партії та громадські організації мають спільні стратегічні цілі — надання російській мові статусу державної, інтеграції України в союз Росії та Білорусі, апологетика православ'я. При цьому стан цих політичних партій та громадських організацій є маргінальним. Достатньо проаналізувати динаміку електоральної підтримки з 2002 р по 2006 р. і побачити, що блоки та окремі партії проросійського спрямування набирали менше 1% голосів, за винятком Криму, де Російському блокові, наприклад, у 2002 р. вдалося подолати 4% бар'єр, а у 2006 р. — отримати місця в Кримському парламенті. Проте не викликає сумніву, що їх пропагандистський потенціал буде знову використаний для побудови виборчої стратегії на ізоляцію національно-демократичних сил, представлених Західної України в масовій свідомості жителів інших регіонів як символу націоналізму та русофобії.

Основною метою Російського руху України (який є базовою громадською організацією Російського блоку), одного з основних «репрезентантів» інтересів російського та російськомовного населення України, є трансформація російської проблеми у фактор суспільного та суспільно-політичного життя України і створення механізму для ефективного вирішення проблем етнічних росіян чи громадян, які вважають російську мову своєю рідною. Для досягнення цієї мети організація виконує ряд завдань — створення на базі Російського руху, у співробітництві з іншими організаціями, політичних партій чи блоків партій, активна участь у парламентських перегонах та у виборах до місцевих органів влади, у формуванні виконавчої влади всіх рівнів. Основними гаслами Російського руху є надання російській мові в Україні статусу держав-

ної; відмова від моноетнічної моделі державного будівництва і перехід до поліетнічної; створення рівних умов для розвитку російської культури, культур інших народів України. Причому, з точки зору цієї організації, моноетнічна модель побудови суспільства в Україні «впродовж останніх років лише завдала державі значної шкоди. Вона веде до поглиблення кризи в усіх сферах життя, зростання суспільної напруги та погіршення психологічного клімату в країні». Саме тому, мовляв, і потрібно створити поліетнічну модель України. Стосовно ж російської мови, то позиція Російського руху полягає в тому, що ця проблема виходить далеко за рамки тільки соціокультурних потреб та інтересів русофонів. Програмні засади її засвідчують, що «внаслідок специфіки становища України російська мова є важливим фактором економічних, культурних, інформаційних та інших зв'язків зі своїми стратегічними партнерами — Росією, Білоруссю та іншими країнами СНД». Для досягнення своїх засадничих цілей Російський рух створив досить розгалужену інфраструктуру, локальні та регіональні об'єднання, які мають артикулювати інтереси російськомовної групи в Україні (інша справа, чи артикулюються насправді справжні інтереси). Серед них молодіжні, релігійні, жіночі, культурологічні об'єднання. Досить поширеними є й шкільні організації, покликані домагатися розширення мережі шкіл та класів з російською мовою навчання, правозахисні, економічні, що об'єднують підприємців, переважно дрібного та середнього бізнесу, для створення інфраструктури з підтримки суспільних та культурних проектів⁷.

Одним з основних пріоритетів у практичній діяльності Російського руху є участь у політичних процесах в Україні. Особлива активність спостерігається під час виборчих кампаній. Так, наприклад, під час президентських перегонів 2004 р. цей рух намагався активно протидіяти виборчій кампанії кандидата в Президенти В. Ющенка. Його V з'їзд, що проходив 17–18 травня 2004 р. у м. Запоріжжі, прийняв звернення, в якому закликав «усі суспільно-політичні сили, які не бажають того, щоб Президентом України став лідер нацистів і необандерівців Віктор Ющенко, згуртуватися в спільній боротьбі проти блоку В.Ющенка, загальними зусиллями протистояти нашоукраїнцям, які продають народ України в рабство своїм західним хазяям...»⁸. Натомість Російський рух активно підтримував кандидата в Президенти В. Януковича, оскільки багато програмних положень його передвиборчої програми збігалися з програмою руху. У першу чергу це питання надання

російській мові статусу державної, розв'язання питання про подвійне громадянство, зміцнення інтеграційних зв'язків у рамках СНД і ЄСР. «Новий курс В.Януковича, — підкреслювалося в спільній Заяві Російського руху України та Руського блоку «Врятуємо Батьківщину сьогодні», — дає нам підстави заявляти про те, що і для українців, і для росіян, і для всіх російськокультурних наших співгромадян він є найдостойнішим кандидатом на вищу державну посаду. І підступи націоналістичних сил не завадять В.Ф.Януковичу обстоювати заявлені ним позиції, які ми завжди обстоювали і будемо обстоювати»⁹. 23 листопада 2004 р. РПУ та Партія «Російський блок» озвучили спільне звернення про недопустимість перегляду результатів голосування з наголосом на тому, що «... процвітання України, майбутнє наше, наших дітей та онуків можливі тільки в братському союзі з Росією та Білоруссю»¹⁰.

Проявляючи послідовність у своїх політичних симпатіях, Російський рух України 21 серпня 2007 р. виступив з заявою про підтримку Партії регіонів на позачергових виборах до Верховної Ради. Після офіційних консультацій з Партією регіонів було досягнуто порозуміння стосовно того, що «... в разі перемоги помаранчевих сил на майбутніх виборах у внутрішній політиці буде агресивно проводитися подальша насильницька українізація, звуження національних, культурних, мовних та інших прав етносів, що проживають в Україні». РПУ і Російський блок проголосили про спільні дії з Партією регіонів у домаганні надання російській мові статусу державної за принципом «дві мови — один народ»¹¹.

Своєрідною є діяльність Російського руху Криму, яка, згідно з його статутом, спрямована «на широкі верстви населення Криму, всіх носіїв російської самосвідомості, російської культури, російської мови...»¹². Становлення РРК у 1991 р. (тоді під назвою Русское движение Крыма) відбувалося за активної участі в цьому процесі командування Чорноморського флоту РФ. Це проявлялося в наданні російським общинам флотської інфраструктури, в посіданні керівних посад у багатьох організаціях колишніми офіцерами флоту, в координації вимог російських общин з проблемами флоту. Суттєву підтримку діяльності РДК (Русское движение Крыма. — авт.) надавали Д. Рогозін, С.Бабурін, Ю.Лужков. Д.Рогозін, наприклад, ініціював запит до Державної Думи Росії про статус м. Севастополь, було порушено питання щодо створення єдиного виборчого блоку. Головним же політичним гаслом РДК стало входження України до складу Союзної держави Росії та Білорусі. РДК активно брало участь

у виборчих кампаніях в Криму, причому почасти протистояння прихильників РДК з опонентами доходило до фізичних сутичок, наприклад, коли в 2004 р. автоколона з представниками НУ була зупинена на кордоні АРК. У своїй діяльності РДК орієнтується на підтримку ПР, а неофіційними союзниками є організації козаків та комуністи. Натомість РДК увійшло як колективний член у Російський блок Криму, створивши виборчий блок За російську мову та єдність.

Російська община Криму — загальнокримська громадська організація, яка має регіональні філії практично в усіх містах та районах АРК, об'єднує жителів півострова, які вважають себе росіянами, російську культуру і російську мову рідною, а Росію — своєю батьківщиною. Основне завдання організації — відстоювання прав та інтересів російської за національністю та російської за мовою громади Криму. З цією метою організуються численні заходи, спрямовані на пропаганду російської історії та культури, на захист російської мови. Оскільки РОК має власну видавничу базу (видаються газети «Русский мир» та «Улица Московская»), представництво в органах державної влади (голова РОК С.Цеков є віце-спікером, а ще два члени РОК є депутатами Верховної Ради АРК), зв'язки з федеральними органами влади РФ, можливості її впливу є досить суттєвими. Основний наголос у своїй роботі РОК робить саме на «захисті, збереженні та розвитку російської мови у Криму». З цією метою на офіційному рівні у 2006 р. Верховна Рада АРК за ініціативи РОК ухвалила постанову, що розширила сферу функціонування російської мови в Криму. Було запропоновано ряд законопроектів про внесення змін та поправок до чинного законодавства України. Представниками РОК у ВР АРК ініційовано виділення значних коштів з бюджету автономії на підтримку російської мови, культури, освіти в Криму, затверджено план щорічних заходів з розвитку та використання російської мови до 2010 р., депутатами від РОК було організовано бюджетне фінансування програми «Русский мир» на ГКРК «Крим», збільшено фінансування російськомовних видань¹³.

Дума Російської общини Криму своєю постановою встановила пам'ятні та святкові дати, які мають відзначатися всіма організаціями співвітчизників Криму поряд із загальноросійськими святами, — 19 квітня День возз'єднання Криму з Росією, 6 червня День захисту російської мови, 10 липня День визволення Тавриди від османського іга, 10 вересня — День пам'яті російських воїнів, що загинули під час Героїчної оборони Севастополя і в Кримській

війні 1854–1855 рр. Під час святкування цих дат проходять численні мітинги, демонстрації, організовані російською національною та російською мовною общиною Криму (хоча інформація про кількість учасників цих заходів недостатня).

12 червня 2003 р. за ініціативи РОК вперше відбулося святкування Дня Росії, яке фінансувалося з федерального бюджету Російської Федерації та з бюджету Уряду Москви. Під час цих та багатьох інших заходів, за твердженням керівництва РОК, відбувається виховання російської національної самосвідомості, збереження та розвиток російської культури, мови, традицій в АРК, формується відчуття гордості за належність до російського народу. У червні 2007 р. в Криму було проведено фестиваль «Велике російське слово», який подавав Крим як один з центрів російської культури. Була виконана робота з проведення I Всеукраїнського конгресу російських співвітчизників.

Залишається не уповні з'ясованим ухвалення підтримки РОК населенням Криму. За визнанням голови РОК С.Цекова, «ще немає масової підтримки російських та російськокультурних кримчан. Якщо досягнемо цього рівня, тоді в Криму справді доб'ємося дуже ефективного захисту наших інтересів. Саме через те, що можна прийти до влади, можна російську мову оголосити державною, заявляти про необхідність проведення референдумів і призначати ці референдуми, можна заявляти про ухвалення якихось серйозних рішень щодо статусу Криму, але прийняті рішення необхідно вміти захищати. А без масовості захищати наші рішення практично неможливо»¹⁴. Але попри все ж таки незначну масовість, РОК, разом з іншими проросійськими організаціями Криму, проголосив про підтримку Партії регіонів на парламентських виборах 2007 р.¹⁵

Ще однією спробою створення представницького органу національного самоврядування росіян та російськомовних громадян Криму (чи чергової лобістської організації) стало рішення Народного фронту «Севастополь — Крим — Росія» про створення «Російських установчих зборів Криму»¹⁶. Цікаво те, що організатори РУЗК використали досвід кримськотатарського населення Криму, які свого часу створили Курултай та Меджліс. Російський аналог меджлісу має стати органом національного самоврядування, «який би виробляв політику захисту цієї частини населення і доводив її до органів влади». Причому, ініціатори РУЗК не приховують, що намагаються використати передвиборчу ситуацію, «коли політична активність людей підвищується». До речі, Народний фронт

«Севастополь — Крим — Росія» відомий своїми постійно діючими акціями «Врятуємо Крим від України» та «Україна без Криму». Ця ж організація провела, наприклад, у травні 2006 р. акцію в м. Сімферополі під назвою «Відмінити українську мову за непотрібністю», у травні 2007 р. мітинг, присвячений 15-річчю Конституції Криму 1992 р. з гаслами «Геть українську окупацію», та «Крим — незалежна держава».¹⁷

Своєрідною є православно-патріотична організація «Чорна сотня», одне з основних гасел якої — української мови не існує. Щоправда, ця організація практично не користується хоч якоюсь популярністю.

Однією з небагатьох проукраїнських організацій Криму є Всекримське товариство «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка. Перші спроби консолідації української громади в Криму були здійснені ще наприкінці 80-х років, коли були створені перші відділення Всеукраїнського товариства української мови. Після створення Всеукраїнського товариства «Просвіта» відбувалася поступова реорганізація цих відділень в єдину організацію, розпочався випуск газети «Кримська світлиця» і в середині 1990-х років осередки «Просвіти» були створені в усіх містах та районах Криму. Згідно зі статутом, товариство спрямовує свої зусилля на пробудження національної самосвідомості українців, що живуть в Криму, на підтримку української державності. Важливою формою діяльності «Просвіти» є проведення конференцій, читань, присвячених проблемам національної незалежності та державного будівництва — як в минулому, так і в сьогоденні. Товариство проводить чималу роботу з намаганням поширити українську культуру та освіту в Криму. Розроблено проект розвитку національної культури, який став базою відповідної республіканської програми. В цілому ряді міст та районів Криму створені фольклорні колективи, періодично відбуваються зустрічі з народними депутатами, лідерами політичних партій. Особливу увагу кримська «Просвіта» приділяє освітнім програмам. За її ініціативи в Сімферополі була відкрита українська гімназія і більш ніж 50 класів з українською мовою навчання в школах Криму, близько 200 випускників кримських шкіл стали студентами Львівських та Тернопільських вузів. Проте із зрозумілих причин діяльність кримської «Просвіти» не має масової підтримки серед населення півострова. Це стосується, власне, і інших проукраїнських політичних і громадських організацій Криму, хоча ще в 2001 р. була спроба об'єднати зусилля

національно-демократичних сил півострова. Напередодні виборів 2002 р. 18 політичних і громадських організацій Криму підписали декларацію про створення суспільно-політичного об'єднання національно-демократичних сил АРК «Кримська правниця». До його складу увійшли, зокрема, Кримська організація Українського Народного Руху, КРО Української народної партії «Собор», КРО Української республіканської партії, «Просвіта»¹⁸.

В Одеській області роботу з об'єднання та мобілізації російськомовної громади проводить Конгрес російських організацій Одеського регіону. Основні завдання і практичні дії цієї організації полягають у «захисті прав російського і російськомовного населення Одещини». В першу чергу це стосується мовної проблеми. Конгрес через численні заходи домагається статусу регіональної для російської мови в Одеській області, а також реалізацію заходів для захисту мовних прав російськомовної громади Одеси, в тому числі і через організаційну роботу депутатів Одеської міськради. Серед основних вимог — відродження освіти російською мовою від дошкільних закладів до шкіл та гімназій, врахування інтересів російськомовного населення у здобутті вищої освіти, здійснення судочинства в Одеській області російською мовою. Іншим принциповим положенням у діяльності Конгресу (у 2006 р. він змінив назву на Конгрес російських співвітчизників Новоросії) є протидія створенню єдиної помісної церкви, недопущення унії та католицизму на територію Одеської області. У 2006 р. Конгрес ініціював рух за перейменування Одеської області на «Новоросію»¹⁹.

У лютому 2007 р. в Києві відбулося зібрання представників регіональних громадських організацій російських співвітчизників та російськомовних громад з метою створення Координаційних рад організацій співвітчизників. Основними завданнями Рад визначено «проведення об'єднаннями різнопланової роботи на захист та збереження російської мови, на пропаганду цінностей російської культури, на організацію правового захисту співвітчизників, розвитку російських засобів масової інформації». У той же час керівники та представники регіональних організацій відзначили, що громадські організації співвітчизників не повинні відмовлятися від суспільно-політичних засобів захисту прав своїх членів, і для цього необхідне суттєве підвищення авторитету організацій, їх впливу на суспільно-політичні процеси в Україні. Координаційні ради як міжрегіональні об'єднання створюються у п'яти округах — Центр, Схід, Південь, Захід і Крим. Вони забезпечують

консолідацію зусиль російських об'єднань на розробку, реалізацію та підтримку загальнонаціональних програм захисту російської мови, культури, здійснення спільних проєктів, підтримку російськомовних ЗМІ. Останньому положенню було приділено особливу увагу. Учасники зібрання закликали всіх російськомовних співвітчизників всіляко підтримувати та сприяти російським та російськомовним газетам та журналам в Україні, а також підтримувати Інтернет-ресурси «російського світу».

12 березня 2007 р. в Одесі розпочалася акція російськомовної громади міста «Я розмовляю російською». Таким чином організатор акції — Союз православних громадян України організував протест проти «дій офіційного Києва, який ігнорує інтереси і порушує базове культурне право мільйонів росіян, що проживають в Україні, розмовляти рідною мовою». Учасники акції звернулися до депутатів міської ради з вимогою прийняти постанову про надання російській мові статусу регіональної, а також звернулися з вимогою до Уряду та Верховної Ради України розробити комплекс заходів щодо захисту російської мови. 21 березня в Одесі відбувся мітинг на захист російської мови, організований «Єдиною вітчизною» і підтриманий депутатами Партії регіонів, КПУ, ПСПУ та Соціалістичною партією України з вимогою внесення до порядку денного міськради питання про правовий статус російської мови²⁰.

Харківські громадські організації За культурно-мовну рівність та Російський рух України (Харківський регіон) розробили та намагаються втілити в життя власну програму розвитку російської мови на території Харкова та Харківської області. Нею пропонується ціла низка заходів: мову виховання та освіти в дошкільних та шкільних закладах мають визначати батьки дітей; у вищих навчальних закладах Харківщини мова освіти визначається за заявами абітурієнтів; мова реклами — рекламодавцем; топоніми не перекладаються; мовами документообігу, комунальних підприємств, банків, органів державної влади мають бути російська та українська.

6 грудня 2006 р. була зареєстрована Російська община Полтавської області, яка розпочала активну роботу щодо підтримки російської мови на Полтавщині, намагання активізувати зацікавленість учнів та їх батьків у викладанні російською мовою.

Громадська організація Донецька республіка на початку 2007 р. розпочала акцію «Гуманітарна катастрофа в Донбасі в умовах хронічної кризи суспільної свідомості». Організатори акції заявляли

про українізацію області та витіснення російської мови та культури з Донбасу. Акція розпочалася в м. Горлівка і продовжилася в інших містах — Артемівську, Слов'янську, Краматорську. Серед гасел організації — створення незалежної Донецької республіки²¹.

Російський культурний центр Рівненської області, створений восени 2006 р., об'єднує навколо себе представників російськомовної громади, які «не сприймають політики, спрямованої на конфронтацію між народами», проводить численні заходи з пропаганди російської мови та культури, російських письменників, з краєзнавства.

Аналогічною є діяльність Мукачівської громадської організації російської культури Російський дім. Серед основних пріоритетів — пропаганда, збереження російської мови, вивчення російської культури, робота з ветеранами, молодіжні програми і, звичайно, «захист прав російськомовних у Закарпатті».

Активні дії в Закарпатті та Прикарпатті проводилися за ініціативи Конгресу російських общин західних областей України і за підтримки Посольства РФ з відзначення початку Року російської мови в Україні. У Російському культурному центрі Львова відбулася нарада представників російських общин Львова, Борислава, Червонограда, Івано-Франківська, Ужгорода та Мукачєвого з метою координації діяльності організацій у зв'язку з проведенням Року російської мови. Заходи, пов'язані з Роком російської мови, відбулися у Львові, Івано-Франківську, а також у Чернігові (тут взяли участь представники Посольства РФ і Росзарубіжцентру), Житомирі, Вінниці. У лютому 2007 р. у Львові та Івано-Франківську відбулися заходи, присвячені святкуванню російського Дня захисника Вітчизни²².

Учасники «кругло столу», що проходив у рамках IV Міжнародної конференції «Російська мова і література: питання вивчення та викладання в школі і в університеті» у своїй резолюції підкреслили, що в Україні є висока питома вага громадян, які прагнуть здобувати середню та вищу освіту російською мовою, потребують доступу до інформації російською мовою, вимагають вживання російської мови у правовому полі, збереження російського культурного та наукового простору, використання російської мови в суспільному та політичному житті України. Для забезпечення цих вимог необхідно вирішити питання про надання російській мові статусу державної, розробити та прийняти новий закон про мови, активно впроваджувати положення Хартії регіональних мов на територію всієї України²³.

Значно ґрунтовнішими були рекомендації міжнародної конференції «Російська мова в полікультурному світі», що проходила в м. Ялті у вересні 2007 р. Констатуючи необхідність правового захисту російської мови та російськомовних громадян України, а також створення правових основ культурно-мовного простору в Україні, учасники запропонували цілу низку заходів, які можуть бути використані як основними політичними акторами, так і різноманітними громадськими організаціями для артикуляції «проблеми російської мови в Україні». Серед цих заходів назвемо найсуттєвіші: рекомендувати органам місцевого самоврядування розробити комплексні програми регіонального розвитку російської мови та забезпечити юридичний захист її функціонування; створити в регіонах України опорні російськомовні центри; створити міжнародний фонд «Велике російське слово», завданням якого буде підтримка російської культури та російської мови на території України; органам державної влади, громадським та політичним організаціям активно протидіяти намаганням ревізії Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, не допустити тотальної українізації; сформувати при КМ України експертно-консультативну раду з метою підтримання соціокультурного діалогу і ввести в нього представників основних культурно-мовних груп України; залучити громадські організації та органи державної влади України для популяризації та мотивації вивчення російської мови як мови міжнародного та міжнаціонального спілкування; запропонувати МОН України ввести російську мову як обов'язкову дисципліну в школах з українською мовою навчання²⁴.

За даними Інформаційного центру об'єднання «Російська співдружність» у вересні 2007 р. в Запоріжжі пройшла аналогічна конференція «Соціально-правовий захист рішень місцевих рад щодо регіонального статусу російської мови». Мета цього заходу була аналогічною попередній — формування ефективної системи юридичного захисту місцевих рад у мовній сфері, узагальнення досвіду відстоювання рішень, вироблення необхідних рекомендацій у галузі захисту мовних прав російськомовного населення.

Одна з перших тез рекомендацій конференцій уже впроваджена в Харківській області. У 2007 р. Харківська обласна рада прийняла Програму використання та розвитку російської мови на Харківщині, підготовлену тимчасовою контрольною комісією облради з питань сприяння імплементації норм європейського законодавства. Основна мета Програми — «реалізація комплексу заходів

з реального забезпечення культурно-мовних прав громадян, гарантованих Конституцією і Законами України»²⁵. При цьому основна увага приділяється фінансуванню культурологічних заходів, підготовці вчителів російської мови та літератури, проведенню конкурсів тощо.

Ініціативу щодо проведення конкурсів підхопили й громадські організації Криму, одним з яких став конкурс «Моя батьківщина — російська мова», що проводився в серпні 2007 р., а також міжнародний фестиваль «Велике російське слово», що проходив в рамках Дня захисту російської мови в АРК (знову спостерігається впровадження результатів наукових зібрань).

Перелік гасел, акцій, ініціатив можна було б продовжувати, але спробуємо проаналізувати головні. По-перше, основні політичні актори вкрай обережно ставляться до мовних питань в Україні. Лідер Партії регіонів В. Янукович, наприклад, на прес-конференції 23 березня 2007 р. заявив, що права російськомовних громадян в Україні не утискаються. Стратегія дій коаліції та уряду, з його погляду, виписана в Універсалі національної єдності, а що стосується російської мови — то, за його словами, «...сьогодні немає в нас прикладів того, щоб був якийсь тиск на використання російської мови і стосовно російської літератури»²⁶. Це питання, наголосив В.Янукович, розпалюється політиками, «і розпалюється воно, я б сказав, тими, хто не настільки любить свій народ, як про це говорить»²⁷. У той же час, державна політика має проводитися згідно з Європейською хартією, підкреслив він. По-друге, артикуляцією мовного питання в Україні, проблемами «захисту» російськомовного населення піклуються сьогодні здебільшого маргінальні громадські організації та політичні партії. По-третє, якщо відкинути крайнощі, чітко простежується динаміка зміни пріоритетів в основних гаслах, що мають бути привабливими з точки зору її ініціаторів. Теза про російську мову як другу державну основними акторами змінена, очевидно тимчасово, на артикуляцію тези про необхідність дотримання Європейської хартії. Причому останнім часом ця теза доповнена необхідністю створення механізму її впровадження, юридичного супроводу та правового захисту органів місцевого самоврядування, які запроваджують регіональні мови на своїй території. По-четверте, наголос робиться на необхідності збільшення російськомовних шкіл та класів, впровадження в шкільних курсах російської мови нарівні з українською. Можна з цілковитою впевненістю стверджувати, що в регіонах, де обласні

і міські ради ухвалили рішення про регіональний статус російської мови, створюються сприятливі умови для наступного етапу політичної боротьби — кампаній за підвищення статусу російської мови в системі середньої освіти. В разі втрати ініціативи з боку центральної влади такі кампанії стануть ще одним потужним фактором мобілізації громадян, у тому числі тих, хто готовий до компромісних рішень, на підтримку ключової вимоги — запровадження другої державної мови. І, нарешті, аналізуючи діяльність численних проросійських організацій в Україні, можна дійти висновку, що їхня діяльність є не атомізованою чи спонтанною, а чітко спланованою політтехнологічною розробкою, розрахованою на протиставлення населення різних регіонів за соціокультурними ознаками з метою штучно актуалізувати мовне питання і маніпулювати з його допомогою суспільною свідомістю, мобілізувати групи населення, в першу чергу мовні, на підтримку певної політичної сили.

У той же час, бажання здобути електоральну підтримку (згідно з соціологічним опитуванням, 18–20% громадян ще не визначилися зі своїм вибором) штовхає політичних гравців на несподівані кроки. Якщо в березні 2007 р. Партія регіонів не бачила мовних проблем в Україні і не констатувала будь-якого тиску на російськомовну громаду, то вже 6 вересня 2007 р. прес-служба партії розповсюдила заяву про те, що Партія регіонів має на меті реалізувати свої обіцянки про надання російській мові статусу державної. «Партія регіонів ніколи не відмовлялася від своїх передвиборчих обіцянок у підтримці надання російській мові статусу другої державної. Саме тому навіть в умовах складної законодавчої процедури і постійного блокування нормальної роботи парламенту Партія регіонів зробила чимало для того, щоб захистити права російськомовних громадян України», — говориться в заяві. Однак, роз'яснюється далі, актуалізувати мовне питання в умовах парламентської кризи було б недоцільним, оскільки це могло перетворити конфлікт політичний на конфлікт міжнаціональний, більш некерований та небезпечний. Але, підкреслюється в заяві, «будь-які звинувачення Партії регіонів та її лідера В. Януковича в небажанні розв'язувати мовне питання є абсолютно надуманими і цинічними. Партія регіонів заявляє — двом мовам бути!»²⁸.

З цією метою партія 5 вересня 2007 р. ініціювала проведення референдуму, одним з питань якого було надання російській мові статусу державної, а вже 7 вересня в м. Кіровограді стартувала

кампанія з підготовки цього референдуму і розпочала збір підписів. 6 вересня, за даними агентства УНІАН, під час прес-конференції в Донецьку один з речників Партії регіонів Т. Чорновіл заявив, що питання про надання російській мові статусу державної може бути знято²⁹. Очевидно, що проголошення референдуму є певною передвиборчою технологією, яка може в певних регіонах привести до необхідної мобілізації російськомовних громадян на підтримку Партії регіонів, як, до речі, проведений нею так званий SMS-референдум про статус російської мови³⁰.

Комуністична партія України підтримує надання російській мові статусу другої державної і наголошує на тому, що «в соціокультурному плані російськомовні та україномовні групи є абстракцією»³¹. Для цього необхідно внести зміни до Конституції, а розширення сфери використання російської мови проводити не революційними, а еволюційними методами. При цьому Комуністична партія не погоджується з політичною практикою в мовному питанні з іншими політичними силами, включаючи союзників по парламентській коаліції, намагаючись представити свою політичну силу єдиним і послідовним захисником російської мови в Україні. Колишній голова Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, один з чільників КПУ Л. Грач у коментарі для ЗМІ 25 липня 2007 р. заявив, що «сьогодні, перед виборами, різні політичні сили знову кидаються штурмувати липові для них вершини проросійських настроїв, будувати для довірливих виборців потьомкінські села. Але скільки, скажіть будь ласка, скільки ще вся ця показуха і нахабна брехня будуть тривати? Можливо тепер, після розвінчання героїв нинішнього, останнього скликання ВР України, народ замислиться на тим фактом, хто є хто? Хто обіцяє до виборів російську мову як державну, антиНАТО, ЄСР, але після здобуття влади не просто забуває про свої власні обіцянки, а й робить протилежні кроки»³². Таким чином, Комуністична партія намагається позиціонувати себе як єдиного та послідовного борця за права російськомовної громади України.

Слід підкреслити, що російськомовна група прагне офіційного статусу російської мови не тому, що хтось заважає вільно говорити російською мовою (це, в першу чергу, стосується південно-східних регіонів), а тому, що таке визнання дало б символічне підтвердження того, що вони в українській політиці значать стільки ж, скільки україномовні центральної та західної України. Це є, власне,

політична дія від імені групи. Можна цілком погодитися з думкою Д. Ареля, який вважає, що «головний етнічний розкол в Україні протиставляє не національності (українську і російську), а радше цілісну, чи гомогенну, національну ідентичність з одного боку (українську), та подвійну, чи біетнічну, ідентичність з іншого (українсько-російську). Політична орієнтація, яка електорально поляризує Україну, є двомірним «російським чинником», який стосується й офіційного статусу російської мови, й типу відносин, які Україна має підтримувати з Росією»³³. Понад те напрошується крамольна думка, що мовна ситуація в Україні розвивається не за законами конкуренції, а за законами війни (можливо, холодної). За умов конкуренції існують правила, право, етика, мораль, етикет. У війні цього немає. Основна мета — не підвищити рівень своєї конкурентності, а «знищити» супротивника. Причому метафора «війна мов» уже давно ввійшла в дискурс про мовну політику. «Етнічні чистки всюди проходять спочатку в головах, на полі мов та символів», — нагадує У. Альтерматт³⁴. А аналітична модель, запропонована В. Кімлікою, побудована на тому, що дебати про регіональні мови ніколи не бувають дебатами тільки про мови. Мовні групи знаходяться під мобілізуючим впливом партій з тим, щоб домагатися самоврядування. Для міноритарних мовних груп визнання їхніх мов стає символом визнання їх як «національних», що, з його точки зору, має потенційно далекосяжні наслідки. Домагання захисту мов та культур таких груп за цією логікою сприймаються як зазіхання на територію та на самовизначення на цій території, можливо, у формі сецесії. В моделі В. Кімліка існує причинний двосторонній зв'язок: мовні групи виступають за територіальне самоврядування задля захисту мови і культури і, навпаки, національні меншини намагаються зберегти мову як одну з умов, необхідних для отримання самоврядування³⁵. Сподіваємося, що ця аналітична модель не стосується принаймні сучасної України.

На нашу думку, можливими варіантами вирішення проблеми соціокультурної біполярності в Україні можуть бути наступні:

- 1) поступова, але послідовна українізація російськомовної групи;
- 2) закріплення регіональних соціокультурних відмінностей у середньостроковій перспективі формування двох субетносів української нації;
- 3) різке загострення протистояння російськомовної і україномовної груп в Україні з наступною інтернаціоналізацією цього

конфлікту і можливим розколом української держави. Наразі, безумовно, можна говорити про перший варіант. І це відбувається завдяки вибору російськомовної частини політичної еліти України. Політики, що репрезентують російськомовні регіони, успішно вивчили (чи вивчають) українську мову, використовують українські символи, не забуваючи при цьому, звичайно, грати на етнічних та мовних стереотипах та забобонах російськомовних виборців. Наскільки перспективним виявиться цей ресурс, покаже час, оскільки процеси трансформації ідентичності у великих соціальних популяціях є надзвичайно складними, амбівалентними і, головне, довготривалими. У будь-якому разі, необхідно пам'ятати, що сфера мовної практики і мовна політика повинні перебувати у стані взаємних поступок і компромісів. Тактика тиску, надзвичайного використання апарату державного втручання, нехтування почуттями меншин з одного боку, і груповий радикалізм, з іншого, можуть обернутися величезними втратами для всіх.

¹ Див. докладніше: *Диалог украинской и русской культур*. — К., 2000.

² УНІАН. — 2007. — 9 лютого.

³ УНІАН. — 2007. — 23 березня.

⁴ *Михеева О.* Не все так просто з тими українцями... // *Отечественные записки*. — 2007. — №1(34).

⁵ *Грицак Я.* Про відповідальність та безвідповідальність українських інтелектуалів// *Доповідь на міжнародній конференції пам'яті Ежи Гедройця «Європа — минуле і майбутнє. Візії та ревізії»*. — Київ, 2006.

⁶ *Неменский О.* «Русская Украина» как альтернатива «пророссийской». — АПН. — 2006. — 24 апреля.

⁷ Див.: www.rdu.org.ua

⁸ www.otechestvo.org.ua/obrashenia/2004_05/_ob_21_01.htm

⁹ www.rdu.org.ua/news.php?content=1100542740_path_docs

¹⁰ www.rdu.org.ua/news.php?content=1101233820

¹¹ www.rdu.org.ua/news.php?content_1187714160

¹² www.rdk.walist.ru/

¹³ Див.: *Новая политика*. — 2005. — №2.

¹⁴ Цит. за: *Евтюшкин И.* Русский язык должен обрести статус государственного в Крыму// *Портал Русская община*. — 2007. — 18 июля.

¹⁵ *Цеков С.* У русской общины Крыма не возникал вопрос о том, кого подерживать на выборах//*Пресс-служба Русской общины Крыма*. — 2007. — 21 августа.

¹⁶ Sevkrimrus.narod.ru/

¹⁷ Див.: sevkrimrus.narod.ru/

¹⁸ Див. докладніше: *Петров В.* Национально-культурные объединения Автономной Республики Крым. — Симферополь, 2006.

¹⁹ Новый регион — Киев. — 2006. — 18 ноября.

²⁰ www.rdu.org.ua/news/php?content11731314780

²¹ www.rdu.org.ua/bews/php?content11841237835

²² www.rdu.org.ua/news/php?content11832689908

²³ www.rdu.org.ua/news/php?content11853452901

²⁴ www.rdu.org.ua/news/

²⁵ www.ravnopravie.kharkov.ua

²⁶ ЛІГАБізнесінформ. — 2007. — 23 березня.

²⁷ Там само.

²⁸ УНІАН. — 2007. — 6 вересня.

²⁹ Там само.

³⁰ www.mynews-in.net/news/mobile/2006/03.20/929536.html

³¹ ЛІГАБізнесінформ. — 2006. — 9 вересня.

³² Прес-служба народного депутата України Л.Грача//www.grach.cri-mea.ua

³³ *Арель Д.* Залучення відокремленого//Критика. — 2006. — Листопад.

³⁴ *Альтерматт У.* Етнонаціоналізм в Європе. — М., 2000. — С. 161.

³⁵ *Language Rights and Political Theory.* — Oxford, 2003. — P. 5–6.

3.3. Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем

Значення зовнішніх чинників у політизації мовних проблем у українському дискурсі ще не набуло належних оцінок і рефлексій. Попри очевидні і загальновідомі факти навіть витoki теперішньої ситуації у країнах, які фігурують як приклади до порівняння, не були глибоко проаналізовані. Між тим, у цих країнах мовна ситуація була зумовлена складною взаємодією не тільки внутрішніх, а й зовнішніх чинників. Зокрема, у Швейцарії, на яку як на взірець посилаються адепти державної двомовності, ситуація є унікальною, вона склалася завдяки загальній запізненості процесів модернізації, розвитку націоналізму та, головне, балансу рівноваги між трьома потужними етнолінгвістичними спільнотами — німецькою, французькою та італійською, за якими стояв військово-політичний баланс Німеччини, Франції та Італії.

Так само, посилаючись на приклад Австрії, на окрему австрійську ідентичність та державність за наявності спільної з Німеччиною мови, не згадується про загальноприйнятую в Австрії точку зору, що аншлюс був природним розвитком подій, а сучасна окрема державність та ідентичність австрійців — нав'язаним провідними світовими державами вимушеним кроком. Мовний сепаратизм у Канаді та Бельгії досяг рівня загрозливого для подальшого існування держав через наявність Франції та Нідерландів. Приклад обох країн після Другої світової війни мав вирішальне значення для мовної мобілізації квебекців і фламандців.

У тому, що всі тюркомовні народи наслідують приклад Туреччини, проявляється роль успішної модернізації (у тому числі в мовному аспекті) цієї тюркомовної країни. В свою чергу, сам концепт «тюркського» та «фінно-угорського» світів є штучною конструкцією, що походить з Центральної Європи і, як і панславизм, була пов'язана з політичними діями. Як і у випадку зі слов'янськими народами, самоідентифікація через мову мала для тюркських та фінно-угорських народів першорядне значення, перетворилася на основну ознаку етнічності, хоч її «зовнішній», імпортований характер відчувається і досі.

Складність дії механізму зовнішньополітичних впливів, особливо у регіонах, де мовно-політична мобілізація відставала у динаміці, призводила до конспірологічних інтерпретацій. Характерним прикладом є трактування мовних вимог українського руху

спочатку як польської, а потім як австрійської інтриги. В Радянському Союзі підтримка чи репресії щодо інтелігенції неросійських народів у контексті мовно-політичних прагнень залежала безпосередньо від «політичної інженерії» Кремля, переважання вектора експансії чи самоізоляції в зовнішній політиці. Для речників мовної самоідентифікації така політика з її масовими репресіями та їхнім конспірологічним обґрунтуванням мала фатальні наслідки. Історична пам'ять та прагнення реваншу в мовно-політичному аспекті залишаються одним з чинників, що впливають на перебіг ситуації. «Конспірологічні» інтерпретації залишаються ефективними у технологіях політичної боротьби. «Українізація» на Сході та Півдні України у 1920–1930 роках, молдавська ідентичність чи розбудова кримськотатарської мовнокультурної інфраструктури трактуються відповідними колами Росії, Румунії та російської громади Криму у рамках конспірологічної парадигми.

Відсутність реальних знань про мовно-культурні процеси у ЄС та сусідніх країнах призводить до поверхових та напівміфологічних суджень щодо релевантності цієї ситуації до України.

На наше переконання, мовна ситуація в Україні перебуває під впливом таких зовнішніх чинників (які посилюють дію чинників внутрішніх), як Європейський Союз, Росія та інші сусідні країни. Приміром, критерії ЄС відбивають претензії на авангардність (т. зв. «євролінгвістика»), постмодерністське бачення «Європи регіонів», де, на відміну від попередньої епохи, настав розквіт мов меншин, регіональних мов, зникаючих діалектів та говірок. За цих умов відроджуються мови, що вважалися вимерлими, культивуються говірки, вся особливість яких полягає лише у «специфічному соціокультурному контексті». В атмосфері політкоректності ще у 1980-х роках, задовго до прийняття Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, представники інтелектуальної еліти Ірландії планували створити сприятливі умови для відродження ірландської мови, яку не вдалося зробити повноцінним засобом спілкування з потужним англійським сусідом. Громадянські рухи російськомовних у Латвії та Естонії ставлять на меті використати Хартію для своєрідного мовного реваншу. Це вже третя стратегія, розроблена лідерами цих рухів після 1991 р. Першою хронологічно була спроба утворення російськомовних анклавів у регіоні Нарва — Кохтла-Ярве (Естонія) чи в Латгалії (Східна Латвія). Другою — консолідація навколо мовного питання як реакція на мовну політику естонського та латиського урядів. Нинішня стратегія спрямована не лише на збереження

і розвиток російської мови і культури, а й навіть амбіційні плани домінування «європейських росіян» у регіонах Балтії.

Слід зауважити, що засади мовної політики ЄС розроблялися ще за «старої Європи». У країнах, які нещодавно приєдналися до ЄС, а також у тих, що залишаються поза нею, західні новації, у т. ч. і в мовному питанні, викликають спротив у вигляді неоконсервативних рухів. Боротьба з ліберальними тенденціями розширеної Європи відбиває вразливість лінгвополітичному країн-сусідів України. Що стосується самої України, то це країна, в якій державна мова (мова найчисельнішого титульного етносу) так і не запанувала на всій її території. З сусідніх країн подібна (чи гірша) ситуація є лише в Білорусі та Молдові, але в європейському контексті українська ситуація є унікальною, зважаючи на масштаби країни¹. Користуючись мовою метафор, можна стверджувати, що стан і статус української мови відбиває вчорашній день мовнополітичного процесу на європейському континенті і що майбутнє української мови у гостро конкурентному європейському лінгвосоціумі не викликає особливого оптимізму. Автори пропонують прозору схему, що відбиватиме роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем в Україні та унаочненні механізму впливів сусідніх держав на політизовані сегменти відповідних етнічних діаспор та лінгвістичних спільнот. Схема включає: коротку характеристику мовнополітичної ситуації у відповідній країні, ставлення країн-сусідів до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, загальну характеристику стратегій структур та організацій, що відбивають інтереси відповідних країн в Україні.

Серед країн, що безпосередньо пов'язані з динамікою мовної ситуації в Україні, виокремлюємо такі: Білорусь, Молдова (і Придністров'я), Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Греція, Ізраїль, Туреччина та Росія.

Загальноприйнятою є точка зору, згідно з якою стан і статус білоруської мови, а також практика білоруської двомовності на держаному рівні є негативним прикладом для України. Слід зауважити, що білоруська мова не вважається такою, що зникає. На думку західних фахівців, білоруське законодавство з мовних питань може вважатися адекватним щодо прав меншин і відрізняється від європейської мовної хартії у бік меншої деталізації. Деякі аналітики вважають, що ситуація в Білорусі більше відповідає реаліям модерної Європи, ніж «етноцентризм» Західної України чи країн Балтії. Однак більшість опозиційно налаштованих до білоруської

влади політичних сил дотримуються інших позицій. Крім того, визначну роль у політизації мовної проблематики традиційно відіграє білоруська діаспора, артикулюючи домагання на захист мови і культури. Це стосується і білоруської діаспори в Україні, де в деяких районах компактного проживання білорусів їх частка становить від 57 до 69 відсотків, хоча загальна кількість білорусів в Україні зменшилася за даними перепису населення від 900 тис. у 1989 році до 300 тис. у 2001 році.

Деякі представники білоруських національних організацій звинувачують українську владу у розмиванні ідентичності білоруської меншини. На XVIII з'їзді Всеукраїнського об'єднання «Свобода» пролунало, що «...Свідомі білоруси не мають в Україні жодного культурного центру, жодного храму... Немає жодної білоруської школи або класу, коли навіть за диктаторсько-антинаціонального режиму в сучасній Білорусі подібні українські класи існують... Складається враження, що «демократично-помаранчевий» політикум робить усе, щоб справою переконати свідомих білорусів у ворожому ставленні до них не лише проросійсько-імперських, а й українських сил»². Той факт, що Україна не змогла стати базою для білоруської опозиції, в т.ч. і у мовно-політичному вимірі, провідні представники білоруської діаспорної еліти (В.Грицкевич, В. Зайка та інш.) пояснюють відчуженням між національно-свідомими колами в Білорусі та Україні з приводу україномовного населення Берестейщини, яке піддається білорусизації. Лідери БНФ свого часу зірвали на Берестейщині також постмодерністський проект «ятвязької» мови, який, подібно до русинського, набув підтримки Заходу.

Румунія, Молдова та Придністров'я виступають як важливий чинник впливу у румуномовних регіонах Одеської та Чернівецької областей. Як і у випадку з російськомовною спільнотою, йдеться про політизацію мовних та етнічних спільнот.

У минулому молдавський національний рух у Бессарабії, дуже слабкий і представлений в першу чергу духівництвом, що здобувало освіту в Києві і було під певним впливом українського національного руху, не ставив на меті об'єднання з Румунією до 1918 р. У той же час у Румунії сформувалася літературна мова, яка перейшла на латинську графіку і в створенні якої взяли участь письменники і журналісти Бессарабії. Окрема молдавська мова не виникла, але існувала та існує окрема молдавська ідентичність. Радянська влада, створивши молдавську автономію у складі України у 1924 р.,

кілька разів змінювала тут мовний курс. Після приєднання до СРСР румунська мова на території Молдови та України була оголошена молдавською з кириличним алфавітом, при цьому процес переходу на кирилицю у Чернівецької області затягнувся до 1950 р. Населенню Чернівецької та Закарпатської областей пропонувалося обрати молдавську національність, однак румунське населення цих територій зберегло румунську ідентичність, хоча й навчалось «молдавською мовою» і отримувало всю навчальну літературу з Молдови. Розпад Радянського Союзу вивільнив мовно-політичні пристрасті у регіоні.

Придністровський конфлікт і відокремлення Придністров'я були пов'язані з прийняттям Кишиневом закону про мову у 1989 р., який зіграв роль каталізатора війни.

Західні науковці вважають, що російська мова може бути витіснена на периферію у Молдові лише тоді, коли національна мова буде повністю ідентичною з румунською, навіть якщо ідентичність її носіїв буде молдавською. Аналіз румунсько-мовних ЗМІ України («Arcașul», «Concordia») впродовж 10–15 років дозволяє зробити висновки щодо бачення ідеологами румунського руху мовно-політичних проблем регіону:

Румуни та молдовани є найбільшою етнолінгвістичною групою в Україні після українців та росіян. Мобілізація етнічності дозволить їм стати вагомим політичним гравцем та посередником у чотирикутнику Румунія — Молдова — Придністров'я — Україна.

В Одеській області взято курс на співпрацю з Придністров'ям, яке поступово «українізується». Внаслідок цього процес асиміляції та українізації молдован на півночі Одеської області фактично завершився. На півдні області органи місцевої влади перешкоджають діяльності румунських громадських організацій, зокрема Асоціації християнських демократів, чинячи перешкоди щодо збереження мови та розвитку румунської ідентичності.

Молдавську ідентичність культивують «люди вчорашнього дня» на чолі з головою Асоціації молдован України А. Фетеску та редактором тижневика «Лучеферул» А Храповицьким. «Молдовенізм» є проросійським напрямом, який репрезентує певна частина еліт Молдови. Ще більш радикальний характер цей напрям має у Придністров'ї.

Українські владні структури підтримують речників «молдовенізму» з тих самих міркувань, якими керувалася і царська Росія, і Радянський Союз.

Слід зауважити, що Чернівецька область є епіцентром румунського руху, який пов'язаний зі створенням відповідної інфраструктури. Успіхом завершилася пропагандистська кампанія під час перепису населення 2001 року — кількість румунів зросла за рахунок молдаван, у першу чергу у самій Чернівецькій області, яка складається з трьох частин — колишньої Північної Буковини, де за австрійського панування був потужний румунський рух, частини Бессарабської губернії і Герцаївського району, який було приєднано до Радянського Союзу безпосередньо зі складу «Старого Королівства» (тобто Румунії до 1918 року). В Румунії тривалий час велися дискусії щодо вимог повернути Герцаївський район чи перетворити його на епіцентр румунського руху в Україні.

Варто наголосити, що румунською мовою в Україні навчається більше учнів, ніж всіма іншими мовами (крім української і російської) разом узятими. Однак джерела, що відбивають погляди румунського руху в Україні, а також власне румунські та прорумунські в Молдові, виказують незадоволення та скептицизм з приводу стану румуномовної освіти в Україні. Серед вимог румунського руху та політичних і державних кіл Румунії та Молдови, що його підтримують:

- створення шкіл з румунською мовою навчання (а не лише викладання її як предмета) в усіх населених пунктах, де є певна кількість осіб відповідного етнічного походження;
- формування системи цілісної і повної освіти румунською мовою від дитсадка до університетів та науково-дослідних установ;
- формування румунськомовного міжрегіонального інформаційного простору, коли виходець з Одеської області, що здобув вищу освіту в Румунії чи Молдові, міг би знайти роботу і продовжити наукову кар'єру, наприклад, у Чернівцях;
- використання підручників та інформаційних матеріалів з Румунії, а не розроблених в Україні.

Деякі діячі румунського руху, як, наприклад, депутат Верховної Ради І.Попеску, артикулюють ці вимоги, посилаючись на імплементацію Європейської хартії, а також координують діяльність на міжрегіональному рівні в Україні. Стратегія румунського руху в Україні полягає у апеляції до європейського досвіду та залученні підтримки відповідно налаштованих кіл Румунії. Тому було б неправильно ототожнювати їх з тими неоконсервативними течіями в Румунії та Молдові, які виступають за відторгнення певних територій від України в «обмін» на Придністров'я і створення

«Великої Румунії» у кордонах, наближених до 1940 року. Як відомо, риторика та акції блоку «Кучма» були спрямовані саме проти таких сил у політичному спектрі Румунії. Однак в Румунії не бракує інших поглядів на ситуацію: Молдова виявила себе як країна, яку Румунії нелегко буде інтегрувати у зв'язку з іншими ціннісними установками, не кажучи вже про Придністров'я та «втрачені» українські території. Тому загальна лінія Бухареста полягає у допомозі створенню комфортних умов для розвитку румунської ідентичності у прикордонних регіонах включно з мовними аспектами, у формуванні позитивної історичної картини часів румунського панування в регіонах та сучасного образу Румунії як динамічної європейської країни, яка має бути прикладом для України.

Територія Одеської області є районом, де стикаються румунська та російська концепції цивілізаційного та мовно-культурного впливу, месіанські претензії, притаманні культурним елітам обох країн, на роль спадкоємців візантійського православ'я, на цивілізаторську місію в регіоні та посередництво між Сходом і Заходом. Аналіз цього суперництва, (в тому числі і мовній сфері) як в історичній ретроспективі, так і на теперішньому етапі є одним з актуальних завдань української науки⁸.

Серед інших країн, що прагнуть впливати на мовну політику України, особливе місце посідають Греція та Ізраїль, які розглядають діаспори на пострадянському просторі як джерело імміграції. Як грецька, так і єврейська діаспора України відіграли значну роль у створенні модерних незалежних держав Греції та Ізраїлю, у розвитку їхньої ідентичності, у тому числі мовної. Обидві держави відкинули концепцію багатомовності єврейської та грецької спільноти та взяли стратегію на кодифікацію мов, які мали для них сакральне значення. В Ізраїлі було зроблено ставку на відродження івриту, а в Греції — на кодифікацію мови, що нині відома як новогрецька. Діаспорні мови та діалекти і пов'язана з ними система цінностей та самоідентифікацій відкидалися. Відтак у Греції було маргіналізовано як мови меншин, так і мови та діалекти грецької діаспори, у т. ч. румейська та урумська мови, якими розмовляли дві частини грецької меншини в Україні. Обидві ці мови набули характеру етнічних символів, і як мови, що зникають, в першу чергу можуть розраховувати на захист з боку європейських структур. Вивчення ж новогрецької мови пов'язано виключно з прагматичною потребою контактів з Грецією, а можливо, також з перспективами еміграції, хоч маріупольські греки порівняно з іншими

групами греків у колишньому СРСР (зокрема понтійськими) ставляться більш стримано до таких перспектив. Активісти грецького руху, наприклад, Проценко-Пічаджі, Балабанов та інші не позиціонують себе як речники еміграції.

Вживання європейськими та українськими євреями мови їдиш мало значно міцніші позиції. Попри природну мовну асиміляцію, дві третини євреїв світу перед Другою світовою війною вважали її розмовною мовою, вона була головною мовою преси, художньої літератури, театру у головних центрах єврейської діаспори — СРСР, США та Польщі. Мовна політика в Ізраїлі була орієнтована на витіснення івритом інших мов, що їх уживало єврейське населення. Незважаючи на ліберальні і постсіоністські підходи, що акцентують увагу на ролі діаспори, мова їдиш не стала пріоритетом у діяльності відповідних ізраїльських інституцій. Головною мовою як євреїв, так і греків в Україні, є російська мова, при цьому владні структури Росії покладають на російськомовних євреїв, у т.ч. і в Україні, великі надії, пов'язані з тим, що євреї мають специфічну російськомовну єврейську ідентичність, яка розвинулася в часи СРСР, а також володіють прийомами розбудову російськомовної освіти та ЗМІ краще, ніж власне росіяни, що опинилися за межами Росії.

Питання подальшого розвитку єврейської культури на пострадянському просторі залишається у контексті складних взаємовідносин між російськомовним та івритомовним напрямками.

Значна кількість ізраїльтян постійно перебуває в Україні. У деяких місцях паломництва (Меджибож, Умань та інші) іврит активно використовується у побуті. Мова їдиш не просто досягла іншого рівня стандартів та кодифікацій порівняно з такими мовами, що зникають (гагаузька, кримчацька, караїмська, румейська, урумська), але спирається на глобальну традиціоналістську єврейську інфраструктуру, що її репрезентує рух ХАБАД, різноманітні хасидські угруповання. Демографія традиціоналістських хасидських анклавів у Америці, Ізраїлі та Західній Європі сприяє відродженню мови їдиш, але на іншій основі, ніж це було у Європі та Америці 1920–1930 років, а тим більше у Радянському Союзі. Крім того, Рада Європи (у 1996 р.), а окремі країни на рубежі ХХ–ХХІ сторіч включили їдиш у перелік мов, які вважаються надбанням європейської спадщини і потребують захисту. Рішення Кнесету (парламенту) Ізраїлю від 1994 р. про захист мови їдиш також відбиває тенденцію розглядати цю мову як квінтесенцію

еврейського способу життя, а не мову галугу (діаспори). Використання іврити неєврейськими групами населення (зокрема, арабами), а також експансія російської та англійської мов, розмивання єврейського характеру держави Ізраїль та криза сіоністської ідеології і формування постсіоністських діаспор ізраїльтян, що оселилися поза межами єврейської держави, мають значний вплив на зміну пріоритетів у діяльності єврейських світових структур в Україні⁴.

Як відомо, євреї є не єдиним народом, що пройшов демографічний пік свого перебування в Україні. Поляки є прикладом, коли навіть найдраматичніші колізії міжетнічних взаємин стають історією. Втім, доба незалежності і покращання польсько-українських взаємин не призвели до відродження польської мови та культури в Україні. Кількість шкіл з викладанням предметів польською мовою збільшилася лише з 2 (радянський період) до 5. Кількість етнічних поляків згідно з переписами населення постійно зменшується, кількість серед етнічних поляків тих, хто рідною мовою вважає польську, стоїть на 3-му місці після україномовних (переважна більшість) та російськомовних поляків. Судячи з польськомовних ЗМІ України («Dziennik Kijowski», «Gazeta Lwowska»), польські організації в Україні осуджують польські еліти і владні структури, що з міркувань поглиблення співпраці з Україною вони відмовилися від активної підтримки української «Полонії».

Іншим адресатом скарг є Ватикан, який на угоду своїй універсалістській та глобальній стратегії відмовився від підтримки польського етнічного характеру Римо-католицької церкви в Україні. За роки радянської влади саме використання польської мови у римо-католицькій інфраструктурі підтримувало польську ідентичність в Україні. Нині Ватикан відійшов від цих засад. Польська держава не розглядає тією ж мірою, як Ізраїль та Греція, перспективи використання поляків України як імміграційного донора. Внаслідок етнічних чисток та депортацій у 1930–1950 роках переважна більшість свідомих поляків залишила Україну. За даним польських організацій кількість осіб, що можуть довести польське коріння, становить понад 1 млн. осіб. Однак Польща підходить дуже селективно і обережно до питань імміграції та культивування польської мови в Україні з прагматичних міркувань⁵.

Досить скромним є вплив Болгарії на мовну ситуації в Україні. Це пов'язано з двома історичними причинами — пізньою появою вихідців з Болгарії на теренах Причорномор'я (Буджак)

та Приазов'я, а також з поділом зон компактного проживання болгар між Україною та Молдовою.

На початку 1990-х років існували плани створення Болгаро-Гагаузької республіки на території Молдови та України, однак фіаско цих планів призвело до маргіналізації болгарського чинника. Інтерес болгар до розвитку освітньої мережі та ЗМІ рідною мовою є невеликим. Болгарія приваблює як країна імміграції чи навчання. В свою чергу, болгарські зовнішньополітичні відомства посирили інтерес до осередків болгарської діаспори в світі, у т.ч. в Україні, що пов'язано з демографічною кризою у Болгарії та зростанням там кількості ромів та турків⁶.

Стосовно тюркомовних народів в Україні — слід ще раз підкреслити певну штучність ідей тюркської солідарності та тюркського світу. Тим не менш гагаузи відокремилися від православної спільноти болгар, з якими вони мали спільний культурно-цивілізаційний профіль, лише завдяки тюркській генезі своєї мови. Аналогічною є ситуація з кримчаками та караїмами, які мають право на репатріацію до Ізраїлю і використовують це право.

У подіях, що передували утворенню гагаузької автономії в Молдові, що впливає на ідентичність українських гагаузів, значну роль відіграла Туреччина, зокрема президент Демірель⁷. Треба мати на увазі і те, що модерна ідентичність кримчаків та караїмів сформувалася під кримськотатарським впливом. Отже, важливе значення у мовно-політичному контексті має вісь «Туреччина — Крим». Державні традиції кримських татар, їхній зв'язок з Туреччиною, де проживає кілька мільйонів нащадків кримських татар, доля радянської кримської автономії, депортація, розвиток національного руху з його міжнародними зв'язками і, нарешті, повернення кримських татар на свою історичну батьківщину надають кримськотатарській проблематиці, у т.ч. у мовному аспекті, особливого політизованого характеру. Це виражається, зокрема, у тому, що:

Реальне комунікативне значення кримськотатарської мови у кримськотатарському мовному соціумі не збігається з претензіями кримськотатарських еліт, зокрема Меджлісу. За даними перепису населення 2001 року абсолютна більшість кримських татар визнають рідною кримськотатарську, в той час як реальна більшість татар спілкується російською.

Розбудова системи кримськотатарської середньої та вищої освіти (Індустріальний педагогічний інститут) свідомо здійснюється

на етнічних засадах і не враховує реальних мовно-культурних орієнтацій кримських татар.

З боку турецьких інтелектуалів у середовище кримських татар впроваджується думка, що хоча їхня ідентичність відрізняється від турецької, однак лише використання турецької мови може врятувати кримських татар від асиміляції російськомовною більшістю, оскільки лише турецька мова має високий статус та комунікативні функції, в той час як кримськотатарська може виступати хіба що як символ етнічної ідентичності.

Це питання жваво обговорюється у турецькомовному часописі «Emel», присвяченому кримськотатарській проблематиці. Згідно з уявленнями, поширеними у Туреччині, кримські татари є «*krım türkler*» (кримськими турками), а не окремим народом. Відповідно до вимоги Меджлісу надати кримським татарам статусу «корінного народу», які йдуть у розріз із пантюркізмом, заплутують ситуацію. До того ж численна кримськотатарська діаспора в Туреччині використовує турецьку, а не кримськотатарську мову, яка сформувалася як літературна лише на початку ХХ сторіччя. Сучасні зрусифіковані кримські татари з їхнім радянським та середньоазійським досвідом сприймаються у Туреччині на рівні масової свідомості з певною настороженістю, як і турки-месхетинці та ісламізовані етнічні спільноти Причорномор'я (аджарці, помаки, хемшини)⁸.

Європейські країни, зокрема Швеція, Фінляндія, надають певну підтримку ромській (циганській) мові. При цьому береться до уваги, що роми відрізняються від інших народів Європи своїм специфічним способом життя і фактично виступають як своєрідна соціальна група. У деяких випадках роми в Україні стають об'єктом інтересу зарубіжних політиків чи фондів як представники відповідної лінгвістичної групи. Зокрема, угорськомовні роми Закарпаття (угорська є рідною мовою 65% ромів цього регіону) є об'єктом впливу угорських відомств, що вивчають питання угорськомовних діаспор.

Угорські діаспори, що включають не менше однієї третини угорців світу, після поразки Угорщини у Першій світовій війні перетворилися на важливий чинник зовнішньої політики країни. Однак угорці Закарпаття ще у міжвоєнний період вважалися, з погляду Будапешта, далекою периферією. Після Другої світової війни угорська меншина зазнала великих випробувань, зокрема репресій та депортацій. Поступово мережа освітніх навчальних

закладів, засоби масової інформації та деякі інші елементи культурної автономії було відновлено, проте вони мали слугувати індоктринації угорського населення в дусі радянської пропаганди. Наприклад, історія Угорщини не викладалася в школах до середини 1980-х років.

Під час перебудови і за часів незалежності було де-факто створено угорську національно-культурну автономію. Угорські організації спиралися при цьому на підтримку як певних фондаций (приміром, фонд Сороса), так і зовнішньополітичних відомств та дипломатичних представників окремих держав в Україні. Найбільше уваги було прикуто до питань створення нової системи угорськомовної освіти (від дитсадків до вищих навчальних закладів), відновленні історичної пам'яті про перебування краю у складі Угорщини (відома справа пам'ятних знаків на Верецькому перевалі) і навіть створення національної територіальної одиниці у Берегівському районі.

Угорські владні структури визнають русинський рух як в Угорщині, так і на Закарпатті. Представники русинського руху, у тому числі П. Магочій, виступали як дослідники історії угорців на Закарпатті і висунули тезу, що вони у регіоні Закарпаття є «меншиною серед меншин» разом українцями та русинами. Така інтерпретація сподобалася певним неоконсервативним та ревізіоністським колам Угорщини. У Ніредгазі у Вищій педагогічній школі ім. Д. Бешенеї було створено кафедру україністики і русиністики на чолі з проф. І. Удварі, де історичний розвиток краю розглядався через призму русинства, зв'язку його з Угорщиною та витоків угро-руської історико-етнографічної школи. Угорські науковці зробили багато для легітимізації русинського руху та обґрунтування тягlosti русинської мовно-літературної традиції (у тому числі офіційно-ділової). Русинська карта давала можливість збільшити простір для політичного маневру в рамках регіону і перешкоджати поширенню української мови. Одні представники угорської культурної еліти, зокрема проф. Чернічке з Брегівської вищої педагогічної школи, виступали з тезою про кризу угорської мови в Закарпатті, інші — про бажаність знання русинської говірки, а не літературної української мови.

Підтримка русинства стала наслідком складної еволюції поглядів угорських еліт на це питання⁹. На початку ХХ століття угорські власті були настільки впевнені у перспективі асиміляції русинів, що у секретних циркулярах навіть заперечували потребу

використання слова «ruten» стосовно спільноти, яку вони вважали вже частиною угорської нації. Для українців-русинів Закарпаття пропонувався конфесійний термін «görög-katolikus» (греко-католик). Русини за доби Чехословаччини набули певного статусу, з яким не можна було не рахуватися, а Росія та російська мова в цей період сприймалася як менше зло порівняно з українським національним рухом. Під час угорської окупації Закарпаття у 1939–1944 рр. ставлення до русинської і навіть до російської мови було доволі позитивним. Після Другої світової війни Угорщина була змушена прийняти як факт існування української мови «закарпатських українців».

Відродження русинського проекту було б неможливим, якби не існування потужної північноамериканської діаспори вихідців з Закарпаття, що виникла внаслідок еміграції свого часу майже половини населення краю. Ця діаспора спочатку сприяла поширенню проросійських поглядів, потім виступала за об'єднання з Чехословаччиною і, нарешті, перетворилася на живильне середовище неорусинства. Крім того, незалежно від відмінностей у своїх політичних цілях, різні держави — Угорщина, Словаччина та Росія тим не менш нині знаходять спільну мову у підтримці русинства, щоб послабити український чинник у регіоні.

Загалом, після падіння Берлінської стіни, зникнення біполярного світу відбулося перенесення уваги від національних держав на регіони. Проблеми культур прикордоння, «культурної ідентичності» та «культурної спільності», територіальних та нетериторіальних меншин стали невід'ємним елементом дискурсу спочатку в Західній Європі, а потім у Центрально-Східній Європі, включно з Україною.

На нашу думку, інтерес до русинської проблематики в регіоні можна зрозуміти в першу чергу у контексті глобалізації, яка супроводжується зміцненням позицій локальних культур та послабленням національних держав. Цей процес безпосередньо підтримується паневропейськими установами і охоплює підтримку загрозених мов (діалектів), т. зв. «домашніх мов», дослідженням «історичного коріння» демократичних систем, взаємозв'язків культури більшості та меншин. У закарпатському контексті це проявляється у спробах кодифікувати т. зв. «русинську мову», абсолютизувати короточасний досвід автономії чехословацького періоду як зразок найвищого європейського демократизму у концепціях «закарпатського народу», який нібито складається з меншин.

У рамках подібних підходів переглядається історіографія: ставляться під знак питання такі центральні концепти, як «історичний процес», «об'єктивний розвиток». Стверджується, що вони втрачають свою пояснювальну роль, натомість значення мають лише тексти. Нав'язується пост-модерністське мислення, згідно з яким історія існує лише у оповідях та спогадах. Така методологічна модель дає змогу бачити історію, звільнену від національних наративів, дозволяє поставити під сумнів доведені факти.

У ряді досліджень з порівняльної політології Закарпаття відчувається вплив автономістських прагнень еліт та ідеології закарпатського регіоналізму як розширення прав регіону — економічних, політичних, культурних прав краю.

Більшість дослідників вважає, що не варто ототожнювати регіоналізм та сепаратизм, оскільки зазвичай регіоналістські вимоги визначаються у контексті існуючої держави, а сепаратизм прагне власної державності. Тим не менш, навіть дослідження, які оцінюють етнонаціональні рухи як прояв регіональної політики, в результаті фокусуються на субдержавних національних рухах. Саме така оцінка «політичного русинства» притаманна науковій думці незалежної України.

У певному сенсі висновки про антидержавний характер «політичного русинства» і про маніпулювання ним з боку зарубіжних політичних центрів правомірні, оскільки регіоналізм в екстремальній формі може захищати розвиток місцевих культур та інститутів всередині окремих регіонів, що в принципі може призвести до сепаратизму.

Така тенденція в історіографії Закарпаття яскраво простежується у працях І.Попа, який у 1995 р. в історіографічному огляді другого тому «Нарисів історії Закарпаття» разом з І.Гранчаком лише робив спроби ревізувати усталені підходи до статусу Закарпаття як частини України. Вже у російськомовній «Енциклопедії Підкарпатської Русі» (Ужгород, 2001) він виступає як прихильник федералізації України, а у чеськомовній «Історії Підкарпатської Русі в датах» (Прага, 2005) вже заперечує будь-який етнічний, історико-культурний і навіть цивілізаційний зв'язок Закарпаття з іншими регіонами України.

Закарпаття стало об'єктом інтересу також конфліктологів. З'явилися порівняльні дослідження, що охоплюють Закарпаття, Крим та Придністров'я в аспекті трансформацій радянської ідентичності на регіональну. Як показали приклади Придністров'я,

Криму та Закарпаття, регіональна ідентичність у двох останніх випадках не зазнала політичної мобілізації і залишилася у сфері приватного життя, тоді як трансформація ідентичності у Придністров'ї демонструє претензії на утвердження не лише як регіональної, але й державної.

Специфіка формування національної та регіональної ідентичності на пострадянському просторі проявляється через артикуляцію альянсів, в основі яких зазвичай структура і взаємодія еліт центру і регіонів. При цьому наявність конкурентних проектів ідентичності (на Закарпатті — український, русинський, угорський; в Криму — російський, український, кримськотатарський) веде до зниження політичної вираженості почуття ідентичності населення, а здатність різних сегментів еліт об'єднуватися закріплює його регіональну ідентичність (випадок — Придністров'я).

У всіх випадках йдеться про формування власних історіографічних та мовно-політичних проектів, що існують в режимі жорсткої конфронтації. На Закарпатті проект «народу Закарпаття», що користується прихильністю еліти області, конкурує з іншими проектами конструювання ідентичності, які спираються на власну історіографічну базу.

На Закарпатті, як і в Криму, ми маємо справу з «конфліктом історіографії», який охоплює фактично усі аспекти етнополітичної історії регіону: мовне питання, питання колективної стратегії меншин, автономізм, сепаратизм, іредента, ізоляція), міграцій (еміграція, трудові міграції, етнічні чистки та депортації), розв'язання конфліктів і територіальні зміни.

Таким чином, проблема русинства має набагато складніше підґрунтя і навряд чи може бути зведена до інтерпретації, що руйнація українського етнополітикуму в Словаччині була виключно вольовим рішенням словацьких владних структур. Необхідно брати до уваги, що українці Пряшівщини (Словаччини) перебували після створення Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини у специфічних умовах. Близькість до етнічних територій Галичини та Буковини, розвиток українського руху у 1920–1930 рр. сприяли розвитку української орієнтації в Закарпатті. В той же час у Словаччині русини перебували під асиміляційним пресом з боку словаків. Крім того, зберігалися консервативні русофільські традиції. Після 1945 р. перед українцями Словаччини залишилися дві альтернативи: українська та російська. Русинська говірка та належність до русинства не мали за тих умов навіть символічної цінності.

Провідні чесні інтелектуали на кшталт З. Неєдли (міністра освіти) підтримували лінію компартії, яка декларувала український статус усіх нечехів і несловаків, хто використовував слов'янські говірки.

Підтримка українського проекту була природною у контексті невдачі проекту «чехословакізму» (мовно-культурної спільноти чехів і словаків). Від 1950 р. східнослов'янське населення використовувало як літературну саме українську мову, а демонтаж українських інституцій у Словаччині після 1989 р. свідчить про складний комплекс проблем, які включають успішність урбанізації та модернізації патріархального регіону, яка вела до словакізації, слабкість позицій України і постмодерністську моду на регіональну ідентичність разом з відповідним мовним наповненням.

З погляду комунікативної конкретики русинський проект, як довів симпатик русинства О. Дуліченко, не може конкурувати з мовними реаліями регіону. Практичне значення тут мають лише мови, які досягли певних соціокультурних стандартів (у т.ч. українська). Русинська мова як стандартизована у середній та вищій освіті практично не існує. Це не означає, що вона не може використовуватися на рівні етнополітичного символу. Аналогічно спекулятивним є позиціонування русинства у етноцивілізаційному просторі регіону. Голова Сойму підкарпатських русинів, настоятель кафедрального Хрестовоздвиженського собору в Ужгороді у своїх численних публікаціях підкреслює православний, русофільський характер русинства. Однак його аргументація свідчить про еkleктизм уявлень щодо цивілізаційних орієнтацій руху¹⁰.

Ситуація «русинство — Росія — Захід» віддзеркалює загальну непослідовність російської сторони у спробах розвинути ефективні мовно-політичні стратегії в регіоні. Як показує еволюція російського дискурсу щодо присутності російської мови в Україні, йдеться про три різні вектори: 1) проблематика прав людини в її європейській інтерпретації; 2) захист російської мови у рамках лінгвістичної групи (концепція співвітчизників); 3) етноцивілізаційний вектор — східнослов'янська цивілізація і «російський світ» (русский мир). Кристалізація цих векторів, розробка певних стратегій і практичних дій щодо їх реалізації пов'язані з початком правління В. Путіна. За часів Б. Єльцина в Росії домінували очікування «спонтанного» розв'язання ситуації. Серед можливих сценаріїв розглядалися економічний колапс в Україні, громадянська війна, відокремлення регіонів з домінуванням російської мови, масові заворушення у зв'язку з українізацією. Очікувалося також, що

дерусифікацію буде гальмувати спротив чиновництва у російськомовних регіонах, непридатність української мови для викладання у вищій школі та у веденні документації через нерозробленість термінології та брак відповідної літератури, нарешті, тиск масової культури Росії¹¹.

Покладання надій на ефективність тиску Росії у двосторонніх контактах з українськими лідерами, контактах на рівні регіонів, зрештою, через європейські структури попри очікування виявилися ілюзорними, як і сподівання на політичні сили в Україні, що обіцяли надати статусу державної мови російській після приходу до влади.

Підсумок неефективності подібної політики підвів К. Затулін на прес-конференції у Криму у 2007 р. Критикуючи твердження віце-губернатора Севастополя Казаріна про те, що російська мова сама себе порятує і що вона не потребує спеціальних заходів захисту, він заявив: «Тільки оскаженілі при владі і ті, хто їм прислуговує, усе ще гнуть своє — жодних спеціальних заходів для підтримки російської мови не потрібно... Філологи не можуть не знати, що за останні дванадцять років кількість російських шкіл в Україні зменшилася на чверть. Безумовно, російська мова і російські люди — поняття не ідентичні. Але очевидно, що без російської мови російських людей не буде. Тобто, це будуть люди, які не є росіянами: вони будуть будь-ким — радянськими, українськими, але не російськими. Сьогодні в Україні ми стикаємося з реальним процесом асиміляції російського населення. Причому з процесом, який організований на державному рівні. Я стверджую, що він організований, тому що має системний і санкціонований характер: розвиток освіти певною мовою і розвиток освіти іншою мовою, жорсткі вимоги до кінопрокату, телевізійного показу, радіомовлення, спроби встановити квоти на імпорт книг російською мовою, які здійснювали «оранжеві» уряди»¹².

Російські зовнішньополітичні відомства активно реагували на ситуацію з російською мовою у західних регіонах України та на рішення обласних рад на Сході та Півдні України щодо статусу російської мови, апелюючи до імплементації Європейської хартії та фундаментальних прав людини. Міністерство закордонних справ Росії у 2006 р. піддало гострій критиці позицію окремих політичних партій та парламентарів щодо статусу російської мови в Україні, позицію міської влади Івано-Франківська та Міністерства юстиції України. В офіційному коментарі МЗС Росії з з питання

становища з російською мовою в Україні зазначається: «Мета штучно нагнічуваної ними напруги навколо російської мови в Україні проглядається як на долоні: витіснити російську мову з різних сфер суспільного життя і на всіх рівнях в надії набути собі політичного капіталу. Викликає співчуття, що в цю жалюгідну кампанію поряд з правонаціоналістичними силами включалося Міністерство юстиції України. У публічно озвученому цим шановним відомством проєкті державної мовної політики містяться формулювання, від яких «червоніють вуха». Наприклад, Росія, мовляв, після 1654 року і надалі проводить культурно-мовну експансію проти української ідентичності та української державності, а надання російській мові статусу державної сприятиме, ніби, «закріпленню невпинного процесу русифікації України». Вся абсурдність подібного роду формулювань просто не потребує коментарів. Шкода, що їх взяв на озброєння державний інститут влади»¹³.

Департамент МЗС Росії щодо роботи зі співвітчизниками також неодноразово апелював до проблеми дотримання прав людини у контексті статусу російської мови. Російські фундації та інші структури підтримують російських літераторів та журналістів, науковців в Україні, фактично стають рупором російського офіціозу в Україні¹⁴.

Загалом же Росія так і не змогла визначитися з пріоритетами у своїй стратегії щодо російської мови в Україні, і, здається, що гра одночасно на трьох полях: прав людини, «співвітчизників» та етноцивілізаційному (у широкому чи вузькому розумінні) не сприяє отриманню бажаного результату.

Іншим напрямом діяльності Росії є співпраця з організаціями «співвітчизників». Крім завдань реалізації впливу на них, в Україні вона ставить на меті поліпшення демографічної ситуації в Росії за рахунок ресурсу «співвітчизників». Під «співвітчизниками» розуміються не тільки етнічні росіяни, але всі, хто віддає перевагу російській мові (в т.ч. євреї, німці, греки та інші), а також організації, які репрезентують етнічні спільноти, для яких Росія є основною територією: вихідці з Північного Кавказу, фінно-угорські народи, казанські татари, башкири, народи Сибіру. Розробляються щораз новіші програми підтримки співвітчизників, створюються нові фундації.

2007 рік було оголошено Роком російської мови в Україні. Заходи в рамках Року російської мови мали відверто політизований характер і фінансувалися з Росії. Для того, щоб подолати конфлікти у середовищі російських організацій в Україні і активізувати

їхню діяльність, створено нову дахову організацію «Содружество». Раніше неодноразово піддавалася критиці діяльність цих товариств і характер допомоги їм з боку державних відомств і недержавних структур Росії.

Діяльність державної організації Росзарубіжцентр було визнано недостатньою і указом В. Путіна було створено фундацію «Русский мир», яка має стати інтелектуальним центром для координації діяльності організацій росіян та «співвітчизників» у діаспорі та підтримці функцій російської мови. Слід зауважити, що далеко не всіх задовольняє надто широке розуміння «Русского мира» та концепту «співвітчизників». Адже російськомовність не завжди пов'язана з політичними симпатіями до Росії, а етнічні росіяни ризикують розчинитися серед «співвітчизників»¹⁵.

Аналіз впливу зовнішніх чинників на політизацію мовних проблем в Україні приводить до висновку, що уявлення академічної спільноти, практичних політиків та чиновництва не завжди адекватні. У країні не відбулася загальнонаціональна дискусія щодо обсягу і обмежень державного втручання у перебіг мовно-політичного процесу в загальнонаціональному масштабі та у конкретних регіонах, легітимності чи нелегітимності дій організацій етнолінгвістичних спільнот у пошуках міжнародної підтримки, оцінки лобювання чи ініціювання з боку конкретних країн подібних форм діяльності.

Україна є найбільшою країною Європи, де відбувся запізний і незавершений процес мовнокультурного утвердження титульної нації. Державна мовна політика відзначається несинхронністю з практикою країн Європейської Спільноти та сусідніх держав. Результатом є парадоксальна ситуація, коли невдоволення неукраїнських етнолінгвістичних груп рівнем забезпечення їхніх прав, апеляція відповідних структур, що репрезентують їхні інтереси, до міжнародних організацій чи сусідніх держав поєднуються з фактичною дискримінацією української мови у ряді регіонів країни, ізоляцією українців від мовно-інформаційного простору і навіть відсутністю можливості здобуття освіти рідною мовою. Українська мова досі слабо представлена у таких сферах, як бізнес, спорт, шоу-бізнес, передові (у т. ч. комп'ютерні) технології, молодіжна мода. Не створено еквівалентного російськомовного продукту у деяких ключових сферах науки та освіти.

З іншого боку, представники російських відомств, у т. ч. офіційних, твердять про мовну асиміляцію росіян, відсутність російсько-

мовної освіти у деяких регіонах України, примусову індоктринацію молодих поколінь росіян у дусі українського націоналізму.

З твердженням про мовну асиміляцію румуномовного населення Одеської області виступають і керівники румунського руху України. Вони апелюють до міжнародних організацій зі скаргами щодо неповноти структури освіти румунської (молдавської) етнічної спільноти в Україні, негативно оцінюють підручники, що використовуються в Україні.

З аналогічними претензіями виступають угорські лідери, які заявляють про розмивання зони компактного проживання угорців на Закарпатті, брак перспектив угорськомовної інтелігенції в Україні через відсутність відповідного статусу угорської мови на Закарпатті.

Організації етнічних спільнот, де національна мова використовується скоріше як символ етнічної належності, а не як засіб комунікації, у своїх зверненнях всередині країни та на міжнародному рівні у зв'язку з імплементацією Європейської хартії регіональних мов або мов меншин висловлюють свою стурбованість реальною ситуацією щодо відродження «маловживаних мов» та «мов, що зникають». Всупереч обіцянкам і деклараціям, прийнятим на регіональному та загальнонаціональному рівнях, реальну допомогу у відродженні таких мов здійснюють зарубіжні фонди та організації, у т. ч. за фінансової підтримки відповідних МЗС. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що сигнали про втрату національної ідентичності та асиміляцію походять з середовища всіх етнолінгвістичних спільнот України, включно з українцями.

Як реакцію на подібну ситуацію можна розглядати концепцію створення своєрідних анклавів в Україні на підставі належності тих чи інших регіонів України до інших цивілізаційно-культурних «світів» — російського, угорського, румунського чи тюркського. Цьому сприяють домагання використовувати шкільні та вузівські програми, що дають неукраїнську інтерпретацію культурно-цивілізаційної належності Криму, Закарпаття, Чернівецької області та інших регіонів. Українська ідентичність — як мовно-культурна, так і політична — в рамках таких «анклавних» ідеологів висвітлюється як випадкові, неорганічні «проекти», що стали реальністю через несприятливий збіг обставин, зовнішньополітичний тиск, укладання нерівноправних договорів (пакт «Молотова-Ріббентропа», Тріанонського, рішення вищого керівництва СРСР про передачу Криму Україні), репресій щодо кримськотатарського,

угорського та румунського населення. Відродження функцій національних мов у таких ідеологічних схемах супроводжується міфами про «золотий вік» угорців та русинів за панування Корони св. Стефана, росіян за православно-монархічної Росії, румунів та молдаван за «Великої Румунії». Подібний контекст мовного питання фактично веде до політико-ідеологічного розколу країни. Для того, щоб уникнути такого розвитку подій та усунути деякі можливі наслідки впливу зовнішніх чинників на політизацію мовних проблем, доцільно вжити ряд заходів, зокрема: оновити нормативно-правову базу мовної політики; розробити для таких регіонів, як Крим і Донюас, додаткові заходи для підтримки української мови; активно сприяти просуненню української мови в усіх сферах життєдіяльності і в масштабах всієї країни; взяти під контроль допомогу маловживаним мовам та переглянути перелік мов на які поширюється Закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов». Зміцнити і розвинути мережі мовами національних меншин відповідно до потреб заявлених цими меншинами; створити спільні комісії з сусідніми державами з питань мовно-культурної та історичної спадщини для ведення активного діалогу з цієї проблематики.

¹ Як приклад неадекватного трактування мовно-політичної ситуації в Україні та інших країнах див.: Границы НАТО не совпадают с границами ЕС. Дмитрий Табачник о «двуязычии», Квебеке, войне на Кипре, «восточно-европейской Швейцарии» и не только // 2000. — 2007. — 21 вересня. Критику подібних трактувань див. у: Национальные меньшинства Финляндии /Фин ФО, 4/99 // Издание отдела печати и культуры Министерства иностранных дел Финляндии. — 1999; *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. — К.: Критика, 2001; *Сергиенко А.* Референдум о русской литературе // Зеркало недели — 2007. — №38; *Мельников А.С.* Культура Чешского Возрождения. — Л., 1982.

² *Олексюк А.* Збереження білоруського етносу на українських землях напряму пов'язано зі збереженням самої України як держави Українців // Свобода. — 2007. — Серпень. — С. 5.

³ Стан розробки молдавської, придністровської та румунської проблематики у мовно-політичному аспекті див.: *Moldovan P.* Moldovenii in istorie. — Chisinau, 1994; *Ciobanu S.* Besarabia, Populatia, istoria, cultura. — Chisinau, 1992; Перепелица Г.Н. Конфликт в Приднестровье. Причины, проблемы и прогноз развития. — Киев, 2001; *Толкачева А.* Регионализм и идентичность в контексте национального и государственного строительства в Украине и Молдове // Политические науки. — М., 2005; *Вангели-Павличенко В.*

Читаємо і пишемо латинськими літерами. — Кишинів, 1989 (рум. мовою); *Бачинський В.* Вчорашні люди сьогодні у програмі «Рідний край» // *Concordia*. — 2007. — 4 сентября. — С. 8 (рум. мовою); Проблеми освіти румунською мовою // *Concordia* — 2007. — 6 липня. — С. 2. (рум. мовою).

⁴ Див.: *Саноян Д., Епштейн А.* Новые «постсионистские» диаспоры: израильтяне в зарубежных странах // *Диаспора*. — 2006. — №1. — С. 200–224.

⁵ *Nina Korpaczowa* wkracza do akcji // *Dziennik Kijowski*. — 2003. — №13(212). — Липень.

⁶ Див.: Міжнаціональні відносини та забезпечення прав національних меншин в контексті реалізації положень закону України «Про національні меншини в Україні» / *Роден край*. — 2007. — 21 липня; Імплементация положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин // *Роден край*. — 2007. — 23 червня; *Вълчев Д.* В името на славянското единство // *Роден край*. — 2007. — 2 червня; *Жив ли е езикът, жив е и народът* // *Роден край*. — 2007. — 17 лютого;

⁷ *Thompson P.* The Gagauz of Moldova: the Road to Autonomy pp. 84–105 // *Managing Diversity in Plural Societies*. — Ottawa, 1997.

⁸ *Гулько О.* Кримські татари можуть дати собі раду // Газета по-українськи. — 2007. — 11 листопада; *Quasevet*. — 1990. — №2/19. — С. 7; *Котигоренко В.О.* Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. — К., 2005.

⁹ *Adalekok Korai történelmünk megitelesehez Karpataljan* // *Acta Beregszaz*. — 2000. — P. 122–130; *Magocsi R.* The Hungarians in Transcarpathia // *Karpataljan Magyar Tudomány Tarsasag*. — 1995. — №2; Угорські меншини у дзеркалі наукових досліджень // *Magyar Tudomány*. — 2005. — №2.

¹⁰ Див.: *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. — Ужгород, 2001. — 431 с.; *Лазар Н.* Энциклопедия русинської історії та культури // *Буковинський журнал*. — 2005. — №2–3; *Дуличенко А.Д.* Карпатские русины сегодня: некоторые этнолингвистические аспекты // *Славяноведение*. — 2005. — №1. — С. 20–30; *Желицки Б.И., Желицки Ч.Б.* Новый венгерский центр славистики и изучения историко-культурных проблем подкарпатских русин // *Славяноведение*. — 2005. — №1. — С. 67–87; *Православные русины будут сопротивляться размещению ПРО в Закарпатье* // *Русская правда*. — 2007. — №11–12. — С. 8. На захист русинів виступав навіть О.Солженіцин. Див.: *Солженіцин А.* Россия в обвале. — Москва: Русский путь, 1998.

Матеріали на русинську тему регулярно публікує «Русская правда». Див.: Русини признані корінними // *Русская правда*. — 2007. — №5–6. Однак праці ідеологів русинського руху П.Р.Магочія та І.Попа не залишають сумніву, що вони розглядають русинів як форпост Заходу, а не навпаки. Див., напр.: *Поп І.* Історія Підкарпатської Русі в датах. — Прага, 2005 (чеською мовою); *Магочій П.Р.* Народ нізвідки. — Ужгород, 2006.

¹¹ Росія, яку ми... Позицій політичних сил Росії стосовно майбутнього України й Співдружності Незалежних Держав та позицій політичних сил

України стосовно Росії. — Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, б. д.

¹² Константин Затулин: «Борцы за русский язык не растут на диванах» // Русская правда. — 2007. — №11–12.

¹³ <http://www.ln.mid.ru>

¹⁴ Названы лауреаты Международной литературной премии имени Ю.Долгорукого // Русская культура Украины. — 2007. — №2 (15).

¹⁵ Про еволюцію поглядів російського президента щодо етнічних росіян та інших росіян див.: Чесноков А. Ставропольский рубеж // Политический журнал. — 2007. — 9 июля. — С. 28–33.

3.4. Ризики альтернативних версій мовної політики в Україні

Фокусом суспільної дискусії з приводу змісту мовної політики в Україні є питання про те, бути в країні одній державній мові — українській, чи статусу державної має набути ще й російська мова? Всі інші проблеми мовного середовища розглядаються як похідні або другорядні. При цьому дискутанти послуговуються переважно емоційними та умоглядними аргументами. І практично не аналізують суспільні ризики тих версій мовної політики, прихильниками яких вони є.

Поняття «ризика» не тотожне поняттям «небезпеки» або «загрози». В контексті державної мовної політики під ризиками слід розуміти вибір та реалізацію державою певної версії мовної політики в умовах, коли відсутнє достовірне уявлення про суспільні наслідки її реалізації. Тим часом прогнозування має бути неодмінним компонентом державного управління, політичних рішень і будь-якої політичної діяльності. Мається на увазі прогнозування як аргументоване знанням передбачення, а не умоглядне розумування.

Спрогнозувати наслідки функціонування мовного середовища України з однією чи двома державними мовами — значить з'ясувати, якою в тому чи іншому випадку буде імовірна динаміка суспільних відносин, зокрема, суспільної свідомості.

Спершу кілька питань, необхідних для прогнозування наслідків запровадження двох державних мов в Україні — української і російської.

Як розуміє український загал державну двомовність? Як обов'язковість знання двох державних мов та їх паралельне і рівномасштабне застосування в усіх сферах суспільного життя? Чи як ситуацію, коли для однієї частини громадян і на певній частині території країни державною буде українська мова, а на інших — російська? Ситуацію можна було б вивчити, розширивши відповідним чином запитальник моніторингу «Українське суспільство», який щорічно здійснює Інститут соціології НАН України.

Відповідне знання вкрай необхідне, щоб спільними зусиллями причетних до мовної проблематики дослідницьких установ з'ясувати імовірні ризики державної двомовності стосовно різних публічних сфер. Серед них освіта, культура, функціонування судової влади та Збройних сил, діяльність адміністративних органів,

засобів масової інформації, економічне і соціальне життя, міждержавні відносини і транскордонні обміни тощо. Прогнозування ризиків, у даному випадку, це постановка запитань: в яку суму обійдеться центральному і місцевим бюджетам двомовний внутрішній та публічний документообіг адміністративних органів?; чи треба запроваджувати для працівників цих органів іспит на володіння обома державними мовами і чи є для такого запровадження необхідні кадрові, матеріальні та фінансові ресурси?; як проявить себе феномен двох державних мов у функціонуванні силових структур та міжособистісних взаєминах людей зі зброєю?; як в умовах двомовності працюватиме господарський комплекс, зокрема, авіаційний та залізничний транспорт? Приміром, у регіонально розділеній за мовною ознакою Бельгії (її іноді називають «взірцем для України») багато людей і досі не бажають вивчати мову іншого регіону. Часом це призводить до трагедій. У 2001 р. два залізничні диспетчери — франко- і фламандськомовний — не змогли зрозуміти один одного через незнання мови колеги. Внаслідок цього сталося зіткнення потягів. Тим не менше, опозиція «французькому пануванню» з боку фламандського національного руху залишається¹; як позначиться державна двомовність на перспективах соборності Української держави? В цьому контексті варто проаналізувати, чому Російська Федерація має одну державну мову, але багато представників її політикуму наполягають на двомовності для унітарної Української держави? Чи не станеться в Україні (в разі запровадження тут двох державних мов) провокації федералізму, сепаратизму та іредентизму? Згадаймо Європу 1930-х років, коли демократично обраний канцлер Німеччини вирішив об'єднати німецькомовний простір і здійснив задумане. Австрію, Сілезію та деякі інші території було анексовано за принципом: «Німеччина там, де німецька мова, німецька культура і німці»; чи не криються за вимогами двомовності інтереси недоброчесної конкуренції російського бізнесу на українському ринку? За приклад можна взяти кінопрокат. За оцінками Громадянської ініціативи «Кінопереклад»², які ґрунтуються на інформації відомих зарубіжних і вітчизняних компаній, орієнтовний обсяг кіноринку України в 2006 р. сягнув 60 млн доларів. Приблизно 20% кіносеансів відбувалися українською мовою, 80% — російською. 65–75% загальної кількості фільмів прийшли в Україну через дистриб'юторів, що закуповували їх у Російській Федерації. Це при тому, що понад 90% фільмів з українського прокату вироблялися великими голлівудськими

компаніями (так званими «мейджорами») або були їхньою власністю. Останні прихильно ставляться до дублювання свого товару українською мовою, чого не можна сказати про постачальників «голлівудського» кіно через Росію. Позиція російських посередників зрозуміла, адже розрахунки свідчать, що ринок перекладу кіно для України наближається до 2 млн доларів. Нині ці кошти фінансує кінопідприємницький сектор Росії.

Аналіз показує, що наразі не зможуть відмовитися від перегляду фільмів у кінотеатрах російською мовою всього 20–30% глядачів. Для інших — перехід на українську мову буде цілком прийнятним. Так само економічно прийнятним він буде і для вітчизняного кіноринку. В цьому переконує регіональний вимір мовної компетенції населення і касових зборів у кінотеатрах: Київ — 50–60% отримуваних грошей, Одеса — 20–25%, Дніпропетровськ — 7–8%, Харків — близько 5%, Донецьк і Львів — по 3–4%.

Ризики мовної політики в Україні з однією — українською державною мовою також потребують системного вивчення. В тому числі на основі аналізу набутого досвіду, початок якого сягає 1989 р. Тоді було ухвалено досі чинний закон «Про мови в Українській РСР»³. Текст цього документа свідчить, що його автори намагались і спромоглися врахувати тодішню мовну специфіку України таким чином, щоб забезпечити максимально можливе сприяння розвитку української мови в ситуації підпорядкованості республіки союзному центру. Це допомогло їм уникнути звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі». Подібні звинувачення традиційно використовувалися комуністичним режимом як політичне тавро — привід для застосування репресій проти національно-орієнтованих сил в республіках СРСР.

Суб'єктами мовних відносин і мовної політики, згідно з текстом Закону, поставали держава (Українська РСР), державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації на її території (в тому числі освітні, наукові, культурні, мас-медійні та інші), український народ (як спільнота громадян, «незалежно від їхньої національної належності»), громадяни всіх національностей.

Параметри державної мовної політики визначалися п'ятьма позиціями. По-перше, що «українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу». По-друге, що «Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної

національно-державної майбутності». По-третє, російська мова оголошувалася мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР. По-четверте, Законом були застережені індивідуальні і групові права громадян іншої, ніж українська, національності у місцях проживання, де ці громадяни становлять більшість (Ст. 3, 11). Там їхня національна мова могла застосовуватися поряд з українською в роботі, діловодстві і документації державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ та організацій. По-п'яте, «формула» державної мовної політики акцентувала індивідуальні права: у преамбулі наголошувалося надання державою своїм громадянам гарантій їхніх національно-культурних і мовних прав; у статті 5 роз'яснювалося право громадян на користування будь-якою мовою — своєю національною, українською, російською або іншою прийнятною для сторін, у тому числі при зверненні до офіційних установ. За такого підходу цілком логічним було залишення відкритим питання переліку мов міжнаціонального спілкування в Українській РСР; Ст.4 Закону до цього переліку віднесла мови «українську, російську та інші».

За винятком положень, які автоматично втратили чинність разом з розпадом СРСР, КПСР та інших всесоюзних структур і відповідними інституційними змінами в системі суспільних відносин, концептуальні засади і більшість норм Закону про мови і досі виконують свою регуляторну функцію. Не скасувало, але доповнило їх ухвалення у 1996 р. Конституції України. Згідно з її Ст. 10 та 11 в країні забезпечуються а) статус української мови як державної та її всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території держави, б) гарантії вільного розвитку, використання і захисту російської мови, мов національних меншин, в) сприяння розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин країни.

Тобто, державну мовну політику Конституція України визначає як політику розвитку, використання і захисту мов як атрибутів трьох колективних суб'єктів суспільних відносин у країні: держави, корінних народів, національних меншин. Ця політика також покликана забезпечувати мовні права українських громадян як складову прав і свобод людини. Про обов'язок держави забезпечувати рівні конституційні права своїх громадян і не допускати будь-яких привілеїв чи обмежень, у тому числі за мовними ознаками, йдеться в Ст. 3, 24 та 53 Конституції. В Ст. 13 цього основоположного акта йдеться також про опікування України

національно-мовними потребами українців, які проживають за межами держави (в процесі законотворення після ухвалення Конституції в 1996 р. вони поіменовані як «закордонні українці»).

В основу мовних відносин разом з таким регулятором, яким є права, покладено ще й регулятор обов'язків, зокрема, обов'язків людини і громадянина. В Ст. 68 Конституції України застережено обов'язок кожного дотримуватися Конституції і законів держави та не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Отже, за Основним Законом України, мовний аспект державної етнонаціональної політики є політикою реалізації національно-мовних прав, свобод і обов'язків п'яти суб'єктів: держави, громадянина, етнонаціональних груп громадян — корінних народів і національних меншин, а також українців, які проживають за межами держави. Таке структурування суб'єктів мовних відносин зумовлене тим, що Конституція визначила ідентичність українського народу (української нації) не тільки за ознаками громадянства (преамбула документа), а й структурувала її за етнопупово специфікою (Ст. 11 та інші).

Про кілька показників набутого з 1989 р. досвіду мовної політики держави.

Показник 1. Опитування населення показують штучність сучасних колізій з приводу статусу української та російської мов в Україні. Так, соціологи склали список 30 найбільших проблем, які стоять перед суспільством, і дослідили ставлення людей до них, провівши 2006 р. репрезентативне всеукраїнське опитування. Виявилось, що проблема російської мови посідає 26 місце, проблема української мови — 24. Віднесли мовне питання до неактуальних і взагалі неіснуючих 52 відсотки респондентів. При цьому окреслилася парадоксальна ситуація — долею російської мови найбільше стурбовані там, де їй нічого не загрожує і де підтримки потребує насамперед українська мова (Крим, Донбас)⁴.

Показник 2. На кінець 1980-х рр. незаперечним фактом стало домінування в поліетнічному соціумі України української і російської мов.

Рядопокладання числових показників мовної самоідентифікації під час повоєнних переписів радянської доби та всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчує досьгоднішню сталість і наступність тенденції радянських часів до скорочення частки осіб, які вважають рідною мову своєї національності. Останніх у грудні 2001 р. виявилось 85,16%, тобто на 2,69% менше, ніж

у 1989 р. Зазначена тенденція властива більшості найчисленніших етносів України — з українським включно. Стосовно власне етнічних росіян ця тенденція була зафіксована вперше, вимірюється вона величиною 2,47% за період 1989–2001 рр. Зменшення упродовж означених тринадцяти років частки українців, які вважають рідною мову своєї національності, становило 2,56%, євреїв — 4,02, болгар — 5,39, гагаузів — 7,56, молдаван — 7,93, німців — 11,01, греків — 12,16, татар — 13,76, білорусів — 15,7, циган — 17,90, азербайджанців — 19,40%. Майже незмінним відповідний показник залишився в угорців і кримських татар. В останніх рівень визнання ними мови своєї національності рідною виявився найвищим після росіян і угорців. Відхилення в зворотний бік щодо розглядуваної тенденції спостерігається серед поляків, вірмен та румунів.

У міжпереписний період 1989–2001 рр., фактично вперше з 1950-х рр., дещо виросла частка осіб, які ідентифікують себе з іншими, ніж власне український, етносами, але при цьому вважають рідною саме українську мову. Передовсім це стосується українських німців (збільшення на 12,94%), євреїв (на 11,37%), циган (на 8,76%), білорусів (на 8,22%). Виняток становлять румуни і кримські татари.

Для всеукраїнського загалу років незалежності залишилася незмінною і тенденція радянських часів до зростання частки осіб неросійської етнічної ідентичності, які вважають рідною російську мову. Сукупно серед найчисленніших етносів України — неросіян вона протягом 1989–2001 рр. збільшилася на 1,89%. Подібне збільшення було властиве і для кожного з міжпереписних періодів радянської доби.

Частка тих, хто під час останнього перепису назвав рідною російську мову, скоротилася лише серед євреїв — на 7,65%, поляків — на 4,66%, угорців — на 0,63%, румунів — на 3,46%, вірмен — на 4,35%, німців — на 2,53%.

Разом з тим, мовна динаміка серед українського поліетнічного загалу в період між переписами 1989 та 2001 рр. набула нових якісних ознак в частині вільного володіння мовою як рідною та другою. За цією інтегральною характеристикою: а) на 1,7% (з 93,5% до 95,2%) збільшилася частка населення України, яке вільно володіє мовою своєї національності; б) на 9,7% (з 78,1 до 87,8%) виросла питома вага тих, хто вільно володіє українською мовою як рідною та другою; в) на 12,7% (від 78,4% до 65,7%) стало менше

жителів України, які вільно володіють як рідною та другою російською мовою⁵.

Наскільки узагальнені відповіді під час перепису відповідали реальній мовній динаміці, а якою мірою вони відбивали рівень етнічного і національного самоусвідомлення людей та їх сподівань і громадянського відчуття належності й поваги до України та її історії і культури — з'ясувати і представити це в кількісних показниках важко або й неможливо. Але результати соціологічних досліджень спонукають до припущення, що реальна ситуація в мовному середовищі є набагато складнішою, ніж уявляється за результатами переписів населення України в частині його національного складу та мовних ознак.

Як свідчать соціологічні дані, в повсякденному житті, порівняно з узагальненими результатами відповідей на запитання анкети з перепису населення, українська мова посідає багато «скромніше» місце. Того ж 2001 р., коли проводився перший за часів незалежності всеукраїнський перепис населення, як і в попередні та наступні роки, Інститут соціології НАНУ реалізовував проект моніторингу соціальних змін. Зокрема, опитували людей на предмет їхніх мовних переваг. Прикметно, що хоча 59,9% від загальної кількості опитаних вважали рідною українську мову (у 2006 році — 62,3%), в сім'ї нею переважно спілкувалися 37% респондентів (у 2006 році — 38,0%). Показник російськомовного спілкування в сім'ї становив 36,7% (у 2006 році — 39,2) при 35,1% опитаних, які назвали своєю рідною мовою російську (у 2006 році — 36,4%). 25,8% респондентів (у 2006 році — 22,6%) українську або російську мову в сімейному спілкуванні обирали залежно від обставин⁶.

Результати перепису населення та опитувань дають підстави для висновку, що ліберальна державна мовна та етнонаціональна політика, яка досі реалізовувалася в Україні, загалом не провокує конфліктної динаміки суспільних відносин і має потенціал сприяти оптимізації мовного середовища без кардинальної зміни вищеприписаних головних параметрів цієї політики. Однак успішна реалізація відповідного потенціалу й мінімізація пов'язаних з цим ризиків потребують, щонайменше, двох чинників, а саме:

а) суспільної відповідальності фінансово-промислових груп і пов'язаних з ними політичних сил, котрі змагаються за більший доступ до владних ресурсів. Виявом цієї відповідальності має стати відмова від штучного загострення об'єктивних протиріч функціонування та розвитку мовного середовища;

б) якісного вдосконалення й упорядкування правових регуляторів мовної та етнонаціональної політики держави для забезпечення необхідної концептуальної цілісності, системності, узгодженості та ефективності як самих цих регуляторів, так практичних дій з реалізації інтересів і потреб усіх суб'єктів мовних відносин.

Брак цих чинників спричиняє конфліктні ситуації на кшталт зумовлених певними політичними інтересами, але в юридичному сенсі нікчемних рішень окремих обласних рад про надання російській мові статусу регіональної на відповідних територіях. Вони ж лежать і в основі не завжди коректного запровадження у вітчизняний правовий дискурс міжнародних пактів, як це сталося з ратифікацією Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Все ж таки, попри всі недоліки, пов'язані з неточним перекладом Хартії і визначенням сфери її застосування в Україні, її ратифікація стала важливим кроком до оптимізації гарантій мовних прав громадян з урахуванням етнодемографічної та етномовної специфіки різних регіонів країни.

Зокрема, серед кримського загалу і в його політикумі часто звучать пропозиції щодо надання російській та кримськотатарській мовам статусу державних на території автономії. Однак АРК є не державним, а адміністративно-територіальним утворенням з розширеними правами у складі унітарної Української держави. Тому на Крим, як і на всю територію України, поширюється виключно державний статус української мови. І такий порядок жодним чином не обмежує можливостей вільного розвитку й використання російської чи кримськотатарської або інших національних мов. У Криму російська і кримськотатарська мови мають додаткові правові гарантії. Вони визначені ухваленою парламентом автономії і затвердженою Законом України Конституцією АРК — її статтями 4, 10, 11, 12 та 13. Щоправда, за офіційними гарантіями використання в деяких сферах суспільного життя (мова документів, які засвідчують статус громадянина, мова судочинства, нотаріального провадження, провадження у справах про адміністративні порушення, юридичної допомоги, роботи пошти і телеграфу, підприємств, установ, організацій сфери обслуговування в АРК) кримськотатарська мова суттєво поступається державній та російській. Потрібна політична воля, щоб порядок використання української, російської, кримськотатарської та інших мов в автономії відповідав інтересам усіх суб'єктів мовних

відносин. Для цього слід забезпечити розроблення і практичне застосування механізмів упровадження положень Хартії в регіоні, в тому числі через внесення відповідних змін до Конституції АРК та законів України.

Оптимізації кримського мовного простору могло б сприяти, зокрема, підвищення показників володіння населенням автономії рідною та державною українською мовою щонайменше до рівня показників володіння російською мовою; вільне застосування української і російської мов як мов спілкування кримчан різних національностей; опанування кримськотатарською мовою кримчанами всіх національностей.

Тому, незалежно від етнічного складу учнів у загальноосвітніх навчальних закладах, вибору батьками переважної мови навчання для своїх дітей, вивчення державної, російської та кримськотатарської мов повинно бути обов'язковим, хай і в різному обсязі. Освіта має стати справді національною, але не в моноетнічному, а в поліетнічному сенсі, тобто мультикультурною. Саме мова покликана торувати шлях до взаємного етнокультурного, етноцивілізаційного пізнання і порозуміння як альтернативи суспільним конфліктам.

Ще одна проблема ризиків політики Української держави щодо мовного середовища та етнонаціональних відносин пов'язана з тим, що ця політика не враховує неминучих змін у відповідних сегментах суспільного життя внаслідок очікуваної інтенсифікації міграційних процесів. З лібералізацією візової політики можливе посилення трудової еміграції. Одночасно (у зв'язку з набуттям чинності угод щодо екстрадиції та іншими обставинами) серед населення України збільшуватиметься частка іммігрантів, особливо з країн, які колись називали «третім світом». Тому актуалізується необхідність вивчення й прогнозування імовірних суспільних ризиків міграційної динаміки. Ці ризики мають враховуватися в державній етнонаціональній, мовній, міграційній та іншій політиці. В цьому контексті варто з'ясувати, зокрема, доцільність запровадження в законодавство вимоги обов'язкового знання державної мови особами, які претендують на отримання громадянства України.

Ризики державної політики забезпечення мовних інтересів у країні щільно пов'язані зі способами реалізації громадянами права на культурно-національну автономію, зокрема, з фінансовим забезпеченням цього права. Однак у вітчизняному правовому

дискурсі відсутня навіть дефініція культурно-національної автономії. Таку автономію можна визначити як форму добровільної всеукраїнської та (або) регіональної національно-культурної самоорганізації громадян України для самостійного вирішення ними питань збереження та розвитку їхньої історичної, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Відповідна діяльність потребує фінансування, механізми якого в Україні законодавчо не визначені. Досі таке фінансування відбувалося за рахунок державного і місцевих бюджетів, допомоги держав походження національних меншин, закордонних неурядових організацій, добровільних внесків громадян і юридичних осіб. Залишаються законодавчо внормованими щонайменше два аспекти: а) фінансування коштами державного і місцевих бюджетів, не громадських організацій меншин, а виключно програм і проєктів, пропонованих ними тільки на засадах конкурсів, а також за обов'язкової участі дорадчо-консультативних органів з представників меншин; б) гарантування податкових та інших пільг фізичним та юридичним особам, що передають частину своїх прибутків, заощаджень або майна на благодійну діяльність.

Описані ситуації є окремими випадками ризиків чинної мовної та етнонаціональної політики Української держави. Однак прогнозування системних наслідків цієї політики, а також мінімізація пов'язаних з ними імовірних загроз суспільній стабільності потребують визначеності в питанні про пріоритети державної політики забезпечення інтересів і потреб усіх п'яти суб'єктів мовних відносин, визначених Основним законом країни. А саме: відповідна політика має забезпечувати першочергово етногрупові чи індивідуальні права й інтереси громадян і як ці права та інтереси мають узгоджуватися з правами й обов'язками держави та її інституцій?

Відмінності у підходах до цього питання є однією з причин того, що в Україні досі не ухвалено закону, який визначав би засади державної етнонаціональної політики, в тому числі формулював би мету, принципи та завдання її правового й змістовного наповнення, окреслював би механізми реалізації та уніфікував би правові терміни й дефініції щодо предмета цієї політики. Частина науковців, політиків та правників називають відповідний акт «Концепцією державної етнонаціональної політики». Інші наголошують на необхідності його ухвалення у вигляді Закону «Про Основи державної етнонаціональної політики».

За роки незалежності підготовлено чимало проектів відповідного документа. Їхніми авторами або експертами були О. Антонюк, Б. Бабін, В.Євтух, О. Картунов, О. Копиленко, І. Кресіна, В. Крисаченко, І. Курас, О.Майборода, О. Мироненко, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, М.Панчук, В. Пироженко, В. Погорілко, Ю. Римаренко, М. Степико, В.Трощинський, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, М. Шульга та інші. Два проекти у 2006 р. були подані на розгляд робочої групи Міністерства юстиції України, утвореної на виконання розпорядження Президента України⁷. Один з них підготовлений групою в складі В. Євтуха, О. Майбороди, Т. Пилипенко, Ю. Тищенко, Р. Чубарова та інших. Автором другого є В. Котигоренко.

Розробники першого проекту зробили спробу реалізувати правові підходи, покликані забезпечити баланс групових та індивідуальних прав носіїв етнічних інтересів і потреб, у тому числі мовних. Ними також запропоновано стратифікацію етнічних спільнот з виокремленням кількох груп, крім тих, про які йдеться в Конституції. Викладені в проекті дефініції термінів⁸, якими групи позначаються, засвідчують прихильність авторів принципу паритетності індивідуальних та колективних прав. Такий підхід залишає відкритим питання, як група (або який уповноважений групою суспільний суб'єкт і в якій формі уповноважений?) і яким законним способом будуть а) представляти права та інтереси групи, в тому числі мовні, і б) нести юридичну або політичну відповідальність у разі порушення закону або прав особи чи іншої групи осіб? Адже історія, в тому числі вітчизняна, знає випадки, коли факти злочинів, вчинених окремими особами, використовувалися владою як привід для покарання великих груп людей і навіть народів.

Автор другого проекту виходив з того, що законодавство країни не може будуватися на двох пріоритетах. Про баланс може йтися тільки в частині визнання як індивідуальних, так і групових прав, але не в способах їхнього забезпечення. Щодо цих способів треба вибирати: або пріоритет прав особи, або пріоритет прав групи. Першість прав особи і громадянина не означає ігнорування групових прав. Така першість базується на постулаті, що громадяни можуть реалізувати свої права і одноособово, і в групі. Належність громадянина до тієї чи іншої групи не дає йому жодних переваг так само, як і групова ідентичність не дає переваг жодній групі або її окремим представникам. Цей постулат реалізований запропонованими в проекті дефініціями етнонаціональних груп⁹, названих у тексті Конституції.

Є підстави вважати, що в разі орієнтації законотворення і політичної діяльності на забезпечення групових (колективних) прав у сфері етнонаціональних відносин посиляться відцентрові, дезінтеграційні щодо української нації, українського народу та української держави тенденції. Адже прихильність груповим правам неминуче актуалізує й тепер присутню в суспільному дискурсі змагальність етнічних спільнот за особливі групові статуси і права. За певних обставин така змагальність неминуче супроводжується конфліктною або конфліктогенною поведінкою. Після чергових урядових пертурбацій робота мініюстівської робочої групи була згорнута. Однак окремі напрацювання вищезгаданих науковців з її складу спробували покращити та об'єднати в своєму законопроекті розробники з Державного комітету України у справах національностей та релігій (далі: Держкомнацрелігій)¹⁰.

Водночас викликає сумнів доцільність пропонованого авторами запровадження у вітчизняний правовий дискурс термінів, які в цьому дискурсі досі не вживалися і можуть посилити вже наявну термінологічну неузгодженість та плутанину¹¹. Йдеться, зокрема, про терміни «етнос» та «етнічна спільнота», які більшістю фахівців зазвичай вживаються як синоніми або як вужче та ширше за змістом, але такі, якими означаються групи з тотожними критеріальними ознаками. Ця синонімічність або тотожність спостерігається і в дефініціях, наведених у проекті. Якщо прийняти логіку авторів проекту від Держкомнацрелігій, виправданою термінологічною новацією могло б бути запровадження в законодавство терміна «український етнос». Цей термін вживається в проекті, але його зміст не визначено. Варто було б також розробити адаптовану до українських реалій версію визначення терміна «регіональні мови або мови меншин».

З політичної і правової позицій некоректною є дефініція терміна «етнонаціональні відносини». Зміст останніх визначено, скоріше, як бажаний, а не такий, яким він буває насправді. В дефініції застосовано ще один досі відсутній у правовому дискурсі термін: «етноsub'єкти». При цьому забуто про державу, органи місцевого самоврядування, інституції громадянського суспільства, громадянина та інших sub'єктів етнонаціональних відносин. Про них не йдеться і в наведеному в проекті визначенні «основних sub'єктів етнонаціональних відносин».

Визначення «національних меншин» у проекті не виглядає кращим, порівняно з тим, яке міститься у чинному законі про

національні меншини. У дефініції «корінні народи» не зазначено ознаку громадянства представників відповідних спільнот, що неприпустимо, бо негромадяни України мають права і обов'язки, відмінні від прав і обов'язків громадян і, відповідно, іншими є щодо тих та інших права і обов'язки держави.

Є запитання до п. 5 Ст. 4 проекту про «недопущення змін у пропорційному складі населення в адміністративно-територіальних місцевостях (?)...» Незрозуміло, яким чином можна цього не допустити — через заборону міграції та зміну місця проживання? Чи заходами з регулювання народжуваності осіб певних національностей? Чи якимось іншим демократичнішим?

У Конституції України виокремлено російську мову з-поміж інших рідних мов громадян України. В чинному законі «Про мови в Українській РСР» російська мова названа однією з мов міжнаціонального спілкування в Україні разом з українською. Розробники проекту Концепції від Держкомнацрелігій відповідні положення до тексту не включили. Широке оприлюднення такої позиції працівників державної установи (якщо це — позиція, а не недоробка) може спровокувати нове загострення політизованої дискусії з мовних питань

Автори анотованого офіційного проекту також уникли включення до його Ст. 10 запропонованих науковцями положень про механізми бюджетного фінансування заходів з задоволення культурних, у тому числі мовних та інших етнонаціональних потреб громадян.

Три вищезазвані законопроекти є відбитком заочної й безпосередньої дискусії прихильників різних правових підходів, що не вщухає з початку суверенізації Української держави. Так, на час, коли приймалося рішення Конституційного Суду України №10-рп/99 від 14 грудня 1999 р., в цьому органі працювали судді, які розглядали мовний дискурс суспільних відносин в Україні саме з позиції колективних прав. У тексті згаданого рішення стверджується, що державний статус української мови відповідає «державотворчій ролі української нації», яка «історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі»¹². Така мотивація навряд чи може бути підтримана. І ось чому.

По-перше, тлумачення терміна «українська нація» є прерогативою Верховної Ради України як складова парламентського законотворчого процесу. Таке тлумачення органом конституційної юрисдикції виходить за межі його повноважень. Крім того, воно

базується на прихильності суддів концепції української нації як етнічного феномена. В разі утвердження цієї концепції в законодавстві доведеться відмовитися від зафіксованого в преамбулі Конституції визнання участі громадян усіх національностей у реалізації права Українського народу на самовизначення та творенні Української держави. Також треба буде позбавити права на самоідентифікацію з українською нацією громадян держави іншої, ніж українська, етнічної належності.

По-друге, процитований з рішення КСУ текст не відповідає історичним реаліям і науковим фактам. Не етнонім «українці» дав назву Українській державі, а назва території «Україна» стала одним з чинників утвердження в ХІХ — на початку ХХ століття поняття «українці» як самоназви найбільшого автохтонного етносу (народу) земель, що здавна називалися Україною. Саме географічна назва була покладена в основу назви українських державних утворень — і теперішнього, і тих, що йому передували, відбувшись на початку ХХ століття, коли етнонім «українці» тільки ставав масовим.

По-третє, пояснення державного статусу української мови етногруповим правом потенційно конфліктогенне, оскільки дає підстави іншим етнічним або мовним групам країни вимагати рівноправності через надання такого ж статусу для своїх рідних мов. У цьому контексті можна згадати відповідні вимоги щодо мов російської та кримськотатарської.

Усі три вищевикладені застереження актуальні й щодо проекту Концепції державної мовної політики в Україні, підготовленої Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права¹³. Позиції її авторів збігаються з баченням суддів органу конституційної юрисдикції. Документ розширює мотивацію пріоритетів групового права вимогами захисту інтересів «титальної нації» (це провокує питання, чи не існує в Україні якоїсь іншої нації, що не є «титальною»?) від мовно-культурної експансії Росії та прихильників запровадження офіційної багатомовності всередині країни.

¹ Языковой барьер привел к катастрофе // Газета. — 2000. — 2001. — 6 апреля.

² Дослідження: Стан справ в україномовному кінопрокаті // <http://www.ki-po-pereklad.org.ua/?p=111>

³ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» // Проекты законов о языках — экспертный анализ. — К., 2000. — С. 171–181.

⁴ Яхно О. Єдиний вихід — компроміс // День. — 2007. — 20 березня.

⁵ Див.: Котигоренко В.О. Етнічний склад населення та етномовна компетенція населення України за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та результатами соціологічних досліджень 1994 та 2001 // Енциклопедія України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К., 2005. — С. 51–54.

⁶ Українське суспільство 1992–2006: Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 482.

⁷ Наказ №327/7 від 07.04.2006 Міністерства юстиції України «Про створення робочої групи з опрацювання проблем етнопонаціональної політики в Україні»; Проект Закону України «Про Концепцію державної етнопонаціональної політики України» // Кримські студії. — 2005. — №1–2. — С. 6–13; Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнопонаціональної політики України // Політичний менеджмент. — 2006. — №4. — С. 20–43.

⁸ **Етнічна спільнота** — стала сукупність людей, об'єднаних спільними ідентифікуючими ознаками — походженням, мовою, культурою, релігією, здатна до демографічного самовідтворення. Етнічними спільнотами, що є об'єктами державної етнопонаціональної політики України, визначаються національна більшість, корінні народи, національні меншини, етнічні групи, репатрійовані етнічні спільноти (репатріанти), українська діаспора. **Національна більшість** — сукупність громадян України, які відносять себе до чисельно домінуючого українського етносу (титульної української етнічної нації) — провідного суб'єкта державотворення. Національна більшість включає в себе традиційний етнічний масив українців, окреслений етнічними кордонами, та його субетнічні (етнографічні) групи, які відрізняються деякими рисами культурної і діалектної самобутності. Субетнічними (етнографічними) групами національної більшості є русини, гуцули, бойки, лемки, поліщуки, пінчуки. **Меншина в меншині** — частина національної більшості, яка проживає в місцях компактного проживання національної меншини і становить меншість населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці. **Національна меншина** — стала група громадян України неукраїнського етнічного походження, яка традиційно (не менше 100 років) проживає на території України в її сучасних державних кордонах, є чисельно меншою за етнічних українців, має спільні етнічні, мовні, культурні, релігійні характеристики, що відрізняють її від решти населення, і виявляє бажання зберігати й розвивати свою етнокультурну ідентичність. Національними меншинами в Україні є албанці, білоруси, болгари, вірмени, гагаузи, греки, євреї, литовці, молдовани, німці, поляки, роми, росіяни, словаки, татари, угорці, чехи. **Корінний народ** — автохтонна етнічна спільнота, етогенез якої відбувся на території в межах сучасних кордонів України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами Української держави. Корінними народами в Україні є кримські татари, караїми, кримчаки. **Етнічна група** — етнічна спільнота,

що сформувалася на території України протягом радянського періоду її історії та після здобуття нею незалежності, об'єднана ознаками спільної етнічної ідентичності, яку прагне зберегти, інтегрована своїм життєвим укладом в українське суспільство або демонструє прагнення до такої інтеграції. **Репатріанти** — 1) особи, які належать до тих автохтонних етнічних спільнот, що в минулому були депортовані з території України і виявили бажання повернутися до неї. До репатріантів належить частина українців, що зазнала масової депортації, кримські татари, німці, а також болгари, вірмени, греки Криму; 2) особи, які в минулому постійно проживали в Україні і тепер повертаються до неї. **Українська діаспора** — чисельні етнічні групи закордонних українців, які є громадянами інших держав або особами без громадянства, мають українське етнічне походження або є походженням з України // Проект Закону України «Про Концепцію... — С. 6–13.

⁹ **Українська нація, український народ** — громадяни України всіх національностей, які утворюють спільноту, що продовжує багатовікову історію українського державотворення, дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклується про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагне розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу. **Національність** — усвідомлена належність особи до певної групи, члени якої виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і мають відповідну цьому самоусвідомленню спільну історичну самоназву. **Національне самоусвідомлення** — усвідомлення особою своєї належності до групи, членів якої об'єднують спільні уявлення про її національну самобутність. **Національна самобутність групи** — етнічна, культурна, мовна та релігійна своєрідність групи осіб певної національності. **Корінні народи України** — групи громадян України певних національностей, національне самоусвідомлення яких та почуття спільності між собою відображають генезис цих груп на території, що є територією Української держави, де проживає більшість осіб відповідних національностей. **Національні меншини України** — групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (*термін поширюється виключно на групи громадян, характеристики яких відповідали змістові терміна на час ухвалення Закону про національні меншини в Україні 25 червня 1992 р. На групи громадян України, які формуються в процесі імміграції в наступний після ухвалення названого Закону період і не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою, термін «національні меншини» не поширюється так само, як і дія українського законодавства, яке стосується національних меншин. На національно самобутні групи іммігрантів поширюється законодавство, яке регулює міграційні процеси та визначає загальні громадянські права*). **Українці за національністю** — особи, які належать до найчисленнішої серед громадян України національно самобутньої групи, історична самоназва якої відповідає традиційній назві території, що є територією Української держави.

Національно-культурна автономія в Україні — форма добровільної всеукраїнської та (або) регіональної національно-культурної самоорганізації громадян України для самостійного вирішення ними питань збереження та розвитку їх історичної свідомості і традицій, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. *Національно-культурні і мовні потреби українців, які проживають за межами держави*, — усвідомлені потреби осіб, незалежно від їх національності, які походять з України, мають або не мають громадянство України, проживають за її межами і виявляють групову солідарність у прагненні збереження своєї національної самобутності, пов'язаної з територією їх походження. *Депортація* — здійснене на підставі рішень, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР, примусове переселення осіб за національною ознакою з місць постійного проживання, що є територією України. *Депортовані за національною ознакою особи* (далі: депортовані особи) — особи з-поміж громадян колишнього СРСР, які в 1941–1944 роках на підставі рішень, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР, були примусово переселені за національною ознакою з місць постійного проживання, що є територією України, і набули громадянства України, а також особи, які народилися в сім'ях депортованих за національною ознакою осіб до моменту повернення цих осіб в місця постійного проживання і які набули громадянства України // *Котигоренко В.* До питання... С. 20–43.

¹⁰ Проект. Закон України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» / Державний комітет України у справах національностей та релігій // Архів автора.

¹¹ *Державна етнонаціональна політика* — органічна складова внутрішньої та зовнішньої політики держави, що являє собою систему практичних заходів держави, спрямованих на регулювання етнонаціональних процесів, додержання загальноновизнаних стандартів захисту прав і свобод людини та громадянина, забезпечення зміцнення соціально-політичної стабільності, утвердження міжетнічної, міжконфесійної злагоди у суспільстві, створення належних умов для розвитку етнічної. Культурної, мовної та релігійної самобутності етнічних спільнот України. *Етнос* — це особливий вид спільності людей, яка утворилася історично і є характерною формою їхнього колективного існування. До основних характеристик етносу належить мова, специфічні елементи матеріальної і духовної культури (звичай, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість. *Етнонаціональні відносини* — відносини між етносуб'єктами: етнічними спільнотами, особами, які належать до етнічних спільнот, спрямовані на консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також збереження і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності етнічних спільнот України. *Етнографічна група* — частина етносу, яка має з ним єдину етнічну самосвідомість, але різниться певними рисами традиційно-побутової культури, зберігає їх тривалий час, має особливості розселення та історичного розвитку. *Етнічна спільнота* — стала сукупність

людей, об'єднаних спільними ідентифікуючими ознаками (окремим походженням, мовою, культурою, релігією), яка має достатній потенціал для розвитку і збереження своєї етнічної самобутності. **Корінний народ** — етнічна спільнота, етногенез якої відбувся на території і в межах сучасних кордонів Української держави і становить етнічну меншість у складі її населення та не має власного державного утворення за межами Української держави. **Національна меншина** — це громадяни України, які не є українцями за національністю, постійно проживають на її території, чисельність яких менша за чисельність українців, відрізняються мовою, культурою та звичаями, виявляють почуття національного самоусвідомлення і спільності між собою та бажання зберігати і розвивати власну культурну самобутність. **Національно-культурна автономія** — це форма національної самоорганізації і самоуправління національних меншин, що представляють інтереси певної спільноти для самостійного вирішення ними питань збереження етнічної ідентичності та культурної самобутності. **Національне самоусвідомлення** — усвідомлення особою своєї належності до певної групи, членів якої об'єднують спільні уявлення про її національну самобутність. **Основні суб'єкти етнонаціональних відносин** — українська нація, корінні народи, національні меншини. **Особи, депортовані за національною ознакою** — це особи, які у 1941–1944 роках на підставі рішень, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР, були примусово переселені за національною ознакою з місць їхнього постійного проживання, що є сучасною територією України, а також особи, що народилися в сім'ях депортованих до моменту повернення їх в місця постійного проживання. **Українське етнічне походження** — це належність особи або її предків до українського етносу та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження. **Українська нація, український народ** — громадяни України всіх національностей, які утворюють спільноту, що продовжує багатовікову історію українського державотворення, дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклується про зміцнення громадянської злагоди в Україні, прагне розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу // Там само.

¹² Рішення Конституційного Суду України №10-рп від 14.12.1999 у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень Ст. 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови // www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0

¹³ Проект Концепції державної мовної політики в Україні // <http://minjust.gov.ua/files/Conception13092006.rtf>

Розділ 4. МОВНИЙ КОМПРОМІС — ЗАПОРУКА БЕЗКОНФЛІКТНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

4.1. Закордонний досвід розв'язання мовних проблем та можливість його застосування в Україні

Проблема запозичення чужого досвіду

Застосування закордонного досвіду розв'язання суспільних проблем стало постійною темою українського політичного, медійного й наукового дискурсу, відколи лібералізація кінця 1980-х років скасувала тривке радянське табу на визнання й запозичення досягнень «ідеологічних супротивників». Ясна річ, різні автори пропонують запозичувати різний досвід, відповідно до їхніх власних настанов щодо конкретних проблем і загальних ідеологічних чи геополітичних орієнтацій, які спонукають ставитися до одних країн краще, ніж до інших. Тому політики, журналісти й навіть науковці використовують посилання на закордонний досвід як доповнення до внутрішньополітичних аргументів у дискусіях з опонентами, котрі зазвичай відповідають тим самим. Однак це, так би мовити, змагання посилянь охоплює наявні в світі варіанти розв'язання певних проблем далеко не повністю й не рівномірно.

Найчастіше українські автори посиляються на досвід країн Заходу, відбиваючи й водночас утверджуючи цим його сприйняття як зразка облаштування суспільного життя. При цьому різноманітність цього досвіду західних країн дає змогу вибирати серед різних варіантів той, що найбільше відповідає власним ідеологічним і геополітичним орієнтаціям. Крім західного, деякі політики й журналісти посиляються на східний досвід, насамперед так званих «азійських тигрів» (Південної Кореї, Тайваню та ін.), а також посткомуністичного Китаю, що приваблює правих динамізмом розвитку, а лівих — поєднанням ринкової економіки та панівних позицій комуністичної партії. Нарешті, логічним об'єктом порівняння й запозичення досвіду є для українських еліт інші посткомуністичні країни, що за досить подібних до наших умов досягли набагато

кращих результатів. Передусім це стосується країн Центрально-Східної Європи, хоч окремі здобутки певні автори, особливо ліві, бачать і в пострадянських, зокрема Росії та Білорусі.

Мовна проблема не є винятком, хоча «географія посилань» тут має певну специфіку. На західний досвід українські політики й інші еліти посилаються в цьому випадку не просто переважно, а майже винятково. Досвіду східних та центральноєвропейських країн вони не згадують узагалі, а про пострадянський якщо й говорять, то частіше в негативному сенсі, ніж у позитивному. Прибічники розширення вжитку української мови вказують на приклад Білорусі як застереження щодо згубних для титульної мови наслідків офіційної двомовності, тоді як борці за збереження позицій російської мови засуджують обмеження її обігу в Естонії та Латвії. А позитивних прикладів і ті, й інші шукають на Заході. Ті політики, журналісти та науковці, що обстоюють роль української мови як єдиної чи принаймні головної публічної мови нашого суспільства, посилаються на європейські нації-держави, в переважній більшості яких титульна мова безперечно панує, а мови традиційних меншин і мігрантів посідають обмежені сфери вжитку, що не створюють, мовляв, проблем для збереження національної культури та забезпечення єдності. Найчастіше при цьому називають Францію, де держава не лише «прилучає» іммігрантів до своєї мови та культури, а й бореться проти загрозливого для її панування впливу англійської мови й англосмовної масової культури. Натомість ті, що прагнуть зберегти в Україні практично необмежену присутність російської мови, посилаються на дво- й багатомовні країни, насамперед Швейцарію (яка є прикладом офіційного статусу аж чотирьох мов, гадана безпроблемність якого має робити очевидною можливість такого статусу для наших двох) і Фінляндію (офіційний статус тамтешньої шведської мови, носії якої становлять усього 6 відсотків населення, має ілюструвати безпідставність заперечень проти надання такого статусу російській, носіїв якої в Україні вочевидь набагато більше).

У кожному з цих випадків, посилаючись на позитивні, з їхнього погляду, аспекти мовної політики певної країни, автори не згадують про інші аспекти, які цьому позитивному образу суперечать. Скажімо, прибічники україномовності замовчують не лише недемократичну суть асиміляційної політики Франції та більшості інших європейських націй-держав щодо мігрантів, а й конфліктний потенціал цієї політики. Так само прибічники двомовності

не кажуть ані про поступову маргіналізацію шведської мови у Фінляндії, ані про одномовність переважної частини швейцарських кантонів, що вимагають від прибульців з інших частин країни пристосування до мови місцевої більшості. А головне, практично всі такі посилання ігнорують специфічні характеристики й специфічний контекст мовної політики в згадуваних країнах, тобто суттєві відмінності між різними країнами одного, як видається українським авторам, типу та можливість невдачі тих заходів, що мали успіх в одній країні, в якійсь іншій, начебто подібній. Саме ці специфічні характеристики та контексти треба вивчити, перш ніж рекомендувати українським урядовцям і політикам запозичувати досвід тієї чи іншої країни. Повною мірою виконати це завдання в одному розділі не можливо, тож обмежимося головними проблемами й показовими прикладами.

Критерії оцінювання мовної політики

Перш ніж обговорювати умови успішності певних заходів, треба сформулювати самі критерії успіху та невдачі, тобто нормативні підстави емпіричного аналізу. Будь-яку політику можна оцінювати і з погляду досягнення поставленої мети (тобто ефективності), і з погляду відповідності досягнутого результату й самої мети вартостям людини, що дає цю оцінку (тобто прийнятності). Влади багатьох країн уважали в минулому й нерідко вважають тепер, що їм і країні буде краще, якщо всі піддані чи громадяни говоритимуть однією мовою, задля чого меншини й тим паче мігранти мають опанувати мову більшості населення, а з часом і цілком перейти на неї — принаймні в публічному мовленні. Яскравим прикладом такої політики була Франція XIX століття, а Сполучені Штати здійснювали її, хай і не так радикально й послідовно, впродовж практично всієї своєї історії. В обох випадках політика була досить ефективною, хоча й неоднозначною з нормативного погляду, адже багато людей вважають вартістю забезпечення права всіх людей говорити своєю мовою і/або збереження самих мов як явищ національної та загальнолюдської культури.

Останніми десятиліттями деякі держави проводять — здебільшого в тих межах, де це не підважує панівних позицій титульної мови — політику захисту мов, яким загрожує зникнення, та уможливлення або навіть заохочення вжитку поширеніших мов традиційних і, рідше, мігрантських меншин¹. Але набагато масштабнішу

й радикальнішу політику стимулювання мовної різноманітності здійснював у 1920-ті роки радянський режим, не тільки запобігаючи асиміляції меншин, а й збільшуючи їх за рахунок «повернення» раніше засимільованих членів і навіть, по суті, творячи нові мови та мовні групи. Ця політика також була — доки режим від неї не відмовився — досить ефективною, проте її нормативну прийнятність теж можна оцінювати по-різному. З погляду культурного плюралізму вона заслуговує на безперечне схвалення, а от із перспективи індивідуальних прав є чи не настільки ж сумнівною, як і заохочення асиміляції: в обох випадках влада не давала громадянам права самим вирішувати, як говорити й куди належати. Мало того, стимулювання мовно-культурної різноманітності обертається послабленням єдності суспільства, члени якого ідентифікують себе радше з певною групою, ніж усією громадянською спільнотою, збільшуючи таким чином імовірність конфліктів між різними групами, які в найгіршому разі ведуть до війни й/або розколу країни.

Саме *суспільну єдність* і пов'язану з нею *стабільність* уважають головною метою мовної політики більшість урядовців, що її здійснюють, і науковців, що її досліджують. З одного боку, навіть для централістськи зорієнтованої влади уніфікація здебільшого є не самодостатньою метою, а засобом забезпечити стабільність і єдність, переконавши носіїв різних мов, що до них ставляться однаково — навіть якщо всіх змушують говорити однією мовою задля уможливлення спілкування й урядування. Інакше кажучи, й обмеження вжитку меншинних мов не має заходити так далеко, щоб викликати образи, протести й/або відчуження їхніх носіїв, і надання права вживати цих мов не повинне викликати в членів більшості відчуття загрози їхньому звичному способі життя, що могло би спонукати їх змінити владу, яка проводить неприйнятну для них політику. Наголосимо, що йдеться не про власне політику, а про її сприйняття, тож ті самі заходи можуть і викликати рішучі протести, й залишати всіх задоволеними — залежно від уявлень різних груп про належну мовну політику (великою мірою сформованих її попереднім досвідом, який задає, так би мовити, горизонт очікувань) та способом дискурсивного представлення цих заходів, чутливістю влади до прагнень, острахів та гідності членів цих груп².

З другого боку, прибічники забезпечення якнайширших прав носіїв меншинних мов здебільшого визнають як нормативну підста-

ву мовної політики принцип *рівного забезпечення* прав членів усіх груп, тобто обмеження прав носіїв певної мови тією мірою, якою цього вимагає забезпечення прав інших (щоправда, в практичній політиці представники різних груп часто намагаються домогтися своїй мові/групі більше, ніж мають інші). Ця рівність має сприяти відчуттю зв'язку членів кожної групи з державою, яка справедливо ставиться до їхніх потреб, і з носіями інших мов, які визнають їхні мовні права й навіть ладні задля них обмежувати власні. Знову ж таки, гадану мовну рівність можуть забезпечувати дуже різні практичні заходи, а та сама політика може видаватися справедливою одним групам і несправедливою іншим. Окрім різних сподівань різних груп, відмінність сприйняття зумовлює засадничу двозначність самого поняття рівності: може йти про рівні *права* всіх мов/мовців, і про рівні *можливості* ці права реалізувати. Рівність декларованих прав здебільшого залишає в привілейованому становищі носіїв поширеніших та історично панівних мов, на користь яких працює усталена інфраструктура й сама інерція їх уживання. Натомість забезпечення рівності фактичних можливостей уживати більш поширені й менш поширені мови вимагає преференційних заходів для других, що носії перших можуть сприймати як порушення рівності прав.

У кожному разі, забезпечення суспільної єдності й стабільності можна вважати не лише реальною метою мовної політики багатьох держав, а й нормативним орієнтиром такої політики — принаймні остільки, оскільки вона не суперечить підставовій вартості забезпечення індивідуально й колективно здійснюваних прав людини. Тому це забезпечення може правити за критерій успішності мовної політики з погляду й ефективності, й прийнятності³. Втім, судити про його дотримання теж можна за різними ознаками, що стосуються й настанов членів мовних груп, і їх вияву в політичному житті. На рівні масової свідомості промовистим показником національної єдності є ідентифікація громадян з нацією-державою а чи з її територіально окресленою частиною або окремою мовно-етнічною групою. Наприклад, лише 12% франкофонів Квебеку в опитуванні 1995 року задекларували винятково чи переважно канадську ідентичність, тоді як 58% — винятково чи переважно квебекську. Мало того, квебекці ідентифікують та емоційно пов'язують себе з Канадою набагато менше, ніж мешканці решти провінцій, і ця відмінність у певному сенсі відділяє перших від других. Натомість у Швейцарії франкомовна меншість хоч і виявляє

меншу національну ідентифікацію, ніж німецькомовна більшість, проте декларує більшу національну гордість. До того ж головним конкурентом цієї ідентичності для обох груп є не мовна чи кантональна, а локальна (зі своєю громадою), що принаймні не сприяє двоподілові суспільства за мовною ознакою⁴. Під цим оглядом швейцарську мовну політику можна вважати успішнішою, ніж канадську.

Якщо говорити про вияви єдності чи поділу на рівні еліт, то одним з індикаторів є масштаб впливу партій — або на всю країну, або лише на територію переважання відповідної мовної групи. В цьому сенсі наявність впливових регіональних партій у Квебеку та Каталонії й тим паче «роздвоєння» всіх бельгійських партій на фламандську й валонську частини свідчать про поділ відповідних суспільств за територіальною ознакою, що більш чи менш відповідає мовній. Що ж до стабільності, то про загрози для неї можна судити за виявами політичної мобілізації мовних груп та спробами в односторонньому порядку, без порозуміння з іншими групами ініціювати зміни конституційного устрою, одним із найяскравіших прикладів чого були референдуми 1980 та 1995 років про суверенітет Квебеку. Всі ці ознаки ми застосовуватимемо в оцінці успішності мовної політики різних багатомовних держав, а отже, її застосовності для України.

Чинники успіху чи невдачі

Тепер спробуємо окреслити головні чинники, які зумовлюють успіх чи невдачу мовної політики. Різноманітні чинники, що їх називають автори західних праць на цю тему⁵, можна поділити на чотири категорії, які, втім, певною мірою перетинаються. До першої категорії належать *соціально-демографічні характеристики* різних мовних груп та співвідношення між ними. Найочевиднішою з демографічних характеристик суспільства, що визначає придатний для нього тип мовної політики, є *співвідношення чисельності* мовних груп, тобто наявність явної більшості й однієї чи кількох меншостей або ж двох чи більше приблизно однакових за чисельністю груп. У першому випадку влада більшості — хай і цілком демократична — зазвичай обертається політикою, яка вимагає пристосування меншостей до мови більшості, що сама при цьому може мов цих меншостей не вчити. Саме таку політику здебільшого проводили й проводять і європейські нації-держави, і переважно мігрантські держави Нового світу, й ті нечисленні постколоніальні

держави Азії та Африки, де явно переважають носії однієї мови. Натомість у країнах із не дуже відмінною чисельністю головних мовних груп (як-от Бельгії, Латвії та України) можливе й більш-менш рівноправне співіснування двох чи навіть кількох мов, і панування однієї з них: вибір поміж цими варіантами зумовлюють інші чинники. Втім, і в країнах із більшістю й меншістю можна побачити такі різні варіанти, як повна рівноправність (носіїв) трьох мов у Швейцарії та майже повна безправність іспаномовного населення в США, частка якого набагато перевищує відсоток швейцарських італомовців.

Крім чисельності носіїв найпоширеніших мов, на успіх тієї чи іншої мовної політики впливає також *спосіб розселення* цих носіїв на території країни. Розпорошення мовних меншин уможливорює переважання мови більшості в усіх регіонах країни й таким чином створює сприятливі умови для її вживання як єдиної офіційної мови держави та єдиної чи принаймні головної мови всіх публічних практик. Натомість зосередження членів певної меншини в якійсь одній частині країни дає їм змогу стати там більшістю чи значною меншістю, а отже, опиратися маргіналізації своєї мови, особливо за умов демократії. Під цим оглядом розпорошене іспаномовне населення США перебуває в набагато гіршому становищі, ніж канадські та швейцарські франкофони, переважна більшість яких зосереджена в Квебеку й західних кантонах Швейцарії відповідно. Іншим важливим чинником є *рівень урбанізації* мовних груп, особливо меншинних. У сільській місцевості менша інтенсивність контактів між носіями різних мов сприяє збереженню кожної з них (тому фермери німецького походження в Сполучених Штатах та французького в Квебеку зберігали свої мови протягом століття чи й двох), тоді як у містах меншинні мови зазвичай можуть пережити зміну поколінь лише в окремих гетто їхніх носіїв.

Велике значення має також *соціально-професійний статус* носіїв різних мов у структурі суспільства. З одного боку, певні професії, головне елітні, вимагають більшої мобільності й інтенсивніших мовних контактів, а з другого, вище соціальне становище дає людині більше можливостей накидати умови комунікації тим, хто перебуває нижче від неї: скажімо, працівники зазвичай підлаштовуються під мову працедавця та, якщо йдеться про сферу послуг, (більшості) клієнтів. Тому асиміляція зурбанізованих меншин із низьким соціальним статусом (характерна перш за все для мігрантів із бідніших країн до багатших) здебільшого відбувається

навіть без репресивних заходів держави, головно завдяки прагненню їхніх членів забезпечити можливість вертикальної мобільності собі чи бодай своїм дітям. Водночас здобуття вищого професійного й освітнього рівня нерідко спонукає членів меншини порушувати питання про права своєї мови, щоб усунути дискримінацію її носіїв і створити можливості для дальшого підвищення їхнього статусу. Одним із найяскравіших прикладів такого відвоювання мовних прав була «тиха революція» 1960-х років у Квебеку, коли новопостала франкофонна міська світська верства здійснила радикальну модернізацію суспільства, що водночас сприяла його франсифікації⁶.

Друга група чинників, які впливають на успіх мовної політики, стосується *мовних репертуарів* членів суспільства, тобто інших, крім рідної, мов, що їх вони більшою чи меншою мірою знають і можуть (хай і не завжди хочуть) уживати. Мова, котру знають — як рідну або чужу — більше людей, має кращі шанси на використання в спільних для членів різних груп практиках, аніж та, котру знають менше. А якщо в країні є мова, яку так чи інакше знає майже все населення, то саме вона найчастіше стає й мовою неофіційного міжгрупового спілкування й офіційною мовою держави. Вивчення найпоширенішої мови не лише найлегше забезпечити державними зусиллями, адже навчати треба найменшу кількість людей, але й спонукати вчити її — навіть самотужки чи за власні кошти — найбільша, бо її знання дасть змогу спілкуватися з достатньо великою кількістю людей, тобто, в принципі, найефективніше функціонувати в суспільстві (й у ширшому світі, якщо цю мову вживають в інших країнах, особливо сусідніх, інтенсивність контактів із якими найбільша⁷). Тому члени мовних меншостей найчастіше є двомовними, тоді як члени більшості зазвичай не знають жодної з меншинних мов. Питання в тому, що держава має з цим робити: дозволяти носіям найпоширенішої мови й далі не знати меншинних, прирікаючи ті мови таким чином на використання лише всередині самих меншин, а чи спонукати бодай частину членів більшості вчити інші мови та використосувати їх у певних практиках. Навіть західні багатомовні держави не дають на це питання єдиної відповіді: якщо у Фінляндії в усіх школах із фінською мовою навчання вивчають як один із предметів мову нечисельної шведськомовної меншини, то в Канаді й після запровадження федеральної двомовності вивчення французької не стало в англійськомовних школах обов'язковим чи хоча б дуже поширеним⁸.

Утім, масштаб вивчення певної мови як другої чи третьої залежить не лише від чисельності тих, для кого вона є рідною або вже вивченою. Не менше значення має суспільний статус цієї мови, адже саме він визначає, які практики стають лінгвістично (хоч і не завжди соціально) доступними для індивіда внаслідок її опанування⁹. Мову, використовувану в роботі державних органів чи інших престижних суспільних ділянок, як-от бізнесу або судочинства, люди хочуть учити навіть у тому разі, якщо нею (поки що) говорять не дуже багато людей. Мало того, нечисельність людей, що нею володіють, робить цю мову вартісним соціальним капіталом. Це особливо стосується колоніальних територій, населення яких не може через демократичні процедури вплинути на вибір мов для тих чи інших практик і тому мусить учити вживані там мови, щоб мати шанс брати участь у практиках. Як наслідок, на багатьох таких територіях єдиною спільною мовою для (освіченої частини) різних мовних груп на час здобуття незалежності була мова колишньої метрополії, навіть якщо найбільша група набагато переважала за чисельністю будь-яку іншу (як-от в Індії, де гінді є рідною мовою для вп'ятеро більшої кількості людей, ніж бенгалі)¹⁰. Відтак влади новопосталих незалежних держав мусили вибирати поміж збереженням цієї спільної мови як єдиної чи однієї з двох офіційних мов, або ж надавати офіційного статусу лише мові найбільшій групі місцевого населення й заохочувати вивчати цю мову всіх інших.

За першого варіанту, що його вибрала більшість постколоніальних країн, особливо африканських, учити офіційної мови довелося більшу кількість людей (адже мову колонізаторів добре знали тільки елітні верстви), але ці зусилля були рівномірно розподілені поміж різними групами, члени яких, отже, не почувалися дискримінованими та відчуженими від держави й іншомовних співгромадян. Ті багатомовні держави, що пішли іншим шляхом, мусили забезпечувати прихильність меншин, мови яких не набули офіційного статусу, якимись політичними й/або економічними поступками. Добрим прикладом такого компромісу є Малайзія, де в обмін на статус мови титульного етносу (що не становить навіть половини населення) як єдиної офіційної мови держави меншини дістали не тільки територіальний принцип надання громадянства новоствореної держави, а й толерування вжитку в певних ділянках головних меншинних мов та колоніальної англійської¹¹. Ще цікавішим є випадок Індонезії, де в ім'я національної єдності представники найчисельнішої мовної групи, яванців, погодилася

на те, щоб єдиною офіційною мовою стала далеко менш поширена малайська — яка відтак дістала назву індонезійської та швидко поширилась як друга мова серед населення всіх частин країни¹².

Ці міркування показують, що на успіх чи невдачу певної мовної політики впливає також *ставлення мовних груп* до мов одна одної. Очевидно, що ставлення до *мов* великою мірою залежить від історії та сучасного стану взаємин між групами *мовців*. Історія завоювання чи визиску однієї групи іншою спонукає відкидати її мову, навіть якщо вона вже знана й/або комунікативно вигідна. Тому еліти постколоніальних держав (особливо гуманітарні, менш перейняті політичною й економічною вигодою) часто закликають до усунення з обігу мови колонізаторів, а багато франкофонних квебекців не бажали навіть рівноправного вживання англійської мови, яка була для них символом економічного панування її носіїв. Негативне ставлення до іншої мови (й групи) посилюється в тому разі, коли її активне вживання сприймають як загрозу для власної, яку вона буцімто витісняє або навіть позбавляє частини носіїв, що з комунікативних чи статусних міркувань переходять на чужу. В Бельгії поширене уявлення про загрозу з боку французької мови антагонізує носіїв фламандської, тоді як у Швейцарії слабкість такого уявлення серед членів менш чисельних груп сприяє їхньому позитивному ставленню до німецькомовної більшості. Звичайно, такі уявлення не лише впливають на успіх мовної політики, а й самі залежать від неї. Бельгійська влада впродовж тривалого часу нічого не робила, аби стримати поширення французької мови на територію, де раніше переважала фламандська (найяскравішим прикладом такого поширення є радикальна зміна мовного профілю Брюсселя); натомість у Швейцарії терени вживання мов захищені незмінним мовним статусом кантонів і громад, до того ж менш потужні мови отримують фінансову підтримку з федерального бюджету, тобто, по суті, від членів мовної більшості¹³.

Ставлення до інших мов залежить від ставлення до власної, тобто від її місця в *ідентичності* мовців. Що більше людина ідентифікує себе з мовою, якою розмовляє, то менше сприймає її тільки як комунікативний засіб, що його за потреби можна замінити на інший, ефективніший. Цій ідентифікації сприяє відповідність мовної практики людини її етнічному самоусвідомленню, загалом характерна для сучасного світу, де панує уявлення про мову як властивість і власність певної етнічної спільноти (народу), що має її берігти, тобто вживати й передавати від покоління до покоління.

Згідно з цим націоналістичним уявленням тільки мова етнічної спільноти може бути «рідною мовою» її членів. Утім, ідентифікацію з гаданою «рідною мовою» можуть зберігати й ті особи та групи, що для комунікативних потреб використовують переважно або навіть винятково якусь іншу мову (як-от ірландці та члени багатьох «національностей» колишнього СРСР, котрі спілкуються відповідно англійською та російською). Проте якщо мовна практика відповідає етнічній належності, то це посилює обидві ідентичності, надто якщо до них додаються ще якісь, зокрема релігійна (особливо в суспільствах, де релігія відіграє важливу роль у житті людей) та соціальна (там, де мовно-етнічні групи істотно відрізняються за соціальною структурою) — тобто якщо людина, що говорить певною мовою, вважає себе членом відповідної їй нації, сповідує релігію, з якою члени цієї нації віддавна себе та її пов'язували, та працює в традиційній для них ділянці¹⁴.

Збіг різних ідентичностей індивідів обертається збігом ліній поділу суспільства на групи, окреслені за різними критеріями (мови, етнічності, релігії та, в деяких випадках, соціальної належності), а сила ідентифікації означає малоїмовірність міжгрупових переходів і подвійних лояльностей. Це перешкоджає асиміляції меншини на мову більшості й водночас посилює негативне сприйняття її панування (та й для більшості претензії меншини на рівні права для їхньої мови можуть бути особливо неприйнятними з огляду на її етнічну чи релігійну іншість). Натомість коли лінії поділу не збігаються — тобто, скажімо, в кожній мовній групі є члени різних релігійних конфесій і навпаки — жодна окрема ідентичність не визначає погляди й поведінку особи, а суспільство не є непорушно поділеним на протиборні групи. Приміром, якщо в Канаді протягом тривалого часу релігійний, мовний і соціальний конфлікти взаємно посилювалися, то в Швейцарії перегин ліній мовного й релігійного поділу та приблизно рівний економічний статус двох найчисельніших мовних груп сприяв їх мирному співіснуванню та громадянській єдності¹⁵.

Утім, у Швейцарії мовну ідентичність підтримує територіалізація мов у певних кантонах, тож мовні групи залишаються хай і не антагоністичними, але досить чітко окресленими. Натомість у суспільствах, де різні мови співіснують у тих самих місцевостях, публічних практиках і, внаслідок змішаних шлюбів, навіть родин, мовна ідентичність багатьох людей не відповідає не лише етнічній і/або релігійній, а й повсякденній мовній практиці

цих людей, у якій може переважати інша мова, ніж гадана «рідна», або поєднуватися дві чи й більше мов. Така ситуація характерна, зокрема, для мігрантських суспільств на зразок США й Канади, в яких чимала частина людей ідентифікує себе водночас із мовами країни народження та країни мешкання (або ще й певної етнічної групи) та в той чи інший спосіб поєднує ці мови в комунікативній практиці, а також для тих постімперських країн або частин багатоетнічних держав (як-от Ірландії чи Країни Басків), населення яких зазнало мовної асиміляції, але зберегло етнічну ідентифікацію, тож хоча здебільшого говорить іншою мовою, підтримує повернення в обіг тієї, котру вважає рідною. В таких випадках поділ на мовні групи почасти стає аналітичною абстракцією, адже навіть сам критерій цього поділу — ідентифікація чи практика — вже не є очевидним. Відповідно, мовна політика має орієнтуватися не так на забезпечення колективних прав чи інтересів мовних груп, як на задоволення індивідуальних прав і потреб носіїв різних мов та на підтримання статусів і/або обсягів уживання самих мов, із якими громадяни себе ідентифікують.

Нарешті, остання група чинників, які визначають придатність або непридатність певної мовної політики, стосується вже не характеристик мовців і мов, а *характеру суспільства й держави*, в якому вони функціонують. По-перше, дуже відрізняються ідентичності, стосунки та взаємні ставлення членів модерних (пост-)індустріальних суспільств і тих, які ще перебувають у процесі індустріалізації («розвиваються»). В першому випадку на зміну домодерним традиціям та уявленням давно прийшли «раціональні, секулярні й наукові погляди на світ», тоді як у другому «руйнування старих способів життя ще болюче, бо реальне, й імовірність суспільних конфліктів набагато збільшується через збіг і взаємне посилення культурних, економічних, політичних, релігійних та родинних зв'язків»¹⁶. А отже, відрізняються й рецепти оптимальної для цих двох типів суспільств політики, в тому числі й мовної.

По-друге, схильності й можливості держави в проведенні мовної (та й будь-якої іншої) політики великою мірою зумовлює її демократична чи недемократична природа. Зокрема, «демократичне капіталістичне суспільство, з його відносно низьким рівнем офіційного суспільного контролю, — це суспільство, де мовна різноманітність має більше шансів процвітати в плюралістичній політичній і суспільній системі й де мовні конфлікти мають більше шансів вийти на поверхню, ніж у комуністичних суспільствах».

Адже «там, де держава здійснює тотальний контроль за життям своїх громадян, набагато легше зберегти повсякденний суспільний мир»¹⁷ і (додамо до думки цитованих авторів) досягти успіху в реалізації запланованої політики. Тоталітарний СРСР міг досить успішно здійснювати спочатку політику розвитку мовно-культурної різноманітності, а потім накидання культурної уніфікації та мовної русифікації. Доволі радикальні націотворчі проекти в Малайзії та Індонезії також почасти стали можливими завдяки недемократичному характерові цих держав, де влада могла просто накидати певну політику чи домовлятися про неї тільки з обмеженим колом еліт. Натомість демократичні держави спроможні проводити, в принципі, тільки ту політику, яку підтримують їхні громадяни. Втім, більша легітимність демократичних держав почасти компенсує меншу тотальність їхньої влади, бо громадяни охочіше виконують її приписи. Крім загальної демократичності ухвалення рішень, легітимності мовної політики сприяє також причетність до нього представників мовних груп, що спонукає членів цих груп сприймати рішення як справедливі, компромісні чи бодай недискримінаційні. Інституціалізація такої причетності істотно сприяє, наприклад, легітимності мовної політики в Швейцарії та Фінляндії, хоча механізми й наслідки порозуміння між мовними групами в цих країнах суттєво відрізняються. Водночас у Бельгії компроміси між фламандськими та валлонськими партіями зазвичай не вдовольняють жодної зі сторін і не забезпечують достатньої легітимізації заснованої на них політики. Знову ж таки, багато залежить від інших чинників, зокрема ставлення груп одна до одної.

По-третє, можливість здійснення тієї чи іншої політики залежать від ступеня централізації ухвалення рішень у державі, зокрема від її унітарного чи федеративного устрою. В централізованій державі «політичні рішення, ухвалені на вершині влади, порівняно легко донести до решти суспільства», тож уряд може, скажімо, визначати обсяг вивчення тієї чи іншої мови в усіх школах країни, часто без огляду на особливі умови й побажання окремих регіонів. Натомість у федеральній державі «такі рішення можуть більше відповідати на природу місцевих реалій, проте їм неминуче бракує злагодженості й однорідності нисхідної моделі»¹⁸. Наприклад, освіта в таких державах зазвичай належить до компетенції провінцій, тому федеральний уряд може впливати на мовний режим шкіль тільки опосередковано, скажімо, за допомогою субсидій на

вивчення певних мов, як це 1970 року почав робити канадський уряд щодо французької в англomовних провінціях, бажаючи стимулювати її знання й відтак уживання¹⁹. В унітарній державі порозуміння між представниками мовних груп можливе лише на центральному рівні відповідно до балансу їхніх інтересів і можливостей у загальнонаціональному масштабі, що добре ілюструє досвід Фінляндії. А от у федерації столичні домовленості мають шанс на виконання тільки тоді, коли їх підтримають провінції. Зокрема, в Канаді на початку 1970-х років задум центрального уряду запровадити двомовність не лише на федеральному рівні, а й на рівні трьох провінцій із найбільшими мовними меншинами, не був утілений через небажання влади Квебеку й Онтаріо зробити поступку відповідно англофонам та франкофонам і/або нездатність переконати членів більшості у важливості такої поступки (двомовним став лише Нью-Бранзвік)²⁰. Єдиним дієвим обмеженням всевладдя провінційних більшостей є судова система, яка в демократичних державах забезпечує дотримання встановлених конституціями й законами прав громадян. Зокрема, в США та Канаді Верховний Суд не раз визнавав неконституційними ухвали влад штатів і провінцій, спрямовані на утвердження їхньої одномовності²¹.

Кожен із названих чинників робить певний внесок в успіх мовної політики, але розмір цього внеску в кожному випадку різний, залежно від унікальної комбінації характеристик даного суспільства, його мовних груп і політичного ладу. Розглядаючи в наступному параграфі головні типи мовної політики в інших країнах і називаючи в кожному з них приклади, які можна вважати успішними чи, навпаки, невдалими в сенсі забезпечення єдності й стабільності, ми намагатимемося пояснити цей успіх або невдачу дією певного набору зазначених чинників.

Головні типи мовної політики

На найзагальнішому рівні мовну політику держав можна умовно поділити на ту, що спрямована на задоволення прав і/або потреб *усіх громадян* (чи навіть усіх осіб, які живуть на її території), і ту, що переймається головно *однією групою* та мовою, найчастіше титульною. Власне, турбота про *одну мову* може мати на меті не лише обмежити вживання інших мов та здискримінувати їхніх носіїв, а й забезпечити на основі єдиної мови *єдність усіх груп* суспільства —

проте для реалізації цієї мети членам більшості груп треба прищепити бажання та здатність уживати ту мову замість рідних. В окремих випадках це можна досить успішно зробити шляхом переконування (чи не найяскравішим прикладом є перехід на іврит різномовних євреїв, що прибували до Ізраїлю до й на початках його незалежності). Проте здебільшого таке прищеплення потребує певного елемента адміністрування та примусу (в тому ж таки Ізраїлі мірою усталення державних структур нових прибульців спонукала вивчати іврит уже не тільки або й не стільки ідентифікація з ним як національною мовою євреїв, а також чи навіть передусім його монополія в державних установах та майже всіх сферах публічного життя). Недемократичні держави можуть досягати певних успіхів — із погляду поставленої мети — навіть у політиці, що виразно підтримує членів панівної групи й ігнорує прагнення всіх інших (колоніальні режими ігнорували прагнення не просто частини, а переважної більшості підвладного їм населення). Проте демократична влада — точніше, влада, що потребує демократичної легітимації, — не може собі дозволити відверто піклуватися тільки про одну групу, навіть якщо вона використовує та підтримує тільки одну мову. Закликаючи вивчати й заохочуючи вживати цю офіційну/національну мову, така влада визнає право чи принаймні потребу частини громадян говорити також іншими.

Другий поділ, уже тільки серед демократичних держав, якраз і стосується орієнтації мовної політики на *забезпечення прав* а чи *задоволення потреб* громадян уживати своєї мови в певних публічних практиках. Перший підхід передбачає повагу до вибору громадянина, якою саме з уживаних у країні мов він воліє (незалежно від знання інших мов) говорити з державними установами та споживати їхні послуги. Натомість у другому випадку держава визнає, що в громадянина чи якоїсь іншої особи, котра опинилася під її владою, вибору немає, бо вона не знає достатньою мірою мови або мов, усталених у певній практиці (спілкуванні з органами влади, освіті, медичному обслуговуванні тощо). Такій особі влада дозволяє вживання своєї мови, забезпечуючи її обізнаним із цією мовою чиновником або перекладачем, проте розглядає це як гуманне ставлення, міру якого вона може вибирати на свій розсуд, а не як обов'язок, що випливає з гарантованого права особи²².

Сучасні демократичні держави виявляють таке ставлення головню до біженців та інших мігрантів, припускаючи, що вони не мали змоги вивчити офіційної мови країни, куди нещодавно прибули,

й водночас не мають права вимагати мовної адаптації від держави, громадянами якої не є. Вивчення мови стає для них однією з передумов набуття громадянства, яка не лише позбавить потреби адаптуватися державу, а й дасть їм змогу ефективно функціонувати в суспільстві та почуватися його частиною. Таким чином, на той час, коли особа *здобуває право* чогось вимагати від держави, вона вже, в принципі, *не має потреби* вимагати права говорити своєю рідною мовою, бо досить добре знає мову держави та/чи сама бажає вживати її, щоб інтегруватися в суспільство, де ця мова панує. За невеликих обсягів імміграції так воно зазвичай і є, хоча інколи нові громадяни за якийсь час починають вимагати від держави визнання їхніх мовних прав (як, наприклад, нащадки українських переселенців у Канаді). Проте якщо масштаби імміграції та компактне розселення прибульців (а в деяких випадках, як-от щодо етнічних німців зі Східної Європи в Німеччині, ще й соціальне забезпечення, яке дозволяє їм протягом тривалого часу не працювати) створюють можливості для більш чи менш ефективного функціонування багатьох із них без знання державної мови, то з часом це стає для держави проблемою, надто якщо вона з певних причин надає цим мігрантам громадянство (як та ж таки Німеччина надає всім німцям і, зрештою, надала частині турків).

Мабуть, найяскравіше ця проблема нині виявляється в США, де поява впродовж останніх кількох десятиліть багатьох мільйонів іспаномовних вихідців із країн Латинської Америки — які не лише знаходили некваліфіковану працю без знання англійської мови, а й підтримували знання іспанської завдяки спілкуванню з іншими її носіями та різноманітним зв'язкам із батьківщиною — перевершила спроможність держави й суспільства їх мовно асимілювати чи навіть адаптувати. Величезна кількість і практична одномовність нових прибульців спонукають не лише державні установи, а й недержавні організації (бізнесові, релігійні, медійні тощо) надавати їм послуги іспанською, що сприяє не лише підтриманню її знання та повсякденного вжитку, а й підвищенню статусу, принаймні в очах самих її носіїв. Хоча далеко не всі іммігранти латиноамериканського походження мають громадянство США й порівняно небагато з них (набагато менше за їхню частку в населенні) досягли впливових позицій у політиці, бізнесі чи інших важливих ділянках, вони дедалі активніше впливають на мовну політику різних рівнів своїми голосами, грішми та лобістськими зусиллями. Цей вплив навряд чи ближчим часом призведе до на-

дання іспанській мові офіційного статусу бодай у штатах її найбільшого поширення²³, бо англomовна більшість бачить у цьому загрозу для звичного мовного оточення та способу життя й навіть робить спроби офіційно закріпити роль англійської як єдиної мови держави. Проте перешкодити фактичному вживанню іспанської як другої публічної мови американського суспільства прибічники одномовності не здатні. Не лише бізнес не може собі дозволити ігнорувати такої величезної групи споживачів, а й держава «має одночасно проводити дві потенційно суперечливі політики: з одного боку, уряд хоче зміцнити підставу для єдності та консенсусу, чому сприяє спільна мова; з другого, він мусить намагатися не відчужити тих громадян, рідною мовою яких не є національна мова [країни]»²⁴. Таким чином інституціоналізація задоволення мовних потреб іспаномовного населення, по суті, призводить до визнання його права вживати своєї мови, вибирати її незалежно від рівня володіння англійською — хай поки що й далеко не в усіх практиках.

Більшість держав, у населенні яких чималу частину становлять «традиційні», немігрантські мовні меншини²⁵, мірою демократизації воліли розв'язувати вказану дилему на користь визнання за членами цих меншин (які вже мали громадянство й були цілком інтегрованими в суспільство, хай часом і не знаючи мови більшості) права вживати своєї мови в певних публічних ділянках. Зазвичай це право не означає можливості не знати й не вживати мови більшості, яка має статус офіційної й/або панує в усіх державних та публічних практиках. Однак у деяких країнах головні мовні групи більш-менш однакові за розміром, тож офіційного статусу й публічного поширення набувають дві чи кілька мов (як у Бельгії), або ж якісь меншини мають досить велику чисельність, концентрацію та/чи суспільний вплив, аби вимагати для своєї мови рівного статусу з мовою більшості (як у Канаді чи Фінляндії). В кожному разі, якщо держава надає певні права носіям кількох мов і, отже, певні статуси всім цим мовам, вона має вибирати поміж двома головними *способами розмежування сфер* уживання мов (реалізації прав) — або ж якось їх поєднувати. Ці способи й визначають два найвідоміші *типи мовної політики* в багатомовних країнах²⁶.

За першого, *територіального типу* гарантоване право вживати певної мови обмежене якоюсь частиною території держави, де зазвичай тільки ця мова й має право на офіційне вживання.

Саме цю мову використовують у своїй роботі органи влади та інші державні установи (школи, лікарні, бібліотеки, медії тощо), й тільки її розуміння та вживання у відповідь громадянин має право вимагати від працівників цих установ. Використання будь-яких інших мов є або виявом гуманного ставлення держави, або особистим вибором певного працівника. Найвідомішими прикладами реалізації такої політики є Швейцарія та Бельгія, де в кожній частині країни вживається тільки одна з офіційних мов (щоправда, в Брюсселі та деяких швейцарських кантонах офіційний статус надано двом уживаним серед населення мовам) і тільки на федеральному рівні вони мають рівні права — чого українські прибічники двомовності, котрі посилаються на ці приклади, не знають або не хочуть згадувати. Проте вочевидь різна успішність їхньої мовної політики свідчить про важливість певних демографічних, історичних, соціальних та ідеологічних чинників.

Зрозуміло, що головною передумовою ефективності такого розв'язання проблеми багатомовності є територіальна концентрація носіїв різних мов, тобто явне переважання однієї мови/групи в кожному регіоні країни (чи хоча б у більшості регіонів). Однак цієї передумови не досить: потрібне також бажання мовних груп (принаймні їхніх еліт) визнати одна за одною право на, так би мовити, панування на певній території. Хоча приблизно рівна чисельність мала б, здається, сприяти такому визнанню, порівняння Бельгії та Швейцарії показує, що важливішу роль відіграють інші чинники. Адже попри набагато меншу кількісну відмінність між групами в першому випадку, ніж у другому, фламандці й валлони ставляться до мовно-територіальної автономії одне одного настороженіше, ніж явно асиметричні більшість та меншості в Швейцарії.

Велике значення мають тривалість і обставини територіалізації. У Швейцарії рівність трьох мов і територій їх уживання запроваджено наприкінці XVIII століття²⁷ під тиском французьких окупантів, натхненних революційними ідеями рівних прав громадян, а потім дещо змодифіковано за посередництва Наполеона, який прагнув зробити швейцарську державу слабкою та залежною від Франції. Після розгрому Наполеона Швейцарія стала конфедерацією суверенних держав, кордони яких відтоді не змінювалися²⁸. Попри тривалі конфлікти й навіть короткочасну війну 1847 року між протестантськими і католицькими кантонами (поділ на які, нагадаємо, не збігався з мовним), мовні групи країни живуть

у єдності й мирі принаймні від часів Першої світової війни. Досить гармонійному співіснуванню мовних груп сприяла також приблизна рівність їхнього добробуту: спрощено кажучи, ніхто не вважав, що він годує іншого або що той його експлуатує. Мало того, члени німецькомовної більшості виявляли нетипову для багатомовних країн готовність до адаптації: вони частіше переходили на французьку при переїзді в кантони, де вона переважає, ніж франкофони — на їхню. Нарешті, система призначення на ключові федеральні посади забезпечувала досить справедливий поділ влади між різними групами в загальнодержавному масштабі²⁹.

Натомість у Бельгії протягом тривалого часу зберігалася виразна асиметрія між статусами мов, що відбивала й посилювала нерівність соціального становища їхніх носіїв. Від 1830 року, коли проголошено незалежність країни, принаймні до Першої світової війни, французька була практично єдиною мовою держави та панівного класу (частину якого становили засимільовані фламандці), а франкофонний південь країни — пізніше названий Валлонією — набагато випереджав за рівнем індустріалізації та добробуту фламандську північ. Етнічний рух фламандців сформувався в другій половині XIX століття під гаслами боротьби проти вилучення їхньої мови з державного життя й поступово домігся права її вживання в північних регіонах — спочатку не замість, а поряд із французькою. Під час Першої світової війни німецька окупаційна влада, щоби здобути лояльність фламандських націоналістів, запровадила адміністративний поділ Бельгії на Фландрію та Валлонію й обов'язкове вживання в першій фламандській мови. Попри скасування цього поділу відразу після капітуляції Німеччини ідея мовно окреслених територій збереглася й навіть зміцнилася, і в 1930-ті роки ухвалено закони, що зробили обов'язковим уживання в кожній із них лише однієї мови в усіх офіційних сферах, в тім числі й армії³⁰.

Запровадження загального виборчого права дало фламандцям змогу перетворити чисельну більшість на політичну, а початок від 1950-х років економічного піднесення у Фландрії та занепаду у Валлонії змінив на протилежне також співвідношення соціально-економічних рівнів двох частин. Якщо доти дискримінованою групою вважали себе фламандці, то тепер загрозу міноризації та маргіналізації почали вбачати валлони, що сприяло посиленню мовно-регіональних ідентичностей і суперечностей, виявом якого стало, зокрема, утворення регіональних партій і регіоналізація

традиційних. Спробою зберегти єдність країни стала розпочата в 1960-ті роки зміна конституційного устрою, згідно з якою країну поділено на дві одномовні частини й одну двомовну (Брюссель), яким передано частину повноважень центральної влади, а в цій владі запроваджено поділ влади між представниками двох груп в уряді та консенсусне вирішення мовно-культурних питань у парламенті. Таким чином зменшено інтенсивність повсякденних контактів і, отже, конфліктів між *носіями* різних мов — але за ціну регіональної поляризації та сприйняття політики в термінах боротьби між двома *групами*, тобто посилення колективного розмежування й протистояння, що загрожує єдності країни³¹. До того ж законодавче усталення мовних територій неминуче обертається суперечністю між нормами закону та мовними перевагами громадян (що виявляється головню в передмістях Брюсселя, які стають дедалі франкомовнішими, але й далі залишаються тереном офіційного вживання фламандської мови), тобто порушенням індивідуальних мовних прав в ім'я мирного співіснування груп³².

Варто зазначити, що територіальний принцип розмежування сфер застосування різних мов не конче означає рівність статусів і становищ цих мов, тобто панування в кожній частині країни лише однієї з них і рівноправності їх на центральному рівні. Одним із різновидів застосування цього принципу є *асиметрична територіалізація*, тобто вживання однієї мови в усій країні, а іншої чи інших — лише в окремих частинах. Саме такого принципу дотримувався радянський режим після скасування в 1930-х роках більшості освітньо-культурних установ, які забезпечували вживання й підтримання мов різних національностей поза «їхніми» територіальними утвореннями³³. Попри відсутність у союзній та більшості республіканських конституцій формального окреслення статусів мов, російська мала безперечне право публічного вжитку на всій території країни, тоді як мови інших національностей могли бути вживані лише у відповідних республіках чи автономіях нижчого рівня. Цю політику загалом продовжує пострадянська Росія.

Із західних країн найвідомішим прикладом асиметричної територіалізації є Іспанія, де, крім загальнонаціональної мови, званої іспанською або кастильською, в окремих автономних одиницях від кінця 1970-х років офіційно вживаються мови тамтешніх титульних груп — каталонська, баскська й галісійська. Таке поєднання мов (та децентралізацію влади, яка надала провінціям широкі

повноваження в різних сферах урядування, зокрема в освіті й культурі) дослідники вважають досить успішною комбінацією забезпечення єдності й визнання різноманітності, що дозволила мінімізувати сепаратистські прагнення серед носіїв регіональних мов³⁴. Успіхові цієї політики в постфранкістській Іспанії сприяло не лише відповідне кількісне співвідношення та спосіб розселення мовних груп (носії іспанської мови живуть в усій країні, але в окремих регіонах чималу частину населення становлять інші, набагато менш чисельні групи). Важливе значення мала також історія франкістської заборони публічного вжитку регіональних мов, яка сприяла формуванню в суспільній свідомості зв'язку між ідеями відродження цих мов і відновлення демократії, а отже, позитивному ставленню до розширення їх ужитку з боку не тільки носіїв цих мов і засимільованих членів однойменних етнічних груп, а й більшості іспаномовного населення³⁵.

Особливо разучим це розширення виявилось в Каталонії, де носії однойменної мови не лише залишалися більшістю, а й панували серед еліти, зокрема бізнесової, тоді як чималу частину іспаномовців становили робітники-мігранти з інших частин країни. Але якщо курс на підтримку вживання каталонської мови поряд з іспанською мігранти загалом підтримували, що сприяло його успішній реалізації, то розпочаті наприкінці 1990-х років зусилля влади автономії на встановлення монополії чи бодай переваги цієї мови в певних сферах життя (що його каталонські еліти вважають передумовою виживання своєї мови в змаганні з потужнішою іспанською) наразилися на звинувачення в порушенні прав іспаномовців, зруйнувавши суспільний консенсус³⁶. Умови, що сприяли успіхові однієї політики, виявилися не надто відповідними для іншої. З одного боку, перебування Каталонії в складі Іспанії та більша чисельність носіїв іспанської мови підтримують її привабливість, перешкоджаючи каталонській одномовності, а з другого, сформована під час і після диктатури ідея рівних прав носіїв усіх мов зумовлює сприйняття підтримчих дій на користь каталонської як несправедливих щодо іспаномовців.

Альтернативою до територіального принципу є *персональний*, за якого закон надає права особам чи групам безвідносно до території, на якій вони живуть, тобто дозволяє людям, так би мовити, «переносити» свої права з собою. Хоча на практиці реалізація прав нерідко вимагає зосередження в одному місці певної кількості носіїв цих прав (як-от для відкриття класу з навчанням їхньою

мовою), в принципі кожен громадянин має право вживання своєї мови незалежно від територіальної концентрації членів мовної групи. Цей принцип, отже, забезпечує права членів розпорошених груп і таким чином заохочує їхню географічну мобільність. Він найбільше пасує в тих ситуаціях, коли «межі між групами й між мовами плавні, перекриваються й перебувають у постійному русі»³⁷. Саме його вирішив наприкінці 1960-х застосувати канадський уряд, аби покласти край мовній дискримінації франкофонів: нова політика загальнонаціональної двомовності мала дати кожному громадянину нові права спілкуватися з федеральними установами (не лише в столиці, а й по всій країні) тією з двох мов, якій він надає перевагу³⁸. Попри помітний успіх у здійсненні цієї політики вона не привела до реалізації мовних прав громадян у всіх суспільних ділянках, оскільки, як уже сказано, у федеративній Канаді багато з цих ділянок належать до компетенції провінцій, влади яких не підтримали орієнтацію на двомовність. Одномовність провінцій обернулася переважною територіалізацією мовних прав: франкофони мають їх повною мірою тільки в Квебеку, а англофони — тільки поза ним. Мабуть, найвідомішим виявом цієї територіалізації є намагання квебекських законодавців обмежити можливості новоприбулих мешканців провінції посилати дітей до англomовних шкіл, аби забезпечити вивчення й, отже, вживання французької³⁹. Таким чином, канадська мовна політика виявилася, по суті, сумішшю персонального й територіального підходів⁴⁰.

Іншу суміш двох підходів обрали еліти Фінляндії, за умов унітарної держави маючи змогу накидати «згори» норми мововжитку для практик усіх рівнів (тоді як канадська суміш постала внаслідок поєднання та змагання федеральних і провінційних націотворчих проєктів⁴¹). На додаток до двомовності на загальнонаціональному рівні, яка дає кожному громадянину право обирати для спілкування з органами влади та споживання державних послуг одну з двох офіційних мов, для кожної базової адміністративно-територіальної одиниці — громади — встановлено певний мовний режим, що визначає мову роботи її органів влади та спілкування з органами вищих рівнів⁴². Громади мають бути одномовними, якщо число носіїв меншинної (в місцевих масштабах) мови не перевищує 10 відсотків тамтешніх мешканців, а в іншому разі вони стають двомовними. Одномовні громади можуть працювати мовою більшості, а носіям іншої надавати перекладачів,

тоді як двомовні мусять надавати всі послуги обома мовами, на вибір громадян. Чи не найцікавішою нормою фінського законодавства є можливість перегляду мовного статусу громад щодесять років згідно з результатами перепису населення⁴³. За роки незалежності Фінляндії кількість суто шведськомовних громад зменшилася більш як удвоє, відповідно до двократного зменшення частки шведськомовців у населенні країни. Проте переважна більшість членів цієї меншини й далі живе у шведсько- або двомовних громадах, де їм забезпечено такий самий обсяг мовних прав, як і членам більшості⁴⁴.

Ця рідкісно сприятлива для носіїв меншинної мови модель стала можливою завдяки низці чинників, головними з яких були високе соціальне становище членів шведської меншини, їхня готовність до політичної мобілізації задля захисту своїх прав, відповідальність і наполегливість їхніх представників у парламенті, а також бажання фінськомовної більшості, зокрема еліт, забезпечити громадянський мир у державі та її міжнародне визнання. Втім, ці чинники поступово втрачають важливість мірою зменшення чисельності та соціально-економічної переваги меншини, з одного боку, та зміцнення міжнародного авторитету фінляндської держави, з іншого. Тому більшість змушує меншість потроху віддавати «привілеї» та переходити від становища рівного партнера до становища меншини⁴⁵. Статус шведської мови як офіційної зберігається, але його значення для реального захисту прав носіїв цієї мови поступово зменшується — чого, знову ж таки, українські прибічники двомовності не знають або не хочуть казати.

Кожен із двох розглянутих принципів розмежування сфер уживання мов і, відповідно, захисту прав їхніх носіїв має свої переваги та вади з погляду забезпечення єдності та стабільності. Реалізація територіального принципу дає меншині не лише змогу використовувати свою мову в більшості публічних практик, а й певний рівень контролю над «свою» територією, а отже, впевненість у збереженні нинішніх можливостей на майбутнє, яка сприяє лояльності її членів до держави, позитивному ставленню до більшості та утриманню від дестабілізаційної мобілізації. Проте цей тип політики, по суті, замикає членів меншини в межах певних територій, оскільки в інших частинах країни їхні мовні права забезпечено непорівнянно меншою мірою, або ж змушує відмовлятися від цих прав задля можливостей в інших ділянках, насамперед кращої праці та вищого рівня життя. А це може викликати невдоволення

членів меншини, особливо тих, які живуть поза виділеною їй територією. Натомість застосування персонального принципу дає змогу носіям різних мов реалізувати свої права, в принципі, й у тих частинах країни, де цих носіїв небагато. Але якщо в суспільстві панує мова більшості, то навіть маючи змогу вживати в певних практиках свою мову, «члени мовної меншості завжди залишатимуться *de facto* маргінальними, нечисельними порівняно з більшістю, навіть якщо *de jure* їх трактуватимуть як рівних». Тому надання деяких послуг мовою меншини не конче дає її членам відчуття справедливого ставлення, яке має спонукати до лояльності. До того ж застосування однакового підходу до всіх територій, незалежно від частки носіїв меншинних мов у їхньому населенні, «підважує пріоритет меншинної мови на її історичній батьківщині», де носії цієї мови становлять більшість чи значну меншість⁴⁶. За словами одного з дослідників, вибір поміж двома підходами зводиться до того, що «мовна група, по суті, обмінює права меншості в одному регіоні на права більшості в іншому»⁴⁷. При цьому, додамо, здійснюється також вибір між пріоритетом колективних прав та інтересів *групи* й індивідуальних прав її *членів* та між правами й інтересами *групи в цілому* та її окремих регіональних *частин*.

Практичну реалізацію цього вибору можна побачити, порівнявши між собою моделі мовної політики, з одного боку, у Фінляндії та Канаді, а з другого, у Фінляндії та Бельгії. Дбаючи про інтереси шведськомовної меншини Фінляндії загалом, її представники в парламенті на початку 1960-х домоглися двомовного статусу для кількох ключових міст, але ціною за згоду фінськомовних політиків стало зниження відсоткового «порога» двомовності у всій країні, яке позбавило (або позбавить у наступні десятиліття) одномовного статусу частину громад, де переважають шведськомовці, й таким чином ускладнить їм збереження повноцінного вжитку своєї мови⁴⁸. Натомість квебекські лідери дбали передусім про панування французької мови в своїй провінції і тому відкидали пропозиції федерального уряду про двомовність водночас у Квебеку й Онтарію, яка дала б онтарійським франкофонам набагато більше мовних прав. Забезпечуючи панівні позиції франкомовців у Квебеку, ті лідери залишили членів цієї групи в інших провінціях на самоті зі своїми проблемами, тобто начебто викреслили їх зі своєї групи — інакше кажучи, поставили франкофонну ідентичність понад квебекську й стимулювали таке пе-

ренаголошення в масах⁴⁹. Водночас фінляндська модель із низьким «порогом» територіальної двомовності та переглядом мовного режиму громад відповідно до результатів перепису сприяє забезпеченню індивідуальних прав носіїв кожної з мов навіть у місцях невеликої чисельності локальних меншин. А ось у Бельгії турбота фламандських політиків передусім про колективні інтереси своєї групи спонукала їх, хоч яким парадоксальним це видається, домогатися скасування пункту про мову громадян у переписній анкеті, щоби зміну співвідношення мовних груп на певній території не можна було використати задля зміни її мовного режиму. Таке «заморожування» територій груп означає неможливість задоволення мовних прав багатьох громадян⁵⁰.

Висновки для України

Як уже зазначено, успіх чи невдача певного типу політики залежить від низки чинників, важливість кожного з яких, до того ж, у різних випадках є різною. Тому щоби зробити висновки про придатність якогось типу для української ситуації, спробуємо описати цю ситуацію у вигляді певного набору демографічних, соціолінгвістичних, ідеологічних та політичних параметрів і встановити її подібність за кожним із них до тих чи інших країн, де така політика має успіх. Ясна річ, ці висновки будуть лише попередніми, бо точне окреслення українського набору потребує докладнішого аналізу мовних груп українського суспільства, ніж ми можемо собі дозволити в цьому розділі.

Одразу треба зауважити, що параметри мовних груп і, отже, співвідношення та взаємин між ними залежать від критерію їх окреслення, який в українському випадку, на відміну від більшості розглянутих закордонних, зовсім не є очевидним. Якщо відкинути поширене, але, на нашу думку, явно неадекватне окреслення мовних груп за етнічною ідентифікацією (тобто постулювання тотожності між мовними групами й етнічними), то головних критеріїв їх виділення залишається два: переважна *мова повсякденного вжитку* та декларована на переписі *рідна мова*. Зробити вибір поміж цими критеріями нелегко, бо кожен із них має певні переваги порівняно з іншим. Якщо розподіл населення за повсякденною мовою відбиває *реальну* мовну ситуацію в Україні (зокрема, панування російської в містах Сходу та Півдня), то розподіл за рідною мовою, характеризуючи мовні ідентифікації громадян,

дає певне уявлення про *бажану* для них мовну ситуацію, спрямовану на досягнення такої політики, яку вони, в принципі, ладні підтримати. Водночас перший розподіл не враховує того, що люди, які з певних причин говорять переважно російською, не конче бажають, аби їй перевага зберігалася й надалі, тобто деякі з них не заперечують проти розширення вжитку української. А наголос на мовній ідентифікації не бере до уваги її поширеного зведення до етнічної, тобто декларування багатьма людьми своєї українськості, а не реальної чи навіть бажаної україномовності⁵¹. Грунтовного дослідження, яке дозволило би порівняти сукупні впливи повсякденної мови та мовно-етнічної ідентифікації на ставлення громадян до мововжитку та мовної політики, поки що немає. Тому в цьому попередньому аналізі ми орієнтуватимемося на висновок Валерія Хмелька й Домініка Ареля, що саме повсякденна мова — поряд із регіоном як окремою ідентифікаційною характеристикою — зумовлювала поляризацію електорату в 1994 та 2004 роках, одним із чинників котрої, як відомо, було мовне питання (спрощено кажучи, люди підтримували того чи того кандидата відповідно до його гаданої позиції щодо мови, якою вони переважно говорять)⁵². Окреслюючи мовні групи за критерієм практики, ми водночас братимемо до уваги вплив ідентифікації, розглядаючи її як один з ідеологічних чинників, що визначають ступінь консолідованості груп у питаннях мовної політики.

Отже, за демографічними характеристиками Україна є двомовною країною із приблизно рівними групами носіїв української та російської мов, досить розпорошеними, але з виразним переважанням однієї з груп на певній частині території та проміжною зоною, де дві групи поєднуються в більш-менш рівних частках⁵³. З погляду чисельності мовних груп українське суспільство радше подібне до бельгійського чи малайзійського, а з погляду розселення груп — радше до канадського чи, знову ж таки, малайзійського. Крім того, російськомовне населення набагато більше зурбанізоване, а україномовне безумовно переважає в селах. Мовна відмінність між містами й селами багатьох регіонів, особливо в центральній Україні, розмиває межу між територіями переважання двох мов: за мовою міст вона проходить ледь не по Збручу, а за мовою сіл — аж по Перекопу. З цією відмінністю пов'язана ще одна: носії російської мови назагал освіченіші й посідають вище соціальне становище — що, втім, певною мірою є наслідком переходу на цю мову тих носіїв української, які прагнуть функціонувати

в престижних суспільних ділянках, де російська переважала за імперських часів і здебільшого переважає досі. Тобто русофони є радше елітною групою, подібною до англофонів у Квебеку перед «тихою революцією» чи шведськомовного населення Фінляндії та носіїв китайської мови в Малайзії на початках незалежності цих країн (в усіх випадках указуємо час, коли там вибирали тип мовної політики), а не до іспаномовців у Сполучених Штатах, багато з яких, до того ж, не мають громадянства й, отже, змоги впливати на політичний курс.

Якщо говорити про мовні репертуари, то російська залишається мовою, яку мешканці України знають краще, ніж українську чи будь-яку іншу. Хоч рівень знання (принаймні пасивного) української мови за роки незалежності дещо зріс, рівень індивідуальної двомовності серед україномовного населення суттєво вищий, ніж серед російськомовного⁵⁴, тому саме російська й досі є головною мовою міжгрупового спілкування⁵⁵ — як англійська в Канаді чи кастильська в Іспанії (з погляду репертуарів Україна подібна саме до цих суспільств, а не до постколоніальних на кшталт індійського чи малайзійського, де міжгрупова *lingua franca* не є рідною мовою жодної великої групи населення). Продовженню широкого вжитку російської сприяє, з одного боку, високий рівень мовної стійкості та лояльності її носіїв, для багатьох із яких вона є єдиною добре званою мовою та важливим складником ідентичності, а з другого — готовність україномовних громадян уживати цієї мови, зумовлена на загал позитивним ставленням до неї та її носіїв, а також усвідомленням її важливості для участі в деяких престижних практиках⁵⁶. У кожному разі, більш ніж меншинна присутність російської мови та мовної групи в українському суспільстві є не тимчасовим, а постійним явищем — хоч міра цієї присутності, ясна річ, може змінюватися.

Водночас із погляду ідентичностей в українському суспільстві є суттєві перешкоди для надання російській мові статусу, що відповідав би чисельності її носіїв та обсягові її нинішнього міжгрупового вживання. З одного боку, поширена індивідуальна двомовність (зокрема, завдяки високому рівню шлюбів між носіями різних мов) та ідентифікація з українською мовою серед чималої частини людей, які спілкуються переважно російською, мають наслідком відсутність в українському суспільстві чіткого поділу на мовні групи⁵⁷, інакше кажучи, ідентифікаційну неоднорідність груп, окреслених за повсякденним мововжитком. Особливо це стосується російськомовців, чималу частину яких становлять

люди, які вважають рідною мовою українську⁵⁸. Поміж двома групами з досить чіткою мовною лояльністю є багато людей, які мають подвійну чи невизначену ідентичність або в яких мовна ідентичність не збігається з практикою, зумовлюючи амбівалентність їхнього ставлення до мовної політики. З другого боку, вплив націоналістичної мовної ідеології та спадок радянської інституціалізації «національностей» і «національних» мов зумовлюють чільне місце української мови в уявленнях багатьох людей — зокрема й російськомовних у повсякденному спілкуванні — про мовно-культурні підвалини української держави (відповідно, поширення російської ці люди часто сприймають як загрозу не лише для української мови, а й для держави)⁵⁹. Щоправда, з огляду на добре знання й більш чи менш активне вживання російської мови переважна більшість українських громадян не застосовують цих уявлень до *практичної* мовної політики, тобто не підтримують радикального звуження сфери вжитку цієї мови. Але принаймні на *символічному* рівні пріоритет української мови як державної та національної є дуже важливим для більшої частини тих людей, які нею розмовляють і/або вважають її рідною⁶⁰.

Нарешті, чи не найбільшою мірою впливає на можливості застосування закордонного досвіду загальний характер українського суспільства й держави. По-перше, це суспільство є модерним та індустріальним, тому до нього навряд чи застосовні, скажімо, політичні практики африканських країн, де велика частина населення ще веде племінний спосіб життя й не має модерних національно-культурних ідентичностей. По-друге, хоч українська політика далеко не повністю демократична, принципова орієнтація державного устрою та суспільної свідомості на демократичні норми не викликає сумнівів, та й належність до низки міжнародних організацій суттєво обмежує можливість застосування недемократичних методів. Тому запозичувати треба рецепти усталених демократій, реалізація яких водночас має посприяти консолідації демократії в Україні. Саме тому ми розглядали передусім західні приклади, істотні відмінності поміж якими водночас дають змогу вибирати те, що більше пасує до тутешніх умов. По-третє, українська держава є і найближчим часом, мабуть, залишиться унітарною, тому мовну політику — як, власне, й будь-яку іншу — здійснює передусім центральна влада. А отже, рішення про корекцію цієї політики мають ухвалюватися на загальнонаціональному рівні — на який регіональні еліти, звісно, делегують своїх представників.

З огляду на розпорошеність мовних груп і розмитість міжгрупових меж регіональні політики представляють у Києві саме регіони, а не групи — хоча переважання в тих регіонах певних мов великою мірою визначає орієнтацію їхніх політиків. Тому міжгруповий компроміс у мовному питанні в Україні буде радше міжрегіональним — тобто компромісом між регіональними елітами і/або між загальнонаціональними партіями, переважно спертими на еліти й маси певних регіонів. Проте через ту ж таки розпорошеність груп і розмитість меж цей компроміс не може бути суто територіальним розмежуванням мовних режимів, яке дозволило б одній частині України вживати української мови, а іншій — російської. Таку межу, по-перше, було б важко провести, тобто її проведення могло би породити не менше проблем, аніж вирішити, а по-друге, інституційне пов'язання мов із певними територіями посилювало б регіональні відмінності та, за умов слабкої національної ідентичності, перешкоджало б утвердженню єдності різних частин країни. Та й нинішні позиції провідних партій, попри переважне зосередження їхнього електорату в якійсь одній половині України, обстоюють той чи інший варіант мовної політики для всієї країни, а не лише «своєї» половини. Водночас без певної територіалізації розв'язання мовної проблеми, на нашу думку, годі досягти компромісу між цими варіантами. Адже мешканці переважно російськомовних регіонів домагаються не лише *практичних умов* для вживання своєї мови в різних ділянках (ці умови там здебільшого є), а й визнання її *офіційного статусу*, що означало би для них визнання суспільної легітимності їхньої версії українськості, відмінної від українофонної⁶¹. Інакше кажучи, вони прагнуть не так задоволення своїх потреб, як гарантування прав. Але для мешканців переважно україномовних регіонів повна статусна рівність мов неприйнятна, бо суперечить їхнім уявленням про те, якою має бути українська держава, бодай на символічному рівні.

Тому компроміс має передбачати певні відмінності в мовних режимах різних територій, не ділячи, однак, Україну на дві різномовні частини. На нашу думку, найкращим його варіантом було би поєднання іспанської та фінляндської моделей. З одного боку, українська має залишитися єдиною державною мовою, обов'язковою для вживання в державних установах і вивчення в освітніх закладах на всій території країни. З другого, в місцях переважання носіїв російської мови вона повинна мати статус місцевої

офіційної, вживаної в установах і викладеної в школах поряд із державною. Компромісним критерієм визначення таких місць ми вважаємо 50-відсотковий «поріг» кількості осіб, які називають цю мову рідною на переписі населення, декларуючи таким чином ідентифікацію з цією мовою та, бодай у принципі, підтримку її суспільного вжитку⁶². За такого критерією російська мова дістала б *регіональний* статус лише в Криму та Донбасі — єдиних регіонах, мешканці яких, за даними соціологів, уважають проблему статусу мов однією з пріоритетних⁶³. Крім того, на *місцевому* рівні російську було б визнано офіційною мовою низки великих міст інших областей Сходу та Півдня — без накидання двомовного режиму переважно україномовним сільським районам тих областей. Місцевий офіційний статус (на рівні районів чи окремих населених пунктів) здобули би також інші мови, носії яких компактно мешкають у деяких частинах України, як-от угорська, румунська, кримськотатарська тощо. Цей варіант є компромісом між бажаннями членів різних мовних/регіональних груп⁶⁴, тому, за відповідної пропагандистської кампанії партій, сприйманих як виразники їхніх інтересів, його може підтримати більшість населення в усіх чи майже всіх частинах України. Це тим більш імовірно, що переважання регіональної ідентифікації над мовною спонукатиме членів обох груп, перефразовуючи вищенаведену цитату, обміняти право меншості в чужих регіонах на право більшості у власному. Хоча, повторимо, сприйняття має великою мірою залежати від того, як представлятимуть цей варіант еліти.

Аби таке розв'язання мовної проблеми сприяло суспільній єдності та стабільності, територіальну диференціацію має бути доповнено низкою інших елементів мовної політики. Докладний опис усіх таких елементів не є завданням цього розділу, тому назвемо лише кілька найголовніших. По-перше, держава мусить забезпечити, щоб офіційна двомовність в окремих регіонах не обернулася російською (чи якоюсь іншою) одномовністю, а одномовний режим решти країни не означав ігнорування мовних прав носіїв тамтешніх меншин. Задля цього вона має, з одного боку, запровадити атестацію працівників державних установ на знання державної та, в двомовних регіонах, відповідної офіційної мови, а з другого, чітко окреслити в законах мовні права громадян і забезпечити реальну можливість їх судового захисту. По-друге, держава повинна суттєво децентралізувати мовну політику, давши змогу регіональним та місцевим владам самим вирішувати

повсякденні питання відповідно до преференцій тамтешньої більшості — й водночас сприяючи забезпеченню прав меншості не лише судовим захистом індивідуальних прав, а й підтримкою з центрального бюджету групових мовних потреб відповідних меншин (як це робив, приміром, канадський уряд щодо вивчення другої офіційної мови). По-третє, мовне законодавство має передбачити механізми задоволення тих *потреб*, на порушення яких члени мовних груп нині скаржаться найчастіше, як-от переклад двома мовами інструкцій щодо вживання ліків чи наявність на Півдні та Сході газет, книжок і фільмів українською. Нарешті, дуже важливо популяризувати нову мовну політику як *компроміс* між різними групами в ім'я національної єдності, а не *поступку* одних сил тискові інших, що спонукав би цих останніх до ескалації своїх вимог.

¹ У цьому розділі ми вживаємо слово «меншина» просто як синонім «меншості», називаючи мовними меншинами й групи традиційних мешканців відповідних країн, і мігрантські.

² Поки що задля спрощення нами припускається, що члени певної групи однаково сприймають політику держави та поведінку інших груп. Далі буде вказано чинники, що сприяють чи, навпаки, перешкоджають такій єдності сприйняття.

³ Варто зазначити, однак, що така прийнятність з погляду демократії та прав людини не означає прийнятності з погляду збереження мов (бо часто за умов міжгрупового миру меншинна мова поступово втрачає позиції, як-от у розглянутому далі випадку Фінляндії), котра для націоналістів чи культурних фундаменталістів може бути вищою вартістю. Тут, сказати б, ідеться про ліберально-демократичну прийнятність.

⁴ *Schmid C. L. The Politics of Language: Conflict, Identity, and Cultural Pluralism in Comparative Perspective.* — Oxford — New York, 2001. — P. 117–118, 133–134.

⁵ Див., наприклад: *Mackey W. F. U.S. Language Status Policy and the Canadian Experience // Progress in Language Planning: International Perspectives* / Ed. by J. Cobarrubias and J. A. Fishman. — Berlin, 1983. — P. 173–204; *Jacob J. E., Beer W. R. Introduction // Language Policy and National Unity* / Ed. by W. R. Beer and J. E. Jacob. — Totowa, 1986. — P. 1–19; *Swaan A., de. Words of the World: The Global Language System.* — Cambridge, 2001.

⁶ Див., наприклад: *McRae D. Canada: Reflections on Two Conflicts // Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies* / Ed. by J. Montville. — New York, 1991. — P. 201–204; *Schmid C. L. The Politics of Language...* — P. 107–108.

⁷ Скажімо, на мовний баланс у Канаді та Бельгії істотно впливає сусідство з великими та впливовими країнами, де панує мова однієї з їхніх

груп, відповідно англійської та французької. Ці країни приваблюють канадців та бельгійців набагато більше, ніж далека Франція, в першому випадку, та значно менші Нідерланди — в другому. Втім, задля посилення комунікативної привабливості своєї мови фламандці таки відмовилися від окремої мови на користь близької до неї нідерландської. Див.: *Hartig M.* The Language Situation and Language Policy in Belgium // *Language Policy and National Unity* / Ed. by W. R. Beer and J. E. Jacob. — Totowa, 1986. — P. 74.

⁸ *McRae D.* Conflict and Compromise in Multilingual Societies: Finland. — Helsinki, Waterloo, 1999. — P. 297–298; *Esmán M. J.* The Politics of Official Bilingualism in Canada // *Language Policy and National Unity* / Ed. by W. R. Beer and J. E. Jacob. — Totowa, 1986. — P. 52–53.

⁹ Певною мірою впливає на готовність вивчати мову ступінь її подібності до тих, які людина вже знає: він визначає, скільки зусиль треба витратити на вивчення. Проте, всупереч поширеному уявленню, мовна близькість зовсім не є головним чинником, який зумовлює поширеність двомовності, про що свідчить бодай притаманна майже всім країнам нерівність її масштабів для носіїв мови більшості та мов меншостей.

¹⁰ *Swaan A., de.* Words of the World... — P. 74.

¹¹ *Mauzy D. K.* Language and Language Policy in Malaysia // *Language Policy and National Unity* / Ed. by W. R. Beer and J. E. Jacob. — Totowa, 1986. — P. 154–155.

¹² *Swaan A., de.* Words of the World... — Chap. 5.

¹³ *Hartig M.* The Language Situation... — P. 69–74; *Schmid C. L.* The Politics of Language... — P. 127–132.

¹⁴ Доповнює цю сукупність ідентичностей громадянська: якщо людина живе в країні, яку сприймає як землю своєї нації (батьківщину), це посилює її мовно-етнічне, її громадянське самоусвідомлення.

¹⁵ *Schmid C. L.* The Politics of Language... — P. 137; *McRae D.* Canada... — P. 197–199.

¹⁶ *Jacob J. E., Beer W. R.* Introduction. — P. 5.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid. — P. 6.

¹⁹ *Esmán M. J.* The Politics of Official Bilingualism... — P. 52.

²⁰ Ibid. — P. 48.

²¹ *Heath S. B., Mandabach F.* Language Status Decisions and the Law in the United States // *Progress in Language Planning: International Perspectives* / Ed. by J. Cobarrubias and J. A. Fishman. — Berlin, 1983. — P. 97–98; *Coulombe P.* Federalist language policies: The cases of Canada and Spain // *Multinational Democracies* / Ed. by A.-G. Gagnon and J. Tully. — Cambridge, 2001. — P. 250–251.

²² *Mackey W. F.* U.S. Language Status Policy... — P. 201.

²³ Втім, на місцевому рівні вона вже має такий статус, скажімо, в Маямі (Ibid. — P. 183).

²⁴ *Sagarin E., Kelly R. J.* Polylingualism in the United States of America: A Multitude of Tongues amid a Monolingual Majority // *Language Policy and Na-*

tional Unity / Ed. by W. R. Beer and J. E. Jacob. — Totowa, 1986. — P. 40–42 (цит. на с. 42). Див. також: *Mackey W.F.* U.S. Language Status Policy... — P. 174–193.

²⁵ До цієї групи варто залічити також країни, де всі або деякі чисельні мовні групи є хоч і мігрантськими, але давно вкоріненими, як-от Канаду та Південну Африку.

²⁶ Див., наприклад: *McRae K.D.* The principle of territoriality and the principle of personality in multilingual states // *International Journal of the Sociology of Language*. — 1975. — Vol. 4. — P. 33–54; *Nelde P.H.* The principles of territoriality and personality in the solution of linguistic conflicts // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. — 1992. — Vol. 13. — No. 5. — P. 387–406.

²⁷ Доти єдиною офіційною мовою була німецька, а франко- й італомовні території перебували під контролем німецькомовних кантонів.

²⁸ Єдиним винятком було виділення частини Бернського кантону в окрему адміністративну одиницю, здійснене 1979 року через низку референдумів. Див.: *Schmid C. L.* The Politics of Language... — P. 129.

²⁹ *Ibid.* — P. 124–128.

³⁰ *Murphy A.B.* Evolving regionalism in linguistically divided Belgium // *Nationalism, Self-Determination and Political Geography* / Ed. by R.J. Johnston, D.B. Knight and E. Kofman. — London, 1988. — P. 141–143. Під час Першої світової війни офіцери в бельгійській армії були переважно франкомовними, й фламандські солдати не завжди їх розуміли, що часом навіть призводило до трагічних наслідків, які посилювали серед фламандців відчуття відмінності та дискримінації (*Ibid.* — P. 143).

³¹ *Ibid.* — P. 144–146; *Heisler M.O.* Hyphenating Belgium: Changing the state and regime to cope with cultural division // *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies* / Ed. by J. Montville. — New York, 1991. — P. 179–190; *Simeon R., Conway D. P.* Federalism and the management of conflict in multinational societies // *Multinational Democracies* / Ed. by A.-G. Gagnon and J. Tully. — Cambridge, 2001. — P. 348–352.

³² *Arel D.* Political stability in multinational democracies: comparing language dynamics in Brussels, Montreal and Barcelona // *Multinational Democracies* / Ed. by A.-G. Gagnon and J. Tully. — Cambridge, 2001. — P. 79–81.

³³ Див., наприклад: *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, London, 2001. — Chap. 9, 10.

³⁴ Див., наприклад: *Simeon R., Conway D. P.* Federalism and the management of conflict... — P. 352–355; *Coulombe P.* Federalist language policies... — P. 252–254.

³⁵ *Rial J.* Spain: Regional languages in a lingua franca dominant state // *Language Policy and National Unity* / Ed. by W. R. Beer and J. E. Jacob. — Totowa, 1986. — P. 97–102; *Hoffmann C.* Balancing language planning and language rights: Catalonia's uneasy juggling act // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. — 2000. — Vol. 21. — No. 5. — P. 427.

- ³⁶ *Hoffmann C.* Balancing language planning... — P. 426–440.
- ³⁷ *Boran I.* Autonomy as a remedy for language conflict // *Language Problems and Language Planning*. — 2001. — Vol. 25. — No. 3. — P. 249.
- ³⁸ *Schmid C. L.* The Politics of Language... — P. 107. Ясна річ, забезпечення права громадян вимагало встановлення відповідного обов'язку та кваліфікації чиновників. Цікаво, що, запроваджуючи двомовність послуг федеральних установ, канадський уряд вимагав двомовності лише від частини їхніх працівників (тих, що мали справу з членами обох груп), а решті дозволяв бути одномовними. Див.: *Esman M.J.* The Politics of Official Bilingualism... — P. 50.
- ³⁹ Ухвалений 1977 року так званий Закон 101 змушував усіх прибульців до Квебеку віддавати дітей до франкомовних шкіл, але згодом Верховний Суд Канади визнав обмеження права вибору для канадських громадян антиконституційним, тож нині воно поширюється лише на іммігрантів з інших країн. Див.: *Esman M.J.* The Politics of Official Bilingualism... — P. 58; *Coulombe P.* Federalist language policies... — P. 249–251.
- ⁴⁰ Власне, й іспанську модель можна вважати поєднанням територіального принципу щодо регіональних мов та персонального — щодо титульної, яку громадяни мають право вживати на всій території країни.
- ⁴¹ *Coulombe P.* Federalist language policies... — P. 250.
- ⁴² Утім, деякі автори вважають цю модель не поєднанням двох принципів, а способом реалізації персонального. Див., наприклад: *Boran I.* Autonomy as a remedy... — P. 244.
- ⁴³ *McRae D.* Conflict and Compromise... — P. 220–224. Крім того, окремий незмінний режим встановлено для Аландських островів: там органи влади всіх рівнів уживають лише шведської мови. Див.: *Ibid.* — P. 322–330; *Беліцер Н.* Фінляндія: досвід територіальної автономії Аландських островів та національно-культурної автономії корінного народу Саамі // *Сучасність*. — 2002. — Ч. 7–8. — С. 60–72.
- ⁴⁴ *McRae D.* Conflict and Compromise... — P. 86, 98.
- ⁴⁵ *Ibid.* — P. 363–377.
- ⁴⁶ *Boran I.* Autonomy as a remedy... — P. 245–250 (цит. на с. 249, 250).
- ⁴⁷ Цит. за: *Schmid C. L.* The Politics of Language... — P. 107.
- ⁴⁸ *McRae D.* Conflict and Compromise... — P. 227.
- ⁴⁹ *Esman M.J.* The Politics of Official Bilingualism... — P. 47. Як згадано вище, квебекська ідентичність у тамтешніх франкофонів нині явно сильніша за канадську.
- ⁵⁰ *Arel D.* Political stability... — P. 80.
- ⁵¹ На цю обставину звертали увагу, зокрема, дослідники перепису населення 2001 року. Див., наприклад: *Arel D.* Interpreting «Nationality» and «Language» in the 2001 Ukrainian Census // *Post-Soviet Affairs*. — 2002. — Vol. 18. — No. 3. — P. 238–241.
- ⁵² *Arel D., Khmelko V.* // *The Russian factor and territorial polarization*. — *The Harriman Review*. — 1996. — Vol. 9. — No. 1–2. — P. 85–90; *Арель Д.* Залучення відокремленого // *Критика* — 2006. — Ч. 11. — С. 11–12.

⁵³ Хоч залежно від критерію окреслення груп співвідношення їхніх розмірів істотно модифікується (за повсякденною мовою спілкування дещо переважають русофони, тоді як за рідною україномовних громадян у понад два рази більше, ніж російськомовних), у кожному разі, жодна з двох груп не є явною меншиною. Ясна річ, в окремих регіонах на мовний баланс впливає також присутність інших груп (зокрема угорської, румунської та кримсько-татарської), але в загальноукраїнських масштабах вона неістотна.

⁵⁴ Соціологічне опитування, що його провів Інститут соціології НАНУ (див. підрозділ 1, 2) показало, що люди, які спілкуються тільки чи переважно російською, набагато частіше не розуміють української, ніж навпаки (відповідно 3,3 та 1,3 відсотка респондентів). Так само частка русофонів, що заявляють про здатність вільно говорити, читати й писати українською, суттєво нижча за частку українофонів, що декларують аналогічну здатність щодо російської (44,6 проти 62,8 відсотка). Звісно, декларації не цілком відбивають реальний рівень їхнього знання мов, але навряд чи суб'єктивний чинник може зумовити аж таку відмінність.

⁵⁵ Водночас більшість членів суспільства принаймні пасивно двомовні, тому набула чималого поширення практика російсько-української «невзаємної» чи «неадаптивної» двомовності, тобто спілкування, в якому жоден зі співрозмовників не переходить на мову іншого. Див.: *Bilaniuk L. Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine.* — Ithaca, London, 2005. — P. 175–177.

⁵⁶ У зазначеному опитуванні 70% україномовних (за мовою родинного спілкування) респондентів заявили, що їхнім дітям або онукам знання російської «безумовно потрібне» чи «скоріше потрібне», й лише 4,2% — що зовсім не потрібне.

⁵⁷ Розмитості мовного поділу сприяє і та обставина, що він лише почасти збігається з релігійним та соціальним.

⁵⁸ 20,8 відсотка респондентів, які спілкуються в родині тільки чи переважно російською, вважають рідною мовою українську. Якщо ж окреслювати мовні групи за ідентифікацією, то неоднорідним стає україномовне населення: з тих, хто назвав рідною мовою українську, 14,5% вдома говорять тільки чи переважно російською, а ще 24,3% — «змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова».

⁵⁹ Див.: *Кулик В.* «Творення здорового глузду» в українському дискурсі з мовно-етнічних проблем // Наукові записки ІІІЕНД. — Вип. 24. — Київ, 2003. — С. 223–228; *його ж.* Мова про мову: нормалізація амбівалентності. І. Країни та «центр» // Критика. — 2004. — Ч. 5. — С. 20–21.

⁶⁰ У тому самому опитуванні проти надання російській мові статусу другої державної висловилися 81,1% респондентів, які спілкуються тільки чи переважно українською в родинному житті, та 58,8% тих, що вважають цю мову рідною.

⁶¹ Пор.: *Арель Д.* Залучення відокремленого. — С. 13.

⁶² Рідна мова є компромісним критерієм між етнічною належністю, на яку орієнтуються прибічники статусної монополії української мови, та мовою повсякденного вжитку, застосування якого обстоюють прибічники загальнонаціональної двомовності. Відповідно, й визначена за ним територія офіційного вжитку російської мови буде компромісом між прагненням «українофонних» політиків обмежити цю територію Кримом та прагненням «русофонних» сил зробити офіційно двомовною всю країну.

⁶³ *Медведев О.* Мовний баланс: сухі факти проти крикливих політиканів // <http://www.obozrevatel.com.ua/news/2007/3/23/162212.htm>; *його ж.* Мовний баланс України: Співвідношення української та російської мов у різних сферах громадського та приватного життя. — Неопублікований текст, 2007.

⁶⁴ На Заході та в Центрі 91,2% респондентів підтримують збереження статусу української мови як єдиної державної, тоді як на Сході та Півдні 83,3% виступають за надання такого самого статусу російській. Водночас на регіональний статус російської та меншинних мов ладні погодитися 26,2% у північно-західній половині країни й 65,2% — у південно-східній. Асиметрія, очевидно, зумовлена різними представленнями цього варіанта в час надання російській мові регіонального статусу навесні 2006 року.

4.2. Основні напрями правового регулювання мовної політики

Мова — це гарантія національної безпеки, територіальної цілісності, національної свідомості та історичної пам'яті. Необхідність правового закріплення, чіткість та прозорість у регулюванні мовної політики забезпечують ефективне регулювання відносин між членами суспільства, захист та узгодження суспільних, групових та індивідуальних інтересів, що є однією зі складових визначення поняття держави поряд із такими важливими ознаками, як суверенітет, політична влада, апарат управління та примусу, наявність грошової одиниці тощо. Тобто це питання треба розглядати як завдання державної ваги, без вирішення якого будуть загострюватися такі важливі та фундаментальні для існування країни питання миру, спокою, злагоди.

Мовна політика держави яскраво відображає реальний стан справ у суспільстві. Адже з мови розпочинається елементарне взаєморозуміння між людьми, яке переростає на рівень спілкування держави зі своїми громадянами. Держава, забезпечуючи підтримку та розвиток державної мови, тим самим робить крок назустріч утвердженню та зміцненню своїх позицій як всередині держави, так і за її межами. Вільне користування меншинами рідними мовами є ознакою цивілізованості, демократичного устрою та дотримання прав і свобод людини та громадянина.

Регулювання мовної політики — це завдання, яке потрібно вирішувати поряд з іншими стратегічно важливими питаннями розвитку нації. Правильна і чітка стратегія мовної політики має забезпечуватися законодавством з урахуванням особливостей як країни в цілому, так і регіональних потреб.

Розглядаючи ситуацію в Україні, що склалася навколо мовної політики, можна припустити, що це питання було і залишається занедбаним протягом 17 років незалежності нашої держави. Огляд законодавчої бази свідчить, що Конституція України, Рішення Конституційного Суду України щодо тлумачення Ст.10 Конституції залишаються зігнорованими і, по суті, не виконуються. Забезпечення виконання Ст. 10 Конституції України, яка встановлює, що «державною мовою в Україні є українська мова», має відбуватися шляхом прийняття законодавчих актів, які б деталізували це положення.

Частина 2 Ст.10 Конституції України визначає, що «держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови

в усіх сферах суспільного життя на всій території України». Ця норма Конституції України зумовлює необхідність розв'язання питання про те, якими засобами держава забезпечує (буде забезпечувати) всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Конституційний Суд України у рішенні від 14 грудня 1999 р. розтлумачив, що українська мова як державна «є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших сферах суспільного життя». Це тлумачення Конституційного Суду України є позитивним — воно конкретизує і визначає правовий зміст цієї статті, але питання щодо її реалізації не вирішує. Очевидною є необхідність прийняття відповідного правового документа, який би конкретизував Ст. 10 Конституції. Тут доречно згадати Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р.

Аналізуючи цей закон, можна стверджувати, що на час його прийняття він справді був якісним і детальним правовим документом, який визначав та конкретизував усі сфери використання і функціонування мов і міг би стати основою для майбутнього мовного законодавчого акту, який відповідав би усім вимогам і реаліям сучасного життя в державі.

Позитивним моментом закону є його конструкція. Зокрема, у розділі «Загальні положення» визначено завдання, якими охоплено основні сфери суспільного життя. Законом визначено також функціонування мов у сферах освіти, науки, інформатики і культури, інформації та зв'язку, топоніміки. Також виділяється окремий розділ, присвячений сприянню національно-культурного розвитку українців, які проживають за межами України. Особливо слід звернути увагу на Ст. 9, де визначається організація і контроль за виконанням цього закону, чітко визначається орган, на який покладається ця функція. Прийняття нового закону, який би встановлював основи мовної політики і конкретизував Ст. 10 Конституції України, необхідне вже зараз. Майбутній закон може мати назву «Про державну мову та інші мови, що функціонують в Україні». Наголос у майбутньому законі повинен бути поставлений на закріпленні статусу державної мови, а саме: конкретизації Ст. 10 Конституції. Має бути чітко сформульоване визначення державної мови. Наприклад, державною мовою в Україні має бути визначена закріплена Конституцією українська мова, яка повинна бути обов'язковою в органах державного управління та

діловодстві, громадських органах та організаціях, на підприємствах та установах, у закладах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики.

Водночас майбутній закон повинен виконувати охоронну функцію щодо державної мови. Охоронна функція державної мови має бути закріплена таким чином, щоб можна було чітко розрізнити межі, де саме є обов'язковим застосування державної мови, а де можна буде застосовувати російську та інші мови національних меншин України.

Підхід до добору кадрів на державну посаду мусить передбачати знання державної мови, що підкріплюється державним іспитом. До трудового законодавства мають бути також внесені корективи, які б зняли колізії у цьому питанні.

Охоронна функція державної мови майбутнього закону також повинна полягати в тому, щоб забезпечувати знання державної мови усіма громадянами України як мови міжетнічного спілкування всередині держави.

З огляду на сучасні реалії, коли українську мову в державі використовує менша частина суспільства, охоронна функція державної мови повинна підкріплюватися і розкриватися і в інших законах, підзаконних актах, прийнятих задля деталізації та реалізації закону про мову. Наприклад, можна передбачити прийняття Закону України «Про використання державної мови в освіті, науці та культурі» та видання наказу Міністерства юстиції України «Про заходи щодо забезпечення вивчення державної мови працівниками суду та нотаріату». З іншого боку, треба бути надзвичайно обережними у прийнятті законодавства щодо мовної політики задля уникнення бюрократизації та зайвих, непотрібних правових актів. Тому юридична техніка таких правових актів має бути чіткою, стислою та конкретною.

Питання реалізації законодавства з мовної політики, втілення його в життя також потребує окремого закріплення, адже можна приймати багато законів, але без достатньо чіткої системи застосування їх на практиці, без бюджетної підтримки вони залишатимуться лише на папері. Для того, щоб цей закон виконувався, потрібно створити ефективний орган, який би набув функцій нагляду за його реалізацією. Корисним досвідом для реалізації законодавства з мовної політики міг би стати досвід Франції. Так, у цій країні відповідальність за вироблення та втілення політики у сфері мови у національному вимірі несе найвища Рада Франкофонії,

що підлягає апаратові президента, Вища Рада з французької мови під керівництвом служб прем'єр-міністра. Визначенням курсу, законодавством, нормуванням, координацією та підтримкою роботи спеціальних комісій, особливо у царині термінології та інженерної лінгвістики, займаються загальне управління французької мови Міністерства культури та Французька Академія. Як бачимо, це питання у Франції залишається під контролем у найвищих осіб держави. Враховуючи українські реалії, в нашій країні в системі органів виконавчої влади повинен бути створений спеціальний орган, який би володів на фаховому рівні механізмом контролю за мовною політикою. Це може бути окремий орган при прем'єр-міністрові, який би був наділений особливими владно-виконавчими функціями.

Один із важливих напрямів правового регулювання та реалізації мовної політики — захист мов національних меншин України. Конституція України у частині 3 Ст. 10 встановлює, що «в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Ця стаття знаходить свою конкретизацію у Законі України «Про національні меншини України», де у Ст. 6 визначається, що «держава гарантує користування і навчання рідною мовою...». Міжнародно-правовою основою, що має регулювати це питання в Україні, є Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. На цей міжнародний документ покладена важлива функція щодо захисту мов, які потребують цього. Водночас цей важливий документ має ряд неточностей в українському перекладі, які призводять до колізій, через які реалізація його практично унеможливується.

Зокрема, неточність починається із назви документа. В англійській версії текст звучить як «European Charter for Regional or Minority Languages», отже, коректний переклад українською має бути: «Європейська хартія регіональних або міноритарних мов». Хартія визначає у Ст. 1, що під регіональними або міноритарними мовами слід розуміти мови, що їх традиційно використовують у межах певної території держави її громадяни, які репрезентують кількісно меншу групу, ніж решта населення цієї держави, та є відмінними від офіційної мови. Ратифікація Європейської хартії відбулася Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», що був прийнятий Верховною Радою 15 травня 2003 р. і передбачає захист мов національних меншин, що є грубою неточністю. У пункті 11 Пояснювальної за-

писки до Хартії (Explanatory Report of the Charter) зазначено, що «метою Хартії є захист і підтримка регіональних або міноритарних мов, а не мовних меншин». Тобто прикметник «minority» стосується лише кількості тих людей, які розмовляють цими мовами і не сконцентровані на певній частині території держави або які становлять меншу кількість осіб на певній території, порівняно з тією кількістю осіб, які розмовляють мовою, поширеною на більшості території держави. Застосувавши положення Хартії до тринадцяти мов, у тому числі до російської мови як мови національної меншини, відбулася підміна предмета регулювання Хартії, оскільки Хартія застосовується не до мов національних меншин, а до регіональних або міноритарних мов. Очевидним є факт, що російська мова не може бути включеною до переліку мов, щодо яких застосовується Хартія, оскільки нею володіє більша частина населення держави.

Усі зазначені вище неточності у законодавстві ставлять під сумнів виконання не лише важливого міжнародно-правового документа, але й застосування національного законодавства. Усунення даних неточностей може відбуватися шляхом доопрацювання, прийняття нових законів, приведення понять до чітких відповідей. Зокрема, виробляючи законодавство про захист міноритарних мов, потрібно чітко виокремити мови, які справді потребують захисту.

Необхідним є перегляд списку із тринадцяти мов, що застосовуються відповідно до Хартії, та вирішення питання правового статусу російської мови іншим законом. Саме це має бути врегульоване майбутнім Законом «Про державну мову та інші мови, що функціонують в Україні», про який зазначалося вище. Закон України «Про національні меншини в Україні» також вимагає доопрацювання, оскільки багато понять у ньому визначаються надто загально, не конкретно і не чітко. Закон має визначати точно, які саме національні меншини підпадають під предмет регулювання цього закону. Розробка змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» має відбуватися з врахуванням Європейської хартії регіональних та міноритарних мов, про зміни щодо якої згадувалося вище.

Питання захисту мов, що цього потребують на території України, має розв'язуватися із чітко розробленою програмою реалізації. Втілення цієї програми вимагає доопрацювання з урахуванням досвіду зарубіжних країн у аналогічному питанні.

Для України був би цінний досвід Німеччини щодо правового регулювання статусу національної меншини, а саме — правовий захист мовного питання сорбів, — етнічної групи, що проживає на території ФРН. Специфіка правового регулювання статусу сорбів, зокрема їх мовного питання, визначається не лише їх етнічною, культурною та мовною відмінністю від німецького населення, але й тією обставиною, що їх батьківщиною протягом багатьох століть є Німеччина. В землях Брандербургу та Саксонії регулювання правового статусу сорбів піднесено на конституційний рівень. Тобто порушення прав сорбів на охорону та розвиток своєї мови має характер конституційно-правового порушення, що тягне за собою відповідний правовий захист. В обох землях положення про сорбів вміщуються у всіх правових актах, які можуть стосуватися прав та інтересів сорбського населення Німеччини (освіта, мова, територіальне планування). Загальною для обох земель рисою є прийняття спеціальних законів про сорбів, що є базовими для решти законодавства і на їх положення спираються та посиляються також усі підзаконні акти, що регулюють відносини, які стосуються прав та інтересів сорбів. Регулювання мови, культури та національної ідентичності сорбів, розвиток та удосконалення освіти сорбською мовою, збереження їхніх пам'яток історії та культури, використання сорбської мови на офіційному рівні, збереження сорбських поселень при територіальному плануванні та інші важливі для сорбів аспекти суспільних відносин регулюються спеціальними законами. Відмінності, що існують між ними, пов'язані насамперед з характерним для кожної із земель розподілом правового матеріалу між правовими актами. Наприклад, у Саксонії в законі про сорбів нема такої детальної статті про шкільну освіту, як у Брандербурзі, оскільки ще до прийняття цього закону був прийнятий закон про школу, який детальніше регулював питання шкільної освіти сорбів. Варто також відзначити, що спеціальні закони про сорбів видаються двома мовами.

Проблеми правозастосування, як показує практика земель ФРН, пов'язані в основному з тим, що законодавство залишає значний простір виконавчій владі для прийняття важливих рішень щодо справи сорбів. Допускається, наприклад, коли кількість учнів, що вивчають сорбську мову, невелика, скорочення кількості класів з навчанням сорбською мовою і приєднанням цих учнів до старших класів та деякі інші схожі рішення, які залишаються на розгляд органів виконавчої влади. Виконавча влада може прийняти

таке рішення, а може залишити все, як є, з огляду на ситуацію. Велика частина аналогічних конфліктів вирішується на користь сорбського населення, за яким не лише широкі правові можливості захисту прав та інтересів, а й підтримка суспільної думки, в тому числі зарубіжної.

Створено також Сорбський інститут у 1992 році в Бауцені з філіалом в Котбусі на основі міжземельної угоди Саксонії та Брандербургу. Інститут займається дослідженням мови, історії та культури сорбів у Лаузиці на минулому та сучасному етапі розвитку сорбської мови та культури. В рамках Інституту збирається, архівується та відкривається доступ для громадськості необхідних матеріалів з історії сорбів.

Створений у 1951 р. Інститут сорабістики Лейпцизького університету — один із найстаріших освітніх закладів з підготовки спеціалістів сорбської мови та культури. Традиції та вивчення викладання сорбської мови сягають першої половини XVIII століття. Головним завданням підрозділу є підготовка вчителів та персоналу для органів державної влади. В рамках цієї дисципліни вивчається не лише мова та культура, а й історія сорбів. В Університетській бібліотеці зібрана сорбська література, журнали та газети, а також спеціальна література з сорабістики. Для студентів-сорбів, які навчаються на різних факультетах, інститут організовує лекції, диспути та проводить традиційні свята. Інститут тісно співпрацює з різними дослідницькими закладами Східної та Центральної Європи, із сорбськими закладами в Лаузиці та насамперед із Сорбським інститутом у Бауцені.

Загальний аналіз стану правового регулювання мовної політики в Україні переконує, що це питання потрібно закріплювати необхідною юридичною базою якнайшвидше. Невідкладність вирішення полягає у тому, що мовне питання пронизує усі сфери суспільного життя, а тому неврегульованість та неточність, яка панує тепер у цій сфері, залишає за собою багато суперечностей, які постійно будуть загрожувати суспільними проблемами. З іншого боку, регулювання мовної політики вимагає великої скрупульозності на законодавчому рівні, адже мова — це головний аспект у житті людини, через який вона проявляє себе, соціалізується та передає у спадок як найцінніше культурне надбання.

Однією з основ, від якої треба відштовхуватися у вирішенні мовного питання в Україні, є донесення до кожного громадянина важливості знання державної мови як мови, що сформувалася

історично на нашій Батьківщині, яка має тисячолітню історію і якою може пишатися кожен громадянин. Держава має проводити політику підтримки, охорони та заохочення у володінні державною мовою у всіх сферах суспільного життя — починаючи від дитячого садочка і закінчуючи закордонними українцями. Питання двомовності, зокрема вживання російської мови, має вирішуватися, відштовхуючись від державної мови, а саме — першочерговим має бути державна, а вже потім російська чи якась інша мова національної меншини України.

Сприяння духовному відродженню національних меншин через реалізацію їхнього права на вільний розвиток, на використання і захист своїх мов має відбуватися у контексті регулювання мовної політики держави. Державна політика має забезпечувати знання державної мови як загальнонаціональної у спілкуванні між усіма етнічними спільнотами. Правки, що мають бути внесені до Європейської хартії (разом із корекцією перекладу її назви) повинні чітко визначити перелік мов, які потребують захисту на території України.

Донесення до громадян України розуміння, що державна мова є консолідуючим фактором, нашим спільним національним багатством, а підтримка та розвиток мов національних меншин є культурним збагаченням суспільства, має бути основою у правовому регулюванні мовної політики нашої держави.

4.3. Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови: концептуальні й практичні аспекти

Повноцінне функціонування української мови в усіх сферах публічного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності української нації, політичної та державної єдності України. З огляду на це українська держава має забезпечувати відродження й захист української мови, якісну розбудову українського мовно-інформаційного простору. Потреба в розширенні сфери застосування української мови зумовлена насамперед тим, що незалежна Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію — потенційне джерело конфліктів у соціолінгвістичній сфері. Вона спричинена насильницькою асиміляцією українців протягом тривалих періодів бездержавності української нації та внаслідок поділів українських земель. Оскільки процес витіснення української мови в минулому мав цілеспрямований і системний характер, українська держава має вжити системних заходів для запобігання подальшому витісненню мови з суспільного вжитку та розширення сфери її застосування.

Одне з ключових завдань мовної політики — запобігти лінгвістичній сегрегації України. Інерція соціальних і лінгвістичних процесів, що розвинулися протягом минулих століть, може призвести до неподільного домінування російської мови в певних регіонах і виникнення соціолінгвістичного розлому. Ядром кожної національно-мовної спільноти, запорукою її життєздатності є одномовне населення. Надмірне зростання пропорції двомовних членів спільноти збільшує загрозу асиміляції підлеглої мови. Рег Гіндлі, автор книжки «Смерть ірландської мови» (1990), з цього приводу зазначає: «Цілковита двомовність усуває будь-яку потребу в слабшій мові, яка належить після цього науковцям, духівництву чи якійсь іншій специфічній соціальній групі, але не всьому соціальному спектрові й ніколи не представляє більшості у відкритому товаристві звичайних рядових людей. На запитання «Навіщо вона?» майже неможливо відповісти, коли не залишається людей, спілкування з якими можливе тільки «старою» мовою»¹.

Попри те, що цілі мовної політики мають в Україні інший характер, ніж у класичних громадянських суспільствах, в обох випадках вона будується на принципі морально-психологічної респитуції, тобто захисту покривдженого, що в термінах сучасної

англомовної соціології називається терміном *affirmative action*, або політикою так званої позитивної дискримінації. Якщо підхід з позицій позитивної дискримінації теоретично обґрунтовується й застосовується стосовно расових, гендерних, вікових груп тощо, то не менше підстав для його застосування мають і покривдені в минулому національні та етнолінгвістичні спільноти. На принципі *affirmative action* побудовано, зокрема, й Хартію регіональних і міноритарних мов. Є всі підстави для застосування цього принципу в теорії і практиці мовної політики до української мови у деяких сферах суспільного життя та в певних географічних регіонах.

У цьому контексті варто переглянути стереотипне сприйняття такої соціолінгвістичної групи, як російськомовні українці. За нашим переконанням, це перспективний об'єкт мовної політики. Значна частина з них попри низький рівень володіння чи/і користування українською мовою емоційно ідентифікує себе з нею, визнаючи її рідною під час чергового перепису населення². Це принциповий момент для аргументування мовної політики з позицій *affirmative action*. Двомовних (а іноді й напівмовних) українців можна, з деякими застереженнями, зарахувати до категорії людей, про яких американський соціолінгвіст Джошуа Фішман каже: «Невміння спілкуватися рідною мовою може бути виправдане тою обставиною, що ця втрата може трактуватися як частина «загубленої» чи «викраденої» спадщини, яка заслуговує на порятунок»³. Порятунок утраченого — це ключовий мотив як лінгвістичної екології, так і принципу позитивної дискримінації.

Російськомовні українці — не тільки перспективний об'єкт, але й суб'єкт мовної політики української спільноти. Як відомо, ефективна політика неможлива без союзників. Вагомий внесок у справу розвитку української мови можуть зробити ті україномовні росіяни та російськомовні українці, які цінують український елемент своєї ідентичності, адже вони є, по-перше, носіями великого цивілізаційно-культурного потенціалу, а по-друге, краще за будь-кого знають, як зацікавити українською мовою й культурою тих, для кого органічним є російське середовище. В українській історії є прецеденти подібної міжкультурної взаємодії. Максим Рильський, Юрій Федькович, Михайло Максимович, Андрей Шептицький, В'ячеслав Липинський та інші видатні українські діячі, що були вихідцями з українських родин, де велике місце посідала польська культура, чи польських родин, де ця культура перева-

жала, внесли свіжий струмінь в українську культурну традицію і сприяли її якісному оновленню.

Принципово важливим є те, що держава має право і зобов'язана регулювати сферу офіційного та суспільного функціонування мови⁴, але не повинна втручатися в приватне користування мовою: тут вибір мови має відбуватися суто добровільно. У сфері ж офіційного та публічного життя, де визначальну роль відіграють принципи соціального контракту, щодо посадовців і публічних осіб можуть легітимно застосовуватися елементи директивного регулювання. Вимоги до посадових осіб щодо володіння державною мовою, а в регіонах з переважанням мов національних меншин — іншими мовами України, можуть бути складовою частиною юридично оформлених контрактів працівника і працедавця, а також частиною посадових кваліфікаційних вимог.

Виразний дисбаланс на користь російської мови склався у контексті взаємодії громадян з державою. Ст. 5 закону про мови надає громадянам право «звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи — російською мовою або мовою, прийнятною для сторін» і цим правом повною мірою користуються всі, хто відчуває в ньому потребу. У нинішній ситуації деякі члени центральних і місцевих органів влади демонстративно нехтують нормою закону, що вимагає від посадових осіб володіння українською мовою.

У цьому контексті показовими є намагання деяких політичних сил використати Європейську хартію регіональних мов або мов меншин як знаряддя витіснення української мови з суспільного життя, розпалювання конфлікту на мовному ґрунті і поділу держави на «регіонально-мовні» вочини. Уважне прочитання автентичного тексту Хартії вказує на те, що цей міжнародно-правовий акт має на меті протилежні цілі — захистити малопоширені місцеві мови, насамперед ті, яким у близькому чи віддаленому майбутньому загрожує деградація та зникнення. Мета Хартії — сприяти діалогові культур, а не сіяти ворожнечу між прихильниками тих чи інших мов. Саме цю тезу слід виокремити як провідну в вихованні національно-мовної свідомості усіх громадян України незалежно від їх національної належності для прищеплення їм з дитинства навичок європейської культури міжмовних взаємин, яка базується на засадах громадянського суспільства і правової держави.

У нашій країні справді є низка нечисленних за кількістю користувачів мов, яким потрібна державна підтримка. Центральна й місцева влади мають знайти матеріальні й організаційні ресурси для виконання зобов'язань, які бере на себе Україна відповідно до Хартії саме щодо цих мов. Український рівень забезпеченості мовних прав українців в окремих регіонах ставить на порядок денний застосування тих положень Хартії, за якими державна підтримка має також надаватися «офіційній мові, що меншою мірою використовується на всій території чи на її частині» (Ст. 3).

Функціональний стан, у якому перебуває мова, великою мірою залежить від стану мовної свідомості основної маси її носіїв. Національна мовна свідомість формується сім'єю, дошкільними закладами і школою, такими соціальними інститутами, як церква, громадські організації, професійне середовище тощо. Ерозія національної мовної свідомості є наслідком політики лінгвоциду і безпосередньо пов'язана з деградацією функціонального стану мови. Людина може говорити рідною мовою, але їй однаково, чи говоритимуть нею її діти. Через низький соціальний престиж рідної мови перехід дітей на іншу мову може відбуватися за свідомої підтримки батьків. Так само як екологічна свідомість у природоохоронній сфері, сформована мовна свідомість має вирішальний вплив і на функціональну сферу мови, і на її якісний стан. Сформована мовна свідомість здатна протистояти масовому поширенню такого карикатурного явища, як суржик, від неї залежить екологія мовного середовища.

Специфічним виявом несформованої мовної свідомості є соціолінгвістичний пуризм: деякі представники інтелігенції вважають за благо те, що по-українськи не говорять «бандити й повії», мовляв, це сприяє чистоті українського «духовного середовища». Практичні потреби перекладу літературних творів, дублювання кінофільмів українською мовою тощо переконливо показують, що неповнота соціального спектра мови є ознакою її функціональної ущербності.

За Конституцією держава забезпечує «функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України» (Ст. 10, п. 2). У багатьох сферах присутність української є вкрай низькою або тяжіє до нуля, зокрема в бізнесі, Інтернеті, сфері послуг, шоу-бізнесі, кіно- та відеопрокаті, виробництві телесеріалів тощо. Дослідження «Мовний баланс в Україні» Олега Медведєва показує, що інерція асиміляції за часи незалежності

зменшилась, але не зникла: «серед молоді до 29 років питома вага тих, хто говорить лише українською, майже на 10% менша питомої ваги винятково україномовних у віковій категорії «55 і старші», в той час як питома вага винятково російськомовних навпаки на 5% більша. Щоправда, вважає дослідник, так само на 5% вищою серед молоді є питома вага двомовних. Це дає підстави прогнозувати, що в майбутньому через природні демографічні процеси кількість людей, які спілкуватимуться лише російською, збільшиться, а тих, хто говоритиме лише українською, поменшає, що означатиме подальше скорочення україномовної практики.

Концептуально важливим є питання про природу української двомовності: що в ній є базисом, а що надбудовою? Мало хто оспорує достатньо очевидний факт, що ситуація двомовності не склалася внаслідок спонтанних еволюційних процесів розвитку української нації, а є результатом насильницьких дій і спланованих політичних акцій (репресії проти інтелігенції, голодомор). Явище двомовності в Україні має незбалансований характер, що віддзеркалює постколоніальний стан українського суспільства. Серед етнічних росіян двомовними є лише 13%, в той час як серед українців цей показник становить 34,4%, при тому що 19% українців взагалі спілкуються тільки російською. Серед етнічних росіян лише 1,2% спілкуються винятково українською⁵.

Захід України, з одного боку, та Донбас із Кримом, з іншого, є регіонами з виразним переважанням відповідно української та російської мов, у той час як в макрорегіонах Центр–Північний Схід, а також Південь–Південний Схід понад 40% населення практикує двомовне спілкування в повсякденному житті, з тією різницею, що в Центрі співвідношення виняткових українфонів та русофонів становить 45 на 11%, а на Півдні та Південному Сході 21 на 38%. Важливим соціолінгвістичним показником, що вказує на психологічну готовність значної частини наших співвітчизників ідентифікувати себе з українською мовою, є відповідь на питання про рідну мову: згідно з переписом 2001 р. українську мову вважали рідною 67,5% населення України, що на 2,8 відсоткового пункту більше, ніж за даними перепису населення 1989 р. Російську мову визначили як рідну 29,6% населення — у порівнянні з попереднім переписом цей показник зменшився на 3,2 відсоткового пункту.

Серйозною перешкодою для розширення функціональної сфери є низький рівень практичного володіння мовою. Нерідко аргументом, що перешкоджає спілкуванню державною мовою в різних

соціальних контекстах, є теза про недостатнє практичне володіння мовою: «Не хочу ображати ваш слух моєю поганою українською». Соціологічне дослідження показує, що вільно або на достатньому рівні українською мовою володіє 86%, а російською — 92% громадян України. Попри досить високу статистику освітніх закладів з українською мовою, рівень володіння нею значно поступається рівневі володіння російською.

Оцінка респондентами рівня власного володіння мовами:

Рівень володіння	Вільно володіють	Достатньо володіють	Погано володіють	Не володіють	Важко відповісти
Українською	57	29	11	3	—
Російською	68	24	5	1	2

Такі соціологічні дані вказують на потребу ґрунтовних змін у системі викладання української мови та використання її в навчальному процесі.

Державна мовна політика має бути спрямована також на підтримку і збереження української мови в середовищі українських спільнот за межами України шляхом надання відповідної допомоги громадським об'єднанням українців, центрам української культури, культурно-освітнім закладам українців в інших державах.

Українська влада має враховувати досвід і поточну практику мовної політики сусідніх держав, брати на озброєння позитивні елементи цього досвіду, що відповідають національним інтересам і придатні до використання в українській ситуації. Не можна, наприклад, нехтувати тим, що уряд Російської Федерації, як свідчить Федеральна цільова програма «Російська мова» на 2006–2010 рр. (затверджена 29.12.2005), здійснює активну, прагматичну, цілеспрямовану і щедро фінансовану з державного бюджету не тільки «внутрішню», але й «зовнішню» мовну політику, орієнтовану на «реалізацію комплексу заходів зі зміцнення позицій російської мови в країнах-учасницях СНД і країнах Балтії». Таким чином національний інформаційний, освітній, мовно-культурний простір України (як і інших держав СНД та Балтії) стає об'єктом цілком конкретних заходів, спланованих і здійснюваних сусідньою державою.

Перелік стратегічних завдань, які окреслює вищезазначена програма «Російська мова», і система показників та індикаторів її виконання визначають «зміцнення позицій російської мови» у кількісних показниках, розпланованих на кожний рік. Зокрема,

зростання кількості осіб, що здобувають освіту російською мовою в державах-учасниках СНД, заплановано в таких обсягах: 2006 р. — 5%, 2007 р. — 10%, 2008 р. — 15%, 2009 р. — 20%, 2010 р. — 25%. Такими ж темпами (п'ятивідсоткове зростання щороку) планується збільшення кількості спеціалізованих порталів і сайтів у Інтернеті, призначених для осіб у державах-учасниках СНД. Передбачено збільшення кількості викладачів російської мови й літератури, що направляються в освітні установи держав-учасниць СНД: 2006 р. — 10%, 2007 р. — 20%, 2008 р. — 30%, 2009 р. — 40%, 2010 р. — 50%. Такий експорт робочої сили може суперечити інтересам українських педагогів-русистів, яким доведеться конкурувати з приїжджими колегами.

Для зазначеної вище групи держав програма передбачає також «збільшення обсягів телерадіомовлення російською мовою», до 2010 р. він має сумарно зрости на 40%. Нетривіальний підхід до мовної політики в дитячо-підлітковій віковій групі пропонує такий пункт зазначеної програми: збільшення кількості учасників лінгвістичних змін у дитячих оздоровчих центрах для дітей співвітчизників за рубежом⁶.

Усе це вказує на те, що намагання кваліфікувати нинішню мовну ситуацію в Україні як таку, що склалася начебто сама собою («історично склалася», як каже дехто з полемістів), не мають під собою підстав не тільки в ретроспективному аспекті, але й на видиму перспективу. Мовна ситуація в Україні була й залишається об'єктом прицільної політики з боку сусідів, тому небажання чи невміння української влади протиставити такій активності систему ефективних заходів на підтримку державної мови може суттєво прискорити процес русифікації, дещо пригальмований в останнє десятиліття.

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Пріоритетне значення мають не репресивні, а інформаційно-виховні та заохочувальні методи роботи, насамперед інформаційна підтримка, моральне та матеріальне стимулювання.

В Україні має бути державний орган, відповідальний за ведення мовної політики, підконтрольний громадськості. Щороку в день української писемності й мови (9 листопада) він має звітувати через ЗМІ про свої досягнення й актуальні завдання на найближчий період. Державний орган з мовної політики має взаємодіяти

з органами місцевої державної влади та органами місцевого самоврядування з питань реалізації мовної політики держави для одержання інформації про мовну ситуацію на місцях і планування мовної політики з урахуванням місцевих особливостей.

Особливого значення для запобігання можливим протистоянням чи конфліктам на ґрунті міжмовних відмінностей набуває формування громадської думки щодо мовних прав національно-культурних спільнот, прищеплення стереотипів цивілізованої мовної поведінки в різних комунікативних ситуаціях. Державний орган з мовної політики має відігравати координаційну роль у тому, щоб правдиво інформувати громадськість про мовну ситуацію в країні, за участю компетентних дискусантів висвітлювати через ЗМІ актуальні проблеми мовної політики та обговорювати шляхи їх оптимального розв'язання.

Розширення сфери вживання української мови залежить великою мірою від формування її суспільного образу (іміджу) та піднесення її престижу. Сучасна соціолінгвістика надає великого значення символічно-асоціативному сприйняттю конкурентних мов у диглосній ситуації. Зокрема, американський лінгвіст Колін Бейкер звертає увагу на те, що «користування англійською часто символізує матеріальний достаток і сучасний стиль життя, багатство і успіх. Мова, якій загрожує зникнення, може символізувати низьке соціальне становище і низький рівень доходів»⁷.

У формуванні ореола престижності української мови провідна роль належить українській еліті, насамперед керівництву держави, яке своїм особистим прикладом і зусиллями має утверджувати престиж української мови, української нації й держави. Користуючись мовою, людина частково отожднює себе не тільки з певною національною, але і з соціальною групою. У цьому контексті особливого значення набуває формування громадської думки не тільки щодо офіційного, але й неформального статусу української мови. Відчутного поштовху цьому процесові може надати залучення до нього популярних представників шоу-бізнесу, спорту, інших відомих і яскравих особистостей.

Підвищенню авторитету української мови має сприяти якнайшвидше практичне впровадження єдиного загальнонаціонального правопису. Затяжна правописна дискусія, пов'язана з нею дублетність лексичних форм і правописних варіантів (*efir* — *eter*; *200 евро* — *200 еври* тощо) не сприяє мовній єдності «сходу» і «за-

ходу», підриває авторитет української мови в професійній та науковій діяльності, де потрібна максимальна уніфікованість форми й значення слова. Мовознавча полеміка останніх десятиліть вказує на відновлення давнього змагання за лідерство між наддніпрянською і західноукраїнською мовними традиціями. У цьому контексті особливої ваги набуває теза Ю.Шевельова про діалектну многоосновність української літературної мови⁸. Вона стосується не тільки минулого — це принципова настанова, що проектується і на перспективу.

Украй потрібний механізм упровадження правопису в практику, оскільки директивні методи, якими запровадження правописних норм здійснювалося в радянські часи, в сучасних умовах принципово неприйнятні й неефективні. Національна академія наук України, включно з Національною комісією з питань правопису (НКПП) та академічними інститутами, які є законодавцями мовних норм, не має нині ефективного знаряддя для впровадження цих норм у практику. Уповноважені державою експертні установи мають здійснювати лінгвістичний моніторинг якісного рівня поліграфічної, інформаційної, культурної, рекламної та іншої продукції в Україні, а державний орган з мовної політики має забезпечити поширення інформації про рішення НКПП і контроль за виконанням цих рішень.

Системний характер заходів мовного планування і мовної політики передбачає розширення сфери функціонування української мови в таких вимірах:

- географічному (Схід, Південь);
- демографічному (новонароджені у міжетнічних шлюбах, молодь, мешканці міст);
- соціальному (формальні й неформальні еліти, бізнес, масова культура, спорт, дозвілля);
- інституційному (державне управління, місцеве самоврядування, судочинство, збройні сили тощо);
- освітньо-науковому;
- інформаційному (ЗМІ, Інтернет, програмне забезпечення різних типів);
- послуги, виробництво, реклама (маркування товарів, мовне забезпечення інструкцій для користувачів і технічної документації, клавіатури комп'ютерів, телефонів тощо).

Кожна з цих сфер має бути відображена в державній програмі розвитку української мови. Крім того слід визначити пріоритетні

сфери, на які буде спрямовано основні організаційні зусилля і кошти. На наш погляд, першочергової уваги потребують ЗМІ, система освіти, український сегмент Інтернету, масова культура і шоу-бізнес.

Інтенсивність впровадження державних заходів мовного регулювання має враховувати регіональну специфіку і готовність інфраструктури. Там, де інфраструктура не готова, водночас із плануванням і здійсненням тих заходів, які можливі за наявної інфраструктури, мають робитися додаткові інвестиції для створення нових ресурсів, що уможливили б розширення функціональної сфери української мови. Під ресурсами маємо на увазі наявність державних і недержавних інституцій, підготовка кадрів, забезпеченість літературою та методичними матеріалами, приміщеннями, технічними засобами тощо.

ПРІОРИТЕТНІ СФЕРИ

Засоби масової інформації

Вплив ЗМІ на мовну ситуацію полягає не тільки в тому, що вони дають доступ до інформації рідною мовою та окреслюють межі мовно-інформаційного простору, але й у тому, що за їх допомогою багато людей опановують знання української мови і практичні навички володіння нею. Радіо й телебачення прищеплюють певні моделі мовної поведінки, виховують національну гідність і формують мовну й національну свідомість глядачів і слухачів. Сьогодні це найпотужніші засоби тиражування комунікативних стереотипів, ідей і знань, що одночасно впливають на різні параметри мовної ситуації. З цієї причини ЗМІ становлять пріоритетний інтерес з погляду мовної політики.

У сфері ЗМІ, особливо в географічному вимірі, зберігається суттєвий кількісний і якісний дисбаланс. З урахуванням російськомовного прайм-тайму «Первого Международного», «РТР-Планеты», «НТВ-Мир» частка російськомовних програм у прайм-таймі українського національного ефіру становить 61,4%, україномовних — 38,6%. Стовідсотково або здебільшого російськомовними залишаються найбільш рейтингові програми, що збирають найчисленнішу аудиторію, а саме: телесеріали, гумористичні програми, концерти. Вони транслюються винятково або переважно російською мовою — навіть ті з них, які вироблено в Україні. На FM-радіостанціях домінує російськомовний пісенний продукт.

Якщо взяти разовий тираж газет за 100%, то з них на україномовні газети припадає 31%, а на російськомовні — 64%. Причому протягом 10 років вага україномовного накладу скорочувалась (з 47% в 1995 р.), а російськомовного — зростала (з 47% в 1995 р.) — дані Держкомтелерадіо. Щодо річного накладу, то в україномовних газет він становить 34% супроти 63% у російськомовних. Протягом 10 років вага україномовного щорічного накладу скорочувалась (з 50 в 1995 р.), а російськомовного — зростала (з 45% в 1995 р.).

За даними Рахункової палати, оприлюдненими в 2003 році, на сто українців припадало 46 примірників газет рідною мовою, а на сто росіян, які проживають в Україні, — 386 примірників або у 8,4 раза більше. Протягом 10 років вага україномовного річного накладу журналів скоротилася з 70% в 1995 до 19% в 2005 р., а російськомовного — навпаки, зросла з 18 в 1995 до 70% в 2005 р. У сегменті так званих глянцеви́х та спеціалізованих журналів україномовний продукт майже відсутній.

Російськомовна преса розповсюджується по всій території України. У деяких регіонах Півдня та Сходу україномовна преса майже відсутня в мережах розповсюдження. Єдиними україномовними газетами в цих регіонах є видання, засновані Радами та держадміністраціями. За даними Української асоціації видавців та книгорозповсюджувачів пропорція переважання російської книги на українському ринку становить приблизно 80% на 20%.

Держава має використати надані їй законом засоби впливу на ефірні й друковані ЗМІ для того, щоб права українськомовних читачів були забезпечені як в цілому по Україні, так і в окремих її регіонах. Занедбаність, а іноді просто відсутність української преси в східних і південних областях призводить до локального витіснення мови з публічного, а відтак і з побутового та родинного вжитку. Те саме стосується й диспропорції, що склалася між україно- та російськомовними сегментами радіо і телевізійного ефіру.

Останнім часом на провідних українських телеканалах відбулися певні позитивні зрушення в зміні кількісних пропорцій між мовами на користь української мови. Однак вони мають доповнюватися якісними зрушеннями, зокрема, ширшим застосуванням української мови в рейтингових розважальних програмах, популярних серіалах тощо, а також вищою увагою до культури мови дикторів і тележурналістів. У навчальних закладах, що здійснюють фахову підготовку майбутніх журналістів, викладання усіх дисциплін, від фізкультури до менеджменту, має відбуватися українською

мовою. Предметом особливої уваги має стати дотримання нормативних вимог до української мови у викладанні філологічних дисциплін та у практичній діяльності журналістів.

Успіх дубльованих українською мовою іншомовних кінофільмів і телепрограм, перекладних книжок тощо значною мірою залежить від якісного рівня перекладів. Загальні принципи культури перекладного мовлення, вироблені корифеями української школи перекладу (І.Франком, М.Зеровим, М.Рильським, Г.Кочуром), вимагають, з одного боку, уникати надмірного вживання русизмів, англізмів і запозичень з інших мов, а з іншого — не допускати провінціалізації й спрощування мови недоречним уживанням просторічних та місцевих варіантів літературних слів і граматичних форм, як це нерідко трапляється в практиці перекладу сьогодні, наприклад, *хутко сідай у джип; добродію шерифе*; звертання *Грицю* (до героя роману М. Шолохова «Тихий Дон» Григорія Мелехова) тощо.

Державні органи повинні вимагати від редакцій ЗМІ, видавництв тощо контролю за якістю перекладів. Доцільно також рекомендувати Міністерству освіти й науки України підвищити вимоги до вищих навчальних закладів, акредитованих зі спеціальності «переклад», щодо використання української мови в навчальному процесі не тільки з фундаментальних та професійно-орієнтованих дисциплін, але й гуманітарних, соціально-економічних та інших. Особливої уваги потребує кадрове й навчально-методичне забезпечення таких предметів, як українська мова, редагування перекладів, практика перекладу, контрастивна лінгвістика.

Діяльність ЗМІ — це не тільки оперативне надання інформації, а водночас один з найефективніших засобів масового тиражування мовних зразків, як правильних, так і недоброякісних. У більшості цивілізованих країн мова телебачення й радіо — це еталон. В Україні літературного стандарту в ЗМІ практично не існує, мова засмічена, багато самодіяльності та експериментування. Неприпустимими є відомчі мовні стандарти, на зразок тих, який практикує телевізійний канал СТБ, що не узгоджуються з сучасною літературою нормою, наприклад: *200 єврів; теплоплав; грабувальники; не вистачає пожежних деп; Еспанія, в Іракові* тощо. Подібні явища частіше чи рідше трапляються на всіх телеканалах, радіостанціях та в друкованих ЗМІ. Важко уявити собі настільки ж нормативно «розшнуровану» мову (користуючись висловом Івана Франка) на російському телебаченні.

Мова повинна об'єднувати, а не роз'єднувати націю. Дотримання еталонної якості мови в українських ЗМІ має стати частиною державної мовної політики. Не можна допускати, щоб українська мова поступалася мові колишньої метрополії за своїми якісними параметрами, зокрема рівнем кодифікованості та внормованості. Виконання нормативних вимог до якості мови має стати обов'язковою умовою отримання дозволу на право займатися медійною, рекламною чи освітньою діяльністю, а їх порушення — призводити до відчутних санкцій.

У мовній політиці доречно використовувати певні елементи досвіду наших сусідів. Наприклад, у державній програмі «Русский язык» передбачено бюджетні кошти на такий пункт, як використання ЗМІ для пропаганди російської мови і російської культури в умовах нової геополітичної ситуації, очікуваним результатом якої має бути «створення умов для функціонування російської мови в інформаційному просторі країн СНД і країн Балтії»⁹. Оскільки, на відміну від Росії, українська мовна політика спрямована перш за все не на «експорт», а на мовну ситуацію всередині країни, українські ЗМІ мають прищеплювати почуття любові до української мови насамперед громадянам України. Зрозуміло, що й в Україні, так само як у Росії, це потребує організаційно-технічного й фінансового супроводу.

Окремо слід наголосити на важливості налагодження співпраці з російськомовними ЗМІ, зокрема в південно-східному регіоні, для виховання культури міжмовних відносин, прищеплення поваги до української мови, інших мов України, поширення наукових знань про консолідуючу роль державної мови в державному будівництві, про її історію, сучасний стан і перспективи розвитку.

Уповноважені державні органи мають володіти інформацією про розподіл інформаційних потужностей ефіру україномовних ЗМІ (розподіл частот, зони покриття), їх співвідношення з російськомовними ЗМІ, надавати цю інформацію представникам недержавних і громадських організацій. Державний орган з мовної політики повинен домагатися, щоб українські слухачі мали повноцінний доступ до україномовних ЗМІ в усіх регіонах держави.

Система дошкільного виховання й освіти

Система виховання й освіти має не тільки давати практичні знання мови, але й вести до формування національної мовної свідомості, прищеплювати навички мовного етикету й культури

міжмовних стосунків. На думку експертів, освіта — це єдина сфера публічного життя, де є підстави говорити сьогодні про реальну, а не міфічну українізацію. У 2005/06 навчальному році українською мовою в цілому по країні навчалося 78,2% дітей, російською — 20,7%. Разом з тим у системі освіти зберігаються глибокі якісні диспропорції. В сільській місцевості україномовними є 91,34% шкіл, а в містах частка україномовних шкіл становить лише 61,86%, російськомовних 13,1%, а 24,34% шкіл мають статус двомовних або з україномовними класами.

Для значної частини дітей дитячий садок і школа є єдиним місцем, де вони хоча б частково перебувають в українському мовно-середовищі і мають можливість практикувати українську мову. Слід взяти до уваги, що дуже часто школа залишається україномовною тільки під час уроків, решту ж часу діти та вчителі спілкуються російською мовою. До того ж є підстави припускати, що офіційна статистика про використання української мови в навчальному та виховному процесі у деяких регіонах є відчутно завищеною і не відповідає реальному стану справ. На Сході та Півдні є школи, які юридично мають статус україномовних, але навчальний, а тим більше виховний процес там здійснюється російською мовою. Те саме стосується й дошкільних закладів, у яких за даними Міністерства освіти і науки України, в 2005 р. українською мовою виховувалося 84,2% дітей, а 15,2% — російською.

За офіційною статистикою українською мовою навчаються 82,1% студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації (інститути, університети), російською — 17,7%. Істотно вищими є показники навчання російською мовою в вищих навчальних закладах у Севастополі (95,9%), Криму (92,7%), на Донеччині (65,9%) та Луганщині (56,8%). Дані соціологічних досліджень вказують на високий рівень популярності україномовної освіти. Як показало дослідження компанії Researching Branding Group (з 5 по 15 листопада було опитано 2215 людей в усіх регіонах України за квотною вибіркою за статтю, віком, типом поселення, похибка $\pm 1,1\%$), 57% громадян загалом згодні з тим, щоб їхні діти вчилися в україномовній школі, тоді як 20% в цілому з цим не згодні. Міністерству освіти і науки України потрібно налагодити проведення щорічних науково-практичних конференцій, присвячених практиці викладання української мови та використання її в навчальному процесі в проблемних регіонах. Узагальнивши досвід, отриманий у ході таких конференцій, слід розробити рекомендації

для відділів освіти на місцях, передбачити організаційні й фінансові можливості налагодження прямих контактів між учителями різних районів і областей для обміну досвідом та навчально-методичними матеріалами.

Спільно з НАН України Міністерству освіти і науки України слід провести конкурс експериментальних новітніх концепцій викладання української мови з використанням інноваційних технологій у проблемних регіонах. Помітну користь може принести аналіз методики та вивчення минулого й сучасного досвіду викладання російської мови як іноземної. Його можна використати в практиці викладання української мови російськомовним громадянам України та іноземцям, що навчаються й працюють у нашій державі, чи тим, хто хоче набути українське громадянство.

За погодженням з відповідними органами МОН повинне передбачити можливість представлення переможця щорічного конкурсу «Учитель року» в номінації «Українська мова» до державної нагороди відповідного рівня, а також надання спеціальних призів від спонсорів конкурсу (оргтехніка, путівка на відпочинок тощо).

Варто рекомендувати МОН розширити практику надання вищої освіти в провідних вищих навчальних закладах України з поєднанням спеціальностей українська мова та одна з європейських іноземних мов. Для випускників комбінованих спеціальностей має бути передбачене право викладання обох предметів у навчальних закладах відповідних рівнів акредитації.

Для поліпшення володіння українською мовою на спеціальностях гуманітарного профілю рекомендувати викладання частини предметів (історія України, географія, основи права тощо) у російськомовних школах, гімназіях і ліцеях гуманітарного спрямування, а також на спеціальностях «російська мова й література» в системі вищої освіти українською мовою.

Доцільно запровадити щорічний звіт вищих навчальних закладів зі статусом національних університетів в МОН про використання української мови в навчальному процесі та суспільному житті закладу. У наступні роки слід розширити коло таких ВНЗ. У навчальних закладах усіх рівнів треба посилити контроль за мовою викладання таких дисциплін, як фізкультура, трудове виховання, основи інформатики, іноземна мова (мова перекладу), де використанню української мови не надається належного значення.

З 2003/04 навчального року в Ужгородському національному університеті та з 2004/05 в Закарпатському угорському інституті ім.Ф.Ракоці, де здійснюється підготовка вчителів для угорських шкіл Закарпаття, запроваджено як одну з навчальних дисциплін «Методику викладання української мови як державної в школах з угорською мовою навчання». Міністерству освіти і науки України варто зібрати відомості по всій державі про підготовку вищою школою фахівців для викладання української мови та літератури в школах з іншими, ніж українська та російська, мовами викладання, вивчити й узагальнити їх досвід та зробити його загальним надбанням. Такого ж вивчення й узагальнення заслуговує й практика викладання української мови в державах (насамперед сусідніх з Україною), де компактно проживають значні українські спільноти (Молдові, Словаччині, Росії тощо).

Зважаючи на незадовільну якість української мови підручників, навчальних посібників, навчальних радіо- і телепрограм, відео-матеріалів, електронних продуктів тощо, МОН варто запровадити лінгвістичний моніторинг якості дидактичних і навчально-методичних матеріалів із оприлюдненням його наслідків у ЗМІ.

Треба розпочати системну роботу з підготовки вихователів мережі дошкільних закладів, психологів, класних керівників та академічних наставників середньої і вищої школи до виховання в учнів культури міжмовних відносин. Управлінням та відділам освіти на місцях через заклади післядипломної освіти, інститути вдосконалення вчителів та методичні об'єднання доцільно провести спеціальні курси, семінари, а науково-дослідні установи МОН та НАН України мають надати їм необхідне наукове та навчально-методичне забезпечення. Для цього слід передбачити в установах МОН семінари з основ мовного етикету та правил мовної поведінки для педагогів і психологів дошкільних закладів, середньої та вищої школи, підготовку для них навчальних програм та посібників.

Науково-дослідному підрозділові МОН у співпраці з дослідними установами НАН України потрібно створити емпіричну інформаційну базу для вивчення тих ситуацій, коли мовне питання стає основою конфліктів у навчальному процесі. Дослідивши основні конфліктогенні фактори таких ситуацій, можна виробити педагогічно-психологічні підходи до їх розв'язання, а ще важливіше, для запобігання їм.

Щодо керівництва та педагогічного складу шкіл з українською мовою викладання слід запровадити єдиний мовний режим.

Яких би зусиль не докладали вчителі української мови для формування стереотипів гідної мовної поведінки, якщо учні чують, що українською мовою педагоги користуються тільки на уроці, а в інший час спілкуються між собою, з іншими працівниками школи та учнями російською, чи директор школи в розмові з технічними працівниками (наприклад) переходить на російську мову, то всі зусилля з виховання мовного патріотизму зводяться нанівець. Відповідним підрозділам МОН варто також продумати рекомендований порядок використання мов у школах з двома мовами та довести його до керівництва цих закладів.

Під час проведення шкільних свят (на початку та наприкінці навчального року, до дня вчителя, новорічного свята тощо) стає особливо помітним невміння чи небажання організаторів цих свят, зокрема учителів музики, використовувати український пісенний матеріал. Тому в багатьох українських школах музичний супровід свята стає переважно чи виключно російськомовним («Вместе весело шагать по просторам...», «Учительница первая моя...» тощо). Таким чином відбувається кодування мовної свідомості та підсвідомості майбутніх громадян української держави. Підліткам, що особливо гостро відчувають різницю між формальним і неформальним лідерством, змалку прищеплюється викривлене уявлення про місце української мови й культури в ієрархії цінностей. У подальшому подолати зусиллями шкільних учителів та психологів сформований у ранньому дитинстві стереотип надзвичайно складно, якщо й взагалі можливо.

Тому невідкладним завданням є розробка сценаріїв і літературно-музичного супроводу найрізноманітніших учнівських і студентських свят і забезпечення максимального ознайомлення з ними через управління освіти на місцях та Інтернет. Потрібно також сформувати доступну для користувачів Інтернету відеотеку, де наочно відображалися б варіанти реалізації відповідних сценаріїв для різних вікових груп, створити електронну базу сценаріїв, відеоматеріалів, музичних записів тощо для проведення заходів з відзначення Дня рідної мови, Дня української мови та писемності тощо.

Для координації і системного ведення роботи з інформаційного й навчально-методичного забезпечення потреб різних закладів, установ, недержавних організацій тощо варто заснувати мережу регіональних ресурсних центрів «Українська мова». Їм можна доручити створення відеотек кращих тематичних уроків та навчальних занять з української мови для різних вікових груп, проведення

конкурсів електронних ігрових програм, орієнтованих на зміцнення навичок володіння українською мовою для застосування як дидактичного матеріалу в навчальному процесі і т. п.

Міністерству культури та Міністерству освіти і науки слід започаткувати щорічний національний конкурс на кращу дошкільну, шкільну і студентську пісню українською мовою з широким висвітленням у ЗМІ результатів конкурсу й гідним нагородженням його переможців. Наступним завданням є популяризація через ЗМІ та іншими способами українських дитячих та молодіжних шлягерів.

Низку заходів МОН повинно провести спільно з іншими відомствами, наприклад, Міністерствами оборони, внутрішніх справ, надзвичайних ситуацій тощо, в системі яких є навчальні заклади, що потребують методичної допомоги щодо використання української мови в навчально-виховному процесі. Силами МОН та залучених відомств потрібно провести моніторинг зазначених навчальних закладів для оцінки стану використання української мови в навчальному процесі та невідкладних потреб його навчально-методичного й кадрового забезпечення.

Через опитування учительської та учнівської аудиторії, в тому числі через Інтернет, слід скласти список підручників та посібників, що відсутні в українському варіанті, для навчальних закладів усіх рівнів акредитації та визначити пріоритети в організаційно-фінансовому забезпеченні їх невідкладної підготовки й опублікування. Невідкладним завданням є створення інтернет-бібліотеки з української літератури, а в складі українського лінгвістичного порталу — фонду тлумачних, перекладних, термінологічних, енциклопедичних та інших словників і довідників. На допомогу районним методичним об'єднанням учителів створити національний електронний каталог видань з питань вивчення та викладання української мови у загальноосвітніх навчальних закладах та відповідні підкаталоги для окремих областей (за фондами обласних та районних бібліотек). Спільно з Міністерством культури МОН має забезпечити комплектування українською літературою бібліотек різного рівня підпорядкування (обласних, міських, районних тощо) і фінансування закупівель українських книжок та підручників

Міністерство в справах молоді, сім'ї та спорту спільно з МОН має надавати цільову підтримку молодіжним організаціям, таким як «Пласт» і подібним, до програмних завдань яких належить плекання української ідентичності, мови й культури, а також

сприяти налагодженню міжрегіонального обміну молодіжними групами для спільної організації дозвілля, відзначення державних, релігійних та інших свят.

Для таких регіонів, як Крим та Донбас, потрібно розробити додаткові заходи для підтримки української мови, зважаючи на особливо низький рівень можливостей здобуття освіти українською мовою. Зокрема, доцільно запропонувати таке:

- забезпечити створення кадрової бази вчителів-предметників, що можуть викладати двома мовами;

- організувати курси з мовної підготовки вчителів-предметників, які працюють або планують працювати в школах та класах з українською мовою навчання;

- ввести спецкурс «Сучасна українська мова» для всіх категорій слухачів курсів підвищення кваліфікації в Кримському республіканському інституті післядипломної педагогічної освіти, розглянути доцільність його запровадження в аналогічних закладах інших регіонів чи областей;

- узагальнити досвід роботи загальноосвітніх навчальних закладів з двома мовами навчання щодо механізму відкриття класів з українською мовою навчання та створення умов для здобуття учнями освіти українською мовою;

- ужити заходів для створення системи безперервної мовної освіти вчителів-предметників, які працюють у школах і класах з українською мовою навчання, для чого переглянути зміст навчальних планів курсів підвищення кваліфікації вчителів, керівних кадрів освіти;

- практикувати щорічне проведення навчальних семінарів з проблем викладання української мови та використання її в навчальному процесі в кожній з областей України;

- шкільним педагогам та психологам проводити роз'яснювальну роботу серед батьків (осіб, які їх замінюють), учнів, громадськості, в тому числі із залученням місцевих засобів масової інформації, щодо конституційного права громадян навчатися державною мовою;

- сприяти створенню та розвитку приватних освітніх закладів з навчанням та вихованням українською мовою.

Держава має піклуватись і про своїх громадян та представників українства, що перебувають поза її межами. Давно вже на часі створення навчально-методичного та дидактичного забезпечення мовних курсів для дітей емігрантів нової хвилі, українських громадян,

які тимчасово виїхали з України. Потрібна також сучасна система дистанційного навчання для батьків, що бажають навчати української мови дітей у країнах поселення. МОН спільно з відповідним управлінням Державного комітету України у справах національностей та міграції мають систематично надавати допомогу українським школам, гімназіям, центрам науки і культури за кордоном у забезпеченні відповідною літературою українською мовою, практикувати проведення спільних з колегами в Україні конференцій і семінарів, підтримувати обмін фахівцями, інші заходи.

Сфера масової культури і шоу-бізнесу, включно з кінематографом, відіграють особливу роль у мовному житті суспільства, оскільки вона має потужний вплив на молодіжну аудиторію і є ефективним знаряддям тиражування мовних зразків і стереотипів мовної поведінки.

Пряме втручання державних органів у мовні пріоритети митців суперечить принципам свободи творчої діяльності й засадам громадянського суспільства. Проте влада має право вдаватися до заходів підтримки тих напрямів масової культури, які є пріоритетними в контексті актуальних завдань культурного будівництва. У заявах декого з противників підтримки україномовної естради про те, що російська мова, мовляв, має більшу споживчу популярність і тому перемагає українську в природній конкурентній боротьбі, явно вчувається відлуння соціального дарвінізму, адже такий вибір публіки має насамперед соціально-зумовлену, а не індивідуально-смакову природу. У цьому контексті доцільно згадати відомі соціально-психологічні експерименти американських учених К.Кларк та М.Кларка: коли дітям негрів пропонували вибирати між чорношкірими й білошкірими ляльками, вони зупиняли вибір на білошкірих ляльках¹⁰, адже все те, що пов'язувалося з білими американцями, сприймалося за краще, вище, досконаліше.

Ініціювання й проведення творчих конкурсів на зразок «Червоної рути» перших років її існування та їх інформаційна підтримка державою, надання артистам можливостей творчого стажування в зарубіжних мистецьких центрах і т.п. можуть стати дієвими засобами підтримки української мови через масове популярне мистецтво.

Особливої уваги потребує кінематограф. Парадоксально, але в умовах радянської ідеологічної цензури українське кіно спромоглося на вищі творчі досягнення, ніж за понад півтора десятиліття

державної незалежності. Потенційно прибуткова галузь потребує, однак, потужних інвестицій, перш ніж вироблений нею продукт дасть матеріальну віддачу. Вирішення завдання можливе через залучення до кіновиробництва іноземців на вигідних матеріальних умовах, що передбачали б також виробництво прокатних копій, озвучених по-українськи.

Інтернет — специфічне технологічне середовище, яке водночас поєднує в собі багато функцій: надання оперативної інформації про останні події (подібно до традиційних ЗМІ), різнопланова й поліфункціональна довідкова система, засіб спілкування (електронна пошта, чат, інтернет-конференції, форуми і т. п.), рекламне середовище, засіб для здійснення операцій купівлі-продажу, надання різноманітних послуг, видовищно-ігрове середовище тощо. Усі ці процеси відбуваються із застосуванням мови, яка лише в незначній кількості випадків є українською. Сьогодні кількість користувачів Інтернету в Україні стрімко зростає, хоч і поступається поки що аудиторії телебачення й радіо. Важливо не забувати про якісні особливості інтернет-спільноти, зокрема її соціальну впливовість. Великий сегмент у її структурі становлять інтелектуали, журналісти, менеджери й бізнесмени середнього й молодшого покоління, представники творчих професій.

Важливим фактором є те, що Інтернет приваблює дедалі ширшу підлітково-молодіжну аудиторію. Зважаючи на послаблення родини як ланки патріархального устрою, особливо сильного колись на селі, впливовість мовних стереотипів молоді зростає не тільки в країнах Західної та Центральної Європи, але й в Україні. Завдяки ЗМІ та Інтернетові мовна практика молодшого покоління перестає бути явищем суто маргінальним і виявляє тенденцію просування з мовленнєвої периферії до центру¹¹.

З одного боку, Інтернет майже не піддається традиційним методам адміністративного регулювання чи впливу, а з іншого, він, як барометр, відображає зміни й коливання у сфері суспільних настроїв, оцінок, пріоритетів. До справи поширення української мови в Інтернеті варто залучити українських знавців інформаційних технологій, оголосивши для цього конкурс, переможці якого могли б розраховувати на солідні премії та інформаційну підтримку, а також державне фінансування (повне чи принаймні часткове) запропонованих ними проектів.

Доцільно також провести нараду (семінар) з усіма зацікавленими українськими інтернет-провайдерами з широкого кола питань

культурно-мовного, освітнього, інформаційного спрямування. У ході розмови можуть бути сформульовані нові підходи до шляхів і методів розширення україномовного сегмента в мережі. Проведення такої наради матиме сенс, якщо до неї буде залучено високопосадовців, принаймні на рівні заступників міністрів з дотичних міністерств, а також віце-прем'єра з гуманітарних питань.

Варто обговорити доцільність заснування для школярів українського аналога російського сайту «Летописи», наприклад, для проведення конкурсу енциклопедичних статей за різними номінаціями на зразок: «Дозвілля в Україні: еволюція уявлень протягом ХІХ–ХХ ст.», «Богдан Хмельницький і його західноєвропейські сучасники» тощо.

При національних університетах (для початку), а також інших вищих навчальних закладах мають бути створені центри дистанційного навчання за програмою «українська мова», орієнтовані як на українського, так і на закордонного користувача.

Система влади

За прикладом Росії варто розробити кваліфікаційні вимоги щодо використання державної мови державними службовцями, а також методiku запровадження цих нормативів у практику та систему контролю за їх дотриманням. Центри перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників державних підприємств, установ та організацій при облдержадміністраціях повинні вжити заходів для поглиблення знань з української мови та розширення її використання під час виконання державними службовцями посадових обов'язків.

Необхідно вирішити, хто має порушувати питання про притягнення до дисциплінарної та юридичної відповідальності винних у грубих порушеннях законодавства стосовно української мови чи інших мов України.

Доцільно залучити представників академічних та освітніх установ, неурядових організацій та ЗМІ до спостереження за тестуванням на знання української мови тих, хто набуває громадянства України, за якістю тестових завдань і самих методик тестування. Враховуючи міжнародний досвід, варто запровадити практику проведення семінарів та інтернет-конференцій для фахівців системи тестування.

Інші сфери мовної практики

Важливим стимулом для розширення вжитку української мови стали законодавчі норми, що зобов'язують користуватися нею у сфері реклами та маркування товарів. Однак непоодинокі порушення цих законів помітні кожному небайдужому спостерігачеві. Тому слід налагодити систему контролю за дотриманням відповідних законодавчих норм і визначити відповідальність за їх порушення.

Ефективної підтримки законодавців та посадових осіб на місцях потребує книговидавництво і розповсюдження книг. З особливою гостротою постає ця проблема в регіональному вимірі: українську книжку, зокрема дитячу, дуже важко придбати не тільки на Сході й Півдні, а навіть у районних і сільських книгарнях центрального регіону.

Установи, що відповідають за реєстрацію прав інтелектуальної власності, інші вповноважені органи мають подбати про те, щоб бухгалтерські комп'ютерні програми, електронні меню побутових приладів, дитячих іграшок та інші електронні продукти для масового користувача існували й поширювалися в українському варіанті, з яким можуть співіснувати й іншомовні редакції цих програм.

Міністерство транспорту, відповідні підрозділи місцевих адміністрацій мають контролювати, щоб написи на дорожніх показниках, назви вулиць і площ, тексти вивісок на державних і публічних закладах і установах були українською мовою. Важливе значення має також затвердження нормативів відтворення українських власних назв латинкою. На жаль, сьогодні на багатьох дорожніх показниках України поруч з українським написом, наприклад, ХАРКІВ, МИКОЛАЇВ, можна побачити латинізовану російську, а не українську назву — KHARKOV, NIKOLAEV тощо. Мовно-інформаційний простір — це свого роду символічний державний кордон, і його лінгвістичне маркування не повинно залишати місця для сумнівів, до якої держави належить відповідна територія.

Для забезпечення наукового підґрунтя мовної політики доцільно створити в Інституті мовознавства НАН України підрозділ, що спеціалізувався б на вивченні теоретичних і прикладних проблем мовної політики, здійснював систематичний аналіз мовної ситуації і давав практичні рекомендації на близьку й віддалену перспективу.

¹ *Hindley R.* The death of the Irish language. A qualified obituary. — London — New York, 1990. — P. 253.

² За переписом населення 5–14 грудня 2001 р. українську вважають рідною мовою 67,5% громадян, російську — 29,6%.

³ *J.A.Fishman, Language and Ethnicity // Language, Ethnicity and Intergroup Relations, (Ed.by. Howard Giles) — London — New York — San Francisco. — P. 21.*

⁴ Згідно з рішенням Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р №10 рп/99 про офіційне тлумачення Ст. 10 Конституції України поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття «конституційний лад».

⁵ Тут і далі соціологічні дані наводимо з дослідження Олега Медведева Мовний баланс в Україні // Сучасність. — 2007. — №9. — С. 69–89.

⁶ http://www.government.ru/government/governmentactivity/rfgovernmentplans/russian_languages_2006_2010/

⁷ *Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. — Clevedon — Philadelphia — Adelaide, 1995. — P. 56.*

⁸ *Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — Львів — Нью Йорк, 1996. — С. 83, 147.*

⁹ http://www.government.ru/government/governmentactivity/rfgovernmentplans/russian_languages_2006_2010/

¹⁰ Див.: *Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму). — Львів, 2003. — С. 60–61.*

¹¹ Про наявність таких тенденцій у сучасній французькій мові, див., зокрема: *Ткаченко О.О. Французька мова на межі тисячоліть (деякі тенденції сучасного стану розвитку) // Мовознавство. — 2002. — №1. — С. 55.*

4.4. Мовний контекст політичної культури і шляхи збалансування комунікативних і символічних функцій мови

Здатність соціуму до самоорганізації й національного самоусвідомлення вирішальною мірою залежить від стану політичної культури. Тональність суспільного діалогу і поведінські реакції визначаються збігом чи незбігом ціннісних орієнтацій, мовних пріоритетів, станом політичної етики. Зрештою, рівень цивілізованості соціуму вимірюється ступенем його готовності чи неготовності формувати загальноприйнятну для більшості громадян систему цінностей і вибудовувати відповідно до неї алгоритм поведінки як на елітному, так і на масовому рівні.

Світова політична наука пережила кілька фаз феєричного піднесення інтересу до феномена політичної культури і такого ж різкого спаду цього інтересу. Існують сотні визначень політичної культури — від її розгляду як індикатора зрілості соціальних колективів до зображення її лише у вигляді концепту, абстракції, умоглядної теоретичної конструкції. Саме поняття «політична культура» оголошується то надто вузьким, то надміру «заїждженим» і аморфним; оціночне ставлення до нього варіюється в діапазоні від «популярного і спокусливого» концепту (Д.Елкінс і Р.Сімеон) до «дегенеративної дослідницької парадигми» (Д.Лейтін). На думку Р.Формізано, «політична культура» належить до числа «парасолькових понять», слів-пасток, які є модними саме внаслідок їхньої невизначеності¹. Тривають безкінечні дискусії навколо оцінки методологічної придатності цього терміна для аналізу політико-культурних, ідентифікаційних, мовних практик.

Україна не перебуває осторонь загальносвітового процесу: вона також пережила у 90-х рр. минулого століття своєрідний пік інтересу до проблем політичної культури² і помітний його спад у новому тисячолітті. Те, що орієнтаційна сфера політики досліджується у нас менш інтенсивно, ніж інституційна, легко пояснити величезним тиском несправджених очікувань і браком коштів на широкоформатні, хоча б на рівні початку 90-х рр., соціологічні дослідження. Але не можна не бачити «розмиваючого» впливу цього дисбалансу на пошук Україною консолідаційних стратегій як у суто політичній, так і у мовно-культурній сферах.

Не варто, зрозуміло, абсолютизувати роль політичної культури, тим більше можливості цілеспрямованого впливу на її стан.

Політична культура — складний, багатоаспектний феномен, який до того ж відрізняється значною консервативністю. Поширені уявлення про те, що якоюсь системою заходів можна швидко підняти її рівень, давно спростовані життям. Водночас політичні реалії підтвердили неперехідне значення політичної культури як способу семантичного конструювання політичних комунікацій і вивчення процесу «розуміння» як необхідної умови конституювання політичних та інших ідентичностей. Виявилось, приміром, що проблеми мовного простору і мовної політики, які вважаються в Україні гостро конфліктогенними, неможливо досліджувати поза контекстом політичної культури — з притаманною їй асиметрією орієнтацій, амбівалентністю ціннісних настанов, розбалансованістю владних механізмів тощо.

Як система комунікації, здійснювана за допомогою звуків і символів, мова є головним інструментом пізнання світу і пояснення закономірностей його існування. Вона однаковою мірою виступає і як засіб структурування реальності, і як канал передачі суспільного досвіду. Що ж до сфери політики, то сьогодні вже неможливо відділити систему політичних поглядів від її вербалізованих версій. Політична мова — найбільш зримий, відчутний «на дотик» елемент політичної культури і водночас найточніший маркер ідентичності. Інтерактивне використання мови зіставне за значимістю із демонстрацією сили і навіть із її застосуванням. Мовні особливості здатні істотно впливати на формування тих чи інших відмінностей у політичній культурі, визначати напрям пошуку нових ідентичностей.

Зв'язок мови з політичною культурою значно глибший, ніж уявляється на перший погляд. Від символічної функції мови прокладається місток до символічної політики як особливого різновиду політичної комунікації, в якій навіювання стійких символів бере гору над раціональним осмисленням. Мова стала товаром і капіталом, а продукування мовних і політичних символів — своєрідною галуззю виробництва із власним технологічним процесом. Використання естетичних можливостей символу доповнюється семантичним аналізом смислів і стає підґрунтям мобілізаційних технологій. У своїх крайніх проявах символізація політики перетворює останню у різновид шоу-бізнесу, «політичний театр». Наскільки пропоновані «вистави» сподобаються публіці, великою мірою залежить від гнучкості й мобілізаційних можливостей політичної мови.

Виробництво слів-евфемізмів, політичних ритуалів — сильна зброя у боротьбі за владу й статус. Існуючи у двох формах — вербальній і символічній — політична мова диктує правила гри, що ведеться між владою й громадянами. Як елемент політичної культури, мова політики може бути і засобом виховання, і знаряддям маніпуляції свідомістю. Аналіз політичної мови покликаний виявити не лише загальний напрям політики, але й зміст тих ілюзій, міфів, стереотипів, які свідомо «запускаються» в суспільну свідомість і є засобом маніпулятивного впливу.

Майбутнє цивілізації землян величезною мірою залежить від того, наскільки людству вдасться осмислити загрози й виклики, які перед ним постали у зв'язку з уніфікуючим впливом сучасних глобалізаційних процесів на мовний світ соціумів. Триумфальна хода англійської мови, яку нині вважають рідною понад 400 млн. чол. і ще понад мільярд використовують як другу або третю — свідчення тієї ваги, якої набуває в сучасному світі комунікативна функція мови. Світ, який над усе цінує миттєве переміщення інформації, природно, тяжіє до мовного універсалізму. Як точно підмітив І.Дзюба, питання про владу мови над особою і про можливості впливу на сферу мовних уподобань на початку нового тисячоліття постало як одна з ключових онтологічних та гносеологічних проблем. Інноваційні пошуки стрімко переміщуються в гуманітарну сферу, і сама мова швидко набуває технологічного статусу³.

Водночас виникає інша проблема: як сполучити цю «технологічність» із захистом природного мовного середовища і забезпечити виконання мовою її другої, не менш важливої — символічної і культуроформуючої — функції? Адже мова, за М.Гайдегером, це той «дім буття», який водночас захищає етнічний суверенітет від нівелюючого впливу цивілізації і забезпечує міжпоколінські зв'язки й передачу духовного досвіду. Вона виступає як єдино можливий надійний семантичний фундамент духовної культури й культурної ідентичності, як важлива ланка в ланцюгу історичної наступності.

Очевидно, що комунікаційна й символічна функції мови перебувають у складному, нерівноважному зв'язку. Як засіб комунікації мова тяжіє до якомога ширшої універсальності й уніфікації. Символічна функція мови ґрунтується на захисті ідентичності і тому стимулює зведення бар'єрів на шляху уніфікаційних процесів. Потреби взаєморозуміння, які обслуговує комунікативна

функція мови, і завдання збереження самобутності, на сторожі яких стоїть її символічна функція, не входять між собою у суперечність лише у моноетнічних, одномовних суспільствах. В умовах поліетнічності й полікультурності, які є нормою в сучасному світі, ці дві функції більшою чи меншою мірою суперечать одна одній.

Складна взаємодія універсалізму і обстоювання самобутності, універсалістської етики та етноетики становить спеціальний предмет дослідження цілого ряду відгалужень соціогуманітаристики — від культурної антропології до політичної лінгвістики. Відкритість політичного простору для нових комунікацій, взаємопроникнення інституційних запозичень покликало до життя поняття «транскультурація» (Ф.Ортіс), а діалог транскультурних об'єктів розглядається як найбільш прийнятний шлях мінімізації конфліктності у гетерогенних соціумах. «Універсум відмінностей» досліджується під кутом зору співвідношення демократії і свободи, функціональності і відкритості, у складному контексті взаємодії західної і східної цивілізацій, з врахуванням особливостей протестного реагування у різних культурах. Різне посилення фундаменталізму на Сході змусило всерйоз замислитися над джерелами полі- і мультикультурності, релігійної нетерпимості, небезпеками політизації мовного простору.

Поняття полі- і мультикультурності часто ототожнюють. Це не зовсім коректно, і не лише тому, що першим зазвичай позначають об'єктивний стан речей, а другим — відповідну політику. Останнім часом у соціогуманітаристиці дедалі більше утверджується погляд на мультикультурне і полікультурне суспільства як відмінні моделі організації етнополітичної сфери. Мультикультуралізм виходить із ліберальних трактувань суспільства як спільноти індивідів, які віддають перевагу соціокультурним чинникам самоідентифікації на основі персоноцентризму. Що ж до полікультурності, то вона закорінена в соціал-демократичній традиції і трактує суспільство як суму етнічних громад, що виступають носіями колективних прав. Коли говорять про «мультикультурне» суспільство, мають на увазі насамперед регульований простір відмінностей, ідеологічні настанови і дії в рамках формули «інтеграція без асиміляції». До такого розуміння мультикультуралістських проєктів сегментовані, поляризовані соціуми ще мають «дорости», і поза безперервним суспільним діалогом розв'язання цього завдання уявляється проблематичним. Мультикультуралізм розглядається, отже, як інструмент мінімізації конфліктності,

провокованої поліетнічністю, і в кінцевому рахунку виступає як «спроба стабілізації полікультурного суспільства»⁴.

У цьому контексті феномен транскультурації розглядається як символ відкритості полікультурного суспільства, пов'язаної з творенням нового простору соціальності й публічності, постійним пошуком шляхів узгодження групових інтересів, діалогом культур і мов. Сама мова при цьому розглядається як частина комунікаційної сфери й чинник міжгрупової і міжособистісної взаємодії. У соціальну сферу вона входить як сублімація колективного досвіду і як частина культури.

З другого боку, реалії сучасного інформаційного суспільства підживлюють усвідомлення того, що глобалізаційним процесам протистоїть виразна тенденція до своєрідної диверсифікації — чіткого окреслення спільнотами власного культурного простору зі спробами захистити його від натиску уніфікації й стандартизації. При цьому культурно-ціннісні параметри, які об'єднують ту або іншу локальну спільноту, здатні виступати не лише як маркер, а й як ресурс. У процесі складної взаємодії глобального і локального, інтеграції та фрагментації виник цілий ряд нових, «гібридних» термінів, зручних для аналізу сумісності/несумісності, біполярності, соціального кентавризму. Найбільш уживані серед тих, які стосуються політико-культурної сфери — «глокалізація» і «фрагмеграція». За їх допомогою ведеться пошук можливостей для переведення взаємовиключності у русло взаємодоповнення.

Мові як символу належить особлива роль — адже саме вона створює унікальне макрополе для духовної життєдіяльності нації і забезпечує її культурний суверенітет. Серед багатьох класифікаційних ознак, які відрізняють один народ від іншого, класифікація за мовою є найточнішою. Мовний код — найчіткіший маркер культури. Водночас мова є найбільш виразним символом боротьби націй та етнічних груп за підвищення власного суспільно-політичного статусу.

Кожна з приблизно шести тисяч мов, якими спілкуються люди на планеті, містить кодовий елемент, притаманний лише їй. Її зникнення означало б втрату, яку неможливо компенсувати. А можливість втрати у недалекій перспективі більшості нині функціонуючих мов зовсім не гіпотетична. Існують прогнози, за якими на середину ХХІ століття зникне близько 90% наявних мов⁵. Багато країн уже сьогодні витрачають великі суми на використання

сучасних аудіовізуальних засобів (звукозапис, відеофільми) для фіксації індивідуальних рис культур і мов, що зникають, здійснюють справжні технічні революції у галузі автоматичного перекладу і т. п. Сучасне людство несе перед майбутніми поколіннями відповідальність за безповоротну втрату бодай якоїсь частини багатобарвності світу, що його оточує.

Зрозуміло, що незбіг комунікативних і символічних функцій мови повсюди в світі створює чимало ускладнень. У ЄС статус офіційних і робочих мов мають мови усіх держав-членів; його офіційний мовний режим — мультилінгвізм, «єдність у багатоманітності». Однак в інституціях ЄС як робочі у більшості випадків використовуються англійська і французька. Співтовариству доводиться утримувати найбільшу у світі перекладацьку службу — її бюджет становить 2% всього бюджету ЄС (2,28 євро на рік на кожного громадянина)⁶.

Природно, що кожна держава в процесі державотворення тією або іншою мірою стикалася з політичними проблемами, закоріненими у мовній сфері. Надання мові у ХІХ ст. ідеологічного значення, зазначає Кеннет Д.МакРей, справило сильний вплив на шляхи формування держав протягом усього наступного періоду. Мова часто виступала як поділяючий фактор; вибір офіційної мови чи мов у багатьох випадках перетворювався у серйозну політичну проблему. «У цьому розумінні багатомовні суспільства можна розглядати як субкатегорію плюралістичних суспільств, що мають мовні, расові, релігійні чи інші ознаки етнічного чи культурного партикуляризму». Для аналітичних цілей К.МакРей ділить сучасні багатомовні держави на три групи, яким притаманні: 1) домінуюча мова і одна чи кілька мовних меншин; 2) дві або кілька порівнянних за чисельністю груп; 3) крайня мовна дробність. Для країн першої групи основна політична проблема полягає у справедливому поводженні з меншинами, для другої найважливіше — зберегти міжгрупову рівновагу і політичну стабільність, для третьої центральною проблемою є ефективні комунікації за допомогою якоїсь спільної мови⁷.

Україна за цієї класифікацією належить до другої групи, і, отже, головна проблема для неї — збереження міжгрупової рівноваги як передумови політичної стабільності. Але вона має і свій специфічний «больовий вузол» мовних проблем — спадок викривленого мовного простору, що створює диспропорції у формально-правовому і фактичному становищі титульного етносу, звужує

суспільні функції державної мови. Диспропорції, які історично склалися, мають тенденцію до поглиблення внаслідок дії суб'єктивного чинника — нестримної політизації мовної сфери, насадження викривлених авто- і гетеростереотипів. Штучно створюється уявлення про конфліктний характер мовної взаємодії (аж до тези про «боротьбу мов»), причому це робиться або в руслі національного романтизму, або в контексті політизованого монолінгвізму. Завдання забезпечення державній мові гідного статусу і належного поля впливу не може бути розв'язане поза контекстом деполітизації мовного простору і деміфологізації відповідного пласту суспільної свідомості.

Незалежна Україна успадкувала від Радянського Союзу комплекс політико-культурних проблем, пов'язаних з уніфікаторським і русифікаторським спрямуванням мовної політики правлячої партії. Такий її напрям за радянських часів старанно маскувався, оскільки паралельно прокламувався захист національних форм культури. Україна пережила кілька хвиль мовної «українізації», які, однак, не позначилися суттєво на розширенні суспільних функцій української мови. Глибоко закорінена російська мовна експансія підтримувала ставлення до неї в суспільстві у кращому разі як до необхідного «святкового антуражу», а у гіршому — як до непрестижної й маловартісної мови села та невеликого прошарку диваків-інтелігентів. За висновками соціолінгвістів, одна лиш російськомовна атмосфера міст породила стійкий ефект мовного диктату середовища: саме вона «зробила російську мову мовою пристосування, а українську — мовою протистояння»⁸. Звідси своєрідний «страх перед мовою і за мову» як психоконкомплекс сучасного українця, зворотним боком якого є істеричне мовне місіонерство»⁹.

Подвійні стандарти радянської мовної політики неминуче мали опинитися в епіцентрі дисидентського дискурсу «перебудовної» доби. Ініціатором руху за відродження української мови виступили письменники, чим пояснювалася величезна емоційна напруга дискурсу. Від концептів «духовного Чорнобиля» та «мовного придушення» легко перекидався місток до загрози національному буттю України. Оскільки метафора Чорнобиля мала виразне антиросійське спрямування, російськомовність, як правило, подавалася в категоріях «манкуртизму», «яничарства», чим у суспільство вносився небезпечний вірус розбрату. А проте будемо справедливими: надання українській мові статусу державної

у 1989 р. навряд чи могло б відбутися, якби тема розширення суспільних функцій української мови не прозвучала у дисидентському дискурсі на повний голос.

Закон про мови в Українській РСР, прийнятий під тиском громадськості у 1989 р., кардинально розв'язав проблему державності української мови і заклав міцний фундамент для розширення її суспільних функцій. Формулу державної мовної політики, знайдену в ході «навколотовного» дискурсу, фахівці-конфліктологи характеризують як компромісну, єдино можливу в умовах підпорядкованості республіки союзному центру¹⁰. Визнання життєдайності та суспільної цінності усіх національних мов сполучалося в ній і з утвердженням державного статусу української мови як одного з вирішальних чинників національної самобутності українського народу, і з кваліфікацією російської мови (поряд з українською) як мови міжнаціонального спілкування народів СРСР.

Уперше держава не лише прокламувала цінність мови як національного надбання, але й брала на себе зобов'язання виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної. Наголос на виборі мови міжособистісного спілкування громадян України як їх невід'ємному праві засвідчив демократизм Закону. Це загальне положення підкріплювалося зобов'язаннями держави створити необхідні умови для розвитку і використання мов усіх національностей. Фіксувалася неприпустимість мовної дискримінації, будь-яких привілеїв чи обмежень прав особи за мовною ознакою.

Утім, демократичний закон мав і свої вади: він не вимагав обов'язкового знання службовцями української мови, не був підкріплений належною системою механізмів впровадження. А головне — в Законі не були належним чином враховані консервативність політичної культури, особливості регіонального світосприймання, комунікативна потужність тогочасної української мови.

Після здобуття незалежності Україна почала здійснювати власний національний проект і в ідеалі дістала можливість вибудовувати мовну політику без будь-якого зовнішнього тиску. Але оскільки фундамент незалежності зводився на основі неприродного компромісу радянської номенклатури і вчорашніх дисидентів, переважно націонал-патріотичного спрямування, досягти консенсусу у визначенні пріоритетних цінностей і шляхів подолання

травмуючого досвіду не вдалося. Той факт, що п'яту частину українського соціуму становила урбанізована, з високим інтелектуальним потенціалом спільнота етнічних росіян, робив природною для України мовну модель партнерства за зразком канадської. Але, як дотепно констатує угорський соціолог П.Тамаш, одне лиш засвоєння українського політичного дискурсу коштувало колишній номенклатурі неабияких особистих зусиль, отже, «на оновлення змісту і стилю залишився цілком обмежений енергетичний запас»¹¹. Вона легко віддала ідеологічну ініціативу в руки націонал-демократів, унаслідок чого в основу вітчизняної моделі націєбудівництва закладався принцип етноцентризму, хоча й без виразних ознак етнічного супрематизму. Зрештою, викристалізувалася етнотериторіальна модель етнополітики, яка виходила із завдань формування нової української ідентичності одночасно за територіально-громадянським і етнічним принципом.

Хоча спроба певної частини еліти нав'язати суспільству етнічну (закриту) модель націєбудівництва із значними перевагами для титульної нації не увінчалася успіхом, половинчастість і невизначеність справила негативний вплив на консолідаційний потенціал політичної культури. Орієнтація на цінності мовного націоналізму гальмувала процес вироблення громадянської моделі функціонування соціуму. Поєднання принизливої ідеологеми «виживання» з обернутими в минуле конструкціями «національного відродження» не сприяло пробудженню енергії творення. Що ж до двозначного концепту «розбудови держави», то він втрачав свій конструктивний потенціал у міру того, як держава виявилася неспроможною забезпечити для переважної більшості населення хоча б попередній рівень життя.

У таких умовах завдання прискореного формування національної (загальногромадянської) ідентичності стали вельми проблематичними, а отже, і концептуалізація мовної політики на порядок ускладнилася. Дезорієнтованість соціуму породила у масовій свідомості еkleктичну суміш протилежних за своєю природою норм і цінностей — ліберальних, націоналістичних, залишково радянських, внаслідок чого політична культура набула виразних ознак псевдосинкретизму і регіональної поляризації. Проблеми мови, які у здоровому суспільстві є пріоритетними лише для тієї невеликої частини суспільства, що сприймає мову як екзистенційну цінність, стали відігравати роль розмежувального бар'єра, групування за ознакою «наші — не наші». Зрештою, це відкрило

шлях нестримній політизації мовного чинника і перетворило мовну сферу на арену ідеологічного протиборства й маніпулювання масовою свідомістю.

Постраждали від такої політизації обидві найважливіші функції державної мови — і комунікативна, і символічна. Україна не зуміла швидко увійти (якщо не звертати уваги на безграмотні вивіски) в англomовний комунікативний простір, а з російським демонстративно поспішала розстатися. Це спричинило розрив багатьох налагоджуваних десятиріччями культурних зв'язків, збіднило палітру взаємообмінів інформацією. Особливо негативно такий стан позначився на науковій сфері, для якої замкнутість в одномовному просторі згубна. Що ж до символічної функції, то за умови відсутності в соціумі узгодженого бачення пріоритетних цілей і цінностей демонстративна україномовність легко перетворюється в атрибут політико-культурного дизайну, а то й стає засобом боротьби груп за зміцнення своїх статусних позицій. Привласнення на цій основі монополії на патріотизм спритними ділками від політики вкрай негативно впливає на суспільну атмосферу.

Психотерапевти застерігають: слово може діяти як скальпель, і зовсім не випадково психологічна реакція на обговорення проблем мови часто виявляється прямо протилежною очікуваній. Більшість людей болісно реагує на нав'язування їм систем цінностей, стилю життя тощо. Колишня «радянська людина» ще не позбулася рефлексу пасивного опору будь-якій офіційній, авторитарній «лінії». Тому постійний «захист» мови — чи то української, чи то російської — сприймається як приниження носія цієї мови і викликає спротив у обох мовних груп¹².

Чисто формальний «захист» української мови обертається на свою протилежність, якщо супроводиться вульгаризацією (у дусі модних «новацій» 20-х рр.) усталених понять і дратівливою суржикізацією. Що більше ображає почуття українців: виступ офіційної особи російською мовою чи жахливе калічення нею, аж до спотворення смислу, обох мов? Вишукана російська мова улюблених з дитинства мультфільмів чи безграмотний (до того ж вельми недешевий) дубляж? Оригінальна мовна палітра М.Гоголя чи малозрозумілий переклад з «москальської» на подобу української? Сотні листів на адресу засобів масової інформації свідчать: читач і глядач віддає перевагу автентичності і у своїй переважній більшості не сприймає російську мову як «іноземну». Тоді навіть,

говорячи словами М. Грушевського, «бити по нервах» і збільшувати рефлексивну силу опору «форсуванням того, що легко прийде само собою без такого форсування»¹³.

Ревнителі натискних методів «захисту» української мови зазвичай посилаються на те, що сфера суспільних функцій української мови має тенденцію до подальшого звуження. Це не зовсім так: адже у свідоме життя входить покоління, яке з дитинства навчається українською мовою і не відчуває труднощів у її застосуванні. Хоча, зрозуміло, не можна не бачити й того, що сильному мовно-інформаційному тиску Росії наша країна поки що не може адекватно протистояти. На жаль, і на вісімнадцятому році незалежності державна мова далеко не повною мірою забезпечує належний рівень комунікативної спроможності й символічної самодостатності. Інтегративна здатність української мови блокується побутовою російськомовністю міст і суржиком, який домінує у сільській місцевості; інформаційна — вузькістю українського ринку періодики і російськомовністю багатьох комерційних каналів телебачення; акумулятивна (функція збирання і передачі культурно-історичного досвіду) — вкрай недостатнім фінансуванням усієї сфери культури. Роль мови у процесах державотворення якщо і зростає, то темпами, які навряд чи можуть задовольнити суспільство. Адже навіть високі посадовці часто демонструють або нездатність, або небажання оволодіти державною мовою хоча б у тому обсязі, в якому володіють російською.

Застосування соціологічних методів і спеціальних соціально-психологічних підходів дає змогу досить точно відтворювати політичний вимір лінгво-етнічної гетерогенності і навіть вимірювати комунікативну потужність мови. Київський міжнародний інститут соціології з 1991 р. опитав понад 340 тисяч респондентів, щоб з'ясувати ступінь відповідності етнічних і мовних уподобань населення країни, у тому числі в регіональному розрізі. Виявилось, що через поширеність русько-української етнічної гетерогенності етнічна структура українського суспільства істотно відрізняється від її представлення в офіційній статистиці. Лише близько 58% дорослих є етнічними українцями з українських родин, моноетнічних щонайменше у двох колінах, і лише 10 відсотків за такою ж ознакою можна віднести до етнічних росіян (для розрізнення етнічного і правничо-громадянського смислів було введено термін «руський» на означення людини російської національності). Водночас близько 28% дорослого населення належать до етнічно

гетерогенних родин, у тому числі 19% — до русько-українських. У 2001 р. кожен п'ятий українець зафіксував відчуття своєї належності також і до «руських», а серед офіційно зарахованих росіянами двоє з п'яти заявили про те, що вважають себе за національністю тією чи іншою мірою також і українцями.

Ці спостереження дали підставу соціологам запровадити науковий поділ громадян на моноетнорів — тих, хто ідентифікує себе лише з однією етнічною групою, і біетнорів — тих, хто ідентифікує себе тією чи іншою мірою з двома етнічними групами або не надає своїй етнічній належності суттєвого значення. Показово, що навіть серед моноетнорів близько 31% — російськомовні. З урахуванням самоідентифікацій було встановлено, що в Україні живе приблизно 62% моноетнічних українців, 23% біетнічних українців, 10% моноетнічних «руських» і 5% представників інших етнічних груп. З'ясувалося також, що чим більша в регіоні частка біетнорів, тим більша у ньому і частка російськомовних українців і, відповідно, прихильників надання російській мові статусу другої державної чи місцевої офіційної. За цим же принципом поділялися й електоральні симпатії — довіра виборців залежить від поділюваних з політиками національних почуттів.

Застосований під час цих же опитувань критерій звичності тієї чи іншої мови в регіональному розрізі також дав цікавий результат. Виявилось, що лише у західному регіоні українська мова є більш звичною, порівняно з російською, для 98% мешканців. У північно-західній частині ця цифра теж висока — 79%. Але у південно-східній частині ситуація зовсім інша — тут 92% віддають перевагу російській¹⁴.

Близько 82% україномовних українців не підтримує вимогу про надання російській мові статусу другої державної, і їх легко зрозуміти. Комунікативна потужність української мови ще не є достатньо високою; науково-технічна сфера, медицина, військова справа, спорт досі не мають належного лексикографічного забезпечення. У цих умовах існує реальна небезпека розмивання уже освоєного україномовного простору. Та й нерозумно було б, приміром, запроваджувати офіційне вивчення російської мови у тих регіонах, які є майже повністю україномовними і в яких драматичні події історії створили стійкі упередження проти російської мови — аж до вимог усунення її з офіційного вжитку в усій Україні.

Інша річ — необхідність врахування природних потреб російськомовних громадян Південно-Східної України. Коли говорять

про ці потреби, розмова вводиться, як правило, в русло відсутності будь-якої дискримінації російської мови і її домінуючих позицій в інформаційній, культурній, освітній сфері Криму чи Донбасу. Це неспростовний факт, але ж справа не лише у комунікативній потужності російської мови у цих регіонах. Важливий нюанс полягає якраз у емоційній прив'язаності і символічній функціональності. Відомий канадський українознавець Д.Арель точно підмітив, що мова у цьому разі діє як засіб репрезентації системи цінностей, кодів і значень; вона виступає у ролі лінзи, що відфільтровує, відбирає й інтерпретує інформацію. Мешканців Сходу й Півдня драгують постійні натяки щодо недорозвинутості їхньої національної свідомості чи нездатності зрозуміти власні інтереси. Вимоги надання російській мові статусу другої державної лунають не тому, що мешканцям Південного Сходу не дають вільно користуватися своєю мовою — останні хочуть мати символічне підтвердження того, що вони в українській політиці значать стільки ж, скільки й громадяни Центру й Заходу. Тільки на основі визнання їх «такими, які вони є», можливе, за Арелем, «залучення відокремленого» у сферу української політики¹⁵.

«Материнська» мова повсюди в світі виступає в ролі найважливішого інструменту «первинної соціалізації» і саме внаслідок цього зберігає здатність організовувати процес мислення особи упродовж усього її життя. «Вторинна соціалізація» може змінити природний напрям цього процесу — у тому разі, якщо у індивіда виникає потреба увійти у поле іншої культури задля здобуття вищого соціального статусу або з якихось інших причин. Але і в цьому разі людина надовго зберігає, бодай на підсвідомому рівні, прив'язаність до рідної мови, місцевого культурного колориту і відповідних традицій. Як правило, вона опирається будь-якому вторгненню у цю інтимну сферу свого буття, сприймаючи його як дискримінацію.

Вітчизняні фахівці у галузі соціальної психології уважно вивчають здатність мови задавати своєрідний «колективний патерн» світобачення на рівні особи й групи, у тому числі в регіональному вимірі. Комунікативна потужність мови досліджується окремо у різних сферах — політичній, освітній, інформаційній, культурній, науковій, бізнесовій, на рівні міжособистісного та міжетнічного спілкування. Приміром, співробітники Інституту соціальної та політичної психології АПН України здійснили опитування 1800 студентів у 9 областях України, причому запитання перед-

бачали десятки можливих ситуацій вибору мови як засобу спілкування — від виступів на офіційних зібраннях до освідчення коханій дівчині. Виявилось, що студентська молодь країни переважно двомовна, але для молоді західних регіонів більш зручно є українська мова — у навчально-діловій сфері та сфері медіа-новин їй віддали перевагу від 88,8 до 93,4% респондентів, у сфері медіа-розваг — 50,1%. У Східній Україні картина виявилася протилежною — тут російська впевнено домінує у сфері міжособистісної комунікації (83,3%), у навчально-діловій сфері й сфері мас-медіа відповідні показники становлять 73,5 та 70,2%. Своєрідним «буфером» виявився регіон Центральної України, де обидві мови ситуаційно майже однаково зручні для студентської молоді. Утім, у навчально-діловій сфері українська явно переважає (61,5% проти 23)¹⁶.

Отже, двомовність (білінгвізм) органічно притаманна українському соціуму, насамперед його молодому і освіченому сегменту. Добре це чи погано? З погляду впливу на стан політичної культури — безумовно добре. Двомовність — чинник інтелектуального збагачення й духовного розкріпачення людини, вона розширює кругозір і водночас допомагає позбутися комплексів національної мегаломанії, психологічного нарцисизму. Долучаючись до світу іншої культури, людина стає більш толерантною, більш сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. Зрозуміло, що у цьому процесі є й свої підводні рифи, особливо коли йдеться про близькостпоріднені мови. Небезпека «суржикізації», приміром, стає реальною у тих українських школах, в яких російськомовні учні поза навчальним процесом переходять на російську. Але це вже справа якості навчання і відповідної вимогливості.

Інша річ — т. зв. «офіційна двомовність». Цим терміном зазвичай позначають напрям державної політики, спрямований на коригування мовного простору і відповідне закріплення статусу мов у правовому полі. Вище вже йшлося про небезпеку будь-яких різких рухів у цьому напрямі у вітчизняному контексті. Поки комунікативна спроможність української мови у значній частині регіонів поступається російській, надання російській статусу другої державної здатне значно звузити суспільні функції української мови. Що ж до надання російській мові статусу регіональної в місцях компактного проживання росіян, то тут в ім'я громадянського спокою владі варто більш рішуче йти назустріч бажанню громадян.

На основі політичних домовленостей мовні проблеми протягом кількох місяців практично не фігурували у ході гострих дебатів, якими супроводилася політична криза весни–літа 2007 р. Але ефект «відкладення» виявився короткотривалим. Політична криза поглибила кризу ідентифікації, а ця остання неминуче тягне за собою кризу легітимності, кризу участі і цілий ряд інших криз. Постійний пошук ворогів і «дружба проти», перманентні виходи за межі правового поля, параліч ряду владних і судових інституцій — усе це вкрай негативно впливає на стан політичної культури і продукує нові соціальні ризики. Особливо небезпечним є формування практики політичних домовленостей на основі розмінів і «пакетів». Коли на ґрунті «негативної солідарності» вимушено домовляються елітні групи з протилежними інтересами й цілями, існує небезпека умисного продукування ризиків і навіть перетворення ризиків на предмет торгу. Енергію соціальної деструкції, яка при цьому виділяється, можна за бажанням спрямувати у будь-який бік. Природно, що в міру наближення дострокових парламентських виборів мовна проблема знов стала своєю рідною «козирною картою» у боротьбі за електорат.

Із сказаного видно, що хоча мовна біполярність є постійним джерелом напруження в українському суспільстві і підживлює міфологеми «розколу», дві майже рівновеликі частини соціуму розмежовані зовсім не за ознаками мови. Напругу в суспільстві створюють багато в чому полярні соціокультурні й зовнішньополітичні орієнтації, і передусім відмінне ставлення до радянської спадщини і до етноцентризму як напрями державної політики. Активізація радикального українського націоналізму відразу ж тягне за собою мобілізацію його антипода — російського націоналізму. Якщо додати до цього сильний політичний і інформаційний тиск владних структур Росії, легко зрозуміти, чому соціальна інтеграція в українському суспільстві пробуксовує.

Те, що часто називають мовним конфліктом чи конфліктом етнічних субкультур, насправді є протистоянням інформаційно-комунікативних стратегій, безпосередньо пов'язаних зі сферою мови і каналами надходження інформації. Це протистояння не є глибоко закоріненим у сферу політичної культури, але відбиває несумісність ідентифікаційних практик. У східноукраїнських ідентифікаційних процесах виразно домінують соціальні й професійні критерії, а у західноукраїнських — етнокультурні й мовні. Корекція інформаційної, культурної і мовної політики,

культурні обміни, систематичний діалог здатні істотно згладити розбіжності, які виникають на цій основі.

Що ж конкретно належить робити, щоб вивести проблему консолідації українського суспільства із глухого кута? Насамперед перестати перетворювати мовні й регіональні проблеми у «смажену страву» української кухні. Але одного цього, зрозуміло, замало. Потребує коригування уся стратегія етнонаціональної політики в напрямі обстоювання ліберальних цінностей персоніцентризму, здорового прагматизму і відмови від спроб формування єдиної нації на фундаменті будь-якого різновиду етнократії. В умовах серйозного розбалансування владних механізмів і наростання протестних настроїв для України як ніколи важливим є оволодіння на всіх рівнях мистецтвом компромісу. А переваги ліберальної культури саме в тому й полягають, що вона розглядає компроміс як цінність, підпорядковану завданням саморозвитку людини і виробленню механізмів взаємодії на основі включення у процес суспільного діалогу якомога більшої кількості громадян. Демократична культура громадянськості ґрунтується на відмові від подвійних стандартів, від поділу на «наших» і «не наших», від абсолютизації «українськості» як чи не єдиного критерію патріотизму.

Очевидна необхідність регулювання мовної політики, але так само очевидно є і неприпустимість натискних форм регулювання мовної ситуації на масовому рівні. Допустимо і навіть необхідно вимагати від державних службовців користування виключно державною мовою у публічній сфері і в ділових стосунках. Але уявляється сумнівним з точки зору впливу на стан політичної культури роз'яснення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. щодо надання українській мові «правового статусу обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя»¹⁷. По-перше, така вимога практично нездійсненна, по-друге, слабо сумісна з демократією. Тому, хоч рішення Конституційного Суду є остаточними, це роз'яснення неодноразово оспорювалося¹⁸.

Сьогодні у владних інститутах держави вже існує чітке усвідомлення того, що підвищувати суспільні функції державної мови потрібно не силовими методами, а в руслі переходу до природних ефективних (економічних, соціальних, культурно-просвітницьких та ін.) заходів впливу, заохочення міжнаціональної культуротворчої гармонізації і взаємопідтримки. Наголошується, зокрема, на «переорієнтації розробки нових законодавчих актів у галузі

мовної політики з охоронних, заборонних, обмежувальних, конфліктопровокуючих позицій щодо побутування російської мови і культури в Україні на позиції забезпечення достойної правоспроможності цієї мови і культури та її використанні в різних сферах суспільного буття»¹⁹.

Щоб зрусифіковані міста заговорили українською, зовсім не потрібно обмежувати чи витіснити російську культуру; треба більше опікуватися усією сферою науки і культури, вивести її на інтелектуальний рівень, гідний української нації. Престиж української мови прямо залежить від рівня розвитку суспільного інтелекту. Необхідно крок за кроком вибудовувати інфраструктуру інформаційно-культурного середовища — мережу продюсерських центрів, національну систему дистрибуції культурної продукції, ефективні механізми захисту інтелектуальної власності, нову систему книговидання й книгорозповсюдження. І паралельно поспідовно розширювати сферу українського мовлення — створювати широку мережу курсів для оволодіння українською, якісні словники і не менш якісні переклади, постійно підтримувати високий інтелектуальний рівень і конкурентоспроможність українського інтелектуального продукту. Українська держава заборгувала культурі і тепер має цей борг нарешті віддати. Фінансування й підтримка українського мовного середовища має бути лише невеликою частиною системи заходів, спрямованих на розвиток культури, інформатизацію освітнього і культурного простору, підтримку національного інтелекту. Тільки на шляху створення цивілізованих ринків культури, і досить нескоро, вдасться надати процесам урбанізації українське обличчя.

Головне, чим повинна опікуватися інтелектуальна еліта — дбати, щоб мовна проблема розв'язувалася не в руслі конфронтаційних підходів, а на шляхах узгодження інтересів і пошуку консолідаційних основ політики. Безумовно, має рацію О.Лановенко: якщо міжетнічна толерантність в Україні може базуватися лише на фундаменті мовної толерантності, то єдиним напрямом оптимальної соціокультурної політики в державі має бути орієнтація на соціокультурну інтеграцію. А це означає, що здійснювана програма соціокультурних перетворень має бути підпорядкована завданню поступового формування єдиної інтегрованої багатомовної культури, яка б органічно об'єднувала всі етносоціокультурні складові країни. При цьому державна політика в етнокультурній сфері повинна вибудовуватися на визнаних і конституційованих

світовою спільнотою, єдиних для всіх учасників політичного процесу, критеріях і стандартах. Альтернативою може бути лише насильницька асиміляція з усіма наслідками, які з неї випливають: порушенням прав і свобод людини, постійними конфліктами на етнічному ґрунті, наростанням соціальної напруженості в суспільстві тощо. Такий шлях відверто протиправний і цілковито безперспективний²⁰.

Політика соціокультурної інтеграції однозначно передбачає відмову від будь-яких засобів емоційного тиску, не кажучи вже про прямі звинувачення. Натомість слід наполегливо шукати способи реального підвищення авторитету державної мови: вона має усвідомлюватися як конче необхідна для службової кар'єри, інформаційного обміну, культурного зростання. Обов'язкове користування українською мовою має стати умовою зайняття посад держслужбовців, освітян. Що ж до неофіційних сфер комунікацій, то тут реанімувати практику «натискної українізації» немає ніякої потреби. За умови грамотної гуманітарної політики, опертої на систему україномовної освіти, закладений у генетичному коді нації мовний потенціал обов'язково себе проявить. Зрозуміло, лише за умови, що мова розглядатиметься не як знаряддя «мовних ігор» чи «мовних війн», а як носій культури, інструмент комунікації, засіб забезпечення духовного зв'язку поколінь. На останньому важливо наголосити тому, що діти — найбільш динамічна категорія серед тих, хто вчиться; процес засвоєння ними мови відбувається легко й природно. А, отже, вчителі мають бути не просто україномовними, але й високоосвіченими і небайдужими. Природно, що це ставить додаткові вимоги перед системою педагогічної вищої освіти.

Про роль науки у забезпеченні комунікативної потужності української мови варто сказати окремо. Доводиться констатувати, що українська соціогуманітаристика не тільки виявилася неспроможною виробити модель мовного розвитку, релевантну викликам доби, але й чимало прислужилася формуванню у суспільстві типу конфліктної мовної свідомості. Лишається сподіватися, що нинішній бурхливий розвиток групи дотичних до лінгвістики субдисциплін, які, кожна своїми методами, досліджують взаємодію соціальних, політичних і мовних чинників, допоможе здолати цей хибний стереотип. Йдеться про соціо-, психо-, етнолінгвістику, лінгвогеографію, лінгвокультурологію — сьогодні це вже оформлені субдисципліни із досить чітко окресленими предметними полями.

Поступово відшукує свою «нішу» у просторі соціогуманітаристики політична лінгвістика, яка, починаючи з 80-х рр. минулого століття, активно розвивається на порубіжжі соціолінгвістики, політичної науки, політичної і культурної антропології. Сьогодні вона вже має оформлений статус субдисципліни на стику політики і лінгвістики, що досліджує мову політики (мовні аспекти відносин влади) і мовну політику (політико-правовий режим мовного життя суспільства). Її предметом виступає уся сукупність політико-мовних відносин, увесь спектр політичних вимірів мовного життя суспільства і мовних вимірів політики²¹. Політична мова в її інтерпретації розглядається не лише як інструмент описання тих або інших політичних явищ, але й як чинник активного впливу на політичний процес шляхом формування ціннісних настанов і поведінських стереотипів. Сучасні уявлення про взаємодію політичної і мовної практик ґрунтуються на визнанні самоцінності пропонованих лінгвістикою методів дослідження мовної діяльності, насамперед методів контент-аналізу та дискурс-аналізу.

Включаючись у дослідження складної сфери міжетнічної взаємодії, політична лінгвістика виконує тут своїми методами завдання прояснення дистанції між словом (намірами) і реальною сутністю політики, насамперед мовної і культурної. Саме їй під силу дослідити ситуативність, змінюваність ідентичностей залежно від контексту політичних відносин і комунікативної взаємодії, складну діалектику націоналізму і патріотизму, запропонувати найменш обтяжені конфліктогенністю засоби захисту культурної, лінгвістичної, етнічної гомогенності.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що Україна внаслідок невисокого рівня притаманної їй політичної культури поки що не готова до засвоєння європейської моделі безконфліктного співіснування національних мов і культур в умовах поліетнічності. Мультикультуралізм як стратегія, ґрунтована на персоніцентристських пріоритетах, входить у суперечність із налаштованістю значної частини еліт на обстоювання традиційних цінностей з ознаками етноцентризму й автаркії. Відсутнє розуміння того, що мовна проблема — це насамперед проблема забезпечення прав і свобод людини і що входження України в європейський простір прямо залежить від її готовності точно дотримуватися духу й букви ратифікованих міжнародних угод, зокрема, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Від того, що мовна взаємодія знову й знову вводить у русло політичного протистояння, програють усі. Дотримання вимог раціональності й справедливості в організації мовного простору — єдино надійний спосіб зменшення політико-культурної біполярності, формування високої культури комунікацій, сучасного розуміння толерантності й політкоректності.

¹ *Формизано Р.П.* Понятие политической культуры // Pro et Contra. — Т. 7. — №3. — М., 2002. — С. 112.

² Див., напр.: Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. — К., 1993; *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие. История, теория и современная практика. — К., 1994; *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична перспектива і сучасні реалії. — К., 1998.

³ *Дзюба І.* Інновації інтелекту. Одухотворена істина чи бенкетування технологій? // Віче. — 2002. — №9. — С. 33.

⁴ *Мальковская И.А.* Глобализация и транскультурный вызов незападного мира // Социс. — 2005. — №12. — С. 4.

⁵ *Иванов В.В.* Гуманитарные науки и будущее современной цивилизации // Общественные науки и современность. — 2007. — №2. — С. 10.

⁶ *Януш О.В.* Языковое измерение межгосударственных интеграционных процессов // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2006. — №4. — С. 155.

⁷ *МакРей К.Д.* Язык и политика // Этнос и политика. Хрестоматия. — М., 2000. — С. 217.

⁸ *Масенко Л.* Державна мова в соціокультурному контексті // Розбудова держави. — 2001. — №1-6. — С. 80.

⁹ *Андрусів С.* Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця // Сучасність. — 1995. — №7-8. — С. 150-151.

¹⁰ Див.: *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004. — С. 518-519.

¹¹ *Тамаш П.* Масові виступи на міських вулицях як жанр політичного карнавалу: можливе тлумачення подій листопада — грудня 2004 року у Києві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — №1. — С. 7.

¹² *Корнієнко А.* Словом — як скальпелем // Дзеркало тижня. — 2007. — 28 квітня.

¹³ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 178.

¹⁴ *Хмелько В.* Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. — 2006. — 24-30 червня.

¹⁵ *Арель Д.* Залучення відокремленого // Критика. — 2006. — Ч. 11. — С. 10-13.

¹⁶ Позняк Д. Комунікативні сфери української та російської мов у регіональному вимірі // Соціальна психологія. — 2007. — №1. — С. 53–69.

¹⁷ Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — №1. — С. 7.

¹⁸ ХХІ век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности. Под ред. О.П.Лановенко. — К., 2004. — С. 341–343.

¹⁹ Кордун О. Аналіз питань щодо врахування радянської спадщини в соціогуманітарній політиці України // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 176.

²⁰ ХХІ век: мир между прошлым и будущим. — С. 331, 421–423.

²¹ Докладніше див.: Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — С. 48–69.

ВИСНОВОК

Дослідження мовної ситуації в Україні та політики влади щодо неї підтвердило, що між вивченням соціальних феноменів та виробленням моделей керування ними є велика відмінність. Стан мовної сфери у нашій країні можна вважати достатньо вивченим. Насамперед, впадає у вічі невідповідність між ставленням до мовного питання більшості населення та рівнем його політичного заострення. Згідно зі соціологічними даними питання підтримки української культури й мови стоїть на 19 місці, а питання про статус російської мови на 16 місці серед 23 найважливіших питань, що турбують громадян держави.

Для більшості населення мовні проблеми відступають на задній план порівняно з питаннями, що стосуються основ повсякденного життя — підвищення рівня зарплат, пенсій, стипендій, зниження цін на продукти, зменшення платні за квартиру, комунальні послуги і товари першої необхідності, боротьба з корупцією і злочинністю, поліпшення медичного обслуговування, подолання безробіття, пенсійна реформа, охорона природи. Тим паче, що в Україні поки не існує комунікативних проблем у щоденному спілкуванні. Поширеними є білінгвізм, можливість самореалізуватися в мовній поведінці поза офіційною сферою тією мовою, якій віддає перевагу сама людина.

Більшість населення вважає цілком виправданим статус української мови як єдиної державної і не відчуває для себе загрози у її подальшому поширенні в різних ділянках суспільного життя.

Звісно, проблеми у мовній сфері існують, але гострота їх варіюється залежно від того чи іншого регіону. В одних із них гостріше реагують на ситуацію з українською мовою, в інших — з російською. Так, у західному регіоні спостегігається велика стурбованість проблемою національної культури й української мови, хоча безпосередньо у цій частині країни стан справ з українською мовою є найбільш благополучним. У той же час цією проблемою переймається незначна частка населення Сходу, Півдня і трохи більше у Центрі країни. Навпаки, у східному і південному регіонах більша стурбованість питанням статусу російської мови в Україні, при тому, що саме там найвищий рівень мовної русифікації. Це означає, що громадяни опікуються не підтримкою тих мов, що перебувають у найгіршому становищі, а утвердженням саме «своїх»

мов, тобто тих, що є для них найбільш звичними, а тому вважаються «прородними».

Така позиція у мовному питанні різних груп населення несе у собі потенціал конфлікту. До того ж цей потенціал намагаються збільшити різноманітні політичні сили, які використовують мовне питання для мобілізації своїх виборців, а також зовнішні сили, зацікавлені у пошуках засобів морально-політичного тиску на українську владу.

Поки що і внутрішні, і зовнішні чинники політизації мовного питання не спричинили громадянського конфлікту. Велику роль у нейтралізації цих факторів відіграє чинне законодавство, що стосується мовного питання. Відповідаючи загалом міжнародним вимогам і враховуючи наявну українську ситуацію, воно загалом успішно виконує функцію регулятора мовної моделі у нашій країні завдяки тому, що забезпечує правові гарантії задоволення потреб основних мовних груп.

Подальше вдосконалення державної мовної політики передбачає паралельне вирішення двох взаємопов'язаних завдань — повніше приведення її правової бази до реальних потреб мовних груп та етнічних спільнот (насамперед це стосується приведення закону про ратифікацію європейської мовної хартії до справжнього призначення цього міжнародного пакту) та запровадження надійного механізму імплементації мовного законодавства, а також владного і громадського контролю за цим процесом. Запропонований як додаток до цієї монографії, проект Концепції державної мовної політики в Україні пропонує шляхи вирішення цих завдань у вигляді моделі, яка видається дослідницькому колективу найбільш компромісною і прагматичною. Проект не претендує бути оцінений як досконалий і повністю завершений. Розробка концептуальних засад мовної політики держави потребуватиме узгодження інтересів, потреб, позицій усіх суспільних сегментів, причетних до її реалізації і яких ця політика торкається. Кінцевий успіх цього процесу залежатиме від рівня відповідальності політичних акторів, їхньої спрямованості відмовитися від тактики ідеологізації мовної проблеми та політизації мовних груп. Мовна політика здійснюватиметься, безумовно, публічною владою, яка має брати на себе відповідальність за стан справ у цій сфері. Оптимізація ж цієї політики вагомо залежатиме від здатності влади застосовувати ідеї, що їх пропонує наука.

ДОДАТОК

Проект КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Проблеми функціонування мовної сфери українського суспільства

Мовна сфера є однією з найважливіших суспільних сфер, не лише засобом спілкування членів суспільства, а й соціальним феноменом, у якому концентрується сама сутність історичного буття народу й індивідуального самоусвідомлення людини, найвиразнішою ознакою національної ідентичності.

В Україні паралельне існування найбільш поширених мов не стало джерелом суспільних конфліктів. Разом з тим, державна політика щодо регулювання мовної сфери належить до одного з полемічних політичних питань, з приводу якого періодично виникає суспільна напруга внаслідок штучної мобілізації мовних груп у прагматичних інтересах різних політичних сил.

Можливість використання мовного питання у політичних цілях є свідченням наявності певних проблем у мовній сфері. З одного боку, мова титульного етносу — українська — не набула належного поширення в усіх сферах суспільного життя, що було визнано Верховною Радою за результатами парламентських слухань «Про функціонування української мови в Україні» 16 березня 2003 р. Як наслідок, державна мова не спромоглася стати визначальною ознакою не тільки поліетнічного українського соціуму, а й навіть усього титульного українського етносу, для якого вона є рідною. З іншого боку, мови практично всіх (крім російської) національних меншин зберігаються лише в окремих місцевостях компактного поселення останніх і здебільшого перебувають на межі зникнення.

Стан мовної сфери України великою мірою визначається особливостями національної історії, є наслідком тієї мовної політики, що здійснювалася попередніми правлячими режимами.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. кількість наявного в Україні населення становила 48457 тис. осіб (за даними Державного комітету статистики, на 1 липня 2007 р. цей показник скоротився до 46491 тис.).

Серед найчисельніших національностей українці становили 37541,7 тис. (77,8%), росіяни — 8334,1 тис. (17,3%), білоруси — 275,8 тис. (0,6%), молдавани — 258,6 тис. (0,5%), кримські татари — 248,2 тис. (0,5%), болгари — 204,6 тис. (0,4%), угорці — 156,6 тис. (0,3%), румуни — 151,0 тис. (0,3%), поляки — 144,1 тис. (0,3%), євреї — 103,6 тис. (0,2%).

При цьому мовний склад населення України не збігається з національним. Так, за даними Держкомстату, українську мову у 2001 р. вважали рідною 67,5% населення, російську — 29,6%, інші мови — 2,9%.

Увагу привертають тенденції в сфері мовного розподілу населення порівняно з даними перепису населення 1989 р. Відбулося збільшення на 2,8% частки тих, хто визнає рідною українську мову, та скорочення на 3,2% частки тих, хто такою вважає російську, що можна вважати наслідком зростання в роки незалежності України статусу української мови. Водночас відбулося зростання на 0,4% частки тих, хто вважає рідною іншу, крім української та російської, мову.

Відродження Української держави сприяло мовно-культурному відродженню не лише титульного етносу, а й інших етнічних спільнот України. Разом з тим, невідповідність між часткою національних меншин (не вважаючи російської) у складі населення України (4,9%) і часткою тих їхніх представників, хто визнає рідною мову своєї національності (2,9%), свідчить про те, що загроза мовної асиміляції цих меншин остаточно не подолана.

Крім того, реальний мовний розподіл населення не збігається з декларуванням громадянами своєї ідентифікації щодо рідної мови. Зокрема, реальна вживаність у родинному середовищі — середовищі первинної соціалізації — української та російської мов свідчить про розподіл населення за мововжитком приблизно навіл.

Крім того, функціонуванню мовної сфери українського суспільства властиві тенденції, які можна окреслити таким чином:

– упродовж періоду незалежності України політика поширення масштабів вжитку української мови мала відносно м'який характер. Впровадження української мови у різні сфери суспільного життя здійснювалося переважно без свідомої політики витіснення з цих сфер інших мов. Це зумовило відносно повільні темпи мовної українізації, але водночас зберегло суспільство від гострих конфліктів з цього приводу, а громадян, засобом соціалізації

яких була інша мова, крім української, — від внутрішньо-особистісних конфліктів на цьому ґрунті;

– мовній ситуації в Україні властива конкуренція двох високостатусних мов — української та російської, при цьому джерелом високого соціального статусу першої є її формально-правовий статус як єдиної державної мови, другої — неформальне суспільне визнання, використання її як мови міжнаціонального спілкування, а також значна роль цієї мови як засобу ознайомлення з культурами інших народів світу;

– поєднання регіонального та соціально-поселенського (місто/ село) чинників розподілу груп громадян. Російськомовне населення набагато більше зурбанізоване, а україномовне переважає в селах. Мовна відмінність між містами й селами багатьох регіонів розмиває межу між територіями переважання двох мов: за мовою міст вона проходить ледь не по Збручу, а за мовою сіл — аж по Перекопу. Носії російської мови на загал освіченіші й посідають вище соціальне становище;

– поступове набуття українською мовою статусу мови міжнаціонального спілкування, внаслідок чого в Україні виникає ситуація наявності відразу двох мов міжнаціонального спілкування, що проявляється у досить поширеній практиці одночасного спілкування носіїв цих двох різних мов без здійснення одночасного перекладу. Значну роль у цьому контексті відіграє початок трудової діяльності того покоління громадян України, які здобули освіту вже в період незалежності — соціологічні дані свідчать, що для цієї категорії громадян мовні проблеми не є пріоритетними;

– збереження мов етнічних груп з низьким соціальним статусом завдяки саме конкуренції двох високостатусних мов, оскільки це приводить до того, що жодна з високостатусних мовних груп не може поглинути низькостатусні групи.

Рівень знання української мови за роки незалежності дещо зріс, однак рівень індивідуальної двомовності серед україномовного населення суттєво вищий, ніж серед російськомовного, тому саме російська й досі є основною мовою міжгрупового спілкування. Тому можна припустити, що більш ніж меншинна присутність російської мови та мовної групи в українському суспільстві залишатиметься не тимчасовим, а постійним явищем, хоча міра цієї присутності може змінюватися.

Специфічність мовної сфери, що історично склалася в Україні, особливо зумовлює потребу у її демократичному регулюванні,

що може бути досягнуто лише на засадах законності і дотримання індивідуальних та групових прав.

У законодавчих актах, прийнятих в Україні наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, досить повно були відображені мовні права титульної нації і національних меншин. Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), Декларація прав національностей України (1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) випередили у часі прийняття Радою Європи провідних міжнародно-правових документів у цій сфері правовідносин.

Крім того, питанню застосування української мови в Україні було приділено відповідну увагу у багатьох законах, зокрема «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про статус суддів» (1992 р.), «Про телебачення і радіомовлення» (1994, нова редакція 2006 р.), «Про освіту» (2006 р.), «Про Конституційний Суд України» (1996), «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України» (1997 р.), «Про видавничу справу» (1997 р.), «Про кінематографію» (1998 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.), «Про вищу освіту» (2000), «Про громадянство України» (2001), «Про телекомунікації» (2003 р.), «Про географічні назви» (2005 р.), «Про військовий обов'язок і військову службу» (2006 р.), «Про Кабінет Міністрів України» (2006 р.), «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» (2007р.) тощо. Частиною національного мовного законодавства стали також норми, що містяться у ратифікованих Верховною Радою України двосторонніх міждержавних договорах, укладених з рядом сусідніх країн.

Проте наявне правове поле не забезпечує повною мірою вирішення мовних проблем. Незважаючи на те, що більшість положень Конституції України, інших законів та підзаконних актів загалом відповідає міжнародним стандартам та зберігає свою актуальність, слід зауважити, що чинний закон про мови відстає від потреб сьогодення, процесів етнічної та мовної самоідентифікації населення. Хоча законодавча база в Україні з цього питання відповідає загальноприйнятій світовій практиці й узгоджується з відповідними міжнародно-правовими актами, однак на сьогодні самого лише декларування державного статусу української мови недостатньо для повноцінного і незворотного утвердження її в усіх сферах суспільного життя.

Так само закон України про національні меншини не уповні забезпечує мовні права національних меншин. Ратифікація Верховною Радою України низки міжнародних договорів, які стосуються освітніх прав національних меншин, не супроводжувалася внесенням відповідних змін та доповнень до законодавства України.

Положення багатьох законодавчих актів України мають декларативний характер, не дають етнічним спільнотам країни надійних механізмів їх застосування. Окремі нормативно-правові акти, які регламентують функціонування мовної сфери суспільного життя, істотно звужують обсяг прав та свобод, які надаються громадянам Конституцією та рамковими законами. Спостерігається не лише застарілість законодавства щодо мовного питання, а й неузгодженість положень різних законодавчих актів.

Однією з головних причин проблем, що виникли у мовній сфері, є відсутність єдиної послідовної державної політики, системності у її здійсненні, брак її наукового забезпечення, недостатнє врахування міжнародного досвіду.

Подальший розвиток українського суспільства потребує вдосконалення правового регулювання мовної сфери суспільного життя, розробки державної стратегії розв'язання суперечностей, які існують у ній. Концепція державної мовної політики має враховувати реалії життя суспільства, інтереси етнічних спільнот та мовних груп, спиратися на передові наукові розробки вітчизняних та зарубіжних учених, а також на міжнародний досвід розв'язання мовних проблем.

Цілі, завдання та основні принципи державної мовної політики в Україні

Політика в мовній сфері України формується і здійснюється на основі Конституції України, законів України, міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Верховною Радою України.

Основними цілями мовної політики в Україні є:

– збереження поліетнічності та поліфонічності українського суспільства, гармонійне співіснування на території України різних мов та їх носіїв, втілення моделі мововжитку, яка найбільшою мірою сприяла б суспільному прогресу;

– забезпечення цілісності українського суспільства шляхом подолання існуючих суспільних суперечностей у мовній сфері, запобігання суперечностям, які можуть виникати надалі;

– всебічний розвиток і функціонування державної української мови на всій території України, посилення її ролі як мови міжетнічного спілкування громадян і груп громадян різної національності;

– налагодження ефективної комунікації між соціальними групами та індивідами;

– повна реалізація громадянами та етносоціальними групами своїх основних прав та свобод у мовній сфері;

До основних принципів мовної політики в Україні належать:

– загальнодемократичні принципи дотримання основних прав і свобод громадян у мовній сфері суспільного життя;

– гармонізація індивідуальних та групових інтересів у мовно-етнічній сфері;

– врахування регіональних особливостей мовної сфери;

– визнання прав місцевих громад на участь у визначенні мовного режиму на їх територіях;

– асиметричність заходів щодо різних мов, виходячи з їх реального стану і суспільного статусу;

– запобігання примусовій мовній асиміляції груп з низьким етнічним статусом з боку високостатусних груп населення.

Основними суб'єктами мовної політики в Україні виступають:

– народ України;

– український етнос та національні меншини, що мешкають на території України;

– органи державної влади України;

– органи місцевого самоврядування;

– громадяни України;

– громадські об'єднання.

Багатошаровість суб'єктів мовної політики є основою для виокремлення різних рівнів реалізації мовної політики в Україні — загальнонаціонального, регіонального, місцевого, етно- і мовно-групового, індивідуального.

Основні напрями реалізації мовної політики в Україні

Спрямованість мовної політики української держави полягає у розв'язанні соціально-політичних суперечностей у мовній сфері, у сприянні консолідації українського суспільства.

Мовна політика держави повинна спиратися на конституційне положення щодо української мови як єдиної державної мови з одночасним сприянням з боку держави розвитку мов національних меншин і закріпленні заходів такого сприяння у законодавчій сфері.

Політика розширення масштабів поширення української мови має проводитися в м'яких формах, а збільшення суспільних функцій державної мови повинно досягатися не силовими методами, а застосуванням ефективних соціальних і культурно-просвітницьких засобів впливу, гармонізації міжетнічних відносин, утвердження гуманістичних загальнонаціональних цінностей і європейських стандартів толерантності.

Заходи, здійснювані загальнодержавними органами управління, мають корелюватися із заходами щодо збільшення компетенції органів місцевого самоврядування у мовній сфері. При цьому такими повноваженнями слід наділити насамперед міські, а не обласні та районні ради, з тим щоб надання російській мові статусу офіційної мови не було нав'язуванням двомовного режиму переважно українськомовним сільським районам відповідних областей та районів.

Поширення української мови повинно супроводжуватися заходами сприяння освіті мовами національних меншин.

Основними напрямками політики в мовній сфері є:

– активне застосування конституційних механізмів реалізації індивідуальних та колективних прав та свобод у мовній сфері суспільних відносин.

– державна підтримка національно-культурних потреб українського етносу, національних меншин, створення умов для збереження та розвитку мови, культури, звичаїв, традицій етнічних спільнот, охорони їх пам'яток історії і культури на території України;

– розширення сфери застосування мов національних меншин, забезпечення їх представникам прав і можливостей вільного та безперешкодного вивчення своїх рідних мов;

– зміцнення й розвиток мережі освіти мовами національних меншин відповідно до потреб, заявлених цими меншинами;

- виховання у громадян поваги до усіх мов та культур світу;
- розробка та реалізація державних цільових та регіональних програм збереження та розвитку мови, культури, традицій та звичаїв етнічних спільнот України, а також фінансування цих програм із державного та місцевого бюджетів;

- сприяння поширенню інформації мовами етнічних спільнот засобами масової інформації; використання засобів масової інформації як засобу для обміну духовними цінностями українського етносу та представників інших етнічних спільнот;

- сприяння розвитку міжкультурного діалогу з метою формування в українському суспільстві атмосфери толерантності у стосунках між мовними групами та їх представниками.

Реалізація зазначених напрямів мовної політики держави передбачає здійснення наступних кроків:

- оновлення нормативно-правової бази мовної політики;

- запровадження порядку обов'язкової атестації через державний іспит претендентів на державну посаду щодо знання ними державної мови;

- встановлення кваліфікаційних вимог щодо використання державної мови державними службовцями, а також запровадження цих нормативів у практику та систему контролю за їх дотриманням;

- перегляд переліку мов, на які поширюється Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов, або мов меншин», з наступними змінами у законі про ратифікацію хартії, у т. ч. в частині її адекватного перекладу;

- узгодження усіх профільних законів, які тією чи іншою мірою стосуються мовного питання, з чинним законодавством про мови.

- розробка для таких регіонів, як Крим та Донбас, додаткових заходів для підтримки української мови.

Прикінцеві положення

Чинність Концепції державної мовної політики в Україні полягає в обов'язковому узгодженні з її положеннями усіх законів та підзаконних актів, що стосуються мовної сфери. Підставою для законодавчої ініціативи щодо зміни Концепції або її скасування може бути зміна реальної ситуації у мовній сфері суспільства.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 23,13. Обл.-вид. арк. 22,51.
Підписано до друку 3.12.2008. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net